

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**BİRİKİMİN TOPLUMSAL YAPISI YAKLAŞIMINDAN HAREKETLE
TÜRKİYE’DE (1945–2005) SERMAYE BİRİKİMİNİN TOPLUMSAL
YAPISININ İNCELENMESİ**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Servet AKYOL**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Aziz KONUKMAN**

Ankara-2009

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**BİRİKİMİN TOPLUMSAL YAPISI YAKLAŞIMINDAN HAREKETLE
TÜRKİYE’DE (1945–2005) SERMAYE BİRİKİMİNİN TOPLUMSAL
YAPISININ İNCELENMESİ**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Servet AKYOL**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Aziz KONUKMAN**

Ankara-2009

ONAY

Servet Akyol tarafından hazırlanan “Birikiminin Toplumsal Yapısı Yaklaşımından Hareketle Türkiye’de (1945-2005) Sermaye Birikiminin Toplumsal Yapısının İncelenmesi” başlıklı bu çalışma 11 Kasım 2009 tarihinde yapılan savunma sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından İktisat Ana Bilim Dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Nihat BOZDAĞ (Başkan)

Prof. Dr. M. Tuba ONGUN

Prof. Dr. İşaya ÜŞÜR

Prof. Dr. Aziz KONUKMAN

Prof. Dr. Ahmet Haşim KÖSE

ÖNSÖZ

Türkiye’de 1945-2005 dönemi için sermaye birikimini ve krizi SBTY teorisinden hareketle açıklama amacını taşıyan bu tezin ortaya çıkmasında, birçok insanın katkısı oldu. Başta, her zaman desteğini hissettiren ve engin anlayışından dolayı tez danışmanım Prof.Dr. Aziz KONUKMAN’a, Sermaye Birikiminin Toplumsal Yapısı Teorisi konusunda tez yazma fikrini veren, aynı zamanda tez izleme komitesinde yer alan Prof. Dr. İşaya ÜŞÜR’e ve Prof.Dr. Nihat BOZDAĞ’a çok teşekkür ederim.

Öte yandan, jüri üyeleri Prof. Dr. M. Tuba ONGUN’a ve Prof.Dr. Ahmet Haşim KÖSE’ye değerli öneri ve katkıları için teşekkürlerimi sunuyorum.

Tez çalışmasının başından itibaren yaptığı katkılardan dolayı sevgili dostum Mesut SERT’e, ev arkadaşım Serdar VARLIK’a ve desteğini her zaman hissettiğim sevgili eşim DAMLA’ya içten teşekkürlerimi ve sevgilerimi sunuyorum.

Servet AKYOL

Ankara, Aralık 2009

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
TABLolar.....	viii
ŞEKİLLER	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SERMAYE BİRİKİMİNİN TOPLUMSAL YAPISI TEORİSİ

1.1 SERMAYE BİRİKİMİNİN TOPLUMSAL YAPISI TEORİSİ.....	6
1.2 BİRİKİM AŞAMALARI TEORİSİ VE BİRİKİMİN TOPLUMSAL YAPISI.....	13
1.2.1 Marksist Birikim Aşamaları Teorisi.....	13
1.2.1.1 Hilferding, Buharin ve Lenin.....	14
1.2.1.2 Tekelci Kapitalizm: Sweezy ve Baran.....	18
1.2.1.3 Geç Kapitalizm: Mandel.....	20
1.2.2. SBTY Teorisi ve Marksist Birikim Aşamaları İlişkisi.....	21
1.3 UZUN DALGALAR/SALINIMLAR VE SERMAYE BİRİKİMİN TOPLUMSAL YAPISI.....	27
1.3.1 Uzun Dalga Teorisi.....	28
1.3.2 Mandel ve Uzun Dalga.....	30
1.3.3 SBTY Teorisi ve Uzun Dalgalar/Salınımlar İlişkisi.....	32
1.4 SBTY TEORİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	36
1.4.1 SBTY Teorisinin Tarihsel Arka Planı.....	36
1.4.2 SBTY Teorisinin Etkilendiği Gelenekler	38

1.4.3	SBTY Teorisine Yönelik Eleştiriler.....	41
-------	---	----

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE İÇİN BİR KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1	SBTY TEORİSİNİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ.....	47
2.1.1	ABD Örneğinde Sermaye Birikiminin Toplumsal Yapıları....	48
2.1.2	SBTY Teorisinin Yapısal ve Ampirik Yönleri.....	52
2.2	TÜRKİYE İÇİN KAVRAMSAL ÇERÇEVENİN VE ANALİZ ARAÇLARININ BELİRLENMESİ.....	60
2.2.1	Dönemleştirme Sorunu.....	60
2.2.2	Türkiye İçin Sermaye Birikiminin Toplumsal Yapısı.....	63
2.2.3	Analiz Araçlarının Belirlenmesi.....	69

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SERMAYE BİRİKİMİNİN TOPLUMSAL YAPILARININ OLUŞUM

SÜRECİ:1945-1960/1963

3.1	SERMAYE DEVLET.....	75
3.1.1	İktisat Politikalarında Değişim	76
3.1.2	Sermaye Kesimlerinin Güçlenmesi.....	81
3.2	EMEK SERMAYE UYUMU/DENGESİ.....	83
3.2.1	CHP VE DP Dönemindeki Gelişmeler:1945-1960.....	84
3.2.2	Emek Piyasasında Yeni Düzenlemeler: 1960-1963.....	87
3.3	TOPLUMSAL VE SİYASAL İSTİKRAR	88
3.3.1	Yeni Siyasal ve Toplumsal Atmosfer.....	89

3.4	ULUSLARARASI ORTAM.....	92
3.4.1	Batı İle İlişkiler: Truman Doktrini ve Marshall Yardımı	92
3.4.2	Kapitalist Dünya Ekonomisinin Genişlemesi ve Yayılması.....	96

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE SERMAYE BİRİKİMİNİN TOPLUMSAL YAPISI VE KRİZ: 1960-1980

4.1.	SERMAYE VE DEVLET: SERMAYENİN ÖNCELİĞİ.....	101
4.1.1	Sanayi Birikiminin Hızlanması.....	103
4.1.1.1	Sermayeye Teşvik ve Destek.....	106
4.1.2	Sanayi Sermayesinin Güçlenmesi: Yabancı Sermaye, Yoğunlaşma ve Tekelleşme.....	111
4.1.2.1	Yabancı Sermaye.....	111
4.1.2.2	Yoğunlaşma ve Tekelleşme.....	114
4.1.3	Siyasal ve Kurumsal Bir Güç [aktör olarak] Olma Yolunda Sanayi Sermayesi.....	119
4.1.4	Düzenin Restorasyonu ve Sanayi Sermayesi.....	127
4.1.5	Güç Dengeleri Değişiyor: Sermayenin Yükselen Muhalefeti.....	130
4.1.6	Sermaye Ecevit Hükümetine Karşı.....	134
4.1.7	İktidar Değişiminden İstikrar ve Darbeye.....	140
4.2.	EMEK VE SERMAYE: SERMAYEYE KARŞI EMEK.....	142
4.2.1	Türkiye’de Emek Hareketinin ve Sendikacılığının Yükselişi.....	144
4.2.2	Emeğin Baskı Altına Alınması: 12 Mart Müdahalesi.....	154
4.2.3	Emek Hareketinin Radikalleşmesi: Güç Dengelerinin Bozulması.....	155

4.2.4	Emek ve Sermaye: Kurumsal Yapının Aşınması ve Çöküşü.....	160
4.3.	TOPLUMSAL VE SİYASAL İSTİKRAR.....	164
4.3.1	Toplumsal Muhalefet Yükseliyor.....	165
4.3.2	Toplumsal ve Siyasal İstikrarın Sağlanma Çabası: 12 Mart Muhtırası.....	169
4.3.3	İstikrarsızlık ve Kaos [un Yükselişi].....	171
4.3.4	Hükümet Krizi[nden]: Milliyetçi Cephe'nin Kurulması [na]..	172
4.3.5	Toplumsal ve Siyasal İstikrarın Çöküşü: Yeniden Askeri Darbe.....	175
4.4.	ULUSLARARASI ORTAM: KAPİTALİST GENİŞLEMENİN VE KRİZİN YANSIMALARI.....	181
4.4.1	Kapitalist Genişlemenin Yansıması.....	181
4.4.2	Dış kaynaklar: Dış yardım, Kredi ve Borçlar.....	182
4.4.3	Dış Kaynaklar: Avrupa'ya İşçi Göçü ve Döviz Gelirleri.....	185
4.4.4	Dış Ekonomik Gelişmeler.....	187
4.4.5	Kapitalist Krizin Yansımaları ve Uluslararası Ortamın İstikrarsızlaşması.....	189

BEŞİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE SERMAYE BİRİKİMİNİN TOPLUMSAL YAPISI VE KRİZ: 1980-2001

5.1	SERMAYE BİRİKİMİNİN TOPLUMSAL YAPISININ DEĞİŞİMİ VE DÖNÜŞÜMÜ.....	198
5.1.1	Sermaye ve Devlet: Sermaye Egemenliği.....	200
5.1.1.1	24 Ocak Kararları ve Sermaye.....	200
5.1.1.2	12 Eylül, Askeri Yönetim ve Sermaye.....	206
5.1.2	Emeğin Baskı Altına Alınması.....	210
5.1.2.1	Baskının Ekonomik ve Siyasal Yönü.....	211

5.1.2.2	Baskının Yerleşmesi: Anayasal ve Yasal Düzenlemeler.....	214
5.1.2.3	Güç Dengesi: Sermaye Lehine Değişim.....	216
5.1.3	Düzen ve İstikrar: Otoriter Siyasal Sistem.....	220
5.1.3.1	Düzen ve İstikrarın Yerleşmesinde Askeri Rejimin Rolü.....	221
5.1.3.2	Siyasal ve Kurumsal Düzenlemeler.....	224
5.1.4	Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme: İstikrar ve Uyum.....	227
5.1.4.1	Değişen Dünya Konjonktürü.....	227
5.1.4.2	Türkiye'nin Özgünlüğü: Değişen Dünya ve Türkiye Koşullarının Etkileşimi.....	230
5.2	SERMAYE BİRİKİMİ VE KRİZ:1980-2001.....	237
5.2.1	Sermaye Devlet: Sermaye Egemenliği.....	238
5.2.1.1	Sermaye Birikimi ve Devlet.....	240
5.2.1.2	Finansal Serbestleşme: Mali Sermayenin Güçlenmesi.....	249
5.2.1.3	Devletin Dönüşümü: Yeniden Uyum.....	254
5.2.2	Emek ve Sermaye: Emegin Baskı Altına Alınması.....	258
5.2.2.1	Emek Hareketinin Yükselmesi.....	269
5.2.2.2	Emek Sermaye Güç Dengesinin Değişmesi.....	272
5.2.2.3	Emek Piyasasının Yeniden Düzenlenmesi.....	276
5.2.3	Düzen ve İstikrar: Otoriter Siyasal Sistem.....	279
5.2.3.1	ANAP Dönemi: Yeni Sağın Türkiye'de Yerleşmesi.....	280
5.2.3.2	Düzen ve İstikrarın Aşınması.....	283
5.2.3.3	1990'lı Yıllar: Koalisyon Hükümetleri Gölgesinde İstikrar Arayışları.....	285
5.2.3.4	Siyasal İstikrarsızlıktan Tek Parti Hükümetine...	287
5.2.4	Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme: İstikrar ve Uyum.....	290
5.2.4.1	Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme: Dış Ticaret..	291
5.2.4.2	Dış Borçlar ve Finansal Serbestleşme.....	296

5.2.4.3	Dünya Ekonomisinin Türkiye'ye Yansımaları....	298
---------	---	-----

SONUÇ.....	301
KAYNAKÇA.....	310
ÖZET	338
ABSTRACT.....	339

TABLOLAR VE ŞEKİLLER LİSTESİ

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. A.B.D. ekonomisinde, Savaş sonrası SBTY'nin Yükselişi ve Düşüşü.....	50
Tablo 2. Kar Oranının Unsurları ile Savaş sonrası SBTY arasındaki bağlantılar.....	56
Tablo 3. GSMH ve Sektörel Büyüme Hızları, 1960–1980 (Sabit Fiyatlarla, %).....	103
Tablo 4. Sabit Sermaye Yatırımlarının GSMH ve Toplam Yatırımlara Oranı (Cari Fiyatlarla, %).....	105
Tablo 5. Sabit Sermaye Yatırımları İçinde İmalat Sanayinin Payı, 1963-1980 (%).....	106
Tablo 6. 6224 Sayılı Yasaya Göre Gelen Dolaysız Yabancı Sermayenin Yıllara Göre Gelişimi 1954–1974 (1000 TL).....	111
Tablo 7. Türkiye’de Tekelleşme Oranı (1976 yılı için).....	116
Tablo 8. Kamu ve Özel İmalat Sanayinde Karlılık Göstergeleri (1960–1980).....	118
Tablo 9. Türkiye’de Kurulan ve Feshedilen Şirketler, 1976-1981.....	132
Tablo 10. 1963-1980 Döneminde Ücretli Emek ve Sendikalaşma Düzeyi.....	145
Tablo 11. Türkiye’de Grevler, 1963-1980.....	148
Tablo 12. İmalat Sanayinde Reel Ücret ve Verimlilik Artışı (Yıllık Ortalama %, 1963-1980).....	151
Tablo 13. İmalat Sanayinde Ücret/Katma Değer ve Mark-up Oranları (1963-1980).....	152
Tablo 14 1963-1980 Dönemi Grevlerine İlişkin Göstergeler.....	159
Tablo 15. Seçilmiş Yıllarda Türkiye’nin Dış Borçları, 1962-1980.....	184
Tablo 16. Türkiye’nin Dış Ekonomik Göstergeleri, 1960-1980.....	187
Tablo 17. Türkiye ile IMF arasındaki Stand-By Anlaşmaları,	

1978-1985 (SDR milyon).....	233
Tablo 18. Yapısal Uyum Kredileri (1980-1984, milyon \$).....	235
Tablo 19. GSMH Sektörel Büyüme Hızları, 1980-2001 (Sabit Fiyatlarla %).	241
Tablo 20. Kamu Kesimi Dengesi 1980-2001.....	245
Tablo 21. Türkiye’de Sendikalaşma Oranı, 1986-2001.....	259
Tablo 22. Türkiye’de Grevler (1984-2001).....	262
Tablo 23. İmalat Sanayinde Reel Ücret Artışları, 1980-2001 (Yıllık, %).....	263
Tablo 24. İmalat Sanayinde Ücretlerin Seyri (1977=100)	263
Tablo 25 İmalat Sanayinde Ücretlerin Katma Değer İçinde Payı, (1980-2001, %).	265
Tablo 26. İmalat Sanayinde Mark-up Oranları, (1980-2001)	267
Tablo 27. Toplam Faktör Gelirlerinin Dağılımı, 1980-1991 (%).....	268
Tablo 28. İmalat Sanayinde Ücretlerin Seyri (1991=100).	274
Tablo 29. Dış Ekonomik Göstergeler 1980-2001.....	292

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Üretkenlik Azalışının Toplumsal Bir Modeli.....	53
--	----

GİRİŞ

Kapitalizmin tarihsel gelişiminin dönemleştirilmesi, kapitalizmin tarihinin yeniden inşa edilmesi, bugünü anlayabilmek, özellikle kapitalizmin gelecekteki gelişme seyrini kavrayabilmek, bu gelişmelerle ilgili olanakları öngörebilmek ve bunlara uygun politikalar geliştirebilmek açısından önem taşımaktadır.

Kapitalist dünyada II. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan genişleme dönemi ve ardından 1970'lerin başında ortaya çıkan kriz, kapitalizmin uzun dönem gelişme dinamiklerinin incelenmesine yönelik ilgiyi canlandırmıştır. Kapitalist gelişme ve kriz konuları Marksist teorinin olduğu kadar, ana akım teorilerin de gündemindedir. Kapitalist gelişmedeki uzun genişleme ve durgunluk dönemlerinin mantığını ortaya koymaya yönelik açıklamalardan biri de "sermaye birikimin toplumsal yapısı (SBTY)" olarak adlandırılan teoridir. SBTY teorisi, gerek kapitalizmin gelişiminin dönemsel olarak incelenmesi ve ekonomik krizleri açıklama biçimi, gerekse politik çıkarımları açısından üzerinde durulması gereken önemli bir teorik çerçeve sunmaktadır.

SBTY teorisine yönelik ilk çalışmalar D. Gordon'un (1978 ve 1980) birbirini izleyen iki makalesinde ortaya konmuştur. Bu çalışmalarda Gordon, sermaye birikimi aşamaları ile uzun iktisadi salınımları birleştirmeye çalışmış, böylelikle uzun genişleme ve kriz dönemlerinin açıklanmasına yönelik bir teorik çerçeve elde etmiştir. Daha sonra Gordon, R. Edwards ve M. Reich'in (1982) birlikte yayınladıkları çalışmada, 'sermaye birikiminin toplumsal yapısı' olarak adlandırılan teorinin temelleri oluşturulmuştur.

SBTY teorisinin ayırıcı yönü; bir yandan kapitalizmin krizlerini açıklamaya çalışırken, diğer yandan da kapitalizmi dönemlendirmesidir. Hareket noktasını sermaye birikiminin kendisinden başlatan teorinin temel önemdeki vurgusu, sermaye birikiminin buna eşlik eden uygun bir kurumsal ortamda gerçekleşebileceğidir. Buna göre, istikrarlı bir sermaye birikimi

dönemi buna uygun toplumsal yapıları gerektirmektedir. Bu kurumsal yapılar ‘sermaye birikiminin toplumsal yapıları’ olarak adlandırılmaktadır. Sermaye birikiminin toplumsal yapısı olarak adlandırılan bu kurumsal yapılar literatürde “sermaye birikimi olasılığını etkileyen genel toplumsal çevre/ortam” ya da “kapitalist birikim sürecinin organize edildiği belirli kurumsal ortam” biçiminde tanımlanmaktadır (Gordon, 1980:12; Gordon vd, 1982:9). Sermaye birikimini çevreleyen ve istikrarlı bir birikim için gerekli olan bu toplumsal yapılar ekonomik, siyasal, kültürel ve toplumsal alanlardan oluşmaktadır.

Sermaye birikiminin istikrarlı ve kesintisiz devam etmesi için birikimin gerçekleştiği tüm kurumsal ortamın düzgün işlemesi gerekmektedir. Ancak zamanla bu kurumsal yapıların biri ya da birkaçı aşınmaya başladığında, sermaye birikiminde sorunlar ortaya çıkmakta, kurumsal yapılardaki aşınmanın devam etmesi ve ortadan kalkması ise sermaye birikiminin tıkanmasına yol açmaktadır. İşte bu durum, sermaye birikiminin krize girmesine neden olmaktadır. Görüldüğü gibi, SBTY teorisinin kriz açıklaması gerek ana akım açıklamalardan gerekse büyük ölçüde beslendiği Marksizm’den ayrılmaktadır. Sermaye birikiminin yeni bir evresi için yeni bir kurumlar kümesinin ortaya çıkması gerekmektedir.

SBTY teorisinin iki kuramsal düşünce üzerine inşa edildiği söylenebilir. Bunlardan ilki birikim aşamaları teorisi, diğeri ise uzun dalga/salınımlardır. Başka bir deyişle, SBTY teorisi uzun dalgalar konusunu Marksist gelenek içinde inceleyerek aşamalar teorisiyle birleştirmektedir. Teori, kapitalist gelişmenin her bir uzun salınımın tarihsel olarak belirli bir sermaye birikiminin toplumsal yapısı ile ilişkili olabileceğini iddia etmektedir. SBTY teorisine göre, her bir uzun salınım aynı zamanda kapitalizmin yeni bir aşamasını temsil etmekte, bu geçiş ise sermaye birikiminin toplumsal yapısının oluşumuyla sağlanmaktadır. SBTY teorisi yeni bir uzun salınım geçişin yeni bir sermaye birikiminin toplumsal yapısının oluşumuyla mümkün olabileceğini vurgulamakta ve uzun salınım genişlemesinin kaynağı olarak içsel unsurlara ağırlık vermektedir. Bu nokta, uzun dalgaların ortaya çıkması konusunda

Marksist gelenek içinde kendinden önceki yaklaşımlarla farklılık göstermektedir. SBTY teorisi bir uzun salınım genişlemesinden daralmaya geçişin nedenlerini ise sermaye birikiminin toplumsal yapılarında ortaya çıkan sorunlara bağlamaktadır. Bu açıklama aynı zamanda krizlerin temel nedenini de ortaya koymaktadır. SBTY teorisine göre, krizlerin temel nedeni sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapıların ortadan kalkmasıdır.

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, SBTY teorisinin iki noktada farklı bir açılım sağladığı gözlenmektedir. Bunlardan ilki kapitalizmi dönemleştirme, ikincisi ise ekonomik krizleri açıklama biçimidir. Bu durum aynı zamanda, teorinin Marksizm ile ayrılığı ya da ondan kopması olarak değerlendirilebilir. SBTY teorisinin kapitalizmi dönemleştirme ve ekonomik krizleri açıklama biçimi, Marksist teoriyi yenileme çabası olarak da görülebilir (Tonak, 1991). Bu farklılığa ya da kopuşa rağmen, SBTY teorisi gerek teorik açıklamalarının gelişmişliği gerekse “sosyalist demokrasi” biçimindeki siyasal önerisi açısından dikkate değer bir katkı sunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, SBTY teorisinden ele edilen kavramsal çerçeve ve araç setleriyle, Türkiye’de 1945-2005 dönemi için sermaye birikimini ve krizleri açıklamaktır. Bu çaba, aynı zamanda Türkiye’de sermaye birikim evrelerinin dönemleştirmesini ve krizleri birlikte incelemeyi gerektirir. 60 yılı kapsayan bir zaman diliminde sermaye birikimini ve krizleri açıklamak oldukça kapsayıcı ve iddialı bir amaç olabilir. Bu nedenle, tez, sermaye birikim evrelerine yönelik yeni bir dönemleştirme getirmekten çok, sermaye birikim sürecine ve krizlere odaklanmaktadır. Çalışma yöntem olarak ampirik olmayan tarihsel bir bakışı benimsemektedir.

Tez’in önemi, Türkiye’de sermaye birikimine ve krizlere yönelik farklı ve alternatif bir açıklama getirmesidir. SBTY teorisi, sermaye birikimini onu çevreleyen kurumsal yapıların varlığı ve istikrarı ile açıklamaktadır. Sermaye birikiminin toplumsal yapısı olarak adlandırılan bu kurumsal yapıların aşınması ve/veya çökmesi ise krizlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Başka bir deyişle, sermaye birikiminin çevreleyen kurumsal yapıların biri ya da birkaçı aşınmaya başladığında, sermaye birikiminde sorunlar ortaya çıkmakta, kurumsal yapılardaki aşınmanın devam etmesi ve ortadan kalkması ise sermaye birikiminin tıkanmasına yol açmaktadır. Sermaye birikiminin toplumsal yapısı, sadece iktisadi alanı değil, siyasal ve toplumsal alanları da kapsadığı için daha geniş bir çerçeve sağlamaktadır. Bu nedenle, sermaye birikiminin ve krizlerin toplumsal yapılar bağlamında incelenmesi, Türkiye’de krizleri açıklamaya yönelik yapılan çabalara bir katkı olarak değerlendirilebilir.

Tez beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde SBTY teorisinin ayrıntılı bir açıklaması yapılmaktadır. SBTY teorisinin özgünlüğünün anlaşılması için Marksist birikim aşamaları teorileri, uzun dalga yaklaşımları incelenmekte ve böylelikle teorinin ayırıcı ve/veya farklı yönleri ortaya konmaktadır. Daha sonra, teorinin tarihsel arka planı, etkilendiği gelenekler ve teoriye yönelik eleştiriler dikkate alınarak, genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

Her hangi bir teorik yaklaşım, bütün ülkeleri bire bir açıklama gücüne sahip değildir. Bu bağlamda, teorik yaklaşımın ülke özgünlüğünü dikkate alarak, kavramsal olarak yeniden ele alınması, kimi durumda ise bazı ek varsayımlara başvurulması gerekmektedir. Bu tespitten hareketle, ikinci bölümde, Türkiye için kavramsal bir çerçeve belirlenmektedir. Bu amaçla ilk olarak, SBTY teorisinin kavramsal ve ampirik yönleri incelenmekte, ikinci olarak ise SBTY teorisinden hareketle, Türkiye için sermaye birikiminin toplumsal yapısı ve analiz araçları belirlenmektedir.

Üçüncü bölüm, ikinci bölümde belirlenen kurumsal yapıların ortaya çıkışına odaklanmaktadır. Buna göre, Türkiye’de sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapı dört kurumdan oluşmaktadır: ‘sermaye devlet’, ‘emek-sermaye uyumu’, siyasal ve toplumsal istikrar’ ve uluslararası ortam’.

Bu kurumsal yapılar ise genel olarak 1945-1960, özel olarak da 1958-1963 yılları arasında oluşmakta ve/veya oluşturulmaktadır.

Dördüncü bölümde, Türkiye ekonomisinin 1960–1980 yılları arasındaki sermaye birikim süreci ve kriz, sermaye birikiminin toplumsal yapısıyla açıklanmaktadır. Buna göre, Türkiye'nin 1970'lerin sonunda yaşadığı kriz, sermaye birikim sürecinin başında oluşan/oluşturulan ve birikimin istikrarlı bir biçimde sürmesini sağlayan toplumsal yapıların çökmesinden kaynaklanmaktadır.

Son bölümde ise 1980-2001 dönemi sermaye birikimi ve kriz açıklanmaktadır. Bölüm iki alt kısımdan oluşmaktadır. İlk alt bölüm, 1980 sonrası sermaye birikiminin toplumsal yapısının nasıl ortaya çıktığına odaklanmaktadır. 1980 sonrası sermaye birikiminin toplumsal yapısı, bir önceki yapının değişimiyle ortaya çıkmaktadır. Bu değişimin 1978-1983 yılları arasında meydana geldiği vurgulanmalıdır. İkinci alt bölümde, 1980-2001 dönemi sermaye birikimi ve kriz, onu çevreleyen toplumsal yapılar çerçevesinde incelenmektedir.

Tezin sonuç bölümünde ise çalışma sonucunda ortaya çıkan temel bulgular ortaya konmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SERMAYE BİRİKİMİNİN TOPLUMSAL YAPISI TEORİSİ

Ekonomik krizler, dün olduğu gibi bugün de gerek teorik gerekse siyasal alanda önemli bir inceleme ve tartışma konusudur. Krizleri anlama çabası ise, beraberinde kapitalist genişleme/büyüme dönemlerini, sermaye birikim süreçlerini ve bunlarla ilişkili yapıları gündeme getirmektedir. Kapitalizmi dönemleştirme ve krizleri açıklama konusunda alternatif bir açıklama ise 1980'lerin başında ortaya çıkan SBTY teorisi tarafından ortaya konmaktadır.

Bu bölümün amacı, SBTY teorisinin teorik ve kavramsal çerçevesini incelemektir. Bölüm dört alt kısımdan oluşmaktadır. İlk alt bölümde sermaye birikiminin toplumsal yapısı teorisi, sermaye birikim süreci çerçevesinde ele alınarak açıklanmaktadır. Burada sermaye birikim sürecini çevreleyen kurumsal yapılar olarak tanımlanan birikimin toplumsal yapısı ayrıntılı olarak incelenmektedir. Daha sonra birikimin toplumsal yapısının iki teorik eksenini olan “birikim aşamaları teorisi” ile “uzun salınım” konuları incelenmektedir. İkinci alt bölüm, birikim aşamaları teorisine odaklanmakta ve SBTY teorisi ile ilişkisini açıklamaktadır. Üçüncü alt bölüm uzun salınımların ile SBTY teorisi arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır. Son bölümde SBTY teorisinin genel bir değerlendirilmesi yapılmaktadır. Burada sırasıyla teorisinin tarihsel arka planı, etkilendiği gelenekler ve teoriye yönelik eleştiriler incelenmektedir.

1.1 SERMAYE BİRİKİMİNİN TOPLUMSAL YAPISI TEORİSİ

SBTY teorisinin oluşturulmasına yönelik literatürdeki ilk çalışmalar D.M. Gordon (1978;1980) tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha sonra ise D. Gordon, R. Edwards ve M. Reich'in (1982) ortak çalışması olan “Segmented

Work, Divided Workers” adlı eserde SBTY teorisi net olarak açıklanmıştır.¹ Bu dönem genel olarak SBTY teorisinin, özel olarak Gordon’un, ilk dönemi olarak tanımlanabilir. 1980’lerin ikinci yarısından itibaren SBTY teorisinin ortaya koyan yazarlar, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ekonomisine yönelik bir makro model geliştirmeye yönelmiş ve savaş sonrası sermaye birikiminin toplumsal yapılarını ayrıntılı olarak açıklamaya girişmişlerdir. Bu dönem ise SBTY yaklaşımının ikinci dönemi olarak nitelendirilebilir.

Gordon bu alandaki öncü çalışmasında, “Marksist bakış açısından uzun dalgalara yönelik sistematik bir çalışmanın sermaye birikim analiziyle başlamak zorunda” olduğunu ifade eder ve birikimin toplumsal yapıları olarak ifade ettiği yapıları “kapitalist birikim aşamaları” olarak adlandırır (Gordon, 1978:27). Böylece, uzun dalgalara tarihi kapitalist birikimin birbirini izleyen aşamalarını içeren bir biçim almaktadır. Sonraki çalışmasında Gordon (1980) daha önceki çalışmasında ifade edilen teorik argümanlarını daha da ayrıntılı hale getirir. Marksist birikim aşamaları teorisini netleştirmeye çabalarak, kapitalist gelişme ritimlerini “aşamalar teorisi” üzerine inşa etmeye girişir. Böylelikle, Marksist sermaye birikim aşamaları düşüncesini, kavramsal olarak yeniden formüle etmeyi amaçlar. Bu çabayı şöyle açıklamaktadır (Gordon 1980:11):

“Sermaye birikimi, kapitalist toplumun yapısı ve dinamiklerine hakim olur ve bu nedenle, sermaye birikimine yönelik gereksinimler, kapitalist toplumlardaki somut yaşam yapılarında biçimlenen bir inceleme için en umut verici başlangıç noktası sağlar”

Gordon bu çalışmasında ayrıca, sermaye birikiminin toplumsal yapıların ayrıntılı bir açıklamasını da sergilemektedir. Uzun salınım (long swing) ile aşamalar teorisinin birleştirilmesine yönelik teorik çabalar ise SBTY teorisinin kuramsal temellerini oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle, birikim

¹ SBTY yaklaşımı ile ilgili teorik açıklamalar ve tartışmalar Gordon (1978;1980) ve Gordon vd. (1982) çalışmalarına dayandığından bu bölümde ağırlıklı olarak bu eserlere sıkça atıfta bulunulacaktır.

aşamaları teorisinin genel çerçevesine uzun çevrim analizi yerleştirilerek, kapitalist gelişmenin genel bağlamı ve özgül mekanizmaları arasındaki ilişkiler vurgulanmaya çalışılmaktadır. SBTY teorisi her bir uzun salınımın ayrı bir birikimin toplumsal yapısı ile ilişkili olduğu konusunu merkezine almaktadır. Böylelikle, birikimin toplumsal yapısı kapitalist gelişmenin birbiri ardına gelen aşamalarını tanımlamaktadır.

SBTY teorisini açısından en temel konu, sermaye birikim² sürecinin meydana geldiği kurumsal yapı ile birlikte ele alınmasıdır. Sermaye birikiminin önemini kavramak için Marksist bakış açısından kapitalist gelişmenin beş eğilim ilkesine bakılabilir (Gordon vd., 1982:19-20; 1994:11):

1. Kapitalist birikim, sürekli olarak kapitalist sistemin sınırlarına doğru genişleme eğilimindedir. Kapitalistler karlarını ve satışlarını artırmaya çabalayarak, piyasalarını coğrafi sınırlarına doğru genişletmeye ve kar etme faaliyetlerini toplumsal yaşamın içine daha fazla dönüştürmeye çaba gösterirler.
2. Sermaye birikimi ısrarla, büyük şirket sayısını artırır ve sermaye sahipliğinin birkaç elde toplanmasına ve yoğunlaşmasına neden olur. Bu eğilim ise sermaye-emek çatışmasını ve kapitalistler arasındaki rekabeti yaratır.
3. Sermaye birikimi, mevcut üretim sistemi olarak ücretli emeği yaygınlaştırır, nüfusun daha büyük bir kısmını ücretli emek statüsüne sokar ve yedek emek havuzuyla tekrardan doldurur.
4. Kapitalist birikim emek sürecini sürekli değiştirir, bu hem işverenlerin geliştirdiği teknolojiyle hem de yeni makine ve emek

² Sermaye birikimi şu şekilde tanımlanabilir: “artık-değerin yeni değişmez ve değişir sermayeye çevrilmesi yoluyla kapitalist toplumsal ilişkilerin durmadan genişleyen ölçekte yeniden üretilmesi” (Wright, 1988:174).

süreci üzerindeki emek yönetimi sistemindeki yoğunlaşmanın artışıyla gerçekleşir.

5. İşçiler, kapitalist birikimin etkilerine karşı kendilerini savunmak için kendi eylem ve mücadeleleriyle bu duruma karşı koyarlar.

Sermaye birikimi süreci üç ana aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada kapitalistler, işlerinde kar elde etmek için, fonlarını (para sermayelerini) ham maddelere, emek gücüne, makinelere, binalara ve üretim için gereken diğer metallere yatırırlar. Daha sonra, mal ve hizmet üretmek için üretim öğelerini belirleyerek, emek sürecini örgütler ve girdi halindeki metalleri üretimde çıktı halindeki metallere dönüştürürler. Son aşamada ise, emek ürünlerini satarak, kapitalistler para sermayelerine geri dönerler. Bu fonlar daha sonra sermaye birikiminin gelecek turu için temel oluşturur. Sermaye birikim sürecinin bu üç evresinde karşılaşılan siyasal, ekonomik ve toplumsal yapılar birikimin gerçekleşmesi için hayati önem taşımaktadır. SBTY teorisi de sermaye birikim sürecinde karşılaşılan bu tür yapıların varlığına ve istikrarına odaklanmaktadır.

Sermaye birikimi konusundaki temel vurgu, birikimin belirli bir toplumsal ortamda gerçekleşeceğidir. Bu vurgu, SBTY teorisinin benimsediği temel öncüllerden bir tanesidir:

“Kapitalist üretim süresince sermaye birikimi boşlukta ya da kaosta meydana gelmez. Kapitalistler yatırımlarıyla ilgili yaptıkları beklenen getiri hesaplarını yeterli bulmadıklarında üretim, dolayısıyla yatırım yapmayacaklardır. Hem Marksist hem de ana akım iktisat geleneğinde, beklentiler ve yatırım arasındaki ilişki kabul edilmektedir”(Gordon, 1980:12; Gordon vd., 1982:23; 1994:13).

Bu açıklama, kapitalistlerin sermaye birikim sürecinde sadece kendi kar beklentileri ve hesapları ile değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerle de

karşı karşıya kaldıklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla, kapitalistlerin sermaye birikimi olanaklarını etkileyen ekonomik, siyasal ve toplumsal ortam ile analize başlanması gerektiği vurgulanmaktadır. Sermaye birikim olanağını/olasılığını etkileyen genel toplumsal ve ekonomik ortamın görece istikrarlı olması, hızlı ve sürdürülebilir bir birikim için gerekli koşuldur; böyle bir yapısal istikrar olmaksızın, kapitalist bir ekonomide sermaye birikimi hızının (pace) yavaşlaması olasıdır (Gordon vd., 1982:23; Gordon, 1980:11).

Bu açıklamalar bizi sermaye birikimin toplumsal yapısının tanımına götürür: Buna göre, “*sermaye birikimi olasılığını etkileyen genel toplumsal ortam*” birikimin toplumsal yapısı olarak nitelenir (Gordon, 1978:27; 1980:11; Gordon vd., 1982:23). Sermaye birikiminin toplumsal yapısının bu şekilde tanımlanması, sermaye birikiminin istikrarlı ve kesintisiz devam etmesi için birikimin gerçekleştiği tüm kurumsal ortamın düzgün işlemlerini zorunlu kılmaktadır. Sermaye birikimini çevreleyen bu yapılar sadece ekonomik yapı ile sınırlı değildir, siyasal, kültürel ve toplumsal yapıları da içine almaktadır:

“sermaye birikiminin toplumsal yapısı ile kapitalist birikim sürecinin düzenlendiği belirli kurumsal ortamı kastediyoruz. Böyle [bir] birikim, somut tarihsel yapılar içinde meydana gelir; firmalar piyasalardan girdi satın alır, mal ve hizmet üretir ve onları diğer piyasalarda satar. Bu yapılar kapitalist birikim sürecini etkileyen, diğer yapılar tarafından çevrelenir: para ve kredi sistemi, ekonomideki devlet müdahalesinin biçimi, sınıf çatışmasının karakteri vb. Bu kolektif kurumlar setini, birikimin toplumsal yapısı olarak adlandırıyoruz” (Gordon vd., 1982:9).

Sermaye birikiminin toplumsal yapısı, böyle bir yapının belirli gereksinimlere ihtiyacı olacağını vurgulamaktadır. Sermaye birikiminin meydana gelmesi için oluşturulan bu gereksinimler sınırsız ve belirsiz değildir. Bu sınırlı gereksinimler seti sermaye birikim sürecinin Marksist analizinden türetilmektedir. Sermaye birikim sürecinin her aşamasında kapitalistlerin karşılaştıkları kurumsal yapılar bulunmaktadır. İstikrarlı bir

birikim için uygun bir ortam gerektirdiğinden Gordon; böylesi bir ortamın genel hatlarını dört mantıksal kategori ile bunların içinde yer alan on üç kurumsal yapı etrafında belirlenmektedir. Mantıksal kategoriler; “*Birikim Ajanları*”, “*Birikim Motorları*”, “*Birikim için Sistemsel Gereksinimler*” ve “*Bireysel Sermaye Birikimi için Gereksinimler*”den oluşurken, bu kategorilere ilişkin on üç kurumsal yapı ise şu unsurlardan meydana gelmektedir: Şirket Yapısı, Rekabet Yapısı, Sınıf Mücadelesi Yapısı, Para Sistemi Yapısı, Devlet Yapısı, Doğal Arz Yapısı, Ara Malı Arz Yapısı, Toplumsal Aile Yapısı, Emek Piyasası Yapısı, Emek Yönetim Yapısı, Nihai Tüketici Talep Yapısı, Finansal Yapı ve İdari Yönetim Yapısı (Gordon, 1980:12-17).

Yukarıda tanımlanan mantıksal kategoriler ve kurumlar, sermaye birikiminin düzgün işlemesi açısından istikrarlı olması gereken yapılardır. İstikrarlı bir sermaye birikim dönemi, birikim sürecini kolaylaştıracak ve destekleyecek toplumsal kurumlar setinin varlığını gerektirmektedir. Bu kurumlar tek bir faktör tarafından belirlenmemekte, iktisadi olduğu kadar, ideolojik ve siyasal yapılardan meydana gelmektedir. İşte bu kurumsal yapılar, *sermaye birikimin toplumsal yapısını* oluşturmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, birikim için gerekli kurumlar listesi oldukça uzundur. Bunlardan bazıları “üretimi alanı”nı kapsarken, diğer bazıları da piyasa değişimine konu olduğundan “dolaşım alanı”na ilişkindir. Aynı zamanda sermaye birikimini çevreleyen bu kurumsal yapıların tek bir unsurdan oluşmadığı gibi kesin ve sabit olmadığı da vurgulanmaktadır. Daha sonraki çalışmalarında yazarlar kesin kurumsal ve kategori önermekten vazgeçmiş, ülke örneğinde kurumsal yapıları belirlemişlerdir. Bu kurumsal yapılar, sermaye birikimi için uygun ortam yarattığı ölçüde sermaye birikimi devam edecek, aksi durumda, kurumlar sermaye birikimine destek olmadığı ya da engel olduğu durumlarda birikim yavaşlayacak ve duracaktır.

Sermaye birikiminin toplumsal yapısını oluşturan kurumların durumuna bakıldığında, kurumların tekil olarak değil, bütünleşmiş/birleşmiş bir yapıyı oluşturmalarının gerekli olduğu görülmektedir. Gordon (1980) sermaye birikiminin toplumsal yapısının bütünlüğü konusunda güçlü ve zayıf yanları olan bir hipotez öne sürmektedir. Hipotezin zayıf versiyonuna göre, sermaye birikiminin toplumsal yapısı; hızlı birikim için gerekli bütünü oluşturan kurumsal yapıların basit toplumsal bir toplamından oluşmaktadır. Bu açıklama, birikimin istikrarını tehdit edebilecek her hangi bir bireysel kurumun yapısının bozulmasına işaret etmekte; fakat toplumsal yapının bütünü oluşturan kurumların her hangi bir başkasının yapısına yönelik istikrarsızlık yaratması söz konusu olmamaktadır. Güçlü versiyon ise, bireysel kurumlar arasındaki karşılıklı dayanışmaların, toplumsal yapı ile kendisinin bütünleşmiş içsel yapısının birleşmesini vurgulamaktadır. Burada iki nokta öne çıkar. Bunlardan ilki sermaye birikimi olasılıklarını ve hızını etkileyen toplumsal ortamın, toplumsal düzeyde bütünleşmiş yapısal bir biçim almasıdır. İkincisi bütünü oluşturan kurumların birinde meydana gelen değişmelerin, bütünü oluşturan diğer kurumların tümünde istikrarsızlık yaratarak, bütün yapıya aynı şekilde yansımalarıdır (Gordon, 1980:17).

SBTY teorisinin öngördüğü kurumsal yapılar ile toplumsal yapılar ve sermaye birikimi arasındaki sınırlar nasıl belirlenecektir? SBTY teorisi yazarları bu soruya sermaye birikiminin toplumsal yapısının inşasında hem içsel hem de dışsal sınırların varlığını öne sürerek cevap vermektedirler. Sermaye birikiminin toplumsal yapısının içsel sınırı, sermaye birikim sürecinin kendisinden, sermaye birikimi için kurumsal ortamın sınırını belirlemektedir. Sermaye birikiminin toplumsal yapısının dışsal sınırı ise; toplumun geri kalanındaki diğer toplumsal yapılardan, bu toplumsal yapıyı ayırmaktadır. Sermaye birikiminin toplumsal yapısının içsel sınırı, sermaye birikiminin meydana geldiği kurumlardan (toplumsal, siyasal, yasal, kültürel ve piyasa) sermaye birikiminin kendisini (bireysel kapitalistlerin kar yapma faaliyetlerini) ayırmaktadır. Bu sınırların kesin olmadığı ve tartışmaya açık olduğu kabul

edilmekte, fakat bu durumun sermaye birikiminin toplumsal yapısının kullanışlılığını azaltmayacağı öne sürülmektedir (Gordon vd.,1982:24).

1.2 BİRİKİM AŞAMALARI TEORİSİ VE BİRİKİMİN TOPLUMSAL YAPISI

SBTY teorisinin iki kuramsal düşünce üzerine inşa edildiği söylenebilir. Bunlardan ilki, birikim aşamaları teorisi; diğeri ise uzun salınımlardır. Bu bölümde öncelikle olarak kapitalist gelişmenin aşamaları konusu ele alınmaktadır. SBTY teorisi birikim aşamalarını Marksist kavramlardan hareketle yeniden kavramsallaştırdığını iddia etmektedir. Bu nedenle, SBTY teorisinin anlaşılması, Marksist kapitalist gelişme aşamalarına yönelik yaklaşımların incelenmesini gerektirmektedir. Bölümün devamında ise SBTY teorisinin aşamalar konusundaki yaklaşımının Marksist gelenek ile benzer ve farklı yönleri üzerinde durularak konunun netleştirilmesi amaçlanmaktadır.

1.2.1 Marksist Birikim Aşamaları Teorisi

Bilindiği gibi, Marksist gelenekteki pek çok yazar (Hilferding, Lenin, Sweezy ve Baran, Mandel) kapitalist gelişmenin³ yeni bir aşamaya dönüştüğünü/evrildiğini söylemektedir. Hilferding'ten Mandel'e kadar uzanan gelenekteki teorik açıklamalara bakıldığında, yaklaşımların ortak yanları

³ Marksist kapitalist gelişme teorileri dünya ölçeğinde iki gruba ayrılmıştır: Bunların ilki üretim güçlerinin gelişmesinde kapitalizmin ilerici bir rolüne odaklanırken, diğeri ise bir alanın bir diğerini sömüren bir sistem olarak kapitalizmi sergilemekte, böyle yerlerdeki gelişme dünyanın pek çok yerinde 'azgelişmişliğin gelişmesi' pahasına olduğunu vurgulamaktadır. İlk yaklaşımına göre kapitalizm sınıf güçleri kadar daha iyi bir toplum için (sosyalist) maddi ön koşulları yaratır; ikinci yaklaşımda devrimi kaçınılmaz kılan iktisadi koşulları yaratan kapitalizmin başarısızlığı kesindir. Tarihsel kayıt bu iki karşıt pozisyonun her ikisini de doğruluk payını gösterir; kapitalizm çok büyük teknolojik ve ekonomik gelişmeler yaratırken, iktisadi gelişmede önemli ölçüde coğrafi eşitsizlikler de yaratmıştır. Bu görüşlerden ilki Marx'tan Lenin'e kadar uzanan klasik Marksistler olarak nitelendirilen geleneği temsil etmektedir. Bu aynı zamanda emperyalizm tartışmalarında da geçerlidir. Klasik Marksist gelenek içinde bu alandaki çalışmalar Hilferding, Buharin ve Lenin ile gösterilmektedir. İkinci görüş ise Frank ve Wallerstein'in sergilediği durumdur. Bu yaklaşımın analiz birimi dünya sistemidir. Bununla birlikte, farklı coğrafi alanlarda ya da önemsiz unsurlar olarak ulus devletler de dikkate alınmaktadır. Bu yaklaşımda kapitalizm sınıflar arasındaki belirli ilişkilerle tanımlanmamakta, dünya değişim sisteminde kar için üretim ve bir alanın diğerini sömürmesi olarak tanımlanmaktadır. 'Metropol' ya da 'merkez' haraç, eşitsiz değişim, ticaret üzerindeki tekelci kontrol ya da doğrudan kar sızdırarak 'çevre'yi ya da 'uydu' yu sömürmektedir (Brewer, 1990:16).

olduğu kadar ayırıcı yönlerinin bulunduğu gözlenmektedir. Bu nedenle, aşamalar teorisi ile ilgili bir çalışma, Marksist gelenekteki bu açıklamaların incelenmesini gerektirmektedir. Böylelikle, hem aşamalar teorisi konusundaki Gordon'un yaptığı katkının özgünlüğü, hem de bu gelenekle olan ilişkisinin aydınlatılması mümkün olabilecektir.

1.2.1.1 Hilferding, Buharin ve Lenin

Marksist geleneğe bakıldığında, bu alandaki ilk çalışmanın Hilferding tarafından ortaya konduğu görülmektedir. Hilferding açık bir biçimde, finans kapital dönemini, kapitalist gelişmenin özel/spesifik bir aşaması olarak kabul etmektedir:

“‘Modern’ kapitalizmin karakteristikleri aslında merkezileşme ve/veya yoğunlaşma olgusu tarafından çizilmektedir ki bu olgu, bir yandan karteller ve tröstler oluşturarak ‘serbest rekabetin rafa kaldırılması’nda, bir yandan da banka sermayesiyle sanayi sermayesi arasında giderek pekişen içli dışlı ilişkilerde kendini göstermektedir. İşte bu içli dışlı olma yoluyla, sermaye Finans Kapital biçime bürünmektedir, yani sermayenin en olgun ve soyut görünümüne” (Hilferding, 1995:47).

Hilferding'in temel hareket noktası para ve banka sermayesinin gelişmesi, güçlenmesi konusudur. Bu konuyu temel katkısı olan ‘finans capital’ kavramı bağlamında ele almaktadır:

“Sanayi sermayesinin büyük bir kısmı bunu işleten sanayiciye ait değildir. Sanayicinin sermayeyi işletme hakkı ancak sermayenin sahibi olarak görünen bankalar yoluyla elde edilir. Diğer taraftan, bankalar sermayelerinin giderek artan kısmını sınaiye yatırmak zorunda bırakılır. Bu yolla banka giderek sanayi kapitalisti haline gelir. Banka sermayesini, yani gerçekte sanayi sermayesine dönüşen parasal sermayeyi finans kapital olarak adlandıracam” (aktaran Buharin, 2005:79).

Hilferding'in çalışmasının bağlamı, büyük sermayenin küçükleri piyasadan çekilmeye zorlayarak tekelleşme eğilimi yaratmasıyla, sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması sürecidir. Hilferding, tekelci kapitalizm çağında gözden kaybolan, rekabetçi kapitalizm döneminin özelliği olan sanayi ve finansal sermayeyi ayırmayı savunur. Buna göre dönemin ayırıcı yönü olan *Finans kapital, finansal ve sanayi sermayesinin kaynaşmasının bir ürünüdür*. Hilferding için finans kapital ile finansal sermayeyi karıştırmamak hayati bir önem taşımaktadır. Çalışmasına para ve kredi sorununu tartışarak başlamakta, ardından anonim şirketlerin ve kartellerin gelişip büyümesini irdelemekte, ekonomik bunalımları analiz etmekte ve sonunda bir emperyalizm teorisinin ana çizgilerini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, onun temel ilgisi kapitalist ekonomilerin içsel gelişmesi üzerinedir (Brewer, 1990:92;120).

Marksist gelenekte aşamalar konusuyla ilgili diğer bir açıklama Buharin tarafından yapılmıştır. Buharin kapitalizmin gelişmesi ve niteliğinde meydana gelen değişimler konusunda Hilferding'in analizini kabul etmekle birlikte, dünya ekonomisini birbirlerine koşut olan sermayenin ulusallaşması ve sermayenin uluslararasılaşmasıyla nitelemektedir:

“‘Ulusal’ ekonomik sınırlar içinde sanayinin gelişmesini karakterize eden örgütlenme sürecinin kökenleri, dünya ekonomisi çerçevesindeki ilişkilerde daha belirgin hale geldi. Kapitalist temelde, ‘ulusal’ ekonomi çerçevesinde üretken güçlerin gelişmesi, nasıl ki ulusal karteller ve tröstleri ortaya çıkartmışsa, dünya kapitalizmi çerçevesinde de üretken güçlerin gelişimi de çeşitli ulusal kapitalist gruplar arasında en ilkel şekilden tutunda uluslararası tröstler şeklindeki en merkezileşmiş haline kadar uluslararası anlaşmaları yaratmıştır” (Buharin, 2005:57).

Sermayenin uluslararasılaşması kapitalist dünyanın 19.yüzyıl sonunda, sermaye birleşmeleriyle ve uluslararası kartellerle hızlandırılan güçlü bir biçimde yayılmasıdır. Bu nedenle, Buharin yoğunlaşma ve

merkezileşmenin sürekli olarak tam ulusal örgütlenmeye doğru ilerlediği biçimindeki başlangıç varsayımından ötürü büyük ölçüde Hilferding'in düşüncelerinden hareket eder görünmektedir (Fine vd., 1993:106; Brewer, 1990:111).

Buharin, emperyalizmi sadece iktisadi boyutuyla değil, onun ideolojik boyutlarını da dikkate alarak inceler ve emperyalizmi şu şekilde tanımlar: “emperyalizmi esas olarak, finans kapitalin politikası olarak ele alıyoruz. Bununla beraber, emperyalizm bir ideoloji olarak da ele alınabilir. Benzer şekilde liberalizm bir yandan sanayi kapitalizminin bir politikası (serbest ticaret vs.) diğer yandan bir bütün olarak ideoloji (kişi özgürlüğü vs.) şeklide de ele alınır” (Buharin, 2005:121). Hilferding'e benzer biçimde Buharin “finans kapitalin bir politikası olan emperyalizmi belli bir tarihsel kategori” olarak ele almakta ve gelişmenin, kendi özellikleri, kendi ayırt edici eğilimleri ve kendine has özel karakteristikleriyle birlikte anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır (Buharin, 2005:125).

Marksist teori içinde yarattığı etkiler bakımından çok önemli bir yer tutan bir diğer çalışma ise Lenin tarafından ortaya konmuştur. Lenin'in çalışmasının, kapitalist gelişmenin aşamaları konusunda kendinden sonrakileri önemli ölçüde etkilediği söylenebilir. Bugün Lenin'in çalışmasına yönelik tartışmalar, temel olarak, onun kuramsal statüsüne ve böylelikle Marx'ın yapıtına nasıl bağlı olduğuna ilişkindir. Eğer Marx'ın yapıtı, bir bütün olarak kapitalist üretim tarzının analizi olarak görülürse, Lenin'in emperyalizm kuramı, Marx'ın temel kuramının yalnızca bir somutlaşmasıdır. Alternatif olarak, Marx'ın yapıtı yalnızca serbest rekabetin özgün bir tarihsel döneminin analizi olarak görülebilir; bu durumda onun yerini -yeni tekellerin yeni iktisadi yasalarını analiz ettiği varsayılması gereken- Lenin'in çalışması almaktadır (Fine vd., 1993:112).

Lenin'in merkezileşme ve yoğunlaşma sürecine ilişkin anlayışı çok geniş ölçüde Hilferding'in finans kapital kuramına dayanmaktadır. Özellikle

bu durum, finans kapital ve tekelleşmenin artışına yaptığı vurgularda açığa çıkmaktadır (Brewer, 1990:117). Bununla birlikte, Lenin Hilferding'den, tüm tezini değiştirecek biçimde iki konuda ayrılmaktadır. İlk olarak Lenin, Hilferding'in finans sermaye kavramını kullanır, ancak böyle yapmakla üretimin tekele doğru yoğunlaşmasının merkezileşmeden ve bankaların baskın gücünden ayrı, bağımsız bir gelişme olduğunu vurgular:

“20. yüzyıl, eski kapitalizmin, genel olarak sermaye egemenliğinden mali-sermaye egemenliğine geçilen, yeni bir kapitalizme yerini bıraktığı bir dönüm noktasıdır... Dünya sömürge politikasının sıkı sıkıya ‘kapitalist gelişmenin en yeni aşamasına’, mali-sermaye aşamasına bağlı olduğu özel bir dönem içinde bulunmaktayız” (Lenin, 1998: 52;87).

İkinci olarak Lenin, tekelci kapitalizmi üretimin ilerleyen toplumsallaşması biçimindeki değerlendirme konusunda, Hilferding ile aynı kanıdadır; ancak ondan farklı olarak, sürecin çekişmeler yoluyla oluşmakta olduğunu vurgulamaktadır. Nitekim, küçük ve orta büyüklükteki üreticiler arasındaki rekabetin yerini, başka bir rekabet biçimi, büyük firmalar arasındaki tekelci rekabet almaktadır (Fine vd., 1993:112).

Lenin, emperyalizmi kapitalist devletler arası ilişkilerin bir görünümü ya da kapitalist devletlerin politikası olduğu tekelci aşamadan ziyade, kapitalist gelişmenin bir aşaması olarak dikkate alınması konusunda ısrar eder: “Tekel, kapitalizmden daha yüksek bir düzene geçiştir” (Lenin, 1998:100).

Yukarıdaki açıklamadan da anlaşılacağı gibi, Lenin çalışmasına kapitalist gelişmedeki eğilimleri ya da trendleri yerleştirerek, kapitalizmin yeni bir aşamaya, emperyalizm aşamasına girdiğini vurgular: “*Emperyalizmin olanaklı en kısa tanımına yapmak gerekseydi, şöyle derdik: emperyalizm, kapitalizmin tekelci aşamasıdır*”. Emperyalizmin, kaçınılmaz bir biçimde, “*kapitalist gelişmenin özel bir evresini*” temsil ettiği gerçeğini de ısrarla

vurgular. Fakat aynı zamanda, emperyalizmi siyasi öngörüsüne uygun olarak “*bir geçiş kapitalizmi, daha doğrusu can çekişen bir kapitalizm*” olarak tanımlamaktadır (Lenin, 1998:100;101;142).

Hilferding, Buharin ve Lenin; Emperyalizmin Klasik Marksist teorisyenleri olarak tanımlanmaktadır. Bu yazarların ana vurgusu, dünya ölçeğinde sermayenin ulusal grupları arasındaki rekabetin yoğunlaştığı ve ulusal temelde tekellerin oluştuğudur. Diğer bir ifadeyle, sermayenin bir yandan, metropollerde süren birikimi, yoğunlaşması ve merkezileşmesi vurgulanırken; diğer yandan sermayenin emperyalist genişlemesi arasındaki ilişkileri ele alınmıştır. Saf kuramsal bir çalışma ortaya koymamış olmasına karşın Lenin, emperyalizmi kapitalist gelişmenin yeni bir aşaması olarak nitelemekle, kapitalist gelişme konusunda önemli bir teorik ve siyasal tartışma alanı yaratmıştır.

1.2.1.2 Tekelci Kapitaliz: Sweezy ve Baran

20. yüzyılın başındaki kapitalist gelişme aşamaları tartışmaları yüzyılın ortalarında “Tekelci Kapitalizm” tartışmalarıyla tekrar gündeme gelmiştir. Bu alandaki temel katkı Sweezy ve Baran’ın çalışmalarından kaynaklanmaktadır.

Bu alandaki ilk katkı Sweezy’nin “The Theory of Capitalist Development” (1946) adlı kitabında, kriz ve birikim kuramı konusunda kendi yaklaşımını geliştirmesinde görülmektedir. Geliştirdiği yaklaşımda, kar oranlarının düşmesini sadece sermayenin organik bileşimindeki artışa bağlamamaktadır. Ona göre, Marx böyle bir şeyi açıkça söylemiş de değildir. Kar oranlarının düşüşü bir talep eksikliğinden, efektif talepte bir kısılmadan kaynaklanmaktadır. Asıl bu kısılmanın nedenlerini aramak gerekir. Aksi takdirde bu yapılmadan bunalımlar teorisi eksik kalacaktır (Sweezy, 1970:97). Sweezy’nin yaklaşımı açısından Lenin ile olan ilişkisine bakıldığında, Lenin’in iki bakımdan önemi ortaya çıkmaktadır; bunların ilki Rus revizyonizmi tartışmasında geliştirilen orantısızlık ve kriz bağlantısı

(‘pazarlar kuramı’) çerçevesinde iken, ikincisi çağdaş kapitalizmin teknelci kapitalizm olarak tanımlanması anlamındadır. Sweezy’nin kendi teknelci kapitalizm kuramı, daha önce yapılmış olanlardan daha sistematik bir biçimde, kapitalizmin doğasına özgü iktisadi yasaların, çağdaş kapitalizm olaylarından çıkartılması girişimi olarak nitelenebilir (Fine vd., 1993:135).

Sweezy’nin bu yöndeki diğer katkısı P. Baran ile birlikte yazdıkları “Monopoly Capital” (Teknelci Kapitalizm) adlı eserle ortaya konmaktadır. Sweezy ile Baran’ın (1970) birlikte yazdıkları Teknelci Kapitalizm⁴ kitabının merkezi konusu, en gelişmiş teknelci kapitalist toplum deneylerine dayanarak teknelci kapitalizmi sistemli bir biçimde çözümlemektir. Bir diğer ifadeyle, “*teknelci kapitalizm koşullarında artığın⁵ yaratılması ve emilmesi*” konusudur (Sweezy ve Baran, 1970:9).

Sweezy ve Baran’a göre kapitalizm bugün artık rekabetçi yapısının yerini teknelci bir yapıya bırakmıştır. Bu durumda kar oranlarının azalışı gerçekleşmemekte, aksine iktisadi artık (ya da fazla) artmaktadır. İktisadi artık’ın artışı nedeniyle, gündeme çeşitli mekanizmalarla bu artışın emilmesi sorunu gelmektedir. Artık genellikle şu yollarla emilir: tüketilebilir, yatırıma harcanabilir ve israf edilebilir. Bu mekanizmalar ise kapitalistlerin tüketimi ve yatırımı, satış çabaları, sivil yönetim, militarizm ve emperyalizm yönündeki

⁴ Sweezy ve Baran teknelci kapital ve teknelci kapitalizm terimlerini, sıfatlar takmadan kullanmayı seçtiklerini söylemektedirler. Bunun iki nedeni bulunmaktadır. Birincisi, Devlet kapitalizmin gelişmesinde her zaman çok önemli bir rol oynamıştır. Bu rol nicelik olarak artmışsa da, son yıllarda niteliksel bir değişmeye uğradığını da inandırıcı bulunmaz. Bu durumda, teknelci kapitalizmin bugünkü aşamasında Devletin rolüne özel bir önem vermek, kapitalizmin ilk çağlarında Devletin pek de önemli olmadığı gibi yanlış bir yargıya götürebilir. Bundan daha önemlisi şudur (ikinci olarak): “Devlet kapitalizmi” ve “Teknelci Devlet kapitalizmi” gibi terimler, hemen hemen kaçınılmaz olarak, Devletin, özel kesimle birlikte çalışan bağımsız bir toplumsal güç olduğu, sistemin işleyişinin yalnız bu iki gücün işbirliğiyle değil, bunlar arasındaki düşmanlık ve çatışmalar da belirlendiği gibi anlamlar getirecektir. Bu da bize çok ciddi bir yanlışlık gibi geliyor: Özel kesimle hükümet arasında çatışma gibi görünen şey, gerçekte, yönetici sınıfın içindeki çatışmanın bir yansımasıdır. Onun için, bu görüşü geçerli kılan terimleri kullanmaktan kaçınıyoruz (Sweezy ve Baran, 1970:82-83)

⁵ Buradaki ‘artık’, “potansiyel ekonomik artık” kavramını ifade etmektedir. Kavram, Baran tarafından şöyle tanımlanmaktadır: “Belli bir doğal ve teknolojik ortamda, kullanılabilir verimli kaynakların yardımıyla elde edilebilecek toplam üretim ile, temel tüketim olarak tanımlanabilecek, toplam üretim kesimi arasındaki farka, potansiyel ekonomik artık adı verilmektedir” (Baran, 1974:105).

tüm bu çabalar artığın emilmesine yönelik olarak gerçekleştirilir (Sweezy ve Baran: 1970:97). Baran ve Sweezy, Marx'ın kuramında yaptıkları revizyonu, rekabetçi kapitalizmden tekelci kapitalizme geçişle açıklamaktadırlar. Bununla birlikte, Baran ve Sweezy, Marx'ın birikim kuramını günümüze getirmemekte, fakat bunun yerine “*farklı bir yöntem ve farklı bir konuya sahip tamamen farklı bir kuram*” üretmektedirler (Fine vd., 1993:138).

1.2.1.3 Geç Kapitaliz: Mandel

Kapitalist gelişmenin aşamaları konusunda Sweezy ve Baran'ın çalışmalarının sonrasında önemli bir katkıda E. Mandel'in “Late Capitalism” (1975) eseriyle gündeme gelmiştir. Mandel kapitalist gelişme tarihinde birbirini izleyen üç aşama tanımlamaktadır: ‘rekabetçi kapitalizm’, ‘klasik emperyalizm’ ve ‘geç kapitalizm’. Bununla birlikte, Mandel çalışmasında, kapitalist gelişmenin uzun dalgaları konusunda da önemli katkılar da ortaya koymaktadır. Mandel'in ortaya koyduğu bu uzun dalga yaklaşımı, kapitalizmi aşamalar temelinde dönemleştirme biçimidir. Mandel emperyalizmi kendi ikinci aşaması olarak Lenin'in analizine borçlu olduğunun ifade eder ve kendi çalışmasının Lenin ile olan ilişkisini şu şekilde ortaya koymaktadır (Mandel, 1975:9):

“Bugün, Lenin'in *Emperyalizm* çalışması temeli üzerine geç kapitalizmin Marksist analizini sağlamaya çabalayabiliriz. Geç kapitalizm dönemi, kapitalist gelişmenin yeni bir devri değildir. Sadece, tekelci kapitalist çağ, emperyalist gelişmedir. Lenin tarafından ifade edilen emperyalist çağın özellikleri, böylece geç kapitalizm içinde geçerli olarak kalmaktadır”

Mandel'e (1975:39) göre, kapitalizmin tarihi, aynı zamanda, onun içsel düzenlemeler ile açığa çıkan çelişkilerinin tarihidir ve bu tarih (sermayenin organik bileşimi, sabit ve dolaşan sermaye arasındaki değişmez sermaye bölüşümü, artık-değer oranının gelişimi, birikim oranının gelişimi, sermaye devrinin gelişimi ve iki kesim arasındaki değişim ilişkisi) altı değişkenin

karşılıklı etkileşiminin bir işlevi olarak anlaşılabilir ve açıklanabilir. Mandel, geç kapitalizmde ekonominin tüm kollarında ilk defa tam olarak sanayileşme döneminin gerçekleştiğini, çok uluslu şirketin büyük sermayenin belirleyici bir örgütsel biçimi haline geldiğini vurgulayarak, sermayenin uluslar arası yoğunlaşmasından sonra uluslar arası merkezileşmeye doğru bir gelişimin de başladığını ifade eder. Bu gelişmeler ışığında geç kapitalizmi emperyalizmin yeni bir evresi ya da tekelci kapitalizm çağı olarak nitelendirir:

“Emperyalizmin yeni bir evresi ya da tekelci kapitalizm çağı olarak geç kapitalizm kavramı, kapitalist üretim tazının yapısal bir krizi ile nitelendirilir, böylelikle daha kesin bir biçimde tanımlanabilir. Bu yapısal kriz, üretim güçlerinin artışının mutlak kesilmesi biçiminde ifadesini bulmaz” (Mandel, 1975:214).

Geç kapitalist evre, sabit sermayenin bazı temel unsurlarının fiyatlarında önemli bir azalmayla sürdürülen, artık-değer oranında önemli bir artış yaratan II. Dünya Savaşı ve faşizm zamanında başlamıştır. Bu durum ortalama kar oranının durgunluğunun ya da uzun dönem azalışının üstesinden gelme konusunda ‘genel olarak sermaye’ye (capital in general) izin vermiştir. Sonuçta, sermaye birikiminde hızlanma meydana gelmiş; önceki on yılda olgunlaşan yenilikler ve keşifler 1960’larda uygulanmış ve böylelikle üçüncü teknoloji devrimini serbest bırakmıştır. Geç kapitalizm, kapitalist üretim tazının gelişim tarihinde bir çağdır. Bu çelişki ise bu üretim ilişkilerinin genişleyen bir krizine yol açmaktadır (Mandel, 1975:557–562).

1.2.2 SBTY Teorisi ve Marksist Birikim Aşamaları İlişkisi

Marksist gelenek içinde Hilferding ile başlayan kapitalist gelişme aşamaları teorileri, Gordon’un çalışmalarında ve SBTY teorisinin teorik yapısında somutlaşmıştır. Aşamalar teorisinin geldiği son teorik noktanın SBTY teorisi olduğu söylenebilir. Gordon (1980:11) birikim aşamaları konusundaki temel amacının, Marksist ‘sermaye birikiminin aşamaları’

kavramının yeniden formüle edilme çabası olarak nitelendirir ve şu Marksist öncülün kabulüyle analizine başladığını ifade eder:

“sermaye birikimi, kapitalist toplumun yapısına ve dinamiklerine hakim olur ve bu nedenle sermaye birikimine yönelik gereksinimler, kapitalist toplumlarda somut yaşamı biçimlendiren yapıların incelemesi için en umut verici başlangıç noktasını sağlar”

Gordon'un bu ifadesi aslında aşamalar teorisini soyut bir düzeyden ziyade orta düzey somut bir analizi temel alacağının göstermesi açısından önemlidir. Kapitalist gelişmenin aşamaları konusunda kendinden önceki Marksist çalışmaların konuyu ele almada yeterince başarılı olamadıklarını ileri sürmektedir:

“Ne Lenin (1917) ne de Hilferding (1920) kapitalizmin gelişmesinin yeni bir aşamaya hareket ettiği yönündeki düşünceleri için zorunlu metodolojik öncülleri açıkça ifade etmediler. Ne Baran ne de Sweezy (1966) “tekelci kapitalizm” dönemindeki kapitalist gelişme hakkında neyin değişip değişmediği konusunda tam olarak anlaşılacak bir şey sağlamadılar. Bu konulara çalışırken Japon Marksist Kozo Uno'nun eserinin İngilizce çevrisinde kapitalist gelişmenin “aşamalar teorisi”nin biçimlendirildiğini gördüm. Uno (1975), bu çalışmada benim yaptığım gibi, Marksist teoride soyutlamanın üç düzeyinin biçimlendirilmesini ve gelişmenin belirli aşamalarının yapısını ve dinamiklerini açık bir biçimde analiz eder. Fakat en azından okuduğum çalışmalarından birinde, birikimin her aşamasının içsel kurumsal eklemlenmesi (articulation) ya da her bir başarılı aşama aracılığıyla süreç teorisine bir katkı sağlamamıştır” (Gordon, 1980:36).

Gordon, teorik açıklamasını kapitalist ekonomilerde meydana gelen önemli değişiklikler etrafında biçimlendirir. Bunu yaparken, konuyu Japon Marksist Kozo Uno'nun “aşamalar teorisi” çerçevesinde ele almaktadır. Uno'nun teorisi basit metodolojik çerçeve üzerine inşa edilmektedir. Bu

metodolojik tanımlama ise üç düzeyde ele alınmaktadır. En soyut düzeyde, kapitalizm, üretim tarzının belirli karakteristik ilişkileri ve hareket yasası bağlamında incelenir. Orta düzeyde ise aşamalar teorisi, birikim aşamaları serileriyle ilerleyen ve dönüştürülen, birikimin temel kurumlarının yapısal mantığına odaklanır. En somut düzeyde, soyut ve orta düzey kurumsal analizin etkilerinin tam olarak anlaşılabilmesi için günlük yaşamın ayrıntıları incelenmektedir (Gordon, 1978:28; 1980:11).

Birikim aşamaları konusunda Uno'nun 'aşamalar teorisi'ne gönderme yapmasına rağmen, Gordon, teorik anlamda Marksist gelenekteki diğer yaklaşımlarla doğrudan ilişki kurmaz. Fakat McDonough (1995;1999) bu yöndeki çalışmalarıyla Gordon ve dolayısıyla SBTY teorisi ile Hilferding, Buharin ve Lenin arasında teorik bağlantıların olduğunu iddia etmektedir. McDonough'a göre, Gordon'un SBTY teorisinin entelektüel arka planının tarihi Hilferding, Buharin ve Lenin'in kolektif katkısını içermek zorundadır. Marksist gelenekteki bu yazarların etkisinden bahsedilmesine karşın, asıl etki sahibi olan Lenin'dir. Gordon'un SBTY teorisinin Hilferding, Buharin ve Lenin tarafından başlatılan emperyalizm teorisinin bir uzantısı olduğunu ifade edilmektedir. Daha da önemlisi, yani bir anlamda Gordon'un kilit katkısı, *kapitalizmin en yüksek aşamasının erken Marksist teorisini kapitalist aşamaların genel teorisine dönüştürmesidir*. Böylelikle SBTY teorisi, kapitalist birikim ve krizin geniş tarihsel kapsamını anlamak için uygulanabilecektir. Aynı zamanda bu yaklaşım, Marksist sermaye birikimi teorisinin merkezine kültür, ideoloji ve siyaseti getirmektedir (McDonough, 1999:29). SBTY ile Hilferding, Buharin ve Lenin arasındaki benzerlikler ise sermaye birikiminin dönüm noktalarının açıklanmasında görülmektedir. Bu iki bakış birikim niteliğinde bir değişimle karşılaşılması durumunda temel bir stratejiyi paylaşmaktadır. Paylaşılan bu strateji her yaklaşımda değişimin, çok nedenli (multicausal), çoklu-kurumsal (multi-institutional) açıklamasının ileri sürülmesi ve kurumsal yeniliğin bu zırh kuşanmış (panoply) kapitalizmin yeni bir aşamasının başlangıcı olduğu söylenmektedir (McDonough, 1999:7).

McDonough'a (1999:23) göre Hilferding, Buharin ve Lenin'in çalışmaları SBTY teorisini iki kanaldan etkilemiştir. SBTY teorisine etki eden bu iki kanaldan ilki Tekelci Sermaye Okulu, ikincisi ise E. Mandel'dir. Bu etkilerin hangi teorik konularla ilgili olduğuna bakıldığında, ilk konu emek piyasasının katmanlaşmasıyla ilgilidir ve SBTY teorisinin bu yöndeki açıklamalarının kaynağı Tekelci Sermaye Okulu'dur. İkinci konu aşamalar teorisiyle ilgilidir ve SBTY teorisine E. Mandel'in "Geç Kapitalizm" adlı çalışmasıyla geçmiştir. SBTY teorisinin emek piyasasının katmanlaşması konusunda görüşleri asıl olarak H.Brevarman'ın (1974) "Emek ve Tekelci Sermaye" çalışmasından kaynaklanmaktadır. Bu çalışma tek elci kapitalizm aşamasının analizi için temel olarak Lenin'in Emperyalizm eseriyle çok yakın ilişki içindedir. Braverman'ın (1974:24) çalışmasındaki temel vurgu, "kapitalist toplumun emek süreçlerinin araştırılması ve bunların kapitalist mülkiyet ilişkileriyle biçimlendirilmesine" dayanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, çalışma emek süreçleri ve tek elci sermaye arasındaki ilişkiye odaklanmakta ve böylelikle Tekelci Kapitalizm teorisinin alanı genişletilmektedir. Reich, Gordon ve Edwards (1973) ortak makalelerinde tek elci sermayenin ortaya çıkışı ile emek piyasalarının katmanlaşması ilişkisini açıklamakta ve emek piyasasındaki katmanlaşmanı, rekabetçi kapitalizmden tek elci kapitalizme geçiş sürecinde arttığını vurgulamaktadırlar (Reich vd., 1973:360). Emek piyasalarının katmanlaşması ile tek elci kapitalizm arasında kurulan bu ilişkinin temelinde de Brevarman'ın çalışmasının yattığı söylenebilmektedir.

Tekelci Kapitalizm ile SBTY teorisi arasındaki teorik bağlar ve benzerlikler konusunun vurgulanmasına rağmen, SBTY yazarları bu konuya eleştirel bir tavırla yaklaşmaktadırlar. Gordon vd. göre, Marksist gelenekteki pek çok yazar "rekabetçi kapitalizm"den "tek elci kapitalizm"e kayışın büyük önemine aşırı bir vurgu yapmaktadır. Firma sayısında ve piyasa gücündeki değişimler yeni birikim aşamasını başlatmaya yardımcı olduğu açık ve kritik iken, tek başına firma yapısındaki değişimler; 19. yüzyıl sonu ile 20.yüzyıl başlarında meydana gelen değişimlerin tümünü açıklayamamaktadır. Belki de daha önemlisi, "tek elci kapitalist" firma yapısı ve davranışının ortaya

ıkmasına yönelik odaklanmanın dışlanması, II. Dünya Savaşı'ndan önce ve sonraki dönemler arasında dünya kapitalist ekonomisinin dinamiklerindeki ve mantığındaki niteliksel değişmelerin bazıları için hemen hemen bir açıklama vermeyecektir. Yazarlar göre, yüzyılın başında firma yapısındaki değişmeler kapitalizmin yeni bir aşaması için gerekli koşulu oluştururken, birikim aşaması için yeterli bir temel sağlamamaktadır. Ayrıca, 20.yüzyıl da kapitalist gelişmenin yeterli bir açıklamasını vermede de başarısız olmaktadır. SBTY yazarlarına göre, kapitalizmin aşamaları daha karmaşık ve çok boyutlu analizi -SBTY ve uzun salınımın karşılıklı dayanışmasına inşa edilerek- özel olarak, emek süreci ve emek piyasalarının dönüşümü, genel olarak da kapitalist gelişmenin dinamikleri için daha verimli bir rehber sağlamaktadır (Gordon vd.,1982:112).

SBTY teorisi ile Mandel'in aşamalar teorisi arasında bir etkilenmenin olduğu vurgusuna karşın, Gordon (1980:39) Mandel'in bu yöndeki açıklamalarını yeterli bulmamaktadır. Ona göre, Mandel'in aşamalar konusundaki alışmaları, Marksist yaklaşımlar da olduğu gibi, yeterli bir açıklama sunmamaktadır: "Mandel bu aşamalar teorisi gibi bir şey ile yakın ilişkilidir, bir aşamadan diğerine geçişin tüm boyutlarına tam olarak dikkat eder, bununla birlikte, Mandel kapitalist dünya ekonomisinde birbirini izleyen aşamaların analizi için tam bir metodolojik temel ifade etmede başarısızdır." Fakat Gordon ilk dönemdeki kendi çalışmalarının da bu konuda eksiklikler taşıdığını kabul etmekle beraber, SBTY teorisinin teorik çerçevesinin geliştirilmesiyle bu sorunların aşıldığını dile getirir (Gordon vd., 1994:13).

Özetle, SBTY teorisi birikimin toplumsal yapılarını kapitalist gelişmenin birbirini izleyen aşamaları olarak tanımlar ve her bir birikim aşamasını -yani sermaye birikiminin toplumsal yapıları- ayrı bir uzun salınımla ilişkilendirir. Birikim aşamaları teorisinin genel çerçevesine bakıldığında, herhangi bir birikim aşamasında belirlenen beş evrenin kavramsallaştırıldığı görülür.

İlk evre sermaye birikiminin toplumsal yapısının kuruluşudur. Bu evrede yeni oluşturulan kurumlar, hızlı ve sürdürülebilir bir birikim için gereklidir. Bu yeni kurumsal yapılar sadece iktisadi değil aynı zamanda toplumsal istikrarın sağlanmasına da yardımcı olmalıdır. Başka bir ifadeyle, bu kurumlar alt yapı yatırımlarının ve toplumsal istikrarın bütünleştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. İkinci evre birikimin yeni aşamasında genişleyen yeniden üretimdir. İstikrarlı bir büyümenin olanaklı hale getirilmesiyle bireysel kapitalistler, hızlı biçimde birikim sağlarlar. Bu evrede altyapı yatırımlarının sürdürülmesi büyüme oranının hızlanmasına yardımcı olmaktadır. Aynı zamanda bu evrede birikimin yeni aşamasında oluşturulan kurumlar sorunsuz çalışır. Üçüncü evre ise birikim hızının yavaşlamasıdır. Bu evrede kriz eğilimleri genelde yatırım oranındaki azalma ile başlayabilir ve ekonomi durgunluğa girebilir. Sermaye birikiminin toplumsal yapısında çelişkilerin iyice açığa çıkması ise durgunluğu derinleştirir. Dördüncü evre kurumsal istikrarsızlığın hızlanmasıdır. Bu evrede yatırım yapma beklentileri azalmakta, sermaye birikiminin toplumsal yapısında artan istikrarsızlık, sürekli olarak, artık marjının azalmasına yol açmakta ve istikrarsızlık beklentilerini güçlendirmektedir. Beşinci ve sonuncu evre ekonomik krizin *açığa çıktığı* aşamadır. Ulusal ve uluslararası kaynaklı istikrarsızlığın genişleyerek artması, kurumsal yapıların çözülmesine neden olmaktadır (Gordon, 1980:22-24).

Krizle sonuçlanan birikim aşamasından sonra, yeni bir birikim aşamasına geçilir ve yeni bir sermaye birikiminin toplumsal yapısı kurulur. Bu noktada akla gelen soru, birikim aşamalarının birbirini izlemesinin gerisindeki nedenlerin neler olduğudur. Birikim aşamalarının bir birini takip etmesinin gerekliliği konusunda, Marksist teorinin merkezinde bulunan birbiriyle ilişkili iki düşüncenin aydınlatılması gerekir. Bu düşüncelerden ilki, sermaye birikiminin, birikim sürecine aracılık eden bireysel faaliyetler ve birikim olasılıklarını etkileyen toplumsal çevre arasındaki diyalektik bütünlüğü kapsamaktadır. İkincisi, birikim sürecinin esas istikrarsızlığı, bireysel kapitalistler ile işçilerin faaliyetlerinin, özel amaçları ve birikimin toplumsal

gereksinimleri arasındaki temel bir çatışmayı içermesidir. Bu iki teorik gözlemin birleşmesinden şu sonuç çıkarılabilir; birikim aşamalarının birbirini izlemesi, birikimin toplumsal karakteri ve ona bağlı esas özel faaliyetleri arasında kapitalist toplumlardaki temel çelişkilerden kaynaklanan kapitalist gelişmenin kendi mantıksal özelliğidir. Bu çelişki patlak verdiği ve kriz ortaya çıktığında, bireysel birikim, birikimin toplumsal temelleri yeniden oluşturulana kadar yeniden başlayamayacaktır (Gordon, 1980:25).

SBTY teorisine göre, birbirini izleyen birikim aşamalarının her biri yeni bir sermaye birikiminin toplumsal yapısını nitelendirmektedir. Başka bir ifadeyle, kapitalist gelişmedeki krizin aşılması ve sermaye birikiminin devamı için yeni bir sermaye birikiminin toplumsal yapısının oluşturulması gerekmektedir. Sonuçta, kapitalist gelişmenin bir aşamadan diğerine geçişi kurumsal bir dönüşümü gerektirir ve bu dönüşüm çok boyutlu bir karaktere sahiptir. Bu nedenle, uzun salınım çalışmaları mümkün olduğu ölçüde niteliksel kurumsallığa dayanmalı ve iktisadi değişkenlerin nitel yönlerini dışlanmamalıdır.

1.3 UZUN DALGA/SALINIMLAR VE SERMAYE BİRİKİMİN TOPLUMSAL YAPISI

Uzun dalga tartışmalarının arka planındaki zemin kapitalist gelişme dinamiklerinin anlaşılma çabasına dayanmaktadır. Bu düşünce ise kapitalizmin gelişimi, dönemselleştirilmesi, düzenliliği ve krizleri ile yakından ilgilidir. Uzun dalga/salınım konusuna daha önce ifade edildiği gibi, SBTY teorisinin teorik temellerinden bir tanesini oluşturmaktadır. SBTY çerçevesinde uzun dalgaları/salınımları nasıl ele alındığının anlaşılması, genel olarak uzun dalga yazınının incelenmesi gerektirmektedir. Ancak uzun dalga konusu çok geniş bir çevreye sahip olduğundan, tezin kapsamında bu tartışmalara kısaca değinilecektir. Tez kapsamında üzerinde durulacak nokta E. Mandel'in uzun dalga konusundaki açıklamalarıdır. Çünkü bu yaklaşım

Marksist gelenek içinde SBTY teorisiyle yakından ilişkilidir. Böylelikle, hem SBTY'nin hem de Gordon'un konuyu nasıl ele aldığı kavranabilecektir⁶.

1.3.1 Uzun Dalga Teorisi

İktisat yazınında ortaya çıkışı neredeyse bir yüzyılı bulan uzun dalga tartışmaları, kimi zaman gündeme gelirken kimi zaman da sıklıkla da göz ardı edilmiştir. Uzun dalga tartışmalarındaki en temel sorunlar; uzun dalgaların ne olduğu, gerçekte var olup olmadığı, hangi dinamikler tarafından ortaya çıkarıldığı ile nasıl sona erdiği. Bu sorulara kesin bir cevap vermek kolay olmasa da, en basit biçimiyle uzun dalgalar; birbirini izleyen genişleme ve daralma dönemleri olarak tanımlanabilir.

Uzun dalga konusundaki önemli çalışmaların A.Helpman, J.Van Gelderen (1913), Sam De Wolff (1915-21) ve Kondratieff (1926) tarafından gerçekleştirilmiş olmasına karşın, bu alandaki çalışmaların kökenlerini daha gerilere de götürmek mümkündür⁷.

Günümüz uzun dalga çalışmalarını ve tartışmalarını belirleyen temel katkıların ise Kondratieff [(1926)1935] ve Schumpeter (1939) tarafından yapıldığı söylenmektedir⁸ (Solomou, 1990; Maddison, 1991; Kleinknecht, 1992; Delbeke, 1983).

⁶ SBTY teorisi temel olarak swing terimini kullanır. Fakat ilk çalışmalarında Gordon cycle kavramını kullanmıştır. Bu çalışma boyunca konuyla ilgili kavramlar; swing-salınım, cycle-çevrim ve wave-dalga anlamında kullanılacaktır.

⁷ Fiyatlardaki uzun çevrimler Aftalion (1913), Lenoir (1913), Tugan-Baranowsky (1894) ve Wicksell'in (1898) çalışmalarında gözlenmiştir. Kapitalist dönemin çevrim analizi ise 1856'da Clement Juglar ile başlatılmaktadır. Juglar'ın iktisadi faaliyetlerdeki dönemsellik vurgusu dikkat çekicidir. Daha erken bir çalışma ise Hyde Clarke (1847) tarafından ortaya konmuştur. Clarke çalışmasında astronomik ve meteorolojik değişimlerle ilişkili olarak 40-50 yıllık bir çevrimin varlığını öne sürmüştür. Ne var ki, bu erken çalışmalar, uzun dalga düşüncesinin gelişiminde uzun süre devam eden bir etkiye sahip olmamıştır

⁸ Mandel bu konuda farklı görüştedir. Ona göre Van Gelderen'in yapmış olduğu çalışma öncü niteliktedir. Uzun dalgalar teorisini yirmili ve otuzlu yıllarda geliştirenlerden –Kondratieff'ten

Uzun dalga çalışmaları iktisadi ekoller ve konuyla ilgili temel tartışmalar bağlamında ele alındığında daha kolay anlaşılabilir. Goldstein'in bu yönde yaptığı değerlendirmeye göre, uzun dalga çalışmaları dört iktisat ekolü/okul etrafında ve iki tartışma dönemi altında sınıflandırılabilir. Buna göre, uzun dalga alanındaki okullar şunlardır: Sermaye Yatırımı Okulu, Kapitalist Kriz Okulu, Yenilik Okulu ve Savaş Okulu. Bu okulların temsilcileri ise sırasıyla N. Kondratieff, L.Trostky, J. Schumpeter ve Avrupalı Araştırmacılar Grubu'dur. Konuya yönelik tartışma dönemleri ise 1920 ile 1950 arasındaki dönem uzun dalga tartışmalarının ilk dönemini, 1970 ve 1980'ler bu tartışmaların ikinci dönemini temsil etmektedir. İlk dönemdeki temel tartışma L.Trostky ile N.Kondratieff arasında iken, ikinci dönemdeki tartışma E.Mandel ile Rostow arasında gerçekleşmiştir (Goldstein, 1988:21-24).

1920 ile 1950 arasında geçen sürede uzun dalgaların nedenlerine yönelik çalışmalar, bu alandaki tartışmaların ilk dönemini göstermektedir. 1950'li ve 1960'lı yıllarda ise bu yöndeki çalışmaların büyük oranda göz ardı edildiği gözlenmektedir. Savaş sonrası yaşanan uzun genişleme uzun dalga çalışmalarını gündemden kaldırmıştır. Diğer bir ifadeyle, genişleme döneminde uzun dalga konusu gündemden çıkarken, durgunluk ve kriz dönemlerinde yeniden ilgi odağı haline gelmiştir. Kapitalist gelişme ve kapitalizmin geleceğine yönelik sorunların bu dönemlerde daha fazla önem kazanması bu alana yönelik ilginin nedeni olarak kabul edilebilir. Benzer şekilde, 1970 ve 1980'lerde konunun tekrardan gündeme gelmesi, bu tespiti doğrular niteliktedir. 1980'ler boyunca uzun dalga tartışmaları Trostky, Kondratieff ve Schumpeter geleneğinden gelen üç araştırma okulunda devam etmiştir.⁹

Schumpeter ile Dupriez'ye kadar- hemen hiçbir, Van Gelderen tarafından kavramlaştırılmış olanın ötesine geçememiştir (Mandel, 1975:125).

⁹ Kapitalist kriz okulu geleneğini E.Mandel, sermaye yatırımı geleneğini J. Forrester ve onun MIT'deki Sistem Dinamikleri Modelleri ve son olarak yenilik okulunu Almanya'da G.Mensch ve

1.3.2 Mandel ve Uzun Dalga

Marksist uzun dalga tartışması, Kondratieff'in 1930'larda tutuklanmasından dolayı 1970'lere kadar uykuda kalmıştır. Bu alandaki çalışmalar E. Mandel'in, açık bir biçimde Trostky'nin yaklaşımı üzerine, kendi Marksist uzun dalga teorisini oluşturmasıyla tekrar canlanmıştır. Başka bir ifadeyle, Mandel'in uzun dalgalar konusundaki önemi 1970 ve 1980'lerde başlayan tartışmaların öncüsü olması ve bu alanda Marksist geleneği devam ettirmesidir. Mandel'in temel argümanı, Marx'ın kapitalist birikimin işleyiş yasasına yaptığı vurgu ile kar oranının merkeziliği konusundadır. Mandel'in uzun dalgalar yaklaşımının temelinde, sermayenin artan organik bileşiminden kaynaklanan, Marx'ın kar oranlarının azalma eğilimi yer almaktadır. Bu durumu kendisi şöyle ifade etmektedir: “kapitalist gelişmenin her Marksist uzun dalgalar kuramı yalnızca bir *sermaye birikimi* ya da *kar oranı kuramı* olabilir” (Mandel, 1995:9). Mandel uzun dalgaların ne olduğu sorusuna, soruyu 1960'lı yıllarda: “kapitalist gelişmenin uzun dalgaları, ki bunun anlamı sermaye birikimi, yatırım, gelir, istihdam ile çıktının ve kar oranlarının uzun dalgaları” biçiminde tanımladığını söylemektedir (Mandel, 1992:317).

Uzun dalgalar çalışmalarındaki temel ayrım noktaları, bir uzun dalgayı neyin başlattığı, yükseliş ve gerileme nasıl olduğu ve bir uzun dalgayı neyin sona erdirdiği sorusudur. Başka bir ifadeyle, uzun dalgaların başlaması ve sona ermesinin kapitalist sisteme içsel mi, yok yoksa dışsal mı olduğudur.

Mandel'e göre uzun dalga alçalışı, yani genişleyici bir uzun dalgadan depresif uzun dalgaya geçiş içseldir. Ancak, yükseliş içsel olmayıp, daha çok kapitalist üretim tarzının genel tarihsel ve coğrafi çevresinde meydana gelecek ve ortalama kar oranında güçlü, kalıcı bir yükselmeyi başlatabilecek köklü değişikliklere bağlıdır (Mandel, 1995:42). Başka bir ifadeyle, genişleme kar oranlarının azalma eğilimine karşı harekete geçen (savaşlar, devrimler,

İngiltere'de C. Freeman sürdürmektedir. Bunların dışında bu konudaki sentetik çalışmalar J. Van Duijn ve Almanya'da Marksist yenilik sentezi çalışmasıyla A. Kleinknect'tir (Goldstein, 1988:40).

altın keşfi, temel yenilikler ya da kapitalist sınıfın işçi sınıfı karşısında zaferleri gibi) “ekonomi dışı faktörler”in sonucunda ortaya çıkmaktadır. Uzun genişlemeci bir dalgadan uzun depresif bir dalgaya geçiş az ya da çok otomatik olarak gerçekleşmekte, bunun nedeni ise kar oranlarının düşmesidir; depresif uzun bir dalgadan genişlemeci bir uzun dalgaya geçişin kesinlikle otomatik bir mekanizması bulunmamaktadır, bu durum ise teknolojik yenilik ve devrimlerle açıklanmaktadır. Kısacası, uzun dalgayı yaratan mekanizma kesinlikle otomatik değilken, daralmayı yaratan mekanizma az çok otomatiktir (Mandel, 1992:328).

Mandel ile diğer uzun dalga teorisyenleri arasındaki en temel fark, yeni bir genişleme evresinin otomatik olup olmadığı, içsel ya da dışsal faktörlere bağımlı olup olmadığı konusudur. Mandel, Kondratieff ve Schumpeter’inkine kıyasla uzun dalgalara ilişkin yorumunun üstünlüğünü şöyle açıklar: “uzun dalgalarda, ortaya çıkışı ve sona ermesi yirmi beş hatta elli yıl süreli ‘uzun sürede olgunlaşan yatırım projeleri’nin şüphe götürür varlığıyla (ki bunlar kapitalist ekonomide açıkça marjinal bir rol oynarlar yalnızca) veya daha kötüsü, çok sayıda ‘yenilikçi şahsiyetlerin’ (innovational personalities) aniden ortaya çıkmalarıyla (yani biyolojik ve genetik tesadüflerle) değil, ortalama kar oranının uzun vadeli iniş ve çıkışlarıyla açıklanır” (Mandel, 1995:19). Mandel, uzun dalgalarda sınıf mücadelesi arasında da bir ilişkinin olduğunu ifade etmektedir. Ona göre sınıf mücadelesi (işçi sınıfının militanlığı ve radikalleşmesi) işçi sınıfı güçlenip genişlediğinde, genişlemeci bir evrenin sonunda yoğunlaşır. Durgunluk evresi boyunca ve genişlemeci bir evre başında ise tersine, kapitalist çıkarlar işçilere üstünlük sağlama eğilimindedir (Mandel, 1995:37).

Mandel’in uzun dalga konusundaki açıklamalarına yönelik eleştiriler ise Mandel’in yaklaşımının aslında arz yönelimli olmakla birlikte, nihai talebin rolünü de göz ardı etme eğiliminde olduğunu belirtmektedir (Delbeke, 1992:6). Dahası, Mandel’in ısrarla vurguladığı, ortalama kar oranının neden birden arttığı açık değildir. Shaikh ise kendi yaklaşımının Mandel ile benzerlik

gösterdiğini, yalnız bir kritik noktada farklılık taşıdığının ifade etmektedir. Buna göre, Mandel'in uzun dalga açıklaması kar oranındaki yükseliş ve alçalış hareketleri üzerine temellenirken, Shaikh'in yaklaşımı tersine, Marx'ın uzun devreli (secularly) azalan kar oranı teorisinin uzun dalga teorisi için doğal bir temel sağlayacağı iddiasına dayanmaktadır (Shaikh, 1992:175).

Görüldüğü gibi, Mandel, uzun dalga tartışmalarının yeniden gündeme gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Genişleyici bir uzun dalgaların ortaya çıkmasını genel tarihsel ve coğrafi nedenlere, bir anlamda sisteme dışsal olarak kabul eden Mandel, depresif bir uzun dalga geçişi ise içsel nedene yani kar oranlarının azalmasına bağlamaktadır.

1.3.3 SBTY Teorisi ve Uzun Dalgalar/Salınımlar İlişkisi

SBTY teorisinin uzun dalgalar konusundaki temel vurgusu, kapitalist ekonomilerin uzun dönem genişleme ve bunu izleyen krizlerin bir uzun salınım oluşturmalarıdır. Bununla birlikte, SBTY teorisi uzun salınımlarla sermaye birikiminin toplumsal yapısını ilişkilendirmektedir. Teoriye göre, kapitalist bir ekonominin gelişmesinde, her bir uzun salınım tarihsel olarak belirli bir sermaye birikiminin yapısı ile ilişkilidir. SBTY teorisi içinde bu alandaki gelişime bakıldığında Gordon'un (1978, 1980) erken çalışmalarında uzun dalga konusunun Marksist gelenek içinde ele alındığı görülecektir. SBTY teorisinin daha rafine hale getirildiği sonraki çalışmalarda (Gordon vd., 1982) ise uzun dalgalarla aşamalar teorisi birleştirilerek birikimin toplumsal yapısı teorisini ortaya konmuştur.

SBTY teorisinde uzun salınımlar ile aşamalar teorisi birlikte ele alınmaktadır. Gordon (1980: 26) bu konuda, birikim aşamalarının toplumsal altyapıda yatırımların toplanmasını meydana getireceğini ve uzun iktisadi çevrimlerin dış çevresinin ise altyapısal yatırım dinamiğini etkileyeceğini öne sürmektedir. Yeni bir sermaye birikiminin toplumsal yapısı, hem üretim faktörleri hem de nihai talebe erişimi kolaylaştırması açısından haberleşme,

taşımacılık, doğal ve ara malı arzının yeni sistemlerini içermek durumundadır. Bu sistemler, yatırımların oluşumu ve biçimlenmesinde önemli miktarda finansal harcamaları gerektirmektedir. Bu harcama tipi genelde “altyapısal yatırım” olarak adlandırılmaktadır. Böyle bir altyapısal yatırım olmaksızın, yeni birikim aşaması için fiziksel temel gerçekleşmeyecektir. Bu tür altyapı yatırımlar uzun çevrimlerin başlangıcında bir araya toplanmakta ve uzun çevrimlerin genişleme evresinin biçimlenmesini sağlamaktadır. Uzun çevrimin genişleme evresine yol açan bu tür yatırımlar içsel faktörlerdir (Gordon, 1978:31).

Bu yatırım çevriminin süresini ne belirler? Gordon’un (1980:28) bu soruya cevabı, yatırımlarının finansmanında kullanılacak potansiyel yatırım fonlarının arzı ile çevrimin başlangıcında gerekli olan yatırım ölçeği arasındaki ilişkiden dolayı altyapısal yatırım çevriminin yaklaşık elli yıl sürebileceğidir. Dolayısıyla, uzun salınım evresinin her bir dönemi yaklaşık yirmi beş yıl sürmektedir. Fakat buna karşılık, Gordon ve diğerlerinin (1982:36) ifade ettikleri gibi, bu açıklama uzun salınımın genişleme ve gerileme dönemlerini belirli bir yıla sınırlamaz ve kesin bir tarih göstermez. Aksine, uzun salınımın her bir evresinin süresi, kapitalizmin her bir aşamasındaki özgül bağlamıyla değerlendirilebilir.

Uzun dönem durguluktan uzun salınımına geçiş konusunda SBTY teorisinin otomatik bir mekanizmanın olmadığını vurgulamaktadır. Uzun salınım krizlerinin çözümü, yeni bir genişleme aşamasına geçiş, yeni bir “sermaye birikiminin toplumsal yapısı”nın oluşturulmasını gerektirmektedir (Bowles vd., 1990:16):

“her bir uzun dönem genişleme ve sonrasında ortaya çıkan kriz bir uzun salınım oluşturur ve kapitalist bir ekonominin gelişmesinde her bir uzun salınım tarihsel olarak belirli bir sermaye birikiminin toplumsal yapısı ile ilişkili olabilir.”

Bu geçiş, mücadeleye başlayan işçiler, kapitalistler ve diğerkurumlar arasındaki içsel süreci vurgular ve birikim sürecinin düzelmesini sağlayan belirli “yenilikler”in “içsel” olarak belirlendiğini vurgular. Aynı zamanda, her uzun genişleme kapitalizmin yeni bir aşamasını temsil eder, bu yeni aşama geçmişteki gerileme ve genişlemenin basit bir tekrarı değildir (Gordon, 1978:33; 1980:34).

Gordon’un uzun salınımların altyapısal yatırımlardan kaynaklandığı ve bunların da içsel olarak belirlendiği yönündeki vurgusu, Mandel’in uzun dalgaların ortaya çıkışının dışsal olduğu vurgusuna ters düşmektedir. Bu nokta iki yazar arasındaki temel ayrışmayı göstermektedir. Fakat her iki yazarda kapitalizmi istikrarsız olarak tanımlamakta ve uzun dalganın/salınının kar oranlarının azalma eğiliminden kaynaklandığı görüşünde birleşmektedir.

Mandel, Gordon’un, uzun dönemli birikim krizinin czmn, bizzat krizin bir önceki genişleyici uzun dalga tarafından meydana getirilişi gibi, sisteme içsel olarak kabul etmesini ve böyle bir sonucu, (son tahlilde sınıf mücadelesine indirgenebilen) toplumsal glerin, uzun vadeli birikim krizinde oynadıkları kilit rolle bağdaştırmak için, uzun vadeli yükselişin olabilirliğini önceden belirleyen “birikimin toplumsal koşulları” genel kavramını katmasını “ekonomizm”den kararlı bir kopuş gibi göründüğünü söylemektedir. Ancak Mandel’e göre Gordon, uzun dalganın daralma evresinden genişleme evresine geçişte, bir önceki dönemde sermaye birikimi ve emek örgütlenişi süreçlerince önceden belirlendiği şeklinde ele almaktadır. Bu durumda, bir taraftan kurumların, ideolojilerin, karar verme süreçlerinin ve bir sürü ikincil ek faktörün incelikli analizine rağmen “ekonomizm” hastalığı ortaya çıkmaktadır (Mandel, 1995:40). Mandel, Gordon’un çalışmasının uzun dalgalar sorununa yönelik Marksist yaklaşımı zenginleştireceğini dile getirmekte, fakat özellikle, Kondratieff ve Schumpeter’in kuramlarına damgasını vurmuş olan uzun dalgaları açıklama çabalarının hepsinden görülen zayıflıkları kaçınılmaz olarak yeniden ürettiği gerekçesiyle de eleştirmektedir

Benzer eleştiriler Gülp tarafından da dile getirilmektedir. Gülp'e göre, Gordon, teorisinde "iktisadi" ve "iktisadi olmayan" faktörler arasında ayırımı reddetme iddiasında olmasına rağmen, 'birikim ve onun toplumsal yapısı'nı iki alana ayırmaya deneyerek dikkatini ekonomistik alana çevirmekte ve bu metodolojik ilkeye bağlı kalmada başarısız olmaktadır. Başka bir deyişle, Gordon aşamalar ve çevrimlerin içsel teorisini birleştirmeye çalışırken, iktisadi indirgemeciliğe düşmektedir (Gülp, 1989:88). Başka bir eleştiri ise Gordon'un ele aldığı döneme ilişkindir. Kleinknect'e göre, Marksist ve Schumpeterci yaklaşımlar daha önce ampirik olarak sınanmalarına karşılık, SBTY teorisi ilk defa Gordon tarafından savaş sonrası ABD ekonomisini açıklamak için sınanmıştır. Gordon'un hayati zayıflığı; yeterli veri ile güçlendirilmemiş olmasında yatmaktadır, yani tek bir uzun dalga yükselişi ile incelemenin sınırlandırılmış olmasıdır (Kleinknect, 1992: 9-10).

SBTY teorisine yönelik bu eleştiriler genel olarak Gordon'un (1978;1980) ilk çalışmalarındaki kullandığı yöntemden kaynaklanmaktadır. Gordon (1980:11) çalışmasındaki yöntemini, "iktisadi alan ile toplumsal yaşamın diğer alanları arasındaki geleneksel Marksist ayırımı metodolojik kuşkuculuktan oluşturduğunu" söylemektedir. Bu açıklama tartışmaların kaynağını oluşturmaktadır. Fakat Gordon ve diğerleri hem Mandel'in hem de Gordon'un erken çalışmalarının sermaye birikim sürecinin karmaşıklığının yakalamada başarısız olduğunu kabul etmektedirler. Onlara göre, bu alandaki sorun, kapitalist gelişmenin tarihini analiz etmek amacıyla önerilen "*birikimin toplumsal yapısı*" kavramıyla giderilmeye çalışılmıştır (Gordon vd., 1982: 22). Bu eleştirilerde haklılık payının olduğu söylenebilir. Fakat SBTY teorisinin emek piyasalarının katmanlaşması bağlamında yaptıkları tarihsel analizlerle bu eleştirilerin kısmen de olsa giderildiği vurgulanmalıdır.

SBTY teorisi uzun dalgalar konusunu Marksist gelenek içinde inceleyerek aşamalar teorisiyle birleştirmiştir. Teori, kapitalist gelişmenin her bir uzun salınımın tarihsel olarak belirli bir sermaye birikiminin toplumsal yapısı ile ilişkili olabileceğini iddia etmektedir. Başka bir ifadeyle, her bir uzun

salınım aynı zamanda kapitalizmin yeni bir aşamasını temsil etmekte bu geçiş sermaye birikiminin toplumsal yapının oluşumuyla sağlanmaktadır. SBTY teorisi yeni bir uzun salınım geçişin yeni bir sermaye birikiminin toplumsal yapısının oluşumuyla mümkün olabileceğini vurgulamakta ve uzun salınım genişlemesinin kaynağı olarak içsel unsurlara ağırlık vermektedir. Bu nokta, uzun dalgaların ortaya çıkması konusunda Marksist gelenek içinde kendinden önceki yaklaşımlarla farklılık gösterir. SBTY teorisi bir uzun salınım genişlemesinden daralmaya geçişin nedenlerini ise sermaye birikiminin toplumsal yapılarında ortaya çıkan sorunlara bağlar ve bu yeni genişleme dönemine geçiş ise yeni bir sermaye birikiminin toplumsal yapısının oluşturulmasıyla mümkün olmaktadır.

1.4 SBTY TEORİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

SBTY teorisinin kapsamlı bir biçimde değerlendirilebilmesi için hem teorinin tarihsel arka planı, hem diğer geleneklerle olan ilişkisi hem de teoriye yönelik eleştirilerin incelenmesi gerekmektedir.

1.4.1 SBTY Teorisinin Tarihsel Arka Planı

SBTY teorisini 1960'ların sonlarında başta Avrupa ve Amerika olmak üzere ortaya çıkan toplumsal hareketlerin bir devamı olarak kabul etmek mümkündür. Bilindiği gibi, 1968'de bütün dünya da toplumsal muhalefet hızlı ve kitlesel bir biçimde yükselişe geçmiştir. ABD örneğinde Kuzey şehirlerindeki yoksulların ırk hareketi, öğrencilerin güçlü mücadelesi, sivil haklar hareketi ve ABD'nin Hindi Çin'deki rolüne yönelik protestolar bir "Yeni Sol" akımının oluşmasına kaynaklık etmiştir. Bu erken "Yeni Sol" katılımcı demokrasinin siyasal teorisinde entelektüel biçimde temellenmiş ve bilinçli olarak bunun stratejik politik perspektifi olarak anti-komünizm karşıtı bir tavır benimsemiştir. Yeni Sol'un, Marksist politik ekonominin formel teorik yapısından uzaklaştığı A.Williams (1966) Baran ve Sweezy'nin (1966) iktisat teorilerinden oldukça fazla etkilendiği vurgulanmaktadır (Reich, 1995:56). Bu

toplumsal hareketlerin akademiye ve özellikle iktisat disiplinine yansması ise Yeni Sol iktisat biçimde olmuştur. İşte bu yaklaşım radikal politik iktisat olarak nitelenmektedir. SBTY radikal politik iktisatçıların geliştirdikleri teorik bir yaklaşımdır. Gerek SBTY yazarlarının gerekse diğer radikal politik iktisatçıların erken dönem çalışmaları yoksulluk, çevre, ırkçılık, cinsiyetçilik, militarizm ve emperyalizm konularını kapsamaktadır. Örneğin, yoksulluk karşıtı programın kapitalizmin sınıf temeli olmasından kaynaklı olarak yoksulluğu ortadan kaldıramayacağı vurgulanmaktadır (Reich, 1993:44).

1970'lerin başından itibaren kapitalizmin uzun durgunluğa girmesi, radikal iktisatçıları bu durum karşısında yeni/orijinal makro ekonomik analizler geliştirmeye yöneltmiştir. Radikal iktisatçıların temel vurgusu, toplumsal hareketlerin başarısının karların sıkışmasına katkı yaptığıdır. Bu makroekonomik analizler, kapitalizmin içinde yaşadığı sıkıntının bir durgunluktan fazla bir şeyi temsil ettiğini, bunun kurumsal dönüşüm talebine yönelik yapısal kriz durumu olduğunu göstermektedir. Bu tartışmalar 1970'ler boyunca sürmüştür. Bu dönemde, radikal iktisatçıların bilimsel araştırma programı ampirik araştırmalarda olduğu kadar, yeni teori oluşturmaya dönük çabalarda da gözlenmektedir (Reich, 1993:45). Aynı zamanda bu dönemde gerek Gordon gerekse diğer SBTY yazarları emek piyasaları ve yoksulluk konularına odaklanmıştır. Edwards ve Reich ile birlikte Gordon'un emek piyasalarına en önemli katkısı, geleneksel tek bir emek piyasası varsayımına karşı çıkması ve bunun yerine ırksal, cinsiyetçi ve sınıf çizgisi ayırımlarını biçimlendiren derin tarihselliğin farkına varılmasının gerekliliğini iddia etmiş olmasıdır (Bowles ve Weisskopf, 1999:3).

1980'lerle birlikte radikal iktisat yaklaşımının paradigmasında kaymalar gözlenmektedir. 1980'ler boyunca üç temel konu radikal iktisat çalışmasında ele alınmıştır. Bunlardan ilki, Reagan-Bush politikalarının eleştirisidir. Radikal iktisadın getirdiği eleştiriler liberal iktisatçılardan oldukça farklıdır. Bu farklılık yaşananların kısa dönemli çevrimsel durgunluk olarak değil, kapitalizmin daha büyük bir sorunu olan yapısal bir krizi olarak değerlendirilmesine

dayanmaktadır. İkincisi, bu yapısal krizin teorileştirilmesinde, kapitalist ekonomilerdeki dönüşüm süreçlerinin önemini ve ABD kapitalizminin tarihinde önemli dönüşümlerin meydana geldiğinin açıkça ifade edilmeye başlanmasıdır. Radikal iktisat tüm kapitalist ekonomilerin birbirine benzemediğini kabul etmez, birçok Avrupa ülkesinde sosyal demokrat reformlar büyümeyi, iktisadi demokrasiyi ve eşitliği artırmıştır. Üçüncüsü eşitliği, iktisadi demokrasiyi ve büyümenin gelişimini destekleyen politik ekonomik programların açıkça gündeme getirilmesidir. Bu programlar; kapitalizmin yeni bir aşamasını ayırmakta ve 1960'lardaki liberal reformculuktan farklı olarak, bu potansiyeli yerine getirmeyi amaçlamaktadır (Reich, 1993:49).

SBTY yazarları 1980'lerin başından 1990'ların başına kadar, uzun dönem kapitalist gelişme ve makro ekonomi politikası konularıyla ilgilenmiştir. Gordon son beş yılında kendi tanımladığı şekliyle ABD ekonomisine yönelik “sol yapısalcı” ekonometrik bir model geliştirmeye çalışmıştır. Bu analizler stagflasyonun dinamikleri, üretkenlik artışının yavaşlaması, karlılık ve yatırımın belirleyenleri, ABD işçilerinin azalan reel ücretleri ve emek süreçlerinin bürokratik yönetimi gibi konuları kapsamaktadır (Bowles ve Weisskopf, 1999:4). SBTY teorisinin gelişimi incelendiğinde, 1970'lerde emek piyasaları, kapitalist gelişmenin dönemselleştirilmesi ve birikimin toplumsal yapısı ile ilgiliyken 1980'lerden itibaren makro ekonomik modelleme ve ekonometrik çalışmalara kaydığı söylenebilir.

1.4.2 SBTY Teorisinin Etkilendiği Gelenekler

SBTY teorisinin kuramsal esin kaynaklarına bakıldığında önemli düşünce geleneklerden etkilendiği görülmektedir. Marksist, Keynesyen ve Kurumcu gelenekler SBTY teorisinin teorik arka planını oluşturmaktadır (Kotz vd., 1994:3). Fakat Marksist ve Keynesyen etkinin göreceli olarak daha ağır bastığı söylenebilir. Reich (1999:5) teorik yaklaşımlarını şöyle ifade etmektedir:

“bizim teorik bakışımız, Marksist ve Keynesyen makroekonomik analiz, siyasal arenada, işyerinde bölüşüm ve üretim üzerindeki sınıf çatışmasıyla ilgili Marksist anlayışla bilgilendirilmiştir. Fakat her SBTY’nin merkezi eğilimleri ve anahtar kurumlarının tanımlanması tümdengelimci analitik çalışmayla türeilmekten ziyade, tarihsel araştırmadan çıkarılmıştır”

Teorinin doğrudan ya da dolaylı olarak en fazla etkilendiği teorik yapı Marksist gelenektir. Özellikle, Gordon’un aşamalar teorisi ile uzun dalgaları birleştirmeyi amaçlayan ilk çalışmalarının amacı da bu konuları Marksist bakış açısından yeniden formüle etmektir. SBTY çalışmalarında aynı zamanda kapitalist kontrol ve kapitalist güç, üretim ilişkilerindeki sınıf çatışmaları konularında, doğrudan Marksist geleneğin etkisi gözlenmektedir. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, SBTY teorisinin temel kavramların bir kısmını Marksist gelenekten almıştır; sömürü, artık ve ekonomik kriz. Bu kavramları kullanırken, toplumun siyasal, ideolojik ve ekonomik yönlerinin karşılıklı bağımlılığını içerecek bir yöntem benimsemektedir. Ancak, SBTY teorisinin geleneksel Marksist literatürden farklı yönleri de bulunmaktadır. Özellikle, SBTY’nin ekonomik olmayan faktörlerin önemi konusundaki vurgusu ayırıcıdır; sosyalizmin kaçınılmaz olarak kapitalizmin yerini alacağını kabul etmediği gibi, ekonomik krizlerin tek yönlü mekanistik nedenselliğini de reddetmektedir.

Keynesyen düşüncenin etkisine bakıldığında, bu etki sermaye birikiminin toplumsal yapısı ile yatırım kararı arasındaki ilişki temelinde açığa çıkmaktadır. Kapitalist bir ekonomide yatırım kararının Keynesyen belirsizlik kavramından kaynaklandığı düşüncesi yaklaşımda etkili olmuştur. Sermaye birikiminin toplumsal yapısı daha fazla istikrarlılık ve öngörülebilirlik yaratarak yatırımları teşvik ederken, teori, arz problemlerini dışlayarak talep problemlerine odaklanan geleneksel Keynesyen tavrı reddetmektedir. SBTY teorisinin talepten çok, arz ve maliyet problemlerini vurgulayarak günümüz problemlerini analiz ettiği söylenebilir.

SBTY teorisinin kurumlar ve kurumsal yapılar üzerindeki vurgusunun temelinde kurumcu gelenek yatmaktadır. Bu etki Amerikan kurumcu geleneğin önemli temsilcileri, T. Veblen J.R Commons'un çalışmalarından esinlenir ve iktisadi davranışla ilgili kurum ve kurumsal yapıların önemini vurgulamaktadır. Fakat Amerikan kurumcu geleneğinin SBTY teorisine hangi kanallardan ne ölçüde geçtiğine yönelik fazla bir açıklama bulunmamaktadır.

Bu üç geleneğin etkisinin baskın olmasına karşın, kimi zaman bu gelenekler içindeki bazı yazarların ya da bu geleneklerin farklı yorumlarının da etkili olduğu gözlenmektedir. Örneğin, Palley (1999) Gordon'un çalışmasının modern Post-Keynesyen düşünce içine yerleştirilebileceğini iddia etmektedir. Burada Gordon ile Post-Keynesyen düşünce arasındaki benzerlikler toplam talep çerçevesinde ele alınmaktadır. Toplam talep her iki yaklaşım açısından da merkezi konumdadır. Post-Keynesyen düşüncede özellikle finans, borç konusu merkezi bir konumdayken, bu alan Gordon'un çalışmalarında bulunmamaktadır. Arz yönüne bakıldığında, Gordon'un üretimin tarihsel ve sosyolojik konumuna yaptığı vurgu, Post-Keynesyen yaklaşımın sermaye ve üretim fonksiyonunun soyut kavramlarına odaklanan çalışmalarla açık bir farklılık sergiler. Bu farklılıklara rağmen, Palley (1999:105-8) Gordon'un çalışmasının teorik bakımdan arz yönüyle Post-Keynesyen görüşle tutarlı olduğunu ve Post-Keynesyenlerin ileri sürdükleri soruların da Gordon'un teorik çalışmasıyla ilgili olduğunu dile getirmektedir. Fakat Gordon kendi yaklaşımının Post-Keynesyen olduğunu reddeder. Burada değinilmesi gereken bir nokta ise Palley'in Gordon ile Post-Keynesyen düşünce arasında kurduğu ilişkide temel aldığı çalışmaların Gordon'un son dönem çalışmaları olmasıdır. Bu çalışmalar teorik konulardan ziyade, makro ekonometrik analizlere dayanmaktadır.

Sonuçta, SBTY teorisinin en fazla etkilendiği geleneğin Marksizm olduğu vurgulanabilir. Teorinin Marksizmle olan ilişkisi iki noktada açığa çıkmaktadır. Bunlardan ilki kapitalizmi dönemleştirme, ikincisi ise ekonomik krizleri açıklama biçimidir. Bu iki noktada teorinin Marksizm ile ayrılığı ya da

ondan kopması olarak değerlendirilebilir. Başka bir deyişle, SBTY teorisinin kapitalizmi dönemleştirme ve ekonomik krizleri açıklama biçimi Marksist teoriyi yenileme çabası olarak da değerlendirilebilir. Bu farklılığa ya da kopuşa rağmen SBTY teorisi gerek teorik açıklamalarının gelişmişliği gerekse “sosyalist demokrasi” biçimindeki siyasal önerisi açısından dikkate değer bir katkı sunmaktadır.

1.4.3 SBTY Teorisine Yönelik Eleştiriler

SBTY teorisi diğer pek çok teorik yaklaşımda olduğu gibi eksiklikler ve eleştirilerle karşı karşıya kalmaktadır. Bu eleştirilerin önemli bir kısmı Marksist gelenekten gelmektedir. Bunun yanında gerek teorik kurgusuna gerekse ekonometrik çalışmalarına yönelik eleştiriler de yapılmaktadır.

Nolan ve Edwards (1984) SBTY teorisinin kullandığı birçok kavramı eleştirmektedir. Onlara göre sömürü teorisi, “değer” ve “fiyat” kategorileri ayrıntılı olarak tartışılmamaktadır. Buna karşılık birikim hızı (pace) kavramı kullanılmakta, ancak bu kavramın her şeyi açıkça ortaya koymaktan uzak olduğu söylenmektedir. Bununla birlikte, bazı kavramlar diğerlerine göre, daha soyut ya da daha temel ve genel bir biçimde kullanılmaktadır. Örneğin, sermaye kavramı, sermayenin farklı fraksiyonlarının varlığından ve bu farklı fraksiyonlar arasında ve/veya içinde meydana gelen mücadelelerden soyutlanarak incelenmektedir. Bu anlamda sermaye kavramı genel bir anlamda kullanılmaktadır. Fakat daha karmaşık süreçlerden soyutlama, kavramın diğer boyutlarını göz ardı etme anlamına gelmemektedir. Nolan ve Edwards karmaşık ilişkileri sadece basit bir temelde yeterli bir biçimde kavranabileceğini ifade etmektedirler. Başka bir deyişle, basit kavramlar terk edilmemeli, fakat daha ziyade karmaşık dünyanın anlaşılması sürecinde dönüştürülmelidir. Yazarların benzer eleştirileri birikim konusunda da gündeme gelmektedir. Birikim, ister istemez, sermayenin rakip fraksiyonları içinde ve arasındaki rekabetin etkilerini kapsadığından, genişleyen yeniden üretimden daha karmaşık bir süreçtir. Şöyle açıklanabilir; birikim, bireysel ya

da genel açıdan sermayenin daha soyut düzeyinde teorik olarak incelenemeyecek bir süreçtir. Örneğin, birikim çevrimi boyunca, sermayenin belirli unsurları arasında gerilimler ve çatışmalar ortaktır. Bölüşüm çatışması, sadece, sermaye ve emek arasındaki mücadeleye hapsedilemez. Bu nokta, açıkça, durgunluk dönemi boyunca finans ve sanayi sermayesi arasında gelişen çatışmacı ilişkiler aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. Birikimi genişleyen yeniden üretimin daha basit (soyut) sürecine indirgeyerek, Gordon ve diğerleri krizlerin biçimlerine açıklama getirme ve sermaye devirlerinin (çevrimi) kesintiye uğraması konusundaki farklı çelişkileri analiz etmede başarısız olmaktadır. Onun yerine, Gordon ve diğerleri iktisadi krizleri başlatan olayların basit ve düzenli tekil (büyük) zincirlerini vurgulama eğilimindedirler (Nolan ve Edwards, 1984:199–200).

SBTY teorisine yönelik diğer bir eleştiri alanı devletin ele alınış biçimidir. Bu konudaki ilk sorun SBTY teorisinin devleti kuramsal bir biçimde ele almaması iken, ikincisi günümüzde devletin rolünde önemli değişimler meydana gelmesidir. Bu sorunlar karşısında SBTY teorisinde devletin analizlere dahil edilmemesi eleştirilere neden olmaktadır. Bu konuda Nolan ve Edwards (1984:201) SBTY teorisinde sermaye emek ilişkilerinin yeniden üretiminde hayati bir faktör olarak devletin Marksist yazındaki artan önemine rağmen, devlet tartışmasının yer almadığı vurgulanmaktadır.

SBTY teorisine yöneltilen bir başka eleştiri ise teorinin yöntemine ve onun Marksizmle olan ilişkisi üzerinedir. Blaug'a (1990) göre radikal iktisatçılar ile Marksizm arasındaki ilişki gerçekten birbirine zıt olan bir durumdur ve bunu saptamak oldukça güçtür. Radikal iktisadın gerisindeki temel entelektüel esin kaynağının Marksizm olmasına karşın, Marx'ın bir takım kesin düşünceleri -sermaye ve emek arasındaki sınıf mücadelesi, kapitalizme özgü istikrarsızlık- ve Marksist araçların teknik ayrıntıları açısından farklılıklar söz konusudur. Blaug, radikal politik iktisada dair yöntemsel değerlendirme yapmadan önce, bu literatürde rahatsız edici bulduğu iki noktaya dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, sosyalizmde bu

hastalıklardan kurtulup kurtulamadığının kontrol edilmeksizin geniş ölçüde sosyal hastalıkları kapitalizme atfetme eğilimi iken, ikinci özellik ilkinden çıkarılmaktadır; bu yaklaşımın sosyalizmin ekonomik ve siyasetini açıklamada başarısız olmasıdır (Blaug, 1990:59). Ayrıca Blaug; radikal iktisadın metodolojik değerlendirmesini yaparken, radikal iktisada üç genel eleştiride bulunur. Bunların ilki, radikal iktisadın ABD ile diğer kapitalist ülke ve dönemleri karşılaştırmada başarısız olmasıdır. Bunun nedeni ise, kapitalist dinamiklerin sonuçlarının kendine özgü olması ve bu nedenle de ABD'ye özgü koşulları çözmede başarısız olmasıdır. İkincisi radikal iktisat var olan Sovyet tipi toplumları yetersiz biçimde analiz etmiştir, bu durum ise kapitalizme gerçek alternatif tartışmasını sınırlandırmıştır. Üçüncü olarak, radikal iktisat doğrulanmamış işlevselci mantık ile kaplanmış (Blaug, 1990:63). Bu eleştirilerine karşın Blaug; genel olarak radikal iktisadın, özel olarak SBTY'nin emek piyasalarının katmanlaşması konusundaki açıklamasının belki de radikal iktisada yapılan en önemli katkı olarak değerlendirmektedir. Çünkü böylelikle kapitalizme özgü ya da kazara bir özelliği olarak kabul edilen cinsiyetçilik ve ırkçılık açıklamaları doğrudan dikkate alınmıştır. Blaug'un radikal iktisadın yöntemsel temellerine yönelik eleştirilerine cevap olarak Reich radikal iktisat akımının yöntemsel kökeni olarak Leo Rogin ve onun kitabını (The Meaning and Validity of Economic Theory: A Historical Approach) göstermektedir (Reich, 1995:53).

SBTY teorisine yönelik eleştirilerin yoğunlaştığı bir başka nokta ise bu teorinin güç algısı ve ilişkileridir. Norton (1991) bu konularla ilgili birkaç noktaya dikkat çekmektedir. Yazarın eleştirisinin temel noktası, SBTY analizinin kurumsal olarak düzenlenen güç değişkenlerinden ziyade bunun soyuta çevrildiği iddiasıdır. Bu eleştiri, SBTY yazarları tarafından da kabul edilmektedir, çünkü zaman serileri ölçümleri tarihsel ve kurumsal açıklamaların karmaşıklığını yakalayamamakta ve aynı şekilde analitik kategorilerle de tam olarak eşleşmemektedir. SBTY teorisi politik, kültürel ve ekonomik karmaşıklığı dikkate almaktadır. Örneğin, ABD askeri gücünün yurtdışındaki konumunun zaman serileriyle ölçülüp, bunları analitik olarak

eşleştirmek oldukça güçtür (Bowles vd., 1991:83). Norton'un üzerinde durduğu bir diğer nokta gücün iktisadi determinist bir biçimde kullanıldığıdır. Konuya SBTY teorisinin dışından bakıldığında, gücün bilgilendirdiği ve öznelere oluşturan kültürel süreçler tarafından desteklendiği görülecektir. Norton'a göre SBTY teorisi, gücün bu boyutlarını dikkate alarak, bir güç bilgisi üretemeyecek konumdadır (Norton, 1991:64). Norton'un önem verdiği konulardan bir başkası ise neoklasik iktisat ve analitik Marksizm ile SBTY arasındaki ilişkidir. Bu konuda SBTY yazarları Norton'un ajan konusunda neoklasik iktisatçılarla benzerliklerine yönelik yapılan vurguya katılmaz. Benzer şekilde analitik Marksizm ile olan farklılığın özellikle yöntemsel bireycilik vurgusu ile ayrıldığı söylenmektedir (Bowles vd., 1991:89-90).

Norton (1988) bir başka çalışmasında, SBTY teorisinin uzun dalgalar ve aşamalar teorisini birleştirerek sermaye birikim süreçlerinin açıklanmasını incelemektedir. Norton, Marksist gelenekte sermaye birikim süreçlerini inceleyen yaklaşımları üç başlık altında ele almaktadır: İlk yaklaşım Steindl, Baran ve Sweezy'nin yaklaşımıdır ve bu yaklaşımın ayrıcı vurgusuna göre birikim, kapital'in özünün büyümeyi harekete geçirmesi olarak kavranmaktadır. İkinci yaklaşıma göre birikim kapitalizmin içsel hareket yasasından kaynaklanmaktadır. Bu yaklaşım Mandel tarafından temsil edilmektedir. Son yaklaşım ise, birikimi güç yapıları bağlamında incelemektedir. Bu ise SBTY teorisidir. Norton'a göre, SBTY teorisinin hızlı büyümenin genişleyen dönemlerinin ya da uzun salınım yükselişlerinin, karlılığa yardımcı olan çok yönlü kurumsal ortamın bütünleşmesinden meydana geldiği yönündeki iddiasına rağmen, sermaye birikim süreci problemleri halen çözüme kavuşmamıştır (Norton, 1988:218).

Resnik ve Wolff radikal iktisat teorileri arasındaki farklılıkları inceledikleri çalışmalarında, teorilerin sonuç bağlamında iki noktada farklılık gösterdiklerini öne sürmektedirler. Onlara göre teorileri açıklayan temel kavramlar ile ikincil kavramların nasıl ilişki kurduklarının gösterilmesi gerekmektedir. Temel kavramlar bir teori'nin "giriş noktaları"dır (entry points).

Resnik ve Wolff'a göre, radikal iktisat teorileri farklı giriş noktaları ve farklı mantıkları sergilerler; teoriler farklı analiz ve sonuçlar ortaya çıkarırlar (Resnik ve Wolff, 1988:1). Radikal iktisat teorileri arasında iktisadi açıdan determinist yaklaşıma sahip olanların genişçe bir kısmında, güç konusu giriş noktasını oluşturmaktadır. Resnik ve Wolff'a (1988:3) göre, SBTY teorisinin çalışmaları da bu kapsama girmektedir. Yazarlara göre bu türdeki radikal iktisat teorileri sosyalizm vurgusundan çok "demokratik sosyalizm" vurgusunu dile getirmektedir. Diğer bir ifadeyle, bu teoriler kapitalizmin yerine, demokratik sosyalizm için çaba göstermektedirler. SBTY teorisinin Yeni Sol'un sermaye birikimi analizini uyarlamaya çalışarak, alternatif bir müdahaleci program geliştirmeye çalıştıkları söylenebilir. Bu müdahale, sermaye üzerinde daha fazla kamu kontrolüne, işçi ve halk demokrasisi için gerekli yapıların yaratılmasına ve ücret farklılıklarının azaltılmasına dayanmaktadır. Tüm bu reform önerileri rasyonel bir kapitalist önerisi olmaktan ziyade onu dönüştürmeye yönelik bir çaba olarak değerlendirilebilir (Willoughby, 1983:128-129).

Bu konuda SBTY teorisi temel olarak, siyasal bir programın kapitalist gücün meşruluğunun eleştirisi üzerine inşa edilebileceğini işaret etmektedir. Buradan hareketle teori ileri bir siyasal alternatif olarak hem devlet, hem de ekonomide halk kontrolünü önermektedir. Bu öneri ise "sosyalist demokrasi" ifadesinde somutlaşmaktadır (Bowles vd., 1990:31-32; Gordon vd., 1987:56)

SBTY teorisi heterodoks bir alan olan radikal iktisat içinde yer almaktadır. Bu nedenle teorinin kendine özgü bir biçimi ve açık politik bakışı bulunmaktadır. Bu yönüyle saf "bilimsel" olduğu iddia edilen ana akım teorilerden büyük bir farklılığa sahiptir. SBTY teorisi farklı geleneklerden de büyük ölçüde beslenmektedir. Genel olarak SBTY teorisi, Keynes gibi, kapitalizmin irrasyonel olduğuna inanmakla birlikte yatırım artışının tüketim azalışını gerektirdiğini kabul etmez. Ayrıca Keynes ve takipçileri kapitalist ekonomide toplam talebin kritik rolüne talep cephesine odaklanmışken, SBTY daha ziyade arz cephesine odaklanmaktadır. SBTY teorisinin ekonomik kriz

analizi, uzun dönem canlanmanın basit bir biçimde talepte meydana gelecek bir canlanma ve gelir bölüşümü programıyla başaramayacağını dayanmaktadır.

SBTY teorisi bir yandan kapitalizmin krizlerini açıklamaya çalışırken, diğer yandan bununla ilişkili olarak, kapitalizmi dönemlendirmektedir. Teoriye göre sermaye birikimi buna eşlik eden uygun bir kurumsal ortamla gerçekleşebilir. Sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapılar olarak adlandırılan bu kurumsal yapılar ise ekonomik, siyasal, kültürel ve toplumsal alanlardan oluşmaktadır. Bu kurumsal yapıların oluşturulması sermaye birikimi için uygun bir ortam sağlamaktadır. Ancak zamanla bu kurumsal yapıların biri ya da birkaçı aşınmaya başlar ve sermaye birikiminde sorunlar ortaya çıkar. İşte tam da bu noktada, kurumsal yapılar çöker ve böylelikle sermaye birikimi tıkanır ve kriz ortaya çıkar. Sermaye birikiminin devam edebilmesi için yeni bir kurumlar kümesinin ortaya çıkması gerekmektedir.

SBTY teorisi sermaye birikiminin sorunsuz sürdürüldüğü bir dönemin aynı zamanda bir uzun dalgaya eşlik ettiğini vurgulamaktadır. Kapitalizmin alt devreleri ise bu dalgalardan denk geldiği bir dizi kurumsal yapının ortaya çıkması, aşınması ve ortadan kaybolmasıyla açıklanmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE İÇİN BİR KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bilindiği gibi, hiçbir model bir ülkenin kendine özgü koşullarını ve bu koşullar tarafından belirlenen süreçleri ve yapıları tamamen kapsayamamaktadır. Bunun yerine, model bağlamında ele alınan ülkenin genel niteliklerinin ve farklılıklarının öncelikli olarak vurgulanması ve ona uygun kavramsal çerçevenin ve araçların belirlenmesi gerekmektedir. Bu bölümüm amacı, SBTY teorisinden hareketle Türkiye için kavramsal bir çerçevenin ve analiz araçlarını belirlenmesidir.

Bu amaçla, ilk olarak SBTY teorisinin kavramsal çerçevesi ve ampirik yönleri açıklanmakta, ikinci olarak, Türkiye için sermaye birikiminin toplumsal yapısı ve analiz araçları belirlenmektedir.

2.1 SBTY TEORİSİNİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

SBTY yazarları teorik yaklaşımlarını ABD ekonomisinin savaş sonrası döneminin birikimin toplumsal yapısını modelleyerek, 1970'lerde ortaya çıkan krize farklı bir açıklama getirmişlerdir. Bu yöndeki çalışmalar; savaş sonrası yaşanan uzun genişleme döneminin yeni bir birikim aşaması olduğunu ve aynı zamanda buna denk düşen bir uzun salınımının varlığını vurgulamaktadır. Başka bir deyişle, savaş sonrası dönem, ABD ekonomisinde yeni bir birikimin toplumsal yapısını göstermektedir. SBTY teorisi, krizi uzun genişlemeye olanak sağlayan, yani hızlı sermaye birikimine ortam hazırlayan, kurumların aşınması ve çökmesi olarak kabul etmektedir. Krizin SBTY teorisince açıklanması karlılık, üretkenlik ve kapitalist güç ilişkilerinin kurumsal bağlamlarında değerlendirilerek gerçekleştirilmiştir. Hem karlılık ve üretkenlik hızlarındaki yavaşlamalar, hem de güç ilişkisinde

görülen gerileme ve değişmeler, ABD ekonomisinin krizini ve savaş sonrası birikimin toplumsal yapısının çöküşünün nedenlerini ortaya koymaktadır.

2.1.1 ABD Örneğın Sermaye Birikiminin Toplumsal Yapıları

ABD ekonomisinin savaş sonrası dönemine yönelik böyle bir açıklama, temel olarak iki tamamlayıcı bakış açısına dayanmaktadır. İlk bakış açısı, iktisadi krizi, “kapitalist kontrole meydan okumalar” olarak tanımlamakta; ikincisi ise belirli krizlerin daha ayrıntılı analizi ile bu yaklaşım arasında bir köprü kurmaktadır. Bu köprü şunu içerir: kapitalist krizin anlaşılmasında, “birikimin toplumsal yapısı” kavramının içerdiği daha tarihsel-ölgül kurumsal kavramların oluşturulmasında sınıf ve kapitalist üretim gibi bazı genel kurumsal kavramların üzerine inşa edilmesi gerektiğidir. Bu iki bakış açısının birleşmesi SBTY yazarlarına göre ABD ekonomisinin yaşadığı krizin anlaşılmasında önemli açılımlar sağlayabilmektedir (Gordon vd., 1987:44).

II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan kurumsal değişmeler yeni bir iktisadi manzara yaratmıştır. ABD ekonomisi halen kapitalist olmasına karşın, bu kapitalizmin farklı bir biçimidir. Çünkü ekonominin kurumsal tipolojisi değişmiştir. İşte, ABD ekonomisinin bu kurumsal yapısı “*savaş sonrası şirket sistemi*” (postwar corporate system) olarak adlandırılmaktadır (Bowles vd., 1984:63). Bu kurumsal yapı, savaş sonrası ABD kapitalist gücünü destekleyen sermaye birikiminin toplumsal yapısının dört temel ilkesini göstermektedir: “*sermaye-emek uyumu*”, “*Pax Americana*”, “*sermaye-yurttaş uyumu*” ve “*kapitalistler arası rekabetin hafiflemesi*” (Gordon, vd., 1987:48; Bowles vd., 1990:9). Bu kurumsal yapılar, savaş sonrası ABD ekonomisine yönelik birikimin toplumsal yapısını oluşturmaktadır. Tablo 1, ABD’nin savaş sonrası birikimin toplumsal yapısının yükselişini ve düşüşünü ayrıntılı olarak göstermektedir.

Savaş sonrası sermaye birikiminin toplumsal yapısının ilk kurumunu oluşturan “emek-sermaye uyumu”na bakıldığında, bu kurumsal yapının

gerisinde, özellikle sendika faaliyetlerini sınırlandıran 1947 yılında çıkarılan Taft-Hartley Act yasası ve 1940'ların sonunda liderlik konumundaki militan sendikacıların tasfiyesinin olduğu görülmektedir. Bu yapı, ABD emek gücünün tüm bölümlerini içermemekle birlikte, savaş sonrası üretime rehber olmuş, örgütlemiş emek hareketi ile şirket kapitalistleri arasında örtülü bir anlaşma sağlamıştır. Emek-sermaye uyumunun somut olarak neye dayandığı sorulduğunda, işçilerin hem ücretleri ile iş güvenliği hem de çalışma koşullarının iyileşmesi cevabıyla karşılaşılacaktır. Örneğin 1948'den 1966'ya üretken işçilerin harcanabilir saatlik gelirlerinin reel değeri yıllık ortalama %2,1 artmış, toplam işsizlik 1966'da %3,8'e gerilemiş, endüstriyel kaza oranları da 1948'den 1960'lı yılların başlarına kadar üçte bir oranda azalmıştır. Bunlara karşın, bu kurumsal yapı içinde havuç ve sopa yöntemi ile emek işbirliğine karşı tutarlı bir hareket gerçekleştirmek için birleştirilmiştir. Sendikalar ile anlaşmaya varılan sözleşmeler, hem çelik, hem de otomobil sektörlerinde, grevlerin yasaklanmasını veya kısıtlanmasını içeren maddelerin artışıyla hayata geçmiştir. Bunun sonucunda grev eylemlerinin sayısı hızla düşmüş, savaş sonrası ilk ticaret çevriminden (1946-48) dördüncü çevrime (1949-66) ortalama olarak %54'ten %22'ye gerilemiştir (Bowles vd., 1984:72-73).

"Pax Americana" savaş sonrası sermaye birikiminin toplumsal yapısının ikinci kurumudur. Bu kurumsal yapı ABD iktisadi egemenliğinin Bretton Woods anlaşmasıyla resmileşmesini göstermektedir. Bu anlaşmayla kapitalist dünya ekonomisi için oyunun yeni kuralları oluşturulmuş, dolar dünya parası niteliğini kazanmış, Wall Street dünya finans merkezi olarak Londra şehriyle yer değiştirmiş ve Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası Beyaz Saray'ın hem coğrafik, hem de siyasi olarak yakınına yerleşmiştir. ABD yatırımları ve yardımlarıyla dünya sistemine dolar sunulmuş; bu ise ABD ihracatı için kısa sürede talep artışını getirmiştir. Genişleyen yabancı piyasalar ve sağlam dünya piyasa koşulları hem şirket karlarını, hem de ticaret beklentilerini arttırmıştır. Uluslararası piyasalardaki ABD şirketlerinin etkisi, yurt içinde çelik ve otomobil gibi bazı anahtar endüstrilerde kapasite

kullanımını ve yüksek büyüme oranlarını desteklemeye yardımcı olurken, uluslararası alanda, ABD'nin doğrudan yabancı uzun-dönem yatırımlarının reel değerini 1948'den 1966'ya ortalama yıllık % 8,8 oranında büyümesini sağlamıştır. Bu artış, GSYİH'nın artış oranının iki katından fazladır. Böyle bir durum dünya iktisadi egemenliğinin temel biçimlerini birbiri ile pekiştirmiştir (Bowles vd., 1984:67).

Tablo 1: ABD ekonomisinde, Savaş sonrası SBTY'nin Yükselişi ve Düşüşü

Evre	Sermaye-Emek Uyumu	Pax-Amerika	Sermaye-Yurttaş Uyumu	Kapitalistler-arası rekabet
Genişleme: 1948–1966	İş kaybı maliyetlerinde artış, İşçi direnişlerinde Azalışlar	ABD askeri egemenliği, ticaret hadlerinin iyileşmesi	Birikim için hükümet desteği; devletin karlara yönelik temel önceliği	Şirketlerin yurtiçi ve yabancı rekabetten yalıtılması
Erozyon: 1966–1973	İş kaybı maliyetlerin azalma İşçilerin direnişlerinde yayılma	Askeri güce karşı meydan okumalar, ticaret hadlerinin aynı kalması	Yurttaş hareketlerinin ortaya çıkması	Yabancı rekabet ve yurtiçi birleşmelerin şirketleri etkilemeye başlaması
Çıkmaz durum: 1973–1979	Ekonominin durgun seyri emek ve sermaye arasında çıkmaz durum	OPEC, Doların Değer kaybetmesi kaynaklı olarak A.B.D. ticaret hadlerinde keskin bozulmalar	Yurttaş hareketlerinin iş dünyasında yeni engeller yaratması	Yabancı rekabetin ve yurtiçi rakipliğin baskısının şiddetlenmesi

Kaynak: Gordon vd., 1987:51

Sermaye birikiminin toplumsal yapısının üçüncü kurumu “kapitalist-yurttaş uyumu”dur. Bu kurumun oluşumun kökenleri, 1930'larda yaşanan Büyük bunalıma kadar uzanmaktadır. Büyük bunalım, emek mücadelesinden daha fazlasını meydana getirmiştir. Şöyle ki, kiracı hakları, konut fonları, sosyal güvenlik ve yardımı gibi yeni koruma taleplerini gündeme getirerek bu haklar için mücadele sağlamıştır. Bu mücadele sürecinde devletin genişleyen rolü, üç bakımdan önem taşımaktadır. Bunlardan ilki, hükümetin makroekonomik istikrarsızlığı azaltmasıdır. Bu durum 1940'ların sonundan 1960'ların ortasına kadar artan oranlı gelir vergisi ve işsizlik sigortası yardımıyla başarılmıştır. İkincisi, doğrudan kamu harcamalarının iş dünyasını

desteklemesiyle hükümetin hemen her düzeyde [federal ve yerel] ekonomideki ağırlığının önemli ölçüde artış göstermesidir. Hükümet, özellikle nükleer güç ve tarım alanında, pek çok özel şirkete yönelik sübvansiyon sağlarken, hükümet sözleşmeleri, özellikle askeri üretimde, pek çok büyük şirket için piyasa garantisi sağlamıştır. Son olarak devlet, yaşlılık, işsizlik veya yoksulluk gibi, tüm Amerikalılar için iktisadi güvenlik marjını en azından kendisi belirlemiştir. Bu programlar pek çok insana fayda sağlamakla birlikte, her şeye karşın kapitalist öncelikleri daha geniş bir çerçevede içine almıştır. Kapitalist-yurttaş anlaşmasının bu parçası, hassas bir dinamiği içermektedir. Yeni devlet rolü, devlet ve yurttaşları arasında anlamlı ve yeni bir ilişki yaratırken, şirketlerin temel karlılık anlaşmasını sınırlandırmamıştır (Bowles vd., 1984:77-78).

Savaş sonrası sermaye birikiminin toplumsal yapısının son kurumu “kapitalistler arası rekabet”in niteliğidir. II. Dünya Savaşı bir yandan, Japonya ve Avrupa ekonomilerinin harap olmasını ve ABD şirketlerinin rakipsiz bir durumla karşılaşmasını sağlarken; diğer yandan yurtiçindeki hızlı sermaye birikimiyle ABD şirketlerinin büyümelerine yol açmıştır. Bu durum, 1960’ların ortalarından itibaren Avrupa ve Japon ekonomilerinin canlanmasıyla bozulmaya başlamış ve ABD şirketleri bu ülke kapitalistlerinin rekabeti ile karşı karşıya kalmışlardır.

Savaş sonrası sermaye birikiminin toplumsal yapısının oluşturan bu kurumsal yapı, 1960’lara kadar istikrarlı bir şekilde devam etmiş ve sermaye birikimini destekleme rolünü yerine getirmiştir. 1960’ların ortasında itibaren savaş sonrası birikimin toplumsal yapısında bir takım çelişkiler ortaya çıkmaya başlamıştır. İşçiler, yabancı hammadde üreticileri ve yurttaşlar mevcut güç yapısına yönelik direnişlerini artırmışlardır. Aynı zamanda, diğer kapitalist ülkelerin güçlerindeki artış ve Üçüncü Dünya’daki anti-kapitalist hareketlerin başarı kazanması, ABD sermayesi karşısında daha fazla engel oluşturmuştur. Dahası, hem ulusal hem de uluslararası alanda rekabetin artması, kapitalistlerin karlılıklarının azalmasına yol açmıştır. Sonuçta, savaş

sonrası sistem aşınmaya başlamış ve bu yapıyı kontrol altında tutmak giderek güçleşmiştir. Kurumsal yapıdaki çözümlerin açığa çıkması ise sonuçta krizi ortaya çıkarmıştır. SBTY teorisi 1970'lerdeki krizi ve savaş sonrası ABD ekonomisinin sermaye birikiminin toplumsal yapısının çöküşünün nedenlerini ana akım iktisat yaklaşımın yaptığı gibi tek bir nedene bağlayarak açıklamamaktadır. Örneğin, krizin suçluları olarak kabul edilen; OPEC, Hükümet, İşçiler, Aşırı Karlar, Artan Monopol Gücü ve Sermaye Yetersizliği konuları SBTY yazarları tarafından benimsenmez. Onlara göre krizin gerisindeki neden savaş sonrasındaki sermaye birikiminin toplumsal yapısının çökmesidir (Bowles vd., 1986:157):

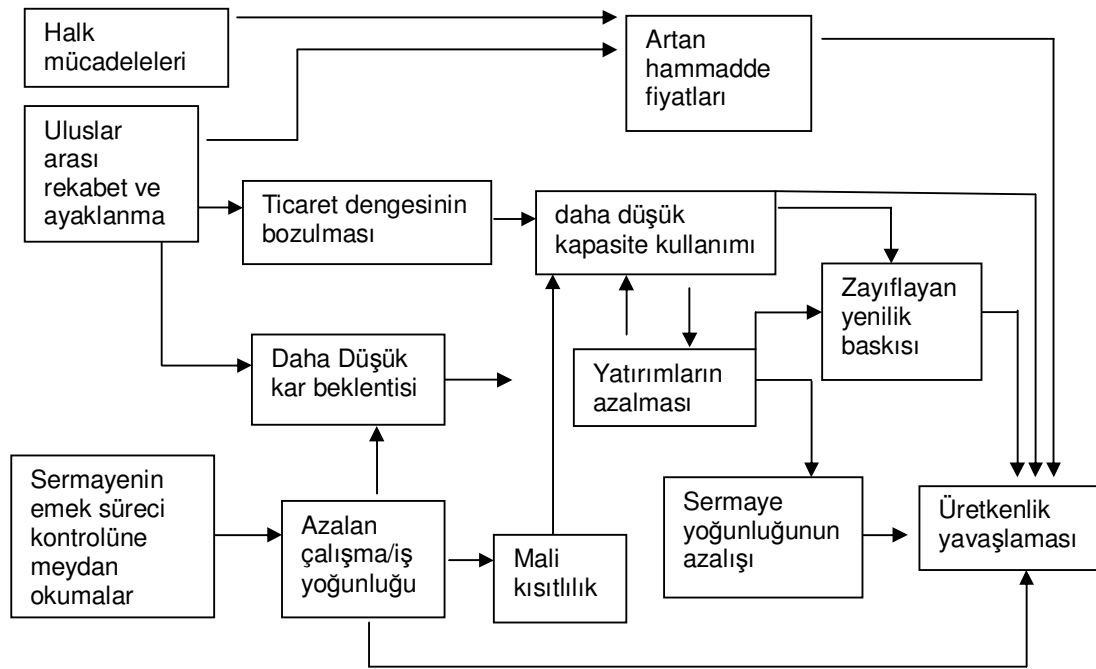
“ABD'deki krizin kökleri 1960'ların ortasında başlayan şirket karlılığındaki azalıştır. İlk gerileme, yabancı alıcı ve satıcılar, yurttaşlar ve işçi sınıfının artan başkaldırıların, ABD kapitalist sınıfının gücündeki azalışa karşılık gelmesiyle açıklanabilir.”

Bununda gerisinde ise karlılıktaki azalma, üretkenlik hızındaki yavaşlama ve kapitalist güç ilişkilerinin değişmesi yatmaktadır. SBTY teorisi karlılık, üretkenlik ve kapitalist güç konularında bu kavramları birer değişken ve/veya gösterge olarak ele almakla birlikte, daha da önemlisi bu faktörleri kurumsal bağlamında değerlendirmekte ve siyasal ilişkileriyle incelemektedir. Böylelikle, SBTY teorisi salt iktisadi bir çerçeve ile sınırlı kalmamakta, bu iktisadi yapıların kurumsal bağlamlarını da kapsamaktadır.

2.1.2 SBTY Teorisinin Yapısalcı ve Ampirik Yönleri

SBTY teorisi savaş sonrası ABD ekonomisinin SBTY teorik olarak modelledikten sonra, sermaye birikiminin toplumsal yapısının çöküşünü de teorik yaklaşımına uygun olarak ekonometrik tahminlerle ve verilerle desteklemektedir. Bu ekonometrik tahminlerde açıklanmaya çalışılan temel değişkenler; karlılık, üretkenlik ve kapitalist güç merkezi bir yer tutarken, yatırım, sermaye birikim hızı, iş kayıp maliyetleri, iş yenilikleri baskısı gibi

yeni ve/veya özgün değişkenlerde belirlenmeye çalışılmıştır. Bu yöndeki çabalar, yatırım ve karlılık gibi anahtar iktisadi değişkenlerin davranışı ile kurumsal boyutların ilişkisinin tahmini ve ekonominin kurumsal ortamının anahtar boyutlarının nicel göstergelerini geliştirmek ve tanımlamak üzerine odaklanmaktadır. Kısacası, bu çalışmalarda amaç makro ekonomik performansın toplumsal yapısal bir modelini ortaya koymaktır (Bowles vd.,1984;1989; Weiskopf vd., 1983)

Şekil 1: Üretkenlik Azalışının Toplumsal Bir Modeli

Kaynak: Bowles vd., 1984:147

SBTY teorisi, ana akım iktisatçılar tarafından göz ardı edilen üretkenlik artış ve azalışlarının toplumsal belirleyenlerinin üç noktasına odaklanmaktadır. Bunlar “*çalışma/iş yoğunluğu*” (*work intensity*), “*iş/ticaret üzerindeki yenilikçi baskı*” (*innovative pressure on business*) ve (*popular resistance to corporate domination*) “*şirket egemenliğe karşı halk direnişi*”dir. Üretkenlik ile ilgili bu üç kurumsal faktörün hepsi, gerçek kurumlar ile gerçek

insan davranışlarını, değerlerini ve mücadelelerini göstermektedir. Bu durum Şekil 1’de gösterilmektedir.

Bu faktörlerin yanı sıra üretkenliği belirleyen kapasite kullanımı, sermaye yoğunluğu ve dışsal girdiler gibi teknik faktörlerde dikkate alınmaktadır (Bowles vd., 1984:126). SBTY teorisi ana akım iktisat yaklaşımının tersine, üretkenlik yavaşlaması konusunda içsel nedenlere vurgu yaparken, asıl olarak üretkenliği ortaya çıktığı kurumsal bağlamda değerlendirmektedir.

SBTY yazarlarına göre, savaş sonrası refahın temellerini oluşturan yapısal güçler, 1960’ların sonu ile 1970’lerde durgunluğa yol açmıştır. Bunun nedeni ise savaş sonrası refah yapısının kendisinin eninde sonunda üretkenlik artışıındaki gerilemeleri yaratmış olmasıdır. Üretkenlik artışıındaki gerilemeler sermaye birikimini destekleyen kurumların erozyonundan kaynaklanmakta, bu ise ABD’deki iktisadi gerilemenin nedenini oluşturmaktadır. SBTY yazarları üretkenliği kurumsal boyutuyla ele almakta ve üretkenliğin toplumsal bir modelini ortaya koymayı amaçlamaktadırlar. Çünkü iktisadi aktörler makinedeki parçalar gibi incelenmemelidir. Bu aktörlerin ihtiyaçları vardır, karşılaştıkları eşitsizlik ve hiyerarşiye tepki verir, amaçlarına yönelik engellemeler ile karşı kalırlar. SBTY teorisi iktisadi aktörleri boşlukta değil, belirli bir toplumsal bağlamda anlamaya çalışmaktadır (Weisskopf vd., 1983: 392; Bowles vd., 1984:123). Başka bir ifadeyle, SBTY teorisi, iktisadi aktörleri tarihleri ve kurumsal ortamlarıyla etkileşim halinde değerlendirerek, bir toplumsal varlık olarak ele almakta ve üretkenliğin daha karmaşık bir modelini ortaya koymaktadır. SBTY teorisi üretkenliğin teknik yönlerinin olduğunu kabul etmekle birlikte, asıl vurgusu üretkenliğin toplumsal yönlerinedir.

Sermaye birikimindeki değişme temelde kapitalist karlılığın düzeyi ve istikrarına bağlı olduğundan, ekonominin hızı (pace) sermaye birikim oranı tarafından yönlendirilmektedir. Bu nedenle krizi analiz etmek için, ilk önce

azalan karlılığın kaynaklarının belirlenmesi gerekmektedir. SBTY teorisi, tarihsel ve karşılaştırmalı analizlerinin kar oranı ile olan ilişkisini kar oranı analizinin toplumsal temellerine yönelik alternatif yaklaşımla açıklamaya çalışmaktadır (Bowles vd., 1986:133):

“Bu yaklaşım geleneksel yaklaşımdan (örtük olarak) en azından üç açıdan farklıdır. Bunlardan ilki, kar oranının formel ifadesi değer-teorik kategorilere açıkça başvurmaz. İkincisi, bu yaklaşım hem devlet hem de uluslararası ekonomik ilişkilerin doğrudan incelenmesiyle sınıf ve rekabete odaklanan Marksist geleneği tamamlar. Üçüncüsü, yazarlar açıkça, kapitalist üretim tarzının tarihsel belirli bir açıklaması olarak birikimin toplumsal yapısı kavramını uygulayarak bugünkü kapitalist dönemin kurumsal özgüllüklerini analiz etmektedirler.”

Kar oranlarına yönelik SBTY teorisinin açıklamaları, karlılığın formel teorik ya da ekonometrik analizlerinden kaçınarak, birikim süreci için merkezi kabul edilen toplumsal çatışma ve toplumsal kurumlara odaklanıldığını göstermektedir. Aynı zamanda, Marksist teorideki kar oranının en formel modelleri ile olan farklılığını da yansıtmaktadır. SBTY teorisi verili kurumsal ortam içinde kar oranı hareketlerini tam ve kesin açıklayarak ve karlılığı etkileyen kurumsal ve tarihsel faktörlerin özgün tutarlı bir model olasılığını açmaktadır (Bowles vd., 1986:133).

SBTY yazarlarınca yapılan karlılık analizi, iki alternatif yolla ölçülmekte ve kavramsallaştırılmaktadır. Şirket karlılığını belirlemeye yönelik iki alternatif yöntemden ilki, vergi sonrası net kar iken; ikincisi Tobin Q olarak bilinen endekstir. İlk yöntem toplam karlılığın ölçümünü vergi sonrası net kar oranı olarak kavramsallaştırır. Tobin Q indeksi olarak bilinen ikinci yöntemde, Tobin Q'su piyasa değerinin sermaye varlıklarının net yenileme maliyetlerine oranı olarak tanımlanmaktadır (Bowles vd., 1986:135).

SBTY teorisinin kurumsal ilişkiler bağlamında üzerinde önemle durduğu bir başka nokta da güç ilişkileridir. SBTY teorisi, ABD'nin 1970'lerdeki krizini analiz etmek için, sermaye birikiminin toplumsal yapısının temel çelişkisini ve tarihsel desteklerini güç ilişkilerini içeren kapitalist bir sistem analiziyle sunmaktadır. Böyle bir teorik çerçeve, savaş sonrası şirket karlılığının ilk azalışının, yurtiçi işçi sınıfı, yurttaşlar ve yabancı alıcılar ve satıcılardan kaynaklanan artan tepkilerin üstesinden gelmede, ABD kapitalist sınıfın gücündeki azalışla açıklanabileceğini iddia etmektedir. Kapitalist güç ilişkileri, net kar oranını belirleyen faktörlere bakıldığında daha iyi kavranacaktır. Vergi sonrası ortalama net kar oranı, altı faktör tarafından belirlenir: reel ücret oranı, emek yoğunluğu, ticaret haddi, üretimin girdi-çıkıtı katsayıları, kapasite kullanım oranı ve vergi-kar oranı'dır. Bu faktörler arasında kapasite kullanım oranı ve üretimin girdi-çıkıtı katsayıları dışındakiler doğrudan güç ilişkilerini yansıtmaktadır. Örneğin, diğer şeyler sabitken, sermayenin emek üzerindeki gücünün artması, daha düşük reel ücretleri yaratacak veya daha yüksek emek yoğunluğuna neden olabilecektir. Yurtiçi sermayenin yabancı alıcı ve satıcılar karşısında hakimiyetinin artması ise, kendisi için daha uygun ticaret hadlerine yol açacaktır (Gordon vd.,1987:54). Kar oranının unsurları ile savaş sonrası sermaye birikiminin toplumsal yapısı arasındaki bağlantılar Tablo 2'den izlenebilir.

Tablo 2: Kar Oranının Unsurları ile Savaş sonrası SBTY arasındaki bağlantılar

Emek Anlaşması	reel ücret oranı	emek yoğunluğu	kapasite kullanımı
Pax-Amerika	ticare haddi	kar vergi oranı	
Yurttaş Anlaşması	girdi-çıkıtı katsayıları	kar vergi oranı	kapasite kullanımı
Kapitalist rekabet	reel ücret oranı	ticaret haddi	kapasite kullanımı

Kaynak: Gordon vd., 1987:52

Yazarlara göre, kapitalist güç 1960'ların ortasında gerilemeye başlamış ve bu durum, kendisini aynı dönemde karlılıktaki keskin düşüşte göstermektedir. Bu gerilemenin yatırım üzerindeki etkisi, hem yatırım

üzerinde güç/karlılığın gecikme etkisi, hem de Vietnam Savaşı talep 'şoku' ile yatırımlara sağlanan yapay desteklerle ertelenmiştir. Fakat, 1973-79 ticaret çevrimi ile kapitalist güç erozyona uğramış, bu durum yatırım üzerinde karlılığın etkisiyle ortaya çıkmıştır. Sermaye birikim hızında gerileme, 1966-73/1973-79 kabaca beşte üçünü açıklamaktadır (Gordon vd., 1998:254).

SBTY teorisi kapitalist güç ilişkilerini tek bir boyutta ele almamaktadır. Örneğin, savaş sonrası ABD ekonomisinde sermaye birikiminin toplumsal yapısının dört temel unsurunun hepsinde kapitalist güç ilişkisi ele alınmaktadır. Teori güç ilişkisini ve güç derecesini ölçmek için Marksist öncüllerden hareket etmektedir. Bu öncül ise işçiler üzerindeki kapitalist kontroldür ve iki özelliği bulunmaktadır. Bunlarda ilki işçilerin geçinmek için istihdama bağlı olması iken, ikincisi istihdam koşullarının kapitalist kontrol altında olmasıdır. Dolayısıyla analiz istihdam tehdidi ile başlamaktadır (Bowles vd., 1986:140). SBTY teorisi, kapitalist güç ilişkisini ve derecesini ölçmek için ayırıcı değişkenler de kullanmaktadır. Örneğin, işçiler üzerindeki kapitalist kontrolü ölçmede istihdam oranının kendisinden ziyade daha kapsayıcı bir değişken kullanılmaktadır: iş kayıp maliyeti¹ (cost of job loss). Benzer şekilde, savaş sonrası birikimin toplumsal yapılarından Pax Amerikana'nın güç biçimi, ABD'nin askeri gücü ile ticaret hadlerini dikkate alarak açıklanmaktadır. Bir diğer kurumsal yapı olan sermaye-yurttaş uyumuna bakıldığında, bu güç biçimi özellikle yurttaşlar üzerinde etkili olan ABD'nin ekonomik rolüne odaklanır. Bu ise hükümet düzenlemeleri yoğunluk endeksi ile tanımlanmaktadır. Bu alandaki başka bir değişken sermayenin vergi payıdır (Bowles vd., 1986:147).

¹ İşçilerin işlerini kaybetme maliyeti ne kadar yüksek olursa, çalışma yerlerinde daha işbirliğine dayalı olmaktadırlar. Daha düşük iş kayıp maliyetleri olduğunda, tersine, üretkenliği itme ve daha fazla emek çabasına yönelik işveren çabalarına daha az istekli olacaklardır. İş kayıp maliyeti (cost of job loss) işçinin yaşam standartlarının (eğer işten çıkarılırsa temsili işçinin kayıp beklentisi) ortalama yıllık yüzdesi olarak ölçülmektedir. Yıllık seriler üzerine konularak 1948-66, 1966-73, ve 1973-79 dönem ortalamalarıdır. Çevrimsel hareketler momenti önemsenmezse, iş kayıp maliyeti 1960'ların başına kadar arttı ve 1970'lerin başına kadar keskin biçimde düşmüştür; 1973'ten sonra daha yüksek işsizlik oranların rağmen, iş kayıp maliyeti savaş sonrası genişleme süresince eriştiği düzeylere geri dönmemiştir (Weisskopf vd., 1983: 387).

1970'lerde ABD ekonomisinin yaşadığı krize SBTY teorisi çerçevesinden bakıldığında, karlılık, üretkenlik, yatırım ve kapitalist güç sürecini doğrudan etkileyen kurumsal ortamın ele alındığı gözlenmektedir. Bu teoriye göre, kapitalist güç ile kar oranı birbiri ile oldukça yakından ilişkili kavramlardır. 1960'ların ortalarından itibaren sermaye birikiminin toplumsal yapısının çözülmesiyle, kapitalist gücün gerilemesi, aynı zamanda vergi sonrası net kar oranının gerilemesinde de merkezi bir rol oynamıştır. Bu durumu düzeltmeye yönelik çabalar, yani hem kapitalist gücü, hem de karlılığı yükseltmek ve sermaye birikiminin kurumsal yapısını düzeltmeye yönelik 1980'li yıllardaki çabalar, önemli makro ekonomik maliyetlere neden olmuştur (Gordon vd., 1998:239).

SBTY teorisinin 1980'ler boyunca ortaya koyduğu tarihsel ve makro ekonomik çalışmaların ABD ekonomisinin II. Dünya Savaşı'ndan sonraki büyümesini ve 1960'ların sonundan itibaren ekonominin gerilemesine odaklandığı söylenebilir. SBTY teorisinin geliştirdiği açıklama, geleneksel Keynesyen ve Marksist eksik tüketim modellerinden katı biçimde farklıdır ve uzun dönem üretkenlik artışının kar yönelimli ve arz yanlı açıklamasının ayırımı yapılmıştır. Genel olarak geliştirilen modellerde dört anahtar ilişki bulunmaktadır. Bunlardan ilki, kapasite kullanım oranı, vergi-sonrası kar oranını içeren kar yönelimli (driven) yatırım fonksiyonunun ampirik olarak tahmin edilmesi, iş güvenliğini etkileyen kurumsal ve politik çevrenin birikim oranı üzerindeki temel etkileridir. İkincisi kar oranı hareketinin kurumsal açıklaması için ekonometrik destek sağlanmasıdır. Savaş sonrası ABD ekonomisi bu dört nokta etrafında toplanmıştır; sermaye-emek anlaşması, Pax Americana, sermaye-yurttaş anlaşması ve kapitalistler arası rekabetin hafiflemesi. Üçüncüsü, emek üretkenlik artış oranının toplumsal bir model olarak tasarlanmasıdır. Bu ise ekonometrik bir test için temel olarak emek disiplin probleminin temel ajan modelinin (principal-agent model) geliştirilmesini sağlamıştır. Bu model sermaye-emek oranı gibi bazı geleneksel değişkenlerdeki değişimler de olduğu gibi, işyerinin (workplace) disiplin edici ve güdüleyici görünümündeki değişimleri vurgulayan

Üretkenlik azalışlarının geleneksel yaklaşımlarından farklıdır. Son olarak, bir yanda emek disiplin ortamı (yeterli işsizliği gerektirir), diğer yanda kapasite kullanım oranı (bazen talep genişlemesi gerektirir) arasındaki karlılık dengesini sürdürme ihtiyacıyla yönlendirilen mali ve para politikalarının içsel belirleyeni saptanıp tahmin edilmiştir (Bowles ve Weisskopf, 1999:8).

Savaş sonrası ABD ekonomisi için yapılan SBTY modellemesi 1980'li yıllar boyunca yapılan çalışmalarla ekonometrik olarak sınanmıştır. SBTY teorisi, savaş sonrası hızlı sermaye birikimine imkan sağlayan kurumsal yapıların çözülmesini ve çökmesini mevcut krizin nedeni olarak benimsemiş, bunun da gerisinde kurumsal yapıların karlılık, üretkenlik, kapitalist güç ve yatırıma daha fazla izin vermemesi olarak değerlendirilmiştir. Bu anahtar değişkenler etrafında krizi talep cephesinden değil, arz yönünden inceleyerek açıklamaya çalışmıştır.

Görüldüğü gibi, SBTY teorisi çerçevesindeki çalışmaların iki evrede geliştiğı söylenebilir. İlk dönemdeki çalışmalar, yeni bir sermaye birikim evresini buna uygun sermaye birikiminin toplumsal yapılarının oluşmasıyla açıklamaktadır. Sermaye birikiminin toplumsal yapılarının ortaya çıktığı bu dönem, kapitalizmin yeni bir dönemini de nitelendirmektedir. SBTY teorisine göre krizler, sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapıların çökmesi ya da ortadan kalkmasıyla meydana gelmektedir. Bu açıklamalar ampirik olmaktan öte, tarihsel bir analize dayanmaktadır. Bununla birlikte teori, sermaye birikiminin toplumsal yapılarındaki aşınmayı güç ilişkilerinin değişmesiyle açıklamaktadır. Güç ilişkilerini ölçmek mümkün olmasa da, birer gösterge olarak kullanılmaktadır. Benzer şekilde, karlılık ve üretkenlik hızındaki yavaşlama da sadece iktisadi boyutla sınırlı olarak değil, kurumsal ve toplumsal bağlamıyla ele almaktadır.

SBTY teorisinin sonraki çalışmaları daha çok ampirik analizlere dayanmaktadır. Karlılık, retkenlik, sermaye birikim hızı, iş kayıp maliyetleri gibi değişkenler ekonometrik tahminler için kullanılmaktadır. Bu

Çalışmalardaki temel amaç, bir yandan yeni ve/veya özgün değişkenleri belirlemek, diğer yandan da tarihsel analizlere ampirik destek sağlamaktır. Böylelikle hem yatırım ve karlılık gibi anahtar iktisadi değişkenlerin davranışı ile kurumsal boyutların ilişkisi tahmin edilmekte, hem de ekonominin kurumsal ortamının nicel göstergeleri belirlenmektedir.

2.2 TÜRKİYE İÇİN KAVRAMSAL ÇERÇEVENİN VE ANALİZ ARAÇLARININ BELİRLENMESİ

Bu tezin amacı, SBTY teorisinden hareketle Türkiye’de 1945-2005 dönemi için sermaye birikimini ve krizleri açıklamaktır. Böyle bir çaba, Türkiye özgünlüğünü dikkate alarak kavramsal bir çerçevenin ve analiz araçlarının belirlenmesini gerektirmektedir.

Türkiye için bir kavramsal ereve belirleyebilmek ilk olarak dönemleştirme sorununun çözümlenmesini; ikinci olarak Türkiye için sermaye birikiminin toplumsal yapılarının belirlenmesini ve son olarak sermaye birikiminin toplumsal yapılarının sermaye birikimi ile ilişkisinin hangi araç seti ile kurulacağının saptanmasını gerektirmektedir. İzleyen alt bölüm, bu sorunlara çözüm getirmeyi amaçlamaktadır.

2.2.1 Dönemleştirme Sorunu

Dönemleştirme konusu iki ekseninde ele alınmaktadır. Bunların ilki, Türkiye için 1945 tarihinin seçilme nedenidir. İkincisi ise Türkiye’de 1945 sonrasında kaç sermaye birikim döneminin olduğu ve bunların hangi tarihleri kapsadığıdır.

Türkiye’de, genel olarak, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde çok önemli bir değişim ve/veya dönüşüm yaşandığı kabul edilmekle birlikte, bu değişimin kesin tarihi konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Başlangıç tarihi olarak 1945 tarihi seçilmiş olmakla birlikte, asıl değişimin 1945-1950

yılları arasında gerçekleştiği kabul etmekteyiz. Kimi yazarlar çok partili siyasal sisteme geçiş konusuna öncelik verirken, kimileri iktisadi ve siyasi yapıyı ya birlikte ele almakta ya da birine öncelik vermektedir. Örneğin, Boratav (1987; 2005a) 1946 yılını hem siyasi hem de iktisadi açıdan yeni bir dönüm noktasını olarak kabul etmektedir. Bu seçimde çok partili yaşama geçiş ve devletçiliğin tasfiyesi etkili olan iki faktör olarak benimsenmektedir. Savaş sonrası iktisat politikalarının değişiminde bu tarihten sonra köklü bir farklılaşma gözlenmektedir (Boratav, 2005a:93–95). Günçe ise (1981) 1947 yılını “1947 Planı” ile birlikte ele alarak bir dönüm noktası olarak değerlendirmektedir. Yazara göre, savaş içinde güçlenen ve “ilkel birikimi” sağlayan “teşebbüs erbabı”, ekonominin ve politikanın yönetimine ağırlığını koymuştur. Diğer yandan, Türkiye ekonomisinin, başta Amerika olmak üzere dünya kapitalist sistemiyle bütünleşme süreci hızlanmaya başlamıştır. Böyle bir ortam içinde hazırlanan “1947 Planı” ise Türkiye’nin yeni önceliklerini yansıtmaktadır. Bu önceliklerin liberal 1950-60 yılları politikaları için de yol gösterici olacağı vurgulanmaktadır (Günçe, 1981:117). Gülalp (1993) Türkiye’deki değişimin 1950 yılında çok partili siyasal sisteme geçilmesiyle değil 1945 sonrasındaki gelişmelerle ortaya çıktığını söylemektedir. Bu yaklaşıma göre, savaş sonrası ortaya çıkan liberalleşme koşullarının ülkedeki egemen sınıfların çıkarlarıyla örtüşmüş ve Türkiye’nin dünya işbölümündeki yerini almaya hazır olmasıyla bu değişim mümkün olmuştur. Değişimi açıklamaya yönelik bu tavır ülkedeki sınıfların güçlenmesinin ve devletçiliğe yönelik eleştirilerin artmasının önemine vurgu yapmaktadır (Gülalp; 1993:31-33). Eroğul (1998) ise 1945 yılını Türkiye’nin gerek iç gerekse dış siyaset bakımından bir dönüm noktası olarak değerlendirmektedir. Yazara göre, Cumhuriyet kurulduğundan beri, ilki 1924–1925, ikincisi ise 1930 yılında yer alan ve her biri ancak birkaç ay sürebilen iki kısa Çok Partili düzen denemesi dışında, 1923-1945 arasında Tek Partili bir düzenle yönetilen Türkiye, II. Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle köklü bir değişime uğramıştır (Eroğul, 1998:113). Kazgan’a (2004:80) göre de değişim 1950 öncesinde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidarında başlamıştır. Bu geçişin gerisinde dönemin güçlü sınıfları olan büyük toprak sahipleri ve tüccarların, hem siyasal

güvence ve rejimin pekişmesi, hem de ortaya çıkabilecek olanaklardan yararlanabilmek için, “dışa açılma”yı gerekli görmüş olmaları yatmaktadır. Dönemleştirme konusunda farklı bir yaklaşım ise Akat (1983) tarafından yapılmaktadır. Bu yaklaşıma göre cumhuriyet iktisat tarihi, iktisat politikaları açısından iki alt dönemde incelenmektedir. Dönemleştirme noktası iktisat düzeyini aşan geniş bir bağlamda ele alınmakta ve Türkiye’nin çok-partili parlamenter rejime geçiş olarak belirlenmektedir. Yazar, 1923-1950 arasını Birinci dönem ya da Tek-Parti Dönemi olarak nitelendirmekte; 1950 sonrasını ise İkinci Dönem ya da Demokrasi Dönemi olarak adlandırmaktadır. Buna göre iki dönem arasındaki temel farklılık birinci dönemde iktisat politikaları ile ilgili tercihler yapılırken göz önüne alınan temel unsur *devletin ihtiyaçları iken*; ikinci dönemde ise seçim olgusu, *toplumun taleplerinin* iktisat politikası kararlarına yansımaya yol açmasıdır (Akat,1983:1100)

Türkiye’nin savaş sonrası yaşadığı değişimi kesin bir tarihe bağlamak yerine, 1945-1950 arasında yaşanan gelişmelere bağlamak daha uygun bir yaklaşım olabilir. Gerçekte, savaş sonrası CHP iktidarı gerek tek parti yönetimi gerekse devletçi politikalarını uluslararası ortamın da etkisiyle liberalleştirmeye başlamıştır. Demokrat Parti’nin (DP) 1950 yılında iktidara gelmesinden önce tarım ve ticaret kesimlerinin isteklerini 1946 yılında dile getirmeye ve uygulamaya başladıkları gözlenmektedir. Sonuçta, 1945-1950 yılları Türkiye tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır ve bir “geçiş dönemi” olarak değerlendirilebilir.

SBTY teorisi, sermaye birikiminin her yeni evresini, kapitalizmin yeni bir dönemi olarak tanımlamaktadır. Bu durum, Türkiye’de sermaye birikiminin dönemleştirilmesi konusunu gündeme getirmektedir. Bu tez kapsamında, Türkiye için yeni bir dönemleştirme yapılmamakta, bunun yerine daha önce yapılan dönemleştirme yaklaşımlardan biri benimsenmektedir.

Türkiye’de 1945-2005 dönemi sermaye birikimini ve krizini SBTY teorisinden hareketle açıklama iddiasında olan bu tez, üç ayırıcı dönemi

benimsemektedir. Bunların ilki, sermaye birikiminin toplumsal yapılarının oluşum süreci olarak adlandırılan 1945-1960 dönemidir. İkinci dönem 1960-1980 yıllarını, üçüncü dönem ise 1980-2001 yıllarını kapsamaktadır.

Başka bir deyişle, 1945-1960 arasındaki dönem sermaye birikiminin toplumsal yapılarının oluşum süreci olarak kabul edilmekte, 1960-1980 ve 1980-2001 dönemleri ise sermaye birikim evreleri olarak değerlendirilmektedir. 1960 sonrasındaki iki sermaye birikim evresi için Boratav'ın (2005a) yaptığı dönemleştirme tarihleri kabul edilmektedir. Boratav'ın yaptığı dönemleştirme; 1962-1976 dönemini içe dönük, dışa bağımlı genişleme, 1977-1979 yıllarını ise yeni bunalım dönemi olarak kabul etmektedir. Benzer şekilde, 1980-1988 dönemi sermayenin karşı saldırısı, 1989-2002 dönem ise uluslararası finansal kapitalin egemenliğine sancılı geçiş olarak tanımlanmaktadır.

Dönemleştirme konusunda bir noktanın aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir. Çalışmada Boratav'ın yaptığı dönemleştirme tarihleri benimsenmekte, ancak sermaye birikim dönemleri farklı bir biçimde açıklanmaktadır. SBTY teorisine göre, istikrarlı bir sermaye birikim dönemi onu çevreleyen toplumsal yapıların varlığıyla açıklanmaktadır. Bu nedenle, Türkiye'de 1960-1980 ve 1980-2001 sermaye birikim dönemleri birikimi çevreleyen toplumsal yapılarla açıklanmakta, "içe dönük", "ithal ikameci", "planlı dönem", "sermayenin karşı saldırı" vb. gibi dönemi tanımlamaya yönelik kavramlar kullanılmamaktadır. Bunun yerine, sermaye birikimini çevreleyen kurumsal yapılar belirlenmekte ve bu yapıların gelişimiyle sermaye birikimi açıklanmaktadır. Bu durum aynı zamanda, tezin sermaye birikimi ve krizleri açıklama konusundaki farklılığını göstermektedir.

2.2.2 Türkiye için Sermaye Birikiminin Toplumsal Yapısı

Sermaye birikiminin toplumsal yapılarının belirlenmesinde temel hareket noktası, sermaye birikim sürecinin kendisidir. Sermaye birikim süreci

kapitalistlerin kendi kar beklentileri ve kararlarıyla gerçekleşmektedir. Gerçekte, sermaye birikim süreci sadece kapitalistlerin kendi kararlarıyla sınırlı değildir. Bu süreç, aynı zamanda verili toplumsal ilişkiler tarafından çevrelendiğinden, bu ilişkilerle de karşı karşıya kalmaktadır. Çünkü sermaye birikim süreci boşlukta değil verili toplumsal bir ortamda gerçekleşebilir. Bu nedenle, sermaye birikim olanaklarını etkileyen ekonomik, siyasal ve toplumsal ortamın dikkate alınması gerekmektedir. Sermaye birikim olanağını etkileyen genel toplumsal ve ekonomik ortamın görece istikrarlı olması, hızlı ve sürdürülebilir bir birikim için gerekli bir koşuldur. Toplumsal ve ekonomik ortamda böylesi bir istikrarın olmadığı durumda, kapitalist bir ekonomi için sermaye birikiminin sürdürülmesi zorlaşacaktır.

Bilindiği gibi, sermaye birikim süreci üç ana aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada kapitalistler, işlerinde kar elde etmek için, fonlarını (para sermayelerini) ham maddelere, emek gücüne, makinelere, binalara ve üretim için gereken diğer metalara yatırırlar. Daha sonra, mal ve hizmet üretmek için üretim öğelerini belirleyerek, emek sürecini örgütler ve girdi halindeki metaları üretimde çıktı halindeki metalara dönüştürürler. Son aşamada ise, emek ürünlerini satarak, kapitalistler para sermayelerine geri dönerler. Bu fonlar daha sonra sermaye birikiminin gelecek turu için temel oluşturur. Sermaye birikim sürecinin bu üç evresinde karşılaşılan siyasal, ekonomik ve toplumsal yapılar birikimin gerçekleşmesi için hayati önem taşımaktadır. Bu açıklamalardan anlaşılabilceği gibi, kapitalistler sermaye birikim sürecinde sadece kendi kar hesapları ve beklentileri ile değil, aynı zamanda verili toplumsal ilişkilerle de karşı karşıya kalırlar. Bu nedenle, kapitalistlerin sermaye birikim olanaklarını etkileyen ekonomik, siyasal ve toplumsal ortamın dikkate alınması gerekmektedir. Sermaye birikim sürecinin kendisi, aynı zamanda diğer toplumsal yapılar tarafından çevrelenmektedir. Para ve kredi sistemi, ekonomide devlet müdahalesinin biçimi, sınıf çatışmasının karakteri, dünya konjonktürü bu yapılara örnek gösterilebilir. SBTY teorisine göre, istikrarlı bir sermaye birikim süreci için birikim sürecini çevreleyen kurumsal yapıların varlığı ve istikrarı gerekmektedir. Bu kurumsal yapılar

istikrarlı olduğu sürece sermaye birikimi devam edecek, bu kurumsal yapılar aşınmaya başladığı zaman birikim kesintiye uğrayacak ve kriz ortaya çıkacaktır.

Türkiye için sermaye birikiminin toplumsal yapılarının nasıl belirleneceği konusunda, SBTY teorisine yönelik yapılan çalışmalardan yararlanılabilir. Yukarıda açıklandığı gibi, ABD örneğinde savaş sonrası sermaye birikiminin toplumsal yapısı, ‘sermaye-emek uyumu’, ‘Pax Amerikana’, ‘sermaye-yurttaş uyumu’ ve ‘kapitalistler arası rekabetin hafiflemesi’ olarak tanımlanırken; G.Kore (Jeong, 1997) için ‘antikomünizm’, ‘sermayenin emeğe üstünlüğü’, ‘devlet ürünü olarak sermaye’, ‘otoriter askeri diktatörlük’, ‘üçlü ticaret’ biçiminde tanımlanmaktadır. Benzer şekilde, Güney Afrika (Heintz, 2002) için ‘ırk ayrımcılığı’ ‘kurumsal istikrarsızlık’, ‘siyasal istikrar’, ‘emek piyasasının düzenlenmesi’ ve Porto Riko (Melendez, 1994) için ‘emek piyasalarında istikrar’, ‘populismo’, ‘ihracata dayalı sanayileşme’ ve ‘ABD ile iktisadi bütünleşme’ sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapılar biçiminde açıklanmaktadır. Sermaye birikimin toplumsal yapıları bazı benzerlikler göstermekle birlikte, ülkelere göre farklılıklara da sahiptir.

Bu açıklamalardan hareketle, Türkiye’nin 1960-1980 ve 1980-2001 dönemi için sermaye birikiminin toplumsal yapısı dört kurumsal yapıdan oluşmaktadır. Sermaye birikiminin toplumsal yapıları “sermaye-devlet”, “emek-sermaye uyumu/dengesi”, “siyasal ve toplumsal istikrar” ve “uluslararası ortam”dır. Bu kurumsal yapıların sermaye birikimindeki önemi ve birikim ile ilişkisi aşağıda açıklanmaktadır.

‘Sermaye devlet’ kurumsal yapısı, sermaye birikim sürecinin temel unsurları olan sermaye ve devlet ilişkisini tanımlamaktadır. Devlet, çoğu zaman, sermaye birikim sürecinde hem doğrudan üretici ve tüketici, hem iktisadi ve toplumsal yaşamın düzenleyicisi hem de siyasal ve ideolojik bir aygıt işlevini görmektedir. Devlet sermaye birikim sürecinde sabit sermaye yatırımlarından, kamu maliyesine, planlamadan teşvik sistemlerine kadar

oldukça geniş bir alanda sermaye birikimine yön verebilmektedir. Aynı zamanda, ikincil bölüşüm ilişkilerini düzenleyerek sınıflar arasındaki mücadeleyi de etkilemektedir.

Sermaye devlet kurumsal yapısına ilişkin bazı noktaların vurgulanması gerekmektedir. İlk olarak, sermayeyi soyut ve genel olarak kavramsallaştırmak yeterli bir yaklaşım olmayacaktır. Bunun yerine, bireysel örnekler ile soyut analizlerin birleştirildiği bir orta düzey analiz daha uygun olabilir. Sermayeyi ticari, sanayi ve mali sermaye ayrımı bağlamında ele alarak kimi zaman sermayeler arasında çıkar çatışmalarının olduğunu kimi zamanda kısa dönemde farklılaşan çıkarların uzun dönemde bir bütün olarak sermaye için ortak olduğunu dikkate almak gerekir. İkinci olarak, devleti sermayenin işlerini düzenleyen mekanik ve otomatik bir yapı biçimde ele almak uygun olmayabilir. Bunun yerine, devleti sermaye birikim sürecinin mantığına göre değerlendirmek daha uygun bir yaklaşım olabilir. Bilindiği gibi, kapitalizmin hakim olduğu toplumlarda devlet, her sermaye birikim modelinde, genel sermayenin uzun dönemli çıkarlarına uygun politikaları uygulamaya sokmaktadır. Ancak, devletin ekonomiye müdahale biçimi, her sermaye birikim evresinde, döneme hakim modelin mantığına uygun olarak farklılıklar gösterebileceği gibi, bu müdahalenin çeşitli sermaye grupları üzerinde de farklı etkileri olabilecektir. Bununla birlikte, kısa dönemde bazı sermaye grupları aleyhine sonuçlar doğuran iktisadi politikalar uzun dönemde genel sermayenin (bir bütün olarak sermayenin) lehine olabilecektir.

‘Emek sermaye uyumu/dengesi’ kurumsal yapısı, kapitalist sınıf (özellikle sanayi sermayesi) ile işçi sınıfı arasındaki siyasal, hukuki ve toplumsal güç ilişkisini nitelendirmektedir. Bölüşüm sürecinin merkezindeki bu yapı; bir yandan emeğin siyasal ve hukuksal örgütlenmesi ve bölüşüm mücadelesiyle, diğer yandan da toplumsal muhalefetle bütünleşebilmesi bağlamında kapitalist sınıf karşısındaki güç dengelerini/ilişkilerini açıklayabilecektir.

Sermaye birikiminin toplumsal yapıları açısından emek sermaye kurumsal yapısı dikkate alındığında, bu iki kesimin gerek üretim ilişkilerinde, gerekse tüketici, piyasa ve toplumsal ilişkiler sürecinde çeşitli biçimlerde karşı karşıya geldiği görülmektedir. Üretim ilişkileri açısından doğrudan karşı karşıya gelen emek ve sermayenin göreceli durumu ücret, maliyet, emek süreci ve sendikal haklar gibi unsurların belirlenmesinde etkili olmaktadır. Aynı zamanda bu durum sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde sürdürülmesini de belirlemektedir. Emek ve sermayenin piyasa ve toplumsal ilişkiler alanında karşı karşıya gelmesi, ücretler bağlamında bir talep unsuru olduğu kadar, toplumsal muhalefetle bağ kurabilmesi anlamında da sermaye birikiminin istikrarını belirleyebilmektedir. Her iki süreçte emek ve sermaye arasındaki doğrudan ve dolaylı ilişkiler ve güç dengelerinin göreceli durumu, sermaye birikiminin seyri ve geleceği açısından temel öneme sahiptir.

Sermaye birikiminin toplumsal yapılarından bir diğeri de 'toplumsal ve siyasal istikrar'dır. Bu kurumsal yapı sermaye birikimi sürecinin meydana geldiği toplumsal ve siyasal yapıyı, toplumsal sınıf ve katmanlar arasındaki ilişkiyi, anayasal ve hukuksal zemini yansıtmaktadır. Bilindiği gibi, siyasal ve toplumsal ortamın değişmesi, toplumsal sınıflar ve katmanlar arasındaki ilişkileri ve dolayısıyla birikim sürecini etkileyebilmektedir. Örneğin bireysel, toplumsal, siyasal hak ve özgürlüklerin değiştiği kimi durumlarda; sermaye birikim süreci kolaylaşmakta, toplumsal istikrarın sağlanamadığı kimi durumlarda ise birikim süreci tıkanabilmektedir.

Siyasal ve toplumsal belirsizlik ve/veya istikrarsızlığın olduğu bir ortamda sermaye kesimlerinin geleceğe yönelik beklentileri ve yatırım kararları değişebilecektir. Örneğin, siyasal ve toplumsal istikrarın varlığı durumunda sermaye kesimleri yatırım kararlarını daha kolay alabilmektedir. Belirsizlik ve istikrarsızlık ortamının sürmesi ise sermaye birikiminin sürdürülmesi önünde önemli bir engel oluşturmaktadır.

Siyasal ve toplumsal istikrara ilişkin bir diğer nokta ise siyasal iktidarların niteliğidir. Ülkede tek parti ya da koalisyon hükümetlerinin varlığı da siyasal istikrar açısından belirleyici bir rol oynamaktadır. Örneğin tek parti iktidarları, koalisyon hükümetleri dönemlerine göre politikaların daha kolay uygulanabildiği bir süreç olarak değerlendirilebilir. Sonuçta SBTY teorisi kurumsal ve toplumsal ilişkilerin istikrarını vurgulamaktadır. Toplumsal ilişkilerde meydana gelen bozulmalar sermaye birikimin sürdürülmesini engelleyebilecektir.

Sermaye birikim sürecinin son kurumsal yapısı 'uluslararası ortam'dır. Sermaye birikim süreci, sadece ülke içindeki ortam ve koşullarla değil, aynı zamanda uluslararası ortam ile de sıkı bir bağlantı içindedir. Örneğin, kapitalist dünya ekonomisinin ve siyasal ortamının farklı dönemleri sermaye birikiminin seyrini belirleyebilmektedir. Dünya ölçeğinde kapitalizmin canlanması ve gerileme tek tek ülkeleri etkilediği gibi, bireysel kapitalistlerin karar ve yönelimlerini de biçimlendirmektedir. Hammadde pazarlara erişim, dış ticaret hadleri, kredi imkanları, uluslar arası para sistemleri ve uluslar arası kurumlar sermaye birikim sürecini belirleyen unsurlardır.

Yukarıda tanımlanan sermaye birikiminin toplumsal yapıları, sermaye birikim sürecinin kendisini ve aynı zamanda onu çevreleyen diğer toplumsal yapıları kapsamaktadır. Bununla birlikte, bu kurumsal yapılar, yalnızca somut varlıkları ifade etmediği gibi; siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel biçimlerden sadece birine de indirgenemez niteliktedir. Başka bir deyişle, bu kurumsal yapıların tek bir belirleyeni yoktur, aksine çok boyutlu değerlendirilmeleri gerekmektedir. Sermaye birikimi çevreleyen bu yapıların istikrarlı olması sayesinde sermaye birikimi kesintisiz devam edebilecektir.

Sermaye birikiminin toplumsal yapılarına ilişkin açıklanması gereken bir önemli nokta da "yapı" ve "kurum" kavramlarının neyi ifade ettiğidir. Kapitalist bir ekonomide temel yapı kapitalizmin kendisidir. SBTY teorisi açısından ise "yapı" kavramı, birikimini çevreleyen kurumlar bütünü ifade

etmek için kullanılmaktadır. Örneğin, ABD için savaş sonrası sermaye birikiminin toplumsal yapısı, dört kurumsal yapının tamamını ('sermaye-emek uyumu', 'Pax Amerikana', 'sermaye-yurttaş uyumu' ve 'kapitalistler arası rekabetin hafiflemesi') ifade etmektedir. Başka bir deyişle, bu dört kurumsal yapı, kurumlar bütünü oluşturarak genel çerçevedir ve sermaye birikiminin toplumsal yapısını oluşturur. "Kurum" kavramı ise sermaye birikimini çevreleyen bireysel toplumsal yapılardan herhangi birini nitelendirmek için kullanılır. SBTY teorisi açık bir biçimde kurum veya kurumsal yapıyı tanımlamamıştır. Bunlar ülke örneklerine göre belirlenmektedir.

2.2.3 Analiz Araçlarının Belirlenmesi

SBTY teorisi, istikrarlı bir sermaye birikim dönemini onu çevreleyen toplumsal yapıların varlığı ile açıklamaktadır. Sermaye birikiminin krize girmesi ise bu toplumsal yapıların aşınması ve/veya çökmesiyle ortaya çıkmaktadır. Burada sorun, bu toplumsal yapılardaki aşınmanın veya çökmenin nasıl belirleneceğidir. Teori, toplumsal yapılardaki aşınmayı ve çökmeyi bazı veriler yardımıyla tespit etmektedir. SBTY teorisi, sermaye birikiminin toplumsal yapılarındaki aşınmayı güç ilişkilerinin değişmesiyle açıklamaktadır. Güç ilişkilerini ölçmek mümkün olmasa da, birer gösterge olarak kullanılmaktadır. Benzer şekilde, karlılık, sermaye birikim hızı, üretkenlik ve iş kaybı maliyetleri gibi veriler de kullanılarak sermaye birikimindeki değişim incelenmektedir.

Bu çalışmada ampirik olmayan tarihsel bir açıklama yöntemi benimsemekle birlikte, Türkiye için bazı araçları da inceleme boyunca kullanılmaktadır. SBTY teorisinin kullandığı kar oranı, üretkenlik, gibi göstergelerin yerine ücret/katma değer, mark-up oranı, üretkenlik ve reel ücret verileri seçilmiştir. Böylelikle, karlılığı (dolayısıyla mark-up) etkileyen kurumsal yapıların neler olduğu, sermaye birikimini etkileyen bu kurumsal yapıların hangi dönemlerde ve nasıl değiştikleri belirlenmeye çalışılmaktadır. Sermaye birikimi açısından büyük önem taşıyan işçiler ve kapitalistler

arasındaki bölüşüm ilişkilerinin seyri seçilen göstergeler yardımıyla incelenmektedir.

Çalışmada kullanılan veriler, esas olarak, imalat sanayi verileridir. Bu iki nedenden dolayı tercih edilmiştir. Birincisi, imalat sanayinin, kapitalist üretim sürecinin dinamiklerini harekete geçiren, üretken olan ve sermaye birikimini hızlandıran bir sektör olmasıdır. İkincisi ise imalat sanayinin düzenli veri seti oluşturulan bir alan olma özelliğidir. Bilindiği gibi, Türkiye’de bazı alanlarda ya hiç veri üretilmemekte ya da düzensiz veri seti derlenmektedir. İmalat sanayine ilişkin veriler Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından kamu kesiminin tamamı ile özel kesimin 10 ve daha fazla işçi çalışan işyerlerinden elde edilmiştir.

Sermaye birikiminin gelişimini ortaya koymak amacıyla ücret/katma değer, mark-up oranı, sabit sermaye yatırımlarının seyri, verimlilik, istihdam, kapasite kullanım oranı ve reel ücret ilişkisi temel göstergeler olarak benimsenmiştir. Bu göstergelerin seçilmesi sermaye birikim süreci ile bölüşüm ilişkilerinin birlikte değerlendirilmesini sağlamaktadır. Başka bir deyişle, seçilen nicel bazı göstergelerle sınıflar ve kesimler arasındaki bölüşüm ilişkileri gözlemlenebilecektir. Böylelikle, toplumsal sınıfların yapısı ve bu yapı içindeki konumlarının göreceli değişimi bölüşüm süreciyle doğrudan ilişkili olduğundan, birikim sürecinin hangi toplumsal sınıf ya da kesimlerin üzerinden yürütüldüğü belirlenebilecektir. Toplumsal sınıflar veya kesimler arasındaki bölüşüm süreci birincil ve ikincil olarak tanımlanmaktadır. Birincil bölüşüm ilişkisi üretim sürecinde sınıflar arasındaki ilişkileri gösterirken, ikincil bölüşüm ilişkisi gelirin yeniden bölüşülmesiyle ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla seçilen göstergelerle birincil bölüşüm ilişkilerinin zaman içindeki seyri gözlemlenebilir.

Gerçekte, sermaye birikimindeki yükselme ve kırılmaların seyrini daha iyi yansıtan veri kar oranıdır. Çünkü kar oranı, büyüme oranını etkilemekte, bununla birlikte hem sermaye birikimi (yatırımlar) için gerekli kaynak

sağlamakta hem de sermaye birikimini teşvik etmektedir. Kar oranı, esas olarak, karın sermaye stokuna oranı olarak tanımlanır. Ancak, Türkiye’de düzenli bir sermaye stoku verisi bulunmadığından bu oranının hesaplanması oldukça güçtür. Bunun yerine çalışmada kar oranına karşılık gelmek üzere “mark-up²” oranı (kar marjı), satış karlılığı³ ve kar payı⁴ göstergeleri kullanılacaktır. Böylece imalat sanayinde karlılık incelenebilecektir. Türkiye için kar oranı hesaplamaya dönük az sayıda çalışma olmasına karşın (Usman,1991; Altıok, 1998; Memiş, 2007), genellikle “mark-up” oranı kullanılmaktadır (Özmucur, 1992; Şahinkaya, 1993; Yentürk ,1997; Köse ve Yeldan, 1998a; Günay vd., 2005).

Mark-up tipi fiyatlamanın varlığında, emeğin sermaye karşısında göreceli durumunu temsil eden ücret gelirlerinin katma değer içindeki payları, reel ücretlerdeki ve/veya mark-up oranlarındaki değişimlere bağlıdır. Buna göre, emeğin göreceli durumundaki kayıplar ya reel ücretlerdeki azalmanın ya mark-up oranlarındaki artışın ya da her iki durumun birlikte gerçekleşmesinin sonucunda meydana gelmektedir. Satışların artması ya da ücret ve ücret dışı maliyetlerin düşmesi mark-up oranını artırmaktadır. Ücret artışları oranında ortaya çıkan bir girdi maliyetlerindeki azalma mark-up oranlarını sabit tutmaktadır. Eğer ücret dışı maliyetlerdeki azalma ücretlerdeki artıştan daha büyükse, ücret artışları ile mark-up oranlarındaki artış aynı zamanda gerçekleşebilir.

Bu açıklamalardan hareketle, sermaye birikiminin dört kurumsal yapılarının hangi veri ve değişkenlerle değerlendirileceği belirlenebilir.

² Teknik olarak mark-up oranları katma değerden ücretlerin çıkarılması ile elde edilen gayri safi karların, ücret ve ara girdilerden oluşan üretim maliyetlerine bölünmesiyle ölçülmektedir. Başka bir deyişle, mark-up sabit maliyetleri ve net bir kar marjını karşılamak için ortalama değişken maliyetler üzerine satıcıların eklediği fiyatın oranıdır.

³ Satış karlılığı gayri safi karların toplam çıktı değerine oranı olarak hesaplanmaktadır. Gayri safi karlara ulaşmak için de ücretler katma değerden düşülür.

⁴ Kar payı ise gayri safi karların katma değere oranıdır. Gerek satış karlılığı gerekse kar payı ücret girdisinin çıkarılmasıyla gayri safi karların çıktı ve katma değer içindeki payını göstermektedir.

Sermaye ve devlet kurumsal yapısı bir yandan sabit sermaye yatırımları, maliye politikaları bağlamında incelenirken; öte yandan sermaye kesimlerinin gerek kendi arasındaki gerekse hükümetle olan ilişkileri güç dengeleri bağlamında ele alınmaktadır. Bu amaçla, güç dengeleri tekelleşme ve yoğunlaşma eğilimleri, yabancı sermaye, faktör gelirlerinin dağılımı ve mark-up etrafında incelenmektedir.

Emek sermaye kurumsal yapısının incelenmesi, emek ve sermaye arasındaki güç dengelerinin nasıl belirleneceği sorunun gündeme getirmektedir. Bilindiği gibi, emek sermaye arasındaki güç ilişkilerinde ortaya çıkan değişme sermaye birikiminin seyrini doğrudan etkilemektedir. Ancak güç ilişkisini belirlemek, ölçmek ve zaman içinde değişimini açıklamak oldukça zor bir konudur. Türkiye açısından emek sermaye güç dengelerini değerlendirmek için farklı verilerin kullanılması gerekmektedir. Bu amaçla, Türkiye örneğinde güç dengelerini değerlendirmek için sendikalı işçi sayısı, sendikalaşma oranı ve grevlere ait veriler, katma değer içinde ücret payı ve reel ücret göstergeleri kullanılmaktadır.

Siyasal ve toplumsal istikrar kurumsal yapısının ampirik bir biçimde incelenmesi söz konusu değildir. Bu nedenle, bu kurumsal yapı bir yandan siyasal iktidarın ve/veya iktidarların niteliği, diğer yandan hukuksal ve siyasal düzenlemelerin toplumsal kesimler üzerindeki etkileri dikkate alınarak tarihsel bir ekseninde değerlendirilebilir.

Uluslararası ortam kurumsal yapısı temel olarak kapitalist dünya ekonomisinin ve siyasetinin etkilerini göstermektedir. Bu etkiler ise dış ticaret göstergeleri, dış yardımlar, dış borçlar ve uluslararası kurumlarla ilişkiler bağlamında ele alınmaktadır. Bununla birlikte, Türkiye'nin yakın coğrafyasında yaşanan radikal değişiklikler, dünya konjonktürünü ve dolayısıyla Türkiye'nin uluslararası alandaki konumunu önemli ölçüde etkilemektedir. Bu gelişmeler de uluslararası ortam kurumsal yapısının seyrinde dikkate alınmaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye’de 1945 sonrasında sermaye birikimi ve kriz yukarıda belirlenen kavramsal ereve ve araçlarla incelenecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SERMAYE BİRİKİMİNİN TOPLUMSAL YAPILARININ OLUŞUM SÜRECİ:1945-1960/1963

SBTY teorisine göre, istikrarlı ve kesintisiz bir sermaye birikim dönemi bu birikimi çevreleyen toplumsal yapıların varlığını gerektirmektedir. Sermaye birikimini çevreleyen bu toplumsal yapılar ise sermaye birikiminin yeni bir evresinin başlangıcında oluşmakta ve/veya oluşturulmaktadır. Bu toplumsal yapılar sorunsuz işlediği sürece sermaye birikimi kesintisiz devam etmekte, fakat zamanla bu kurumsal yapıların biri ya da birkaçı aşınmaya başladığında ise sermaye birikiminde sorunlar ortaya çıkmakta, kurumsal yapılardaki aşınmanın devam etmesi ve ortadan kalkması ise sermaye birikiminin tıkanmasına yol açmaktadır. İşte bu durum, sermaye birikiminin krize girmesine neden olmaktadır.

Bu bölümün amacı, 1960-1980 döneminde sermaye birikimini çevreleyen kurumsal yapıların, genel olarak 1945-1960, özel olarak da 1958-1963 yılları arasında ortaya çıktığı ve/veya oluşturulduğu iddiasını açıklamaktır. Türkiye ekonomisinin 1960'lardan başlayarak görece istikrarlı bir büyüme ve genişleme dönemine girmesi, sermaye birikimi için gerekli toplumsal yapıların oluşturulmasıyla mümkün olmuştur. Bu toplumsal yapıların Türkiye örneğinde nasıl belirlendiği ve neler olduğu ikinci bölümde ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. Buna göre, 1960-1980 yılları arasında sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde sürmesini sağlayan toplumsal yapılar; “sermaye-devlet”, “emek ve sermaye uyumu/dengesi”, “toplumsal ve siyasal istikrar” ve “uluslararası ortam”dır.

Sermaye birikiminin toplumsal yapılarını oluşturan kurumsal yapıların, farklı zamanlarda ortaya çıktıklarının vurgulanması gerekmektedir. Sermaye birikiminin toplumsal yapıları olarak adlandırılan bu kurumsal yapılar ise genel olarak 1945–1960 özel olarak da 1958–1963 yılları arasında ortaya

çıkıştır. Genel olarak, 1945 sonrası Türkiye tarihinde ekonomik ve siyasal açıdan önemli bir yönelimi göstermekte ve gerek ülke içindeki sermaye birikiminin biçimini, gerekse bu birikimi mümkün kılan kurumsal yapıları önemli ölçüde etkilemektedir. Türkiye’de savaş sonrası dönem; bir yanda ülke içinde, diğer yandan uluslararası ortamda meydana gelen önemli değişimlere sahne olmuştur. Bu gelişmeler temelde ülke içinde ortaya çıkan siyasal ve ekonomik değişimler, özellikle tek partili bir siyasal sistemden çok partili siyasal sisteme geçiş, kapitalist dünya sisteminde meydana gelen gelişmeler ve bu yeni yapıda Türkiye’nin yer alma çabaları biçimde tanımlanabilir.

Bu kurumsal yapılar, genel olarak 1945-1960 döneminde ortaya çıkmakla birlikte, bazı yapıların oluşumu 1958-1963 yıllarına denk gelmektedir. Örneğin, 1960 sonrasında Türkiye ekonomisinin sermaye birikim sürecini belirleyen “ithal ikameci” ve “planlama”ya yönelik uygulamaların temellerinin 1960 öncesinde atıldığı gözlenmektedir. Benzer biçimde, 27 Mayıs askeri darbesi, 1961 Anayasası ve 1963 yılındaki çalışma yaşamına ilişkin yasalar buna örnek gösterilebilir. Ayrıca, yeni anayasanın yürürlüğe girmesiyle siyasal ve toplumsal yaşamın yeniden düzenlenmesi, sermaye birikiminin toplumsal yapılarının oluşmasını göstermesi açısından önemlidir.

Bölüm dört alt kesimden oluşmaktadır. İlk bölümde sermaye devlet, ikinci bölümde emek ve sermaye uyumu, üçüncü bölümde siyasal ve toplumsal istikrar ve son bölümde uluslararası ortam kurumsal yapısının ortaya çıkışı açıklanmaktadır.

3.1 SERMAYE DEVLET

Türkiye’de savaş sonrası sermaye birikiminin kurumsal yapılarından ilki sermaye devlettir. Bu kurumsal yapının oluşumunda etkili olan faktörler 1946 devalüasyonu, 1947 Planı, 1948 yılında düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi, bankacılık faaliyetlerinin genişlemesi, sermaye kesimlerinin odalar

ve borsalar biçiminde örgütlenmesi ve güçlenmesi, yeni bir ithalat rejiminin ve Koordinasyon başkanlığın kurulması olarak sayılabilir. Bu kurumsal yapının oluşmasıyla, 1960-1980 döneminde sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde sürdürülmesi mümkün hale gelmiştir.

3.1.1 İktisat Politikalarında Değişim

İktisat politikalarıyla ilgili önemli bir girişim hükümetin 7 Ağustos 1946 tarihinde alınan devalüasyon kararıdır. Bu karar, Türkiye'nin içine girmeye çalıştığı yeni uluslararası düzenin ekonomik politika kararları bakımından ilk somut yansıması olarak nitelenebilir. Devalüasyon kararıyla birlikte 1.30 TL olan doların değeri 2.80 TL'ye çıkarılmakta, böylelikle TL %115,4 oranında devalüe edilmektedir. Bilindiği gibi, Türkiye savaş süresince dış ticaret fazlası vermiş, Merkez Bankası'nda önemli miktarda altın biriktirebilmiştir. Bununla birlikte, ortada iktisadi bir bunalım yokken hükümetin devalüasyon kararı alması oldukça önemlidir. Genel olarak devalüasyonun amacı fiyat ve miktar sınırlamaları kaldırılacak olan ithalat artışını sınırlı tutmak ve ihracatı –dolar karşısında- arttırmaktır. Fakat bu devalüasyon kararının arkasında Türkiye'nin IMF üyeliğine kabul edilmesinin ve IMF'nin ülkelerin tek başlarına devalüasyon yapmalarını kısıtlayacak olmasının etkili olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, 1946 devalüasyonunun ana gerekçesi “ithalat serbestliği getirilmesinin doğuracağı sıkıntıları gidermek ve IMF'ye katılma kararı almak” olarak ifade edilmektedir (Kepenek ve Yentürk, 2007:121). Bu tespitleri doğrular bir biçimde Türkiye, 1947 yılında IMF üyeliğine kabul edilmiştir.

Savaş sonrası bazı sermaye kesimlerinin güçlenmesi, kendi isteklerini öne çıkaran girişimlerinin ve çabalarının da sermaye devlet kurumsal yapının oluşmasında etkili oldukları söylenebilir. Savaş yıllarında dış ticaretle uğraşanlar, kıtlık rantları yoluyla ticaret kesimine akan kaynaklardan büyük paylar almayı başarmış ve ticaret kesiminde önemli bir birikim elde etmişlerdir. Bu kesimlerin elinde biriken kaynakların artması, beraberinde ticaret kesimi içinde ayrışmalarında yaşanmasına neden olmuştur. Böylelikle,

özel kesim elinde hem ekonominin bütününe etkileyebilecek boyutta, hem de az sayıda birikim ve kaynak oluşmuştur. Başka bir deyişle, bu dönemde ticaret sermayesi hem yoğunlaşmış hem de merkezileşmiştir. Tarım ve ticaret burjuvazisinin savaş sonrası değişimde etkisi devletçilik konusundaki eleştiriler, 1947 Planı ve Türkiye İktisat Kongresi örneğinde gözlenebilir.

1945 sonrasında ülkede bazı toplumsal kesimlerin eleştirileri ve taleplerinin gündeme geldiği gözlenmektedir. Bu eleştirilerin odağını devletin iktisadi faaliyette bulunması konusu oluşturmaktadır. Karpat'a göre devletçilik eleştirileri iki toplumsal kesimden gelmektedir. Bu iki toplumsal grup devletçiliği eleştirmekte, fakat bu eleştiriler farklı nedenlerden kaynaklanmaktadır. Devletçiliği eleştiren ilk toplumsal kesim, çiftçiler ve düşük gelir gruplarından oluşmaktadır. Bu kesimler kendi yaşam standartlarının bazı sanayi dallarının kurulmasından dolayı düştüğünü öne sürerek devletçiliğe karşı çıkmaktadırlar. Diğer toplumsal kesim ise, sermaye birikimi yapmış ve onları yatıracak güvenli iktisadi alan arayanlardan oluşmaktadır. Devletin ekonomideki kontrolü bu kesimin ekonomik başarısını engellemektedir. İlk kesim çok partili bir sistemde iktidarın kaderini belirleyebilecek oyları sağlamakta ve toplumun büyük bir kısmını temsil etmektedir. İkinci kesim ise iktisadi devletçiliğe karşı bir harekete rehberlik edebilme yeteneğine sahip aydına ve gerisindeki finansal araçlara sahiptir (Karpat, 1959:295).

1946-1948 döneminde bir ekonomik durgunluğun yaşanması da devletçiliğe yönelik eleştirilerin artmasına yol açmıştır. Ticaret faaliyetlerin azalması, sermaye yatırımları için uygun koşulların eksikliği ve devletin ekonomideki bu eksiklikleri giderme çabaları, sermaye birikimine sahip grupların, güvenli ve istikrarlı bir politik ortam arzusu ve sermaye yatırımları için uygun atmosfer isteği nedeniyle devletin iktisadi faaliyetlerinin sınırlandırılması talep edilmiştir.

Sermaye kesimlerinin güçlendiğini ve etkili olduğunu gösteren bir diğer önemli gelişme ise “1947 Planı”dır. Aslında 1946 yılında yeni bir beş yıllık ekonomik plan hazırlanmıştır¹. Ancak, 1947’de bu plan terk edilerek; bunun yerine İstanbul merkezli işadamlarının ve DP’nin isteklerini yansıtan yeni bir “Türk Kalkınma Planı” benimsenmiştir. Kasım 1947’de toplanan CHP kongresinde bu plan içtenlikle kabul görmüştür. Bu planın temel özelliği, Türkiye’nin yeni önceliklerini göstermesidir. Bu öncelikler savaş dönemi boyunca önemli birikim sağlayan tarım ve ticaret kesimlerinin istekleri ile Türkiye’nin dünya kapitalist sistemi ile bütünleşme sürecini hızlandırma çabalarıdır. Günçe’ye göre “1947 Planı yeni bir kalkınma ideolojisinin ürünüdür. Bir metin olarak uygulanmamış olsa dahi, yaklaşım olarak, öncelikleri ve ağırlıkları açısından ‘Plan’, 1948-1960 döneminin ex-ante bir belirleyicisi, bir fotoğrafı niteliğindedir” (Günçe, 1981:121). Gülalp’e göre ise 1947 Planı, Marshall yardım programına girme hakkını kazanmaya yönelik bir rapor olarak hazırlanmıştır. Yazara göre, 1947 Planı olarak da bilinen rapor, devletçi dönemin önceliklerinin tam tersi politikaları önermektedir (Gülalp, 1993:33). Planın başlıca özelliği, ulaştırma, tarım ve enerji gibi altyapı yatırımlarına ve kırsal kesime öncelik vermesidir. Özel kesimin tam bir güvenlik içinde ve istediği sektörde çalışabileceğini öngören Plan, madencilik, enerji, demir-çelik ve demiryolları dışında kalan ekonomik girişimlerin zamanla özel kesime devrini, yani özelleştirmeyi öngörmektedir. Gerçekte, iktidarda bulunan CHP bu planla muhalefetteki DP’nin görüşlerini yansıtmaktadır. Bu andan itibaren DP ile CHP’nin ekonomi siyasetleri arasında hemen hiç fark kalmadığı söylenebilir. Tek farklılık, DP’nin devlet

¹ 1946 Planı, 1944-1946 yılları arasında geliştirilen ve planlama çevrelerinde “1946 Planı” ya da “ivedili sanayi planı” olarak tanınmaktadır. Tekeli’ye göre plan Türkiye iktisat tarihi için üç ayrı yönden önem taşımaktadır: 1) 1946 Planı, Türkiye’nin 1950’lerde başlayan ve devletçilikle birlikte gelişen birinci nesil planlama deneyinin en gelişmiş örneğidir, 2) Cumhuriyet döneminin ideolojisinin incelenmesinde üzerinde en çok durulan hareketlerden biri olan “kadro” hareketinin anlaşılması bakımında da bu plan önemli bir belge niteliğindedir, 3) 1947 planında gerçekleştirilen dönüşümün kavranabilmesi için 1930’lu dönemlerin planlama anlayışının son temsilcisi “1946 İvedili Sanayi Planının” yeterince bilinmesi gerekmektedir (Tekeli, 1979-1980:289).

kuruluşlarını satışa çıkarmak istemesi, CHP'nin buna karşı çıkmasından ibarettir.

Sermaye kesimlerinin etkisini gösteren bir başka gelişme ise 1948 yılında düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi'dir. Ahmet Hamdi Başar'ın kurduğu İstanbul Tüccar Derneği tarafından düzenlenen kongrede, iş adamları ve akademisyenler tarafından Türkiye'nin hızlı gelişmesinin koşulları saptanmıştır. Bunlar arasında, yeni uluslararası sistemle pek bağdaşmadığı kabul edilen devletçiliğin zamanla tasfiyesi, döviz ve sermaye kaynaklarının kıtlığının aşılması için yabancı sermayeye açılma önerileri bulunmaktadır. Kongre bünyesinde kurulan komisyonlarda "devletçilik", "gelir vergisi" ve "dış ticaret" konuları incelenmiş, iş dünyasının talepleri belirlenerek liberal bir iktisat politikası önerilmiştir. Örneğin devletçilik komitesi, devletin iktisadi alandaki faaliyetlerinin sınırlandırılmasını, sadece ulaşım, savunma, posta, eğitim ve araştırma gibi alanlarla kalmasını önermektedir. Ayrıca bu komite şimdiye kadar kamu kuruluşları için uygulanan ayrıcalıklarda eşitlik talep etmekte ve devlet tekellerinin kurulmasına izin verilmemesini istemektedir. Kazgan'a (2004:81) göre bu Kongrenin önemi "dönemin güçlü sınıflarında, yürürlükteki devletçi düzenin tasfiyesiyle birlikte yabancı sermayeye katılma isteğinin en belirgin ifadesi" olmasıdır.

Bu dönemin ayırıcı bir özelliği de özel bankaların gelişmesi, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) gibi yeni tür finansman kurumlarının oluşturulması ve şube bankacılığının yaygınlaşmasıdır.

1945–1960 döneminin bütünü açısından bakıldığında banka sayısı ile birlikte, banka şube sayısında da çok hızlı artış gözlenmektedir. Cumhuriyetin ilanından 1945 yılına kadar banka şube sayısında belirgin bir gelişme gözlenmezken, hatta 1933-1944 yılları arasında şube sayısında azalma eğilimi gözlenirken, özellikle 1945 yılından sonra ülkede hızlı bir banka şube sayısı artışı olmuştur. Örneğin 1944 yılında banka şube sayısı 405 iken, 1959

yılı sonunda 1.759'a kadar yükselmiş; 15 yıllık bir dönemde banka şube sayısı yaklaşık dört katına ulaşmıştır. Bu döneme damgasını vuran, özel kesim tarafından kurulan bankaların gelişmesiyle; anılan dönemde özel yasalarla üç bankanın (Denizcilik Bankası, Türkiye Vakıflar Bankası ve Türkiye Öğretmenler Bankası) kurulduğu da gözlenmektedir (Akgüç, 1992:43–44).

Bankacılık alanındaki diğer bir önemli gelişme de 1950 yılında TSKB'nin kurulmasıdır. TSKB'nin kuruluş amacı “Türkiye sanayinde yerli ve yabancı özel sermayenin katılmasına yardım etmek ve teşvik sağlamak” olarak açıklanmaktadır. Başka bir deyişle, bankanın temel amacı özel sanayi kurmak, yerli ve yabancı sermayenin sanayiye girmesini teşvik etmek ve Türk sanayinin dayandığı menkul değerleri özel kesimlere transfer etmektir. Bankanın kuruluşu için gerekli sermaye ulusal ve yabancı bankalar, devlet ve uluslararası kurumlar tarafından karşılanmıştır. Bu amaçla önde gelen ulusal ve yabancı bankalar 125 milyon TL, Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası 9 milyar dolar (borç), Marshall Yardımı 37 milyon TL ve devlet 12,5 milyon TL sermaye sağlamıştır. Bankanın önemi özel sermayeli ilk yatırım ve kalkınma bankası olmasıdır. TSKB aracılığıyla, sanayileşme çabaları imalat sanayine orta ve uzun vadeli krediler verilerek desteklenmiştir. Artan tarımsal gelirlerin genel tüketim düzeyini artırması ve sanayi ürünlerine olan talebin artması nedeniyle sanayi kesiminin refahı yükselmiştir. Tüketim düzeyindeki artış imalat sektörünün tüketim malı üreten sektörlerle yönelmesine yol açmıştır. TSKB, bu süreci ithalatı azaltarak teşvik etmiştir. Bununla birlikte, Merkez Bankası ve diğer devlet bankaları, uzun vadeli, düşük faizli krediler vererek özel sanayinin gelişmesine yardımcı olmuşlardır. Yabancı sermaye, devlet sermayesi ve özel sermayeden oluşmuş karma şirketler, özel kesime büyük karlar sağlayacak olan elektrik enerjisiyle sulama projelerine yatırım yapmışlardır.

1950'lar için özel bankacılığın sanayi kesimin finansmanında ve yatırımların hızlandırılmasında, ticaret bankalarının kısa vadeli işletme

kredileri ve TSKB'nın yatırım kredileri aracılığıyla ticari birikimleri sanayiye yönlendirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

3.1.2 Sermaye Kesimlerinin Güçlenmesi

Türkiye örneğinde sermaye devlet kurumsal yapısı açısından dikkat çeken noktalardan bir tanesi ticaret kesimi elinde birikmiş olan kaynakların sanayi kesimine yönelmesi ve 1950'lerin ikinci yarısından itibaren sanayi sermayesinin güçlenmeye başlamasıdır. Bu durum, gerek sermaye kesimlerinin örgütlenmesinden gerekse sermaye içindeki bazı kesimlerin güçlenmesinden izlenebilir.

Bu dönemde, sermaye devlet kurumsal yapısının oluşumuna ilişkin bir diğer gelişme ise sermaye kesimlerinin güçlenmesi ve odalar ve borsalar biçiminde örgütlenmesidir. Mart 1950 tarihinde yürürlüğe giren 5590 sayılı Odalar ve Borsalar Birliği Kanununa göre TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği), İSO (İstanbul Sanayi Odası) ve İTO (İstanbul Ticaret Odası) kurulmuştur. Özel kesimin Türkiye'de mesleki üst kuruluşu ve yasal temsilcisi olan TOBB niteliğiyle ilgili birkaç noktanın altı çizilmesi gerekir. İlk olarak, TOBB 1952 yılında yarı-resmi, zorunlu ve hiyerarşik bir yapı olarak kurulmuştur. İkinci olarak, TOBB'daki ağırlıklı temsil sisteminin olmasından dolayı sanayi sektörünün çıkarları ticaret sektörüne göre ikincil konumda kalmıştır. Kurumun faaliyetleri ise temel olarak iki yönlüdür. İlk olarak, kurum bir çıkar grubu olduğundan, üyelerinin çıkarlarını temsil etmekte ve yarı resmi bir kuruluş olarak hükümetin ekonomi politikalarının uygulanmasına yardımcı olmaktadır. İkincisi, kurum; ithal edilen malların fiyatlarının kayıt edilmesi ve izlenmesiyle yetkilendirilmiş, ithal kotalarının dağılımını onaylama mercii olmuştur.

TOBB'un ortaya çıkmasında devletin önemli bir katkısı bulunmaktadır. Devletçi sanayileşme politikalarının uygulandığı dönemin kısıtlayıcı koşullarında ortaya çıkan bir özel kesimdir. Buna karşın, kısa bir süre içinde

çok güçlü bir özel kesim örgütü halini almıştır. Tüm bu gelişmelerden hareketle ticari sermayeden sanayi sermayesine geçişin 1950'li yıllarda başladığı ve 1960'lı yıllarda da ticari sermayeden sanayi sermayesine geçişin yoğun olarak arttığını söylenebilir. Başka bir deyişle, Türkiye'de sanayi sınıfının ortaya çıkışı 1950'lerin ortalarına rastlamaktadır (Barkey, 1990:40).

Burada vurgulanması gereken bir diğer nokta 1960'lara gelindiğinde toplumsal kesimler arasındaki farklılaşmanın da açığa çıkmaya başlamasıdır. Özellikle, devlet 1950'lerde yeni gelişen özel sanayiye desteklemek için, başta ara ürünler alanı olmak üzere, kamu yatırımlarına hız vermiş, sanayi burjuvazisinin güçlenmesine yardımcı olmuştur. Güçlenen sanayi burjuvazisi hem toplumsal yapıda hem de burjuvazinin diğer kesimleri içinde kendini önemli bir konuma getirmiştir. 27 Mayıs 1960 Askeri darbesine giden sürecin temelinde "sanayi burjuvazisinin 1950'li yılların ikinci yarısında bir sınıf dilimi olarak yükselmesi ve burjuvazinin diğer dilimlerine karşı kendi özgül çıkarlarını savunmaya başlaması" (Savran, 1987:136) yönündeki açıklama bu durumu doğrular niteliktedir. Öyle ki; 27 Mayıs 1960 darbesinin devamındaki süreç sanayinin korunması, planlama ve işçi sınıfına kısmi haklar sağlamış ve bıraktığı siyasal rejimle sanayi burjuvazisi için uygun bir ortam yaratmıştır (Savran, 1987:140).

Bu kurumsal yapının oluşumuna ilişkin bir diğer nokta ise 1960 sonrası uygulanan "ithal ikamesi"ne dayalı "planlı kalkınma" politikalarının 1950'lerin ortasından itibaren oluşturulmaya başlanmış olmasıdır. 1954 sonrası dönem, devlet işletmeciliğini kullanan, ancak özel kesimin denetiminde sürdürülen ithal ikamesi politikalarının fiilen başladığı yıllardır. Özel kesim denetiminde ithal ikameci politikaların başlaması, kamu yatırımlarının önemini kaybetmesi anlamına gelmemektedir. Bu stratejide değişiklik kamu yatırımlarının niteliğine kendini göstermektedir.

İthal ikamesi ve planlama yönündeki politikaların ortaya çıkışı ise 1958 devalüasyonu sonrasında gündeme gelmiştir. 1958 istikrar paketinin içinde

standart devalüasyon ve istikrar önlemlerinin yanı sıra, kalıcı önem taşıyan iki madde bulunmaktadır. Bunlardan ilki, bir ithalat rejiminin kurulmasıdır. Bu rejim, ithalat lisansları aracılığıyla yurt içinde üretilen malların ithalatına kotalar ya da tamamen yasaklamalar yoluyla fiziksel sınırlar getirmekte, yatırım malları ve ara girdilerin ithalatını serbest bırakmaktadır. İkincisi ise OEEC tarafından da önerilen bir planlama organının kurulmasıdır. Türkiye'nin dış borçlarını ödeyemez duruma düştükten sonra, soruna çözüm bulmak için yapılan 1958 Paris Müzakereleri'nde, yardım şartlarından birini, "bir kalkınma programı çerçevesinde yatırımların zorunlu koordinasyonunu sağlamak üzere gerekli yetkilere sahip bir Koordinasyon Başkanlığı'nın kurulması" oluşmuştur (Avcioğlu, 1996:776). Ancak bu önlemin uygulamaya konması 1960 darbesi ile mümkün olabilmıştır. Askeri yönetimin ilk kararlarından birisi, ithal girdilere ve iç pazarın korunmasına dayalı bir sermaye birikimini resmi kalkınma politikası olarak kabul ederek Devlet Planlama Teşkilatı'nı kurmak olmuştur (Gülalp, 1993:35). Bu iki madde aslında 1960'larla birlikte uygulamaya konulacak bir sermaye birikimi için gerekli toplumsal yapının temellerinin atıldığını ve sermaye birikimin toplumsal yapılarının 1960 öncesinden oluşturulmaya başlandığını göstermektedir. Başka bir deyişle, 1958 İstikrar Kararları 1960 sonrasında uygulanan ithal ikamesine dayanan planlı kalkınma stratejisinin aslında 27 Mayıs öncesinde gündeme geldiğini göstermektedir.

3.2 EMEK VE SERMAYE UYUMU/DENGESİ

Emek sermaye uyumu, savaş sonrası sermaye birikiminin kurumsal yapılarından ikincisidir. Bu kurumsal yapının oluşumunda iki sürecin etkili olduğu gözlenmektedir. Bunlardan ilki, 1945 sonrasında CHP iktidarı ile DP döneminde yapılan düzenlemeler, ikincisi ise 1961 Anayasası ve sendika yasaları çerçevesindeki gelişmelerdir.

3.2.1 CHP ve DP Dönemindeki Gelişmeler: 1945-1960

1945 sonrasında CHP işçi hakları ve sendika konularında önemli bir dizi girişimde bulunmuştur. Bu dönem, gerek işçi ve emek yasalarının kabul edilmesi anlamında gerekse sol muhalefet ve sendikal örgütlenme anlamında önemli düzenlemelerin gerçekleştiği bir dönemi göstermektedir. Cumhuriyetin başından beri çalışma yaşamını düzenleme çabalarına rağmen, bu dönemde yapılanlar çok daha dikkat çekici niteliktedir². Bölgesel asgari ücret belirlenmesine kadar uzanan gelişmeler, gerçekte emek sürecini ve işçileri ciddi anlamda düzenleme ihtiyacını göstermektedir.

Savaş sonrası dönemde işçilere ve çalışma yaşamına yönelik hızlı bir yasama faaliyetine girişilmiştir³. Bu gelişmeler iki açıdan dikkat çekicidir. Bunların ilki, sınıf esasına dayalı dernek kurulmasının önündeki engellerin kaldırılmasına karşın sol ve sosyalist muhalefetin önünün kesilmesi iken; ikincisi, bu dönemde çalışma yaşamına yönelik birçok yasal düzenlemenin yapılmasına rağmen, sendikalara grev hakkının tanınmamasıdır.

1947 yılında Sendikalar Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle, Türkiye'de ilk kez işçi ve işverenlere sendika hakkı tanınmıştır. Ancak, Sendikalar

² Bilindiği gibi, Türkiye'de tek parti döneminde, Takrir-i Sükun Kanunu'ndan itibaren sendikal faaliyetlere fiilen son verilmiş ve 1938 yılında kabul edilen Cemiyetler Kanunu da sınıf esasına göre dernek kurulmasını yasaklamıştır. Ancak Cumhuriyet'in ilanından itibaren bu konuda çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Örneğin 1936 yılında kabul edilen İş Kanunu'na kadar 1924, 1927, 1929, 1932 ve 1934 yıllarında beş iş kanunu tasarısı hazırlanmış, fakat gerek Tek-parti yönetiminin ekonomi ve sosyal politikalarında meydana gelen değişimlerden, gerekse sendikaların cılız olması ve güçlü bir işçi sınıfının henüz kendisini gösterememesi nedeniyle bu tasarılar yasalasamamıştır. 1936 yılında, İş Kanunu'nun çıkartılması artık kaçınılmaz olmuş, bu nedenle çalışma hayatı, geniş kapsamlı olan bu yasa ile ilk kez sistematik olarak düzenlenmiştir. Toplu iş ilişkilerinde devlete tek taraflı düzenleyici bir rol tanıyan yasa, sendikalardan söz etmemekte, grev ve lokavtları açıkça yasaklamaktadır. 1930'lardan beri işçi ve işveren ilişkilerine bakıldığında otoriter ve hakem-devlet anlayışının ve/veya korporatist bir yöntemin uygulandığı söylenmektedir² (Güzel, 1988:97; Makal, 2002:194).

³ Bu dönemde çalışma yaşamını düzenlemeye yönelik ilk çaba, Haziran 1945'te çıkarılan bir yasayla annelik sigortası, mesleki hastalıklar ve endüstri kazası durumlarında sigorta hakkı tanınmasıdır. Temmuz 1945'te İşçi Sigorta Kurulu Kanunu uygulamaya sokulmuş ve Ocak 1946 yılında çıkarılan bir yasayla da Çalışma Bakanlığı kurulmuştur. 26 Şubat 1947 tarihinde ise İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun" yürürlüğe girmiştir. Dönemin sonlarına doğru da Haziran 1949 ve Ocak 1950 tarihlerinde kabul edilen yasayla hastalık sigortası, yaşlılık ve kalanlar için sigorta uygulamasına geçilmiştir (Sülker, 1968: 57; Andıç, 1959: 367).

Kanunu, işçilere grev ve toplu sözleşme hakkını tanımadığı gibi, sendikaların siyasetle uğraşmasını da yasaklamaktadır. Bununla birlikte, yasasının niteliğine bakıldığında, işçi ve işverenler açısından farklı tavır takındığı gözlenmektedir. Sendikalı işçiler ve sendika yöneticileri açısından Sendika Yasası herhangi bir iş güvencesi getirmediği için, sendikalı işçiler ve sendika yöneticileri işverenin işten çıkarma tehdidi ve uygulaması ile karşı karşıya kalmışlardır.

Sendika Yasasının en belirgin özelliğinin işçi sınıfının ve işçi hareketinin sosyalist hareketle bütünleşmesini engellemek, onları CHP güdüm ve denetimi altına sokmak isteği olduğu vurgulanmaktadır⁴ (Güzel, 1985a:75). CHP iktidarı, işçi sınıfının savaş yıllarında CHP'ye karşı artan hoşnutsuzluğunu azaltmak, işçileri kendi saflarına çekmek, işçi hareketinin arzu edilmeyen boyutlara ulaşmasını engellemek, bu hareketi kendi çizdiği sınırlar içinde kalmasını istemektedir. 1939–1945 yılları arasında gerçek ücretlerin %50'yi aşan bir azalma göstermiş olması ve 1936 tarihli İş Kanunu kapsamına giren –yalnızca- sanayi işçisi sayısının 1947'de 274.277'ye ulaşması dikkate alınırsa, çalışanların desteğini almanın önemi anlaşılabilecektir (Güzel, 1985b:1851). CHP'nin bu yöndeki bir diğer çabası ise kendi kurduğu bir “İşçi Bürosu” aracılığıyla işçileri örgütlemek ve 1948'de CHP'ye bağlı “İstanbul İşçi Sendikaları Birliği” kurmak olmuştur.

1950 seçimlerinden öncesinde ısrarlı ve şiddetli grev savunuculuğu yapan DP, iktidara geldikten sonra bu konuda gerekli girişimlerde bulunmamıştır. Oysa, 1950 seçimleri öncesinde işçiler ve sendikalar grev hakkını isteyenler biçiminde ikiye ayrılmışlar ve ağırlıklı olarak DP'ye oy vermişlerdir.

⁴ Bu duruma örnek olarak 1945 sonrasında kurulan sosyalist partileri ve bunlarla ilişkili sendikalar gösterilebilir. Mayıs ve Haziran 1946'dan sonra Türkiye Sosyalist Partisi (TSP) ile Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) öncülüğünde birçok işçi örgütünün kurulması ve bu örgütlere çok sayıda işçinin akın etmesi, CHP iktidarını bu alanda yeni bir tavır almaya yöneltmiştir. CHP, bu iki sosyalist parti çevresinde kurulmuş sendikaları bu iki sosyalist parti ile birlikte 16 Aralık 1946'da sıkıyönetim aracılığı ile kapatmıştır (Güzel, 1985a:73; Sülker, 1968: 69).

DP, iktidara geldikten sonra “Grev ve Lokavt Yasa Tasarısı Taslağı” hazırlamış ve sendikalara göndermiştir. Ancak 1951’in sonuna doğru DP, bu taslağı tozlu raflarda unutmuş ve grev davasını gündeminden çıkarmıştır. 1953 yılına gelindiğinde ise 1947-1950 yılları arasında iki partinin üstlendiği rollerin değiştiği gözlenmektedir. DP, bir önceki dönemde CHP’nin ileri sürdüğü görüşlerle grev hakkına karşı çıkmış; buna karşılık CHP, DP’den farklı olarak daha muhalefetteyken bu konuda bir kanun projesi hazırlamıştır. Oysa DP muhalefetteyken onca demeci, konferans ve yayına karşın TBMM’ye bir kanun teklifi sunmamış, hatta bu girişimden bilinçli olarak kaçınıyor izlenimi vermiştir (Güzel,1985a:80-81). DP iktidarının sendikalara yönelik politikası, işçileri kendi saflarına çekmek için bazı tedbirler almak, ya da sigorta ile ilgili çalışmalara bazı haklar sağlayarak göstermelik sendikacılığı kendi açısından değerlendirmek ve işleri oyalamak biçiminde olmuştur.

Hükümetin grev konusundaki bu olumsuz tavrına karşılık, işçi sınıfı açısından bu dönemdeki önemli bir gelişme; 11 Temmuz 1952’de Türkiye’nin ilk yurt çapında örgütlü konfederasyonu olan Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu’nun (Türk-İş) kurulmasıdır. Türk-İş’in kuruluşundan itibaren ABD ile yakın ilişkiler kurduğu, kurumun yapılanmasında Amerikan’ın bazı sendikaları ve üst kuruluşlarının (Uluslararası Hür-İşçi Sendikaları Konfederasyonu) etkili olduğu vurgulanmalıdır. Türkiye’de beliren bir üst örgüt kurma isteklerinden geniş ölçüde yararlanmaya bakan Amerikan üst işçi örgütü AFL-CIO; ünlü ve tanınan yöneticilerinden Irwing Brown’u Türkiye sendikacılığını istenen yöne çekmekle görevlendirmiştir (Sülker, 1968: 78). Bununla birlikte, Türk-İş, ABD’nin resmi kuruluşlarından biri olan AID (Uluslararası Kalkınma Ajansı)’den ICFTU ve OECD’den önemli boyutlara varan maddi ve nakdi yardım sağlamıştır. Örneğin, 1960-1970 döneminde sadece AID’in yaptığı para yardımı, Türk-İş’in aynı dönemde üyelerinden topladığı ödentilere yaklaşımaktadır (Güzel, 1985b:1856).

3.2.2 Emek Piyasasında Yeni Düzenlemeler: 1960-1963

Emek sermaye kurumsal yapısının oluşumu ve sermaye emek ilişkilerinin düzenlenmesindeki diğer önemli gelişme ise 1961 Anayasası'nın ve sendikal haklara ilişkin kanunların kabul edilmesidir.

Bilindiği gibi, DP döneminde tek-parti yönetiminin siyasal ideolojisine göre hazırlanmış olan İş Kanunu ve Sendikalar Kanunu sistemini aynen benimsenmiştir. Bu anlamda, DP'nin işçi ve sendikal haklara yönelik bir önceki dönemin politikalarını devam ettirdiği söylenebilir. DP, bireysel iş ilişkilerinde getirdiği kimi yeni düzenlemeler ile işçilerin çalışma koşullarının ve yaşam düzeylerinin iyileştirilmesini hedeflerken, sendikal alana ve sendikalarla işbirliğine sıcak bakmamıştır. Ancak, DP on yıllık iktidarı döneminde, grev hakkını tanımadığı gibi sendikaları da sıkı bir denetim altında tutmuş, sendikaların genel kurullarına Çalışma Bakanı ve milletvekilleri düzeyinde katılarak varlığını hissettirmiştir (Akkaya, 2002a:157).

1960 askeri darbesinin ülkede yeni bir atmosfer yarattığı, bu durumun sadece burjuvazi için değil, aynı zamanda işçi sınıfı içinde sürükleyici olduğu vurgulanmalıdır. Bu yeni politik iklimin etkisiyle, liberal bir anayasa ile demokratik kurumlar ortaya çıkabilmiştir. Bu noktada 1960–1980 dönemine damgasını vuran iki özgül gelişmenin varlığından söz edilebilir. Bunlardan ilki, sanayinin sermaye birikiminin belirleyici alanı, sanayi burjuvazisinin de iktidar bloğunun yönetici gücü haline gelmesidir. İkincisi ise işçi sınıfının ülke tarihinde ilk kez siyaset sahnesine kitlesel biçimde girmesidir (Savran, 1987:141). Böylelikle, daha önce toplumsal muhalefet olarak siyasal alanda varlık gösteremeyen kesimler/sınıflar, ilk defa ve örgütlü bir biçimde gündeme gelmiştir. Bu yeni toplumsal kesimlerin gelişimi ve birbirleriyle olan ilişkileri, 1960 sonrası sermaye birikiminin yöneliminin belirlenmesinde etkili olacağı vurgulanmalıdır.

1961 Anayasanın esaslarına uygun olarak hazırlanan ve 1963 yılında çıkartılan 274 sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunları ile emek-sermaye ilişkileri farklı bir zemine oturmuştur. Böylelikle, çalışanlara sendika hakkının yanı sıra grev ve toplu sözleşme hakkını getiren düzenleme, memurlara da sendika hakkı tanımıştır. 1960'a gelindiğinde Türkiye'de İş Mevzuatı kapsamına giren işçi sayısı 800 bini aştığı ve sendikalı işçi sayısının da 300 bine yaklaştığı dikkate alınırsa bu düzenlemenin önemi daha iyi anlaşılacaktır (Işıklı, 1998:340).

Sendikal haklar konusundaki gelişmeler sadece işçi sınıfıyla sınırlı olmamıştır. 1960 sonrasında sermaye kesimlerinin de sendikal örgütlenmeye gittikleri gözlenmiştir. Örneğin, sanayi burjuvazisinin 1961 yılında Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) adı altında örgütlenmesi bu açıdan dikkat çeken bir gelişmedir.

Bu gelişmeler bütün olarak değerlendirildiğinde, emek sermaye kurumsal yapısının 1960'ların başında oluştuğu ve sermaye birikimini destekler bir nitelik kazandığı söylenebilir. Toplumsal ve siyasal alanların yeniden biçimlendirilmesi ve işçi sınıfına mücadele dışında verilen tavizlerin sisteme ve sermaye birikiminin gereklerine uyum amacı taşıdığı vurgulanmalıdır. Bu kurumsal yapıların doğrudan etkilediği iki temel grup sanayiciler ve örgütlü işçiler olmuştur. Böylelikle, sermaye birikimi için geniş kesimlerin desteğinde bir toplumsal istikrar zemini sağlanmıştır.

3.3 TOPLUMSAL VE SİYASAL İSTİKRAR

Sermaye birikiminin kurumsal yapılarından bir diğeri siyasal ve toplumsal istikrardır. Toplumsal ve siyasal istikrarı belirleyen temel unsur ise 1960 askeri darbesinden sonra oluşan siyasal ve toplumsal süreçtir. Bu nedenle, öncelikli olarak 1960 askeri darbesinin niteliği ve 1961 Anayasası'nın kapsamı ele alınmakta, daha sonra ise siyasal ve toplumsal alandaki değişim üzerinde durulmaktadır.

3.3.1 Yeni Siyasal ve Toplumsal Atmosfer

27 Mayıs 1960 askeri darbesi ile başlayan bu süreç, temel olarak 1960 sonrasında sermaye birikimini etkileyen toplumsal ve siyasal istikrarın ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadığı vurgulanabilir.

Bu konuda vurgulanması gereken ilk nokta;, 1960 askeri darbesinin niteliği ve sonrasındaki gelişmelerin nasıl ortaya çıktığına yönelik farklı görüşlerin bulunmasıdır. 1960 darbesinin ve sonrasındaki gelişmelerin ortaya çıkmasını açıklayan yaygın görüşler, 1950'lerde 'sivil ve askeri' bürokrasinin ekonomik, siyasal ve toplumsal statülerinin kaybolmasına verilen bir tepki olarak açıklamaktadır. Örneğin Ahmad, (1996:185) 1960 sonrasındaki gelişmelerinin sorumlusu olarak darbeyi gerçekleştiren orduyu değil, aydınları özellikle de İkinci Cumhuriyet anayasasını hazırlayan profesörleri göstermektedir. Başka bir çalışmada ise Ahmad (1981:12) 1960 darbesini burjuvazinin bölünmesinden kaynaklanan siyasal krizin ordu tarafından çözülmesi olarak değerlendirmektedir. Ona göre, IMF'nin Ağustos 1958'deki müdahalesinin burjuvazinin bölünmesinden kaynaklı siyasal krizi çözmemesi durumunda ordu, 27 Mayıs 1960 darbesiyle bu sorunu geleneksel olarak "kolektif Bonapartizm" ile çözmüştür. Kıvılcımlı ise 1960 askeri darbesinin niteliğini toplumsal kesimler bağlamında değerlendirmektedir. Kıvılcımlı (1970: 281) 27 Mayıs 1960 askeri darbesini küçük burjuva olarak nitelendirdiği subaylarla yüksek devletliler olarak kabul ettiği daha üst rütbeli (Paşalar) askerlerin mücadelesi bağlamında değerlendirmektedir. Başka bir deyişle, küçük burjuvazi ile büyük burjuvazi asker arasında geçmiştir. Kıvılcımlı'ya göre 27 Mayıs hareketiyle küçük burjuvazi, Finans Kapitalden kopmuş, ancak sağlam bir sosyal sınıfa bağlanamamıştır. Oysa küçük burjuvazinin bu müdahalesi bir toplumsal sınıf olarak işçi sınıfına dayandırılması gerekmektedir. Savran (1987:139) ise sanayi burjuvazisinin diğer sermaye kesimleriyle olan sorunların zora dayanan bir çözüm olduğunu öne sürmektedir: "darbe, sanayi burjuvazisinin, iktidar bloğunun o güne kadar yönetici konumda olan öteki unsurlarıyla

çelişkisinin, başka araçlarla çözülemediği bir durumda, zora dayanan bir çözümüdür". Savran'ın vurgusu 27 Mayıs'ın sanayi burjuvazisinin öteki hakim sınıf dilimlerine karşı önemli bir mevzi kazanmasına yol açmış ve bıraktığı miras 1960 sonrasının da iktisat ve siyasal rejimini belirlemiştir. Burada altı çizilmesi gereken nokta, gerek ordunun gerekse ordu ile sermaye arasındaki ilişkilerin niteliğidir. 27 Mayıs 1960 askeri darbesinden sonra ordu özerk bir kurum haline gelirken, ülkenin hem siyasal hem ekonomik yaşamının içine girmeye başladığı vurgulanmalıdır⁵.

Siyasal ve toplumsal istikrarın oluşmasında önemli bir nokta da 1961 Anayasası'nın kabul edilmesidir. 1961 Anayasası ile bireysel, toplumsal ve siyasal özgürlüklerin önemli ölçüde genişlediği gözlenmektedir. Öyle ki, demokratik kurumlar anayasanın güvencesi altına alınmış ve genişleyen sivil haklar kitleselleşmiştir. Bu değişimle birlikte, sendikal haklar kabul edilerek anayasal güvenceye alınmakla kalınmamış; ülke tarihinde siyasal yapı ilk defa sol siyasal düşünceye açılmıştır. Başka bir deyişle, 1961 Anayasası'nın getirdiği iklim altında demokratik kurumlar ve siyasal yapılarda meydana gelen değişimler sayesinde, öğrenciler, öğretmenler ve toplumun birçok kesimi örgütlenmiş; özellikle işçi sınıfı hem devlet hem de sermaye karşısında kendi siyasal örgütlerini oluşturmuştur. 1961 yılında Türkiye İşçi Partisi'nin kurulması toplumun örgütlülüğü ve sol siyasetin varlığını gösterebilmesi bakımından da anlamlıdır. Türkiye'de siyasal rejimin komünist partileri dışlayan kısıtlı bir parlamenter demokrasi olduğu gerçeği değişmemiştir. Bu gelişmeler birlikte düşünüldüğünde, 1960'larda Türkiye siyasetindeki temel gelişme Sunar tarafından "yeni geniş kitlelerin siyasal

⁵ Yeni düzenlemelerle askeri personelin durumu düzeltili ve toplumsal statüleri 1950'lere göre yükseldi. Bu konudaki önemli bir diğer gelişme ise emekli askerlerin bürokrasinin üst kademelerinde ya da özel girişimlerde ve devlet sektöründe görevlendirilmesidir. Ordu sermaye ilişkilerinde dikkat çeken gelişme ise 1961'de Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) oluşturulmasıdır. Bu kurum aracılığıyla ordu doğrudan iş ve sanayi dünyasına sokularak ülkenin en büyük sanayi topluluklarından biri olmasının temelleri de atılmıştır. Parla'ya (2002:71) göre, OYAK'ı açıklayacak asıl anahtar, iş dünyasının seçkinleri ile askeri seçkinler arasındaki ilişkide yatmaktadır. Kısacası OYAK, orduyu, yüksek sivil bürokrasiyi ve iş dünyasının ileri düzeydeki kurumlarını organik bir biçimde birleştiren, hem ordunun hem devletin hem de özel kesimin ortak sermayesi ile yönetilen ulusal ve ulus-aşırı, yasal-kurumsal bir kuruluştur.

yaşama aniden katılımı ve ekonomiyi canlandırmaya çabalayan güçler ile kitle taleplerinin eklemlenmesi ve bu yönde toplumu yeniden organize etme çabası” olarak tanımlanmaktadır (Sunar, 1974:142).

Toplumsal ve siyasal istikrarla ilişkili bir diğer nokta ise siyasal anlamda “ithal ikameci” ve “planlı kalkınma” yönünde bir eğilimin ortaya çıkmasıdır. 1960’larda 1950’ler boyunca dengesiz bir ekonomik gelişmenin yaşanması, planlı kalkınma yönünde önemli bir toplumsal zemin oluşturmuştur. 1960 darbesinden sonra Türkiye’nin kronik sanayileşme probleminin çözümünün planlama ve ithal ikameci strateji olduğu yönünde yaygın ve güçlü bir inanç ortaya çıkmış, belirli çıkar koalisyenları da bunu arzulamıştır. İthal ikameci sanayileşme politikalarının devlet gözetimindeki planlarla uygulanması konusunda da geniş bir uzlaşma sağlanmıştır. Bu çıkar koalisyenunun temel bileşenleri yeni sanayi burjuvazisi, aydın kesim, sivil ve askeri bürokrasi olarak tanımlanabilir (Barkey, 1990:59-60). Bu toplumsal koalisyenunun talepleri ve istekleri doğrultusunda oluşturulan yapı, 1960 sonrası sürecin temel belirleyicisi olmuştur. Sanayi burjuvazisinin ekonomi üzerindeki hakimiyetini geliştirme konusunda planlama, iç pazara dönük üretim yapan sanayi sermayesinin korunmasına bir istikrar getirdiği ölçüde ve dünya pazarının iniş çıkışlarından ve Türkiye’deki kırsal çoğunluktan bir tampon gibi koruduğu gibi; çift meclis, Anayasa Mahkemesi, güçlü Danıştay vb. kurumlar da, kırsal çoğunluğa dayalı iktidarın yeniden kentsel azınlık üzerine hakimiyet kurmasına, özel olarak da sanayi burjuvazisinin çıkarlarına aykırı davranmasına engel olmaya yönelik emniyet unsurları olmuşlardır (Savran, 1987:146).

Yukarıda açıklandığı gibi, sermaye birikiminin toplumsal yapılarından olan toplumsal ve siyasal istikrar kurumu büyük ölçüde, 1960 askeri darbesi ve 1961 Anayasası sonrasında oluşmuştur. Bu toplumsal yapı sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde devam etmesinde önemli bir rol oynayacaktır.

3.4 ULUSLARARASI ORTAM

Savaş sonrası sermaye birikiminin son kurumsal yapısı uluslararası ortamdır. Bu kurumsal yapının ortaya çıkmasında, birbiriyle ilişkili iki ana eksendeki gelişmelerin rol oynadığı söylenebilir. Bunların ilki, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sonunda ortaya çıkan iki kutuplu dünya düzeninde Batı Bloku'nu tercih etmesidir. Türkiye'nin Batı ile olan ilişkileri Truman doktrini ve Marshall Planı kapsamında incelenebilir. İkincisi ise kapitalist dünya ekonomisinin genişlemesi ve bunun yansımalarıdır. Bu dönemle birlikte kapitalizm, başta ABD'de olmak üzere değişmeye, yardım ve borçlanma yöntemleriyle çevreye doğru yayılma sürecine girmiştir. Bu durum, uluslararası iktisadi faaliyetin sürdürülmesini sağlayan dünya parasının yaratılması ve devamını sağlayacak kurumların oluşturulmasıyla hayata geçirilmiştir. Bu yeni durum ülkelerarası ilişkilerin, yani ticaretin sermaye ve borç akımlarının dolar kullanılarak yapılması anlamına gelmektedir.

3.4.1 Batı ile İlişkiler: Truman Doktrini ve Marshall Yardımı

II. Dünya Savaşı sonlarına doğru Balkan ülkelerinde ortaya çıkan gelişmeler, Yunanistan dışındaki Balkan ülkelerinde SSCB yanlısı grupların iktidarı ele geçirmesi, Türkiye'yi kaygılandırmaya başlamıştır. Bununla birlikte, Türkiye 1945 yılının baharında büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştır. Avrupa ve Asya kıtalarında önemli bir etki ve alana sahip olan Sovyetler Birliği, savaş sonunda kendisi açısından çok elverişli görünen ortam içerisinde, Türkiye'yi yalnız yakalamış ve önemli taleplerde bulunmuştur. Bu talepler nedeniyle iki ülke arasındaki ilişkiler savaş yıllarındakinden daha da tehlikeli bir noktaya gelmiştir⁶. Türkiye, Sovyetler

⁶ Gerger, 1945 ve sonrasında Türk-Sovyet ilişkilerini ve Türk dış politikasının ana eğilimlerini etkileyen üç gelişmeden söz etmektedir. Bunlardan birincisi, Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov ile Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper arasında 7 Haziran 1945'te yapılan görüşmedir. Molotov bu görüşmede, Türk-Sovyet sınırında Sovyetler Birliği lehine bazı düzeltmeler yapılmasını, Boğazlar'da Sovyetler Birliği'ne üs verilmesini ve Montreux Sözleşmesini değiştirmek üzere Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında bir anlaşmaya varılmasını istemiştir. İkinci olarak, Sovyetler Birliği'nde bazı Türk toprakları üzerinde hak iddia eden yazılar yayınlanmıştır. Son olarak da, 7 Ağustos 1946'da

Birliğin bu talepleri ve baskıları karşısında Batı ile yakın ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden kaynaklanan sıkıntılardan dolayı Batı ile yakınlaşması ülkenin siyasal hayatına yönelik bazı değişimlere yol açmıştır. Öyle ki, Türk hükümeti bir yandan Batını desteğini almaya yönelik diplomatik girişimlerde bulunurken, bir yandan da uluslararası ortamdaki eğilimlere uygun olarak iç politikada değişiklikler yapmaya yönelmiştir.

Sovyetler Birliği'nin baskıları karşısında Batı ile yoğun yakınlaşma çabalarına giren Türkiye, savaş sonrası oluşmaya başlayan uluslararası düzende yer alma çabalarına girmiştir⁷. Türkiye'nin içine girmeye çalıştığı yeni uluslararası düzenin ekonomik politika kararları bakımından ilk somut sonucu, 6–7 Eylül kararları olarak bilenen 1946 yılında yapılan devalüasyondur. Türkiye'nin özellikle ABD ile yakınlaşmasında bir diğer önemli gelişme ise Truman Doktrini ile Marshall Planı'dır. Türkiye ile ABD arasındaki artan ilişki ve yakınlaşmanın bir diğer göstergesi ABD'li uzmanlar tarafından Türkiye'nin iktisadi politikalarına yönelik hazırladıkları raporlardır.

ABD Senatosu, 1947 yılında Sovyetler Birliği'ne karşı Batı Bloku'nu korumak amacıyla Truman Doktrini'nin bir parçası olarak Türkiye için bir ekonomik ve askeri yardım paketini uygulamaya koymuştur. Türkiye 4 Temmuz 1948'de yapılan bir anlaşmayla da Marshall Planı kapsamına da alınmıştır. Fakat öncesinde Türkiye 1948 yılında OEEC' üye olmak durumunda kalmıştır.

Truman Doktrini'nin ortaya çıkmasının nedeni Yunanistan ile Türkiye'ye askeri ve mali destek sağlayarak Sovyet etkisinden çıkarmaktır. Çünkü bu dönemde Yunanistan'da komünistler ile monarşi taraftarları

Sovyetler Birliği, Türkiye'ye bir nota vererek, yeni bir Boğazlar rejiminin kurulmasını istemiştir (Gerger, 1983:537).

⁷ ABD'nin bu çabalara verdiği karşılık ise Türkiye'nin ABD büyükelçisi M. Münir Ertegün'ün naşının 1946 yılında ünlü Missouri Zırhlısı ile Türkiye'ye getirilmesidir.

arasındaki şiddetli bir iç savaş sürmektedir. Bu durum, ABD'nin dünyanın her yerindeki komünizm karşıtı rejimlerin korunmasını taahhüt etmesinin başlangıcını oluşturmaktadır. Aslında somut olarak iki ülkeyi (Yunanistan ve Türkiye) ilgilendiriyor görünse de, Truman Doktrini uluslararası ilişkilerin gelişiminde çok önemli bir yere sahiptir. Gerçekten Truman doktrini, bir yandan “Avrupa’da Amerikan yöneliminin, dolayısıyla Atlantik Paktı’nın ilk adımını” atarken, diğer yandan da soğuk savaşın gündeme gelmesinde en önemli unsurlardan biri olmuştur. Truman Doktrini gerek içeriği gerekse ideolojik işlevleri açısından sonraki dönemin politikalarını belirleyici bir niteliğe sahiptir. Bu bağlamda, Truman Doktrinine iki temel eleştiri yöneltilmektedir. Birincisi, II. Dünya Savaşı ertesinde ABD diplomasisinin aldığı bireyci niteliği somut olarak ortaya koymasıyla ilgilidir. İkincisi de, yine buna bağlı olarak, Doktri’nin ideolojik içeriğiyle ilgilidir. Çünkü Truman Doktrini, uluslararası sorunların çözümünde Birleşmiş Milletler aracılığıyla, yani kolektif bir tutumu reddederek, Amerika’nın bireysel bir tutum takınmasını ifade etmektedir (Timur, 2003:95).

Truman Doktrini’nin aksine Marshall Planı savaş sonrasında Avrupa ekonomilerinin canlandırılması amacını taşımaktadır. Nisan 1948’de uygulamaya konulan Planın, birbirini tamamlayan üç amacının olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, Avrupa ekonomilerinin toparlanmasına yardımcı olmak, ikincisi Amerikan sanayi için karlı ihracat pazarlarını korumak ve beslemek, üçüncüsü ise komünist rejimlerin ortaya çıkmasına neden olan yoksulluğu ortadan kaldırmaktır. Truman Doktrini ve Marshal Planı kapsamında Türkiye’ye önemli ölçüde kaynak girişi sağlanmıştır. 1947 yılında Türkiye ABD askeri yardım çerçevesinde 100 milyon dolar almıştır (Herslag, 1968:150). 1946–1950 yılları arasında, Türkiye’nin aldığı (çoğunlukla Marshall Planı ve Avrupa İmar Programı) dış yardım ve uzun vadeli kredilerin toplam değeri 391 milyon dolara ulaşmıştır.⁸ Bu miktar önceki 23 yılda alınan toplam yardım ve kredilerden daha fazladır. Görülebileceği gibi, iktisadi

⁸ Bu miktar faiz ödemesinden sonra 318 milyon dolardır.

gelişmenin, dış borçlanma ve ticaret açığı ile finansmanı CHP iktidarı döneminde başlamıştır (Schick ve Tonak, 1998:363).

Bu kaynaklar, temel olarak dış yardımlar ve dış borçları kapsamaktadır. Mayıs 1947 yılında yasalaşan, Yunanistan-Türkiye Yardım Programı, Ortak Savunma Yardımı Anlaşması ile yer değiştirmiş, bu kapsamada Türkiye büyük miktarda yardım almıştır. ABD'nin 1952 mali yılı sonuna kadar çeşitli programlar altında Türkiye'nin yararlanabileceği savaş sonrası iktisadi yardımların toplamı, 33 milyon dolar geri ödemesiz 376 milyon dolardır. Bununla birlikte, 1953 mali yılı süresince Türkiye Ortak Savunma fonundan 54 milyon dolar almıştır (Michaelis, 1953:279). 1950–1954 yılları arasında Türkiye verilen toplam yardım miktarı 410,1 milyon dolara ulaşırken, bu yardımların 202,1 milyon doları sivil yardımlar, 208 milyon doları ise askeri yardımlardan oluşmuştur (aktaran Yerasimos, 2005:200)

Borç şeklindeki en büyük döviz girişi sağlayan kredi ise Marshall Yardımı olmuştur. 1948, 1950 ve 1952 yıllarında yapılan üç anlaşmayla toplam 85 milyon dolar borç alınmıştır. Marshall kredilerinin en büyük özelliği, düşük faizli (% 2,5) ve çok uzun dönemli (ortalama 15 yılı ödemesiz olmak üzere 44 yıl) olmasıdır. Türkiye'nin 1945 yılsonu itibariyle 120 milyon dolar olan orta ve uzun vadeli toplam borcu 1952 yılı sonu itibariyle 355 milyon dolara yükselmiştir (Gürsel, 1983: 471–474). 1945 sonrasında başlayan dış yardım ve borçlanma politikası 1950'lerin ortalarından itibaren hızlanarak Türkiye ekonomisi için kalıcı bir sorun niteliğine bürünecektir.

Türkiye ile ABD arasında Truman Doktrini ve Marshall Planı aracılığıyla artan ilişki ve yakınlaşma, Türkiye'nin savaş sonrası iktisadi yöneliminin nasıl olması gerektiği konusunda da devam etmiştir. Bu ilişkinin somuttaki örneği, ABD'li uzmanların Türkiye'ye gelerek hazırladıkları raporlardır. Bu raporların temel amacı, Türkiye'nin gelecek dönemde iktisat

politikalarının yönelimini belirlemektir⁹. Türkiye üzerine hazırlanan iki rapor bu durumu göstermesi açısından önemlidir. Bu raporlardan birincisi, Amerikan petrol şirketlerine yakınlığıyla tanınmış zengin bir işadamı olan Max W. Thornburg tarafından hazırlanmıştır. İkincisi ise Dünya Bankası uzmanları tarafından kaleme alınan Barker Raporu'dur. Genel hatlarıyla Thornburg raporunun Türkiye'ye önerdiği iktisat politikası, özel teşebbüsü ön plana çıkaran ve 1930'ların devletçi uygulamalarından doğan kamu girişimlerini zamanla tasfiye etmek isteyen bir anlayışa sahiptir. Dünya Bankası uzmanlarından Barker başkanlığındaki hazırlanan ikinci rapor, çalışmaları 1949 yılında başlamış ve inceleme DP iktidara geçtikten sonra tamamlanmıştır. Barker raporu, Thornburg raporu gibi, Türkiye'de tarıma öncelik veren bir kalkınma stratejisi önermekte ve bunun da özel girişim öncülüğüyle gerçekleştirilebileceğini ileri sürmektedir. Devletçiliğe karşı tutumu, kullandığı sıfatlar farklı olmakla beraber, yine Thornburg raporunun tutumuna benzemektedir (Timur, 2003:97).

3.4.2 Kapitalist Dünya Ekonomisinin Genişlemesi ve Yayılması

Uluslararası ortam kurumsal yapısının ortaya çıkmasında etkili olan bir diğer gelişme ise kapitalist dünya ekonomisinin genişlemesi ve bunun yansımalarıdır. Türkiye'de sermaye birikiminin toplumsal yapılarını ortaya çıktığı yıllar, dünya tarihi açısından da özgün bir döneme denk gelmektedir. Bu dönem, kapitalizmin bir "altın çağı" ya da "refah devleti" biçiminde tanımlanmaktadır.

II. Dünya Savaşı sonrası dünya ekonomik ve siyasal yapısında meydana gelen değişimler incelendiğinde, gelişmiş kapitalist ülkelerde yaşanan çok önemli iki değişimin olduğu görülecektir. İlk olarak, Avrupa ve Japonya savaşı sonrasında geçici olarak bir kaza dönemi geçirirken; ABD

⁹ Türkiye'nin savaş sonrası dönemde ekonomi politikalarının nasıl olması gerektiği konusunda ve devletçi uygulamaların özel kesimin gelişmesini engellediği yönündeki çalışmalar 1950 sonrasında devam etmiştir. Bu konuda Kerwin'e (1951) bakılabilir.

ekonomik, politik ve askeri alanda kapitalist hegemonik bir güç olarak ortaya çıkmıştır. ABD politikalarının temel amacı, Avrupa ve Japonya’da istikrarı güvence altına almak ve bu ülkelerde kapitalist ilişkileri hızlı bir biçimde yeniden kurmaya dayanmaktadır. İkinci olarak ise, benzer biçimde aynı dönemde, Doğu Avrupa da dahil olmak üzere Sovyetler Birliği’nin bir dünya gücü haline gelmeye başlamasıdır.

Savaşı sonrası dönemde, yukarıda açıklanan olayların da büyük oranda etkisiyle, devletin rolü giderek artmıştır. Bazı ülkelerde, İngiltere örneğinde olduğu gibi, tam istihdamı sağlamak için Keynesyen ekonomi politikaları uygulanırken, Fransa da ise devlet tarafından ekonomik planlamaya önem verilmiştir. Bu dönemde devletin genel anlamda genişlemesine paralel olarak refah politikaları da önemli ölçüde genişlemiştir.

Bu dönemde, devlet müdahaleciliğinin biçimleri ileri kapitalist ülkeler arasında büyük değişiklikler¹⁰ göstermiştir. Bu politikalar doğrultusunda devlet, piyasadaki etkisini vergilerden kamu harcamalarına, kamu yatırımlarından istihdama, üretim artışlarından reel ücret artışına kadar sadece doğrudan hissettirmekle kalmamış, eğitim, sağlık ve önemli ölçüde kültür vb. hizmetlerin üretimini de belirli ölçüde üstlenerek, piyasanın kapsamını da daraltmıştır. Bunların yanı sıra, devlet, özel kesime kamu kuruluşları aracılığıyla ucuz girdiler sağlayarak ve en büyük tüketici olarak doğrudan ya da transferler, sübvansiyonlar, asgari ücret gibi uygulamalarla dolaylı talep yaratarak, yüksek kar oranlarının gerçekleşmesini de olanaklı kılmıştır. Talebin bu şekilde yönlendirilmesi ile artan tüketim, istihdamın, üretimin ve reel ücretlerin artışını teşvik ederken, sağlanan refah artışı da

¹⁰ Burada asıl dikkati çeken nokta, çok farklı ideolojik profilleri olan ulusal hükümetlerin (Fransa’da Golist, İngiltere’de İşçi Partisi, Batı Almanya’da Hristiyan Demokratlar vb.) refah devleti politikaları, Keynesçi ekonomi yönetimi ve ücret ilişkileri üzerinde kontrol türünden unsurların bir bileşimi temelinde, hem istikrarlı büyümeyi hem de yükselen bir hayat standardını gerçekleştirmiş olmalarıdır (Harvey, 1997:158). Bununla birlikte, 1960’larda devlet müdahalelerindeki çeşitlilik önemli bir biçimde genişlemiştir. İngiltere ve İsveç’te bu yöndeki uygulamalar “corporate” bir biçim alırken, Fransa ve İtalya’da başlangıçta devletçi (etatist) bir merkezîyetçilik gündeme gelmiştir. Almanya ve ABD’de ise serbest piyasa kapitalizmi uygulanmıştır (Gough, 1979:70).

tüketimi büyük ölçüde artırmıştır. Dolayısıyla aşırı üretim bunalımlarının ertelenmesi, hızlı ve sürekli bir birikim olanaklı hale gelirken, ücret ilişkisinin kurumsallaşması ve parasal ilişkilerin dönüşmesi de sağlanmıştır.

Kapitalist dünya ekonomisinde gözlenen genişleme, iktisadi büyüme hızlarından da izlenebilir. 1950-1960 yılları arasında OECD üyesi yedi gelişmiş ülkenin¹¹ ortalama büyüme oranı %4,4 iken, 1960-1973 döneminde bu oran %5,5'e yükselmiştir (Pierson, 1994:128). 1945 sonrasında kapitalist dünya ekonomisinin yakaladığı genişlemenin etkileri, zamanla çevreye doğru yayılmaktadır. Kapitalist merkezlerde ortaya çıkan genişleme evresinin çevreye belirli bir zaman aralıklarıyla yansıdığı söylenebilir¹². Dünya ekonomisinin savaş sonrası canlanma ve genişleme eğilimi, Türkiye'nin bir yandan Avrupa ülkelerine işgücü ihraç edebilmesi, diğer yandan ise dış yardım ve dış kaynaklardan yararlanma fırsatı yaratmıştır. Öyle ki, bu canlanma eğiliminin etkileri özellikle 1960 sonrasında Türkiye ekonomisinde gözlenmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Türkiye'nin 1960'lardan itibaren yakaladığı yüksek büyüme oranları kapitalist dünya ekonomisinde yaşanan genişlemeyle mümkün olabilmıştır

Sonuç olarak, sermaye birikimini çevreleyen uluslararası ortam kurumsal yapısının, 1945 sonrasında Türkiye'nin Batı Bloku'nda yer alması ile savaş sonrası kapitalist dünya ekonomisinde ve siyasi atmosferinde yaşanan değişimlerin birleşmesi sonucunda ortaya çıktığı söylenebilir.

¹¹ OECD üyesi yedi ülke, Kanada, Fransa, Almanya, İtalya; Japonya, İngiltere ve ABD'den oluşmaktadır.

¹² Çünkü Türkiye gibi ülkelerin gelişmiş merkez kapitalist ülkelerdeki gelişmeleri ve değişimleri 10-15 yıllık bir zaman dilimi gecikmeyle izlemektedir. Başka bir ifadeyle, gelişmiş kapitalist merkez ülkelerdeki değişimlerin Türkiye gibi ülkeleri etkilemesi belirli bir süre aralığıyla mümkün olmaktadır. Türkiye özgünlüğü dikkate alırsak sanayi birikiminin önemli ölçüde arttığı 1960-1980 döneminin dünya kapitalizminin genişleme ve refah dönemine (1965-1973) denk geldiği söylenebilir. Benzer şekilde kapitalist dünya ekonomisinin canlanma dönemi olan 1946-1965 yıllarının Türkiye'nin dünya kapitalizmiyle eklemlenme süreci ve ticari birikimden sanayi birikimine geçişi olarak nitelendirilebilir. Durgunluk ve gerileme dönemlerinin de genişleme ve refah dönemlerindeki kadar olmasa da kapitalist dünya ekonomisindeki uzun dalga hareketini izlediği söylenebilir. Sonuçta kapitalist dünya ekonomisindeki bir uzun dalganın etkisinin çevreye gecikerek ulaşmaktadır (Türel, 1993).

1945-1960 döneminin en önemli özelliklerinde biri, Türkiye’de 1960-1980 yılları arasında sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde sürdürülmesini sağlayan kurumsal yapıların ortaya çıktığı dönem olmasıdır. Türkiye ekonomisinin 1960’lardan başlayarak görece istikrarlı bir büyüme ve genişleme dönemine girmesi, sermaye birikimi için gerekli kurumsal yapıların oluşturulmasıyla mümkün olmuştur. Sermaye birikiminin toplumsal yapıları olarak adlandırılan bu kurumsal yapılar ise genel olarak 1945–1960 özel olarak da 1958–1963 yılları arasında ortaya çıkmıştır. 1960 sonrasında Türkiye ekonomisinin sermaye birikim sürecini belirleyen ithal ikameci uygulamalar ve planlama politikasının temelleri 1960 öncesinde atılmıştır. Benzer biçimde, yeni Anayasanın yürürlüğe girmesiyle siyasal ve toplumsal yaşamın yeniden düzenlenmesi sermaye birikiminin toplumsal yapılarını oluşmasını göstermesi açısından önemlidir. Başka bir deyişle, 1960–1980 döneminde sermaye birikimini istikrarlı bir biçimde devam etmesi ve sermaye birikiminin kesintiye uğraması, 1958–1963 döneminde oluşmuş ve/veya oluşturulmuş sermaye birikiminin toplumsal yapılarının varlığı ve çökmesiyle gerçekleşecektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE SERMAYE BİRİKİMİNİN TOPLUMSAL YAPISI VE KRİZ: 1960-1980

Bu bölümde, Türkiye ekonomisinin 1960–1980 yılları arasındaki sermaye birikim süreci, sermaye birikiminin toplumsal yapıları ve bu yapılardaki değişim/dönüşümle açıklanmaktadır. Bu dönemde sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapılar çalışmanın ikinci bölümünde tanımlanmaktadır. Buna göre, 1960-1980 yılları arasında sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde sürmesini sağlayan toplumsal yapılar; “sermaye-devlet”, “sermaye-emek dengesi”, “toplumsal ve siyasal istikrar” ve “uluslararası ortam”dır.

Türkiye’de 1960–1980 yılları arası yeni bir birikim evresini göstermektedir. Türkiye ekonomisi 1960’ların başlarından 1970’lerin ikinci yarısına kadar yüksek büyüme hızlarına erişerek, görece istikrarlı bir sermaye birikim dönemi geçirmiştir. Bu gelişmelerin temelindeki asıl unsur, bu dönemdeki sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapıların varlığıdır. 1970’lerin ikinci yarısından itibaren sermaye birikiminin toplumsal yapılarının bazılarının aşınmasıyla sermaye birikiminde aksaklıkların ortaya çıktığı gözlenmektedir. Sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapılar 1970’lerin sonlarına doğru çökmesiyle birlikte sermaye birikimi kesintiye uğramış ve Türkiye ekonomisi krize girmiştir. Başka bir ifadeyle, Türkiye’nin 1970’lerin sonunda yaşadığı kriz sermaye birikim sürecinin başında oluşan/oluşturulan ve birikimin istikrarlı bir biçimde sürmesini sağlayan toplumsal yapıların çökmesinden kaynaklanmaktadır. Bu ifade aynı zamanda çalışmanın temel iddiasını oluşturmaktadır.

Bu bölüm dört alt kesimden oluşmaktadır. İlk alt bölümde sermaye devlet toplumsal yapısı, ikinci alt bölümde emek ve sermaye toplumsal yapısı

incelenmektedir. Üçüncü bölümde toplumsal ve siyasal istikrar toplumsal yapısı, dördüncü bölümde ise uluslar arası ortam toplumsal yapısı ele alınmaktadır.

4.1 SERMAYE VE DEVLET: SERMAYENİN ÖNCELİĞİ

Türkiye’de devlet sermaye ilişkilerine bakıldığında devletin Cumhuriyet’in kuruluşundan beri ülkede bir sermaye sınıfı yaratma çabasında olduğu gözlenmektedir. İkinci ve üçüncü bölümlerde ayrıntılı olarak incelendiği gibi, 1930’larda sanayileşme politikası kamu kuruluşları öncülüğünde gerçekleştirilmesine rağmen, özel kesim bu süreçten dışlanmamıştır. 1950’lere kadar tarım ve ticaret alanında önemli bir sermaye birikimi sağlayan sermaye kesimleri, asıl gelişimini 1960’larla birlikte gerçekleştirmiştir. Bu dönemin en temel özelliği, ticaret kesiminin birikimlerinin sanayi kesimine yönelmesi ve bir sanayi burjuvazisinin ortaya çıkmaya başlamasıdır. 1960’larla birlikte, ülkede hızlı bir “kalkınma” ve “sanayileşme”nin sağlanması yönündeki yaygın düşünce iklimi, devletin özellikle sanayi sermayesini destekleme politikalarına geniş kesimlerin desteğinin alınmasında etkili olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, devletin temel önceliği olan sanayileşme çabasının niteliği; özel kesimin doğrudan desteklenmesi ve bu politikaların “resmi” bir plan kapsamında yürütülerek toplumsal alanda bir meşruiyet sağlanmasıdır. Sonuç olarak, Türkiye’de devletin ekonomiye müdahalesinde bir sermaye sınıfı yaratma amacının öncelik taşıdığı söylenebilir.

Türkiye’de 1960–1980 döneminin sermaye birikiminin toplumsal yapısı olan “sermaye ve devlet” kurumu sermaye birikim süreciyle ilişkisi iki nokta etrafından ele alınabilir. Sermaye birikim süreciyle ilgili ilk nokta, 1960’ların başlarında gerek siyasal gerekse toplumsal alanda planlama fikrinin gelişmesinin de etkisiyle devletin ekonomi içindeki ağırlığının ve öneminin artmasıdır. Planlama uygulamasının hayata geçirilmesiyle devletin ekonomi içindeki öneminin ve ağırlığının artması, sermaye birikiminin seyrinde

belirleyici bir rol oynamaktadır. Devlet; sadece planlama ve kamu kesiminin genişlemesiyle sınırlı kalmamakta, teşvik, kota ve rant mekanizmalarıyla sermayeye (özellikle sanayi kesimine) kaynak tahsisinde önemli bir rol almaktadır. Bu durum somutta dönemin en temel özelliklerinden biri olan geniş çaptaki kamu yatırımlarında görülmektedir. Bununla birlikte, yüksek koruma oranlarıyla iç pazarın uluslararası rekabetten korunması, sabit döviz kuru rejimiyle iç piyasada aşırı değerli bir kur politikası uygulamalarıdır. Ayrıca, düşük faiz oranları, sübvansiyonlar, teşvikler ve sanayi sermayesinin yararlanması için düşük maliyetli fonlar da devletin sermaye kesimine sağladığı diğer önemli kaynaklardır.

Sermaye birikim sürecinde ikinci nokta, sermaye kesimlerin arasındaki farklılıkların ve ayrışmaların açığa çıkmasıdır. 1960'lerden itibaren sanayi sermayesi güçlenmeye başlamakta ve bu eğilim hızlı bir biçimde devam etmektedir. Bu durum sanayi sermayesinin sabit sermaye yatırımlarındaki genişleme, yabancı sermaye ile ilişkiler, tekelleşme ve yoğunlaşma eğilimleri, karlılık ve sermaye kesimlerinin kendi örgütlenmeleriyle siyasal alanda gücünü artırması biçiminde açığa çıkmaktadır.

Sermaye ve devlet kurumsal yapısını belirleyen bu iki temel eğilim, 1960 sonrasındaki sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde sürmesinde etkili olmakta, bu eğilimlerin 1970'lerin ortasından itibaren aşınması ve ortadan kalkması ise sermaye birikiminin kesintiye uğramasına yol açmaktadır.

Sermaye ve devlet kurumsal yapısının 1960–1980 dönemindeki gelişimi çalışma kapsamında; sabit sermaye yatırımları, teşvikler, yabancı sermaye yatırımları, bankacılık kesiminin sanayi sermayesiyle ilişkisi, sanayi kesiminin karlılığının seyri, sermaye kesiminin tekelleşme ve yoğunlaşma eğilimleri ile sermaye kesimlerinin gerek kendi örgütlenmeleri gerekse hükümetle olan ilişkilerindeki değişimler etrafında incelenmektedir.

4.1.1 Sanayi Birikiminin Hızlanması

1960 ve 1970'ler Türkiye tarihinde sanayileşme çabalarının arttığı, yüksek büyüme oranlarının yakalandığı ve sanayi kesiminin güçlendiği bir dönemi göstermektedir. Bu dönemde sermaye birikimi kesintisiz sürdürüldüğü gibi, özellikle imalat sanayinin ortalama büyüme hızının %10'lara eriştiği gözlenmektedir. Sanayi sermayesinin seyri hem sabit sermaye yatırımlarının, hem de imalat sanayi yatırımlarının gelişiminden izlenebilir. Sermaye birikimin sürdürülmesinde devletin sanayi sermayesi lehine yaptığı düzenlemelerin büyük bir katkısının olduğu vurgulanmalıdır. Bu politikalar korumacılık, aşırı değerli döviz kuru ve vergi muafiyetlerini içermekle birlikte, Kamu İktisadi Teşekkülleri'nin de sermaye birikim sürecinde önemli bir payının olduğu söylenebilir.

Tablo 3: GSMH ve Sektörel Büyüme Hızları, 1960–1980 (Sabit Fiyatlarla, %)

Yıllar	GSMH Büyüme hızı	Kişi başına GSMH	Tarım	Sanayi	Hizmetler	GSMH'ye oranlar		
						Tarım	Sanayi	Hizmetler
1960	3,4	0,5	2,3	0,4	5,4	37,5	15,7	46,8
1961	2,0	-0,6	-4,9	11,7	4,2	35,0	17,2	47,8
1962	6,2	3,6	5,0	3,5	8,0	34,6	16,7	48,7
1963	9,7	7,0	9,6	12,0	8,9	34,6	17,1	48,3
1964	4,1	1,5	-0,4	11,2	4,8	33,1	18,2	48,6
1965	3,1	0,6	-3,9	9,5	5,6	30,9	19,4	49,8
1966	12,0	9,2	10,7	15,2	11,5	30,5	19,9	49,6
1967	4,2	1,6	0,1	8,2	5,2	29,3	20,7	50,0
1968	6,7	4,0	1,5	11,1	7,9	33,0	17,1	49,8
1969	4,3	1,7	-1,4	12,0	5,4	31,2	18,4	50,4
1970	4,4	1,8	2,8	-0,5	7,3	30,7	17,5	51,7
1971	7,0	4,4	5,1	8,9	7,6	30,2	17,8	52,0
1972	9,2	6,5	1,0	10,6	13,4	27,9	18,1	54,0
1973	4,9	2,3	-8,1	12,0	9,2	24,5	19,3	56,2
1974	3,3	0,7	6,2	7,1	0,7	25,2	20,0	54,8
1975	6,1	3,3	3,0	9,1	6,4	24,5	20,6	55,0
1976	9,0	6,8	6,9	8,9	10,0	24,0	20,5	55,5
1977	3,0	0,9	-2,1	6,6	3,9	22,8	21,3	56,0
1978	1,2	-0,8	2,7	3,1	-0,1	23,1	21,7	55,2
1979	-0,5	-2,5	-0,2	-5,0	1,1	23,2	20,7	56,1
1980	-2,8	-4,8	1,3	-3,6	-4,1	24,2	20,5	55,4

Kaynak: TÜİK (2007) İstatistik Göstergeler 1923-2006:672-677

Türkiye ekonomisi 1960–1980 döneminde GSMH ve kişi başı hasıla açısından yüksek sayılabilecek değerlere ulaşmıştır. Döneme ilişkin veriler Tablo 3’den izlenebilir. 1963–1976 döneminde GSMH yıllık ortalama % 6.3 büyürken, aynı dönemde kişi başı hasıla %3.7 artış göstermektedir. Konuya sektörler açısından bakıldığında, tarım hariç bu eğilimin devam ettiği gözlenmektedir. Aynı dönemde tarım sektörü yıllık ortalama %2,4, sanayi sektörü %9,7 ve hizmet sektörü ise %7,4 oranında büyümüştür. Burada dikkat çeken nokta, dönem boyunca tarım kesiminin istikrarsız bir büyüme sergilerken, sanayi sektörünün diğer sektörlerle göre daha iyi bir performans göstermesidir. 1960’ların başlarında tarım kesiminin GSMH içindeki payı %35’ler düzeyindeyken, bu oran 1970’lerin başlarından itibaren %20’ler düzeyine gerilemiştir. Tarım sektörünün görece ağırlığı 1970’lerden itibaren önemi kaybetmeye başlamış ve bu eğilim izleyen dönemde de devam etmiştir. Sanayi kesimi ise 1960’ların başlarında %15’ler düzeyinden 1970’lerin ikinci yarısından itibaren %20’lere yükselmiştir. 1963–1976 yılları arasında tarım, sanayi ve hizmetlerin GSMH içindeki payları ise sırasıyla %29,3, %18,9 ve %51,8 olarak gerçekleşmiştir. Tarım kesiminde bu dönem içindeki dalgalı büyüme seyri GSMH’deki büyümenin ağırlıklı olarak sanayi sektöründeki büyümeden kaynaklandığını göstermektedir.

Bu dönemde sanayi sermayesinin birikimi sabit sermaye yatırımlarında, özellikle de imalat sanayi yatırımlarında gözlenen artışlardan izlenebilir. Sabit sermaye yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki payı ve GSMH’ye oranları Tablo 4’te gösterilmektedir. Tablo incelendiğinde göze çarpan ilk nokta, 1963–1980 döneminde özel kesim sabit sermaye yatırımlarının kamu kesimindeki yatırımlarından fazla olmasıdır. Dönem boyunca özel kesim sabit sermaye yatırımları kamu sabit sermaye yatırımlarının neredeyse üç katıdır. 1963–1976 arasında kamu ve özel kesim sabit sermaye yatırımlarının toplam içindeki payları, sırasıyla %32,5 ve %67,5’tir. Aynı dönemde kamu ve özel kesim sabit sermaye yatırımlarının GSMH içindeki payları ise %6,4 ve %13,4’tür. Toplam sabit sermaye yatırımlarının GSMH’ye oranı 1960’ların sonlarına kadar %20’nin altında

seyrederken, 1970'lerin başında %20'lere, 1970'lerin ortasında ise %25'lere ulaşmıştır. GSMH'nin %30'larına ulaşan bir sabit sermaye yatırımı hem sanayi kesiminin hem de sanayi sermayesinin büyüme eğilimini göstermesi açısından önemlidir.

Tablo 4: Sabit Sermaye Yatırımlarının GSMH ve Toplam Yatırımlara Oranı (Cari Fiyatlarla, %)

Yıllar	Kamu/Toplam	Özel/Toplam	Kamu/GSMH	Özel/GSMH	Toplam/GSMH
1963	31,3	68,8	5,1	11,3	16,4
1964	33,3	66,7	4,8	9,6	14,4
1965	33,3	66,7	5,4	10,7	16,1
1966	36,4	63,6	6,0	10,5	16,5
1967	33,3	66,7	6,1	12,2	18,3
1968	34,3	65,6	6,7	12,8	19,5
1969	34,2	68,4	7,1	14,2	20,7
1970	31,1	68,9	6,7	14,9	21,7
1971	30,2	67,9	6,1	13,8	20,3
1972	28,6	71,4	6,4	15,9	22,3
1973	28,1	70,8	6,3	15,8	22,3
1974	31,3	68,8	6,5	14,3	20,8
1975	35,3	64,7	8,0	14,6	22,6
1976	34,5	65,5	8,9	16,8	25,7
1977	36,9	63,1	10,0	17,1	27,2
1978	34,1	65,7	8,4	16,2	24,6
1979	36,8	63,2	7,9	13,6	21,6
1980	40,0	60,0	8,7	13,1	21,8

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, 1950-2006.

İmalat sanayindeki gelişme bu kesimin toplam sabit sermaye yatırımları içindeki payının seyriyle yakından ilgilidir. Sabit sermaye yatırımları içinde imalat sanayinin payı aynı zamanda imalat sanayi birikim oranlarını vermektedir. İmalat sanayi birikim oranları Tablo 5'de gösterilmektedir. Sabit sermaye yatırımları içinde imalat sanayi yatırımları incelendiğinde özel kesim payının yüksek olduğu gözlenmektedir. Toplam sabit sermaye yatırımları içinde imalat sanayinin payı bir bütün olarak 1963–1980 döneminde %30'lar düzeyinde iken 1963–1976 yılları arasında ise toplam sabit sermaye yatırımları içinde imalatın payı %33,1'lere ulaşmıştır. Toplam sabit sermaye yatırımlarının üçte birinin imalat sanayine yapılması sanayi faaliyetlerindeki artışı göstermesi açısından dikkate değerdir. İmalat sanayinde sabit sermaye yatırımlarının kamu ve özel kesim arasındaki dağılımında özel kesim yatırımları toplam içinde daha büyük bir paya sahiptir.

1963–1970 arasında toplam sabit sermaye yatırımları içinde kamu imalat yatırımlarının payı sürekli artış göstermesine karşın, %20'leri aşmamaktadır. 1970'lerden itibaren kamu imalat sanayi yatırımları %20'lerin üzerine çıkmıştır. Toplam sabit sermaye yatırımları içinde özel kesimin payı 1963–1970 yılları arasında (1963 ve 1964 hariç) %35'ler düzeyinde iken, 1970'lerin başından itibaren artarak 1970'lerin ikinci yarısına kadar %40'lara yükselmiştir. Bu gelişmelere paralel olarak imalat sanayi katma değeri önemli ölçüde artış göstermektedir. 1960'ların başında katma değerdeki değişim yıllık ortalama %10 civarındayken, 1963 sonrasında yıllık ortalama artış %30'lara ulaşmaktadır.

Tablo 5:Sabit Sermaye Yatırımları İçinde İmalat Sanayinin Payı, 1963-1980 (%)

Yıllar	Toplam	Kamu	Özel
1963	38,5	10,2	50,7
1964	31,5	11,9	42,1
1965	26,2	10,9	34,3
1966	27,1	12,6	35,1
1967	29,4	14,4	37,0
1968	30,5	15,7	38,4
1969	31,1	18,5	37,3
1970	32,7	19,8	38,8
1971	35,3	22,7	40,9
1972	37,9	29,6	41,2
1973	35,0	23,8	39,5
1974	36,7	21,8	43,5
1975	37,6	27,2	43,3
1976	34,1	23,3	39,8
1977	32,5	21,6	38,9
1978	31,1	19,8	36,9
1979	27,0	24,1	28,7
1980	28,5	26,3	30,0

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, 1950-2006

4.1.1.1 Sermayeye Teşvik ve Destek

Bu dönemin sermaye ve devlet kurumsal yapısı açısından önemli bir özelliği de sermayeye yönelik politikaların uygulanmasıdır. Başka bir deyişle, dönemin bir önceki dönemden farkı özel kesimin gelişmesini sağlamaya yönelik birçok teşvik uygulamasının hayata geçirilmesidir. Yatırım indirimi, gümrük muafiyetleri, yatırım mallarına yönelik gümrük vergilerinin

taksitlendirilmesi, geliştirme ve teşvik fonlarının kurulması, sanayiye ucuz ve uygun vadeli kredi temini, ihracata vergi iadesi uygulaması, ihracata yönelik projeler için döviz tahsisi, hızlandırılmış amortisman ve yatırımlarda yerli sanayi ürünlerinin kullanılması gibi yöntemler özel kesime uygulanan teşvik tedbirlerinin en önemlileridir.

Genel olarak kalkınma planları kapsamında hayata geçirilen teşvik uygulaması, sanayi sermayesinin nasıl ve hangi kanallarla desteklendiğini göstermesi açısından önemlidir. Teşvik uygulamaları kabaca iki döneme ayrılabilir. Buna göre teşvik uygulamasının ilk dönemi 1963–1967 arası, ikinci dönemi ise 1967–1973 yıllarıdır. 1963–67 yılları arasındaki dönemde teşvik tedbirlerinin uygulanması oldukça küçük miktarlarda kalmıştır. Burada sanayinin o günkü yapısının büyük etkisinin olduğu söylenebilir. Ancak 1968–1975 döneminde teşvik belgesi alan proje sayısının 62’den 672’ye yükselmesi de önemli bir gelişmedir. Aynı dönemde teşvik belgesi alan projelerin (kamu ve özel) sektörel dağılımına bakıldığında %77’sinin imalat sanayine ait olduğu gözlenmektedir. 1972 yılında teşvik belgesi uygulamasının birdenbire artarak bir önceki yılda belge alan projelerin yatırım tutarlarının yaklaşık on katına ulaştığı da vurgulanmaktadır (Kırçak, 1977:18).

Teşvik uygulamasının ilk döneminde yatırım indirimi kapsamında 2.773 milyon lira tutarında 285 proje incelenmiş ve bunlardan yatırım tutarı 1.736 milyon liraya bulan 189 projenin 1.085 milyon liralık kısmı yatırım indirimi kapsamına alınmıştır (Varlık, 1976: 51).

1964–1967 yılları arasına ihracatta vergi iadesi kapsamında toplam 94 milyon lira tutarında ihracatta vergi iadesi yapılmıştır. Bu yıllar içinde yapılan iade miktarı diğer dönemlerle karşılaştırıldığında oldukça düşük düzeydedir. Uygulamanın yeni olmasından kaynaklanan zorluklar, formalite sorunları ve genel olarak ihracatın düşük düzeylerde kalması bu gelişmenin gerisindeki etkenlerdir (Varlık, 1976: 52). Buna karşın, ihracatta vergi iadesi uygulaması özellikle 1960’ların ikinci yarısından itibaren önemli bir artış göstermektedir.

Örneğin, vergi iadesi uygulamasının başladığı 1964 yılından 1975 sonuna kadarki on iki yıllık dönemde ihracat 5,5 kat artmasına karşılık vergi iadesinden yararlanan ihracat 71 kat, vergi iadesi ödemeleri ise 115 kat artmıştır (Kırçak, 1977:16). Bununla birlikte, vergi iadesinden yararlanan ürün sayısında da önemli bir artış gözlenmektedir. 1967 yılında 105'e çıkarılan iadede yararlanan ürün sayısı 1968'de 139, 1969'da 190'a ulaşmıştır. 1975 tarihli kararname ile de 596 ürün kapsanarak hemen tüm ihraç mallarında vergi iadesi olanağı sağlanmıştır. İhracatın sektörel bileşimine bakıldığında sanayi ürünleri lehine bir gelişme gözlenmektedir. Örneğin 1964 yılında sanayi ürünlerinin toplam ihracat içindeki payı %18,5 iken bu oran 1975'de %32,5 olmuş, tarım ürünlerinin payı ise aynı dönemde %77,8'den %60,8'e kadar gerilemiştir (Kırçak, 1977:12-15).

1964 yılında yürürlüğe giren 474 sayılı yasa ile yatırımlarda kullanılmak amacıyla ithal edilen makine ve teçhizattan alınan gümrük vergisinin beş yıllık bir sürede taksitlerle ödenmesi öngörülmüştür. DPT'de yapılan bir çalışmaya göre, bu uygulama sonucu hazinenin 1970 yılında 450 milyon, 1971 yılında 750 milyon ve 1972 yılında 1 milyar 150 milyon lira vergi kaybına uğradığı saptanmıştır. Buna karşılık, 1972 yılında şirketlerin ödediği kurumlar vergisi miktarı ise sadece 2 milyar 90 milyon liradır. Burada dikkat çeken nokta 1972 yılında gümrük muafiyeti yoluyla sanayi sermayesine verilen ayrıcalık, tüm kurumlar vergisi mükelleflerinin ödediği verginin %55'ine ulaşmasıdır. Benzer şekilde, 1972–1974 döneminde gümrük muafiyeti yoluyla kaybedilen vergi miktarı 15–20 milyar lira olarak tahmin edilmesine karşılık, tüm anonim ve limitet şirketler, iktisadi kamu teşebbüsleri, dernek ve vakıfların 1962–1972 yılları arasında ödediği toplam kurumlar vergisi miktarı 10 milyar lirayı ancak aşmaktadır (TİB, 1976:129).

1960'ların başında sermaye ve devlet kurumsal yapısı açısından dikkat çeken bir gelişme de yeni hükümet ile sermaye arasındaki vergi yasaları konusudur. 1960 askeri darbesiyle iktidara gelen Milli Birlik Komitesi, 1961 başında sermayenin karlarını doğrudan tehdit eden 192 Sayılı Kurumlar

Vergisi ve 195 Sayılı Gelir Vergisi Kanunlarını kabul etmiştir. Bu girişim büyük sermaye kesimlerinin tepkisine yol açmış; büyük sermayenin hükümet üzerindeki güçlü baskısı sonucu yeni kanunların yürürlüğe konulması geciktirilerek, vergi konusu tartışılmak üzere üniversite temsilcileri, yabancı uzmanlar ve özel sermaye sahiplerinden kurulu özel bir komisyona bırakılmıştır (Rozaliyev, 1979:28).

Aslında Türkiye'deki vergi politikaları genel olarak sermaye kesimi lehine düzenlemelere sahiptir. Türkiye'nin vergi yapısı incelendiğinde birkaç noktanın öne çıktığı gözlenmektedir. İlk olarak, Türkiye'de vergi gelirlerinin ulusal gelire oranının oldukça düşük düzeylerde olmasıdır. Örneğin 1973 yılında vergi gelirlerinin ulusal gelire oranı ancak %16,9'dur. Bu durum, Türkiye'de etkin bir vergilendirme politikasının oluşturulmamasından kaynaklanmaktadır. Türkiye'de vergi yapısı ile ilgili ikinci nokta vergi gelirlerinin büyük ölçüde dolaylı vergilerden oluşmasıdır. Dolaylı vergiler gelir farklılıklarını dikkate almaksızın herkesin eşit biçimde vergilendirilmesine dayandığı için vergileme adaleti açısından olumsuz bir durumdur. 1960 yılında dolaysız vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı % 42 iken, bu oran 1968'de %37'ye düşmüş, 1972 yılında ise % 39'a yükselmiştir. Dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payına bakıldığında 1960'da %58 olan oran 1968'de %63'e kadar yükselmiş 1972 yılında ise %61 düzeyine gerilemiştir (TİB, 1976: 73–74).

1952–1974 yılları arasında Türkiye'de gelirlerden alınan verginin¹ toplam vergi gelirleri içindeki payının ortalama olarak %35 civarında kaldığı gözlenmektedir. Gerçekte, gelirlerden alınan vergilerin gelir grup ve kaynakları arasında eşit bir şekilde dağıldığı söylenemez. Örneğin kurumlar vergisinin² 1952–1974 döneminde toplam gelir vergisi içindeki payı ortalama

¹ Bu dönemde temel vergi kaynakları gelir vergisi, kurumlar vergisi, gayrimenkul kıymet vergisi, mali denge vergisi veya tasarruf bonolarından oluşmaktadır.

² Kurumlar vergisi, kooperatif, ticari ve sanayi kuruluşlarının sermaye ve net varlıkları, sermaye kazançları, dağıtılmayan karlar, kar fazlalıkları ve karları üzerinden alınan vergileri kapsamaktadır.

%13,4 düzeyindedir. Diğer taraftan, İktisadi Devlet Teşekküllerinin ödediği kurumlar vergisini, kurumlar vergisinin, kurumlar vergisi kapsamı dışındaki payı %35,7'dir. Bu durum, kurumlar vergisinin üçte birinden fazlasının İktisadi Devlet Teşekkülleri tarafından ödendiğini göstermektedir. Başka bir deyişle, özel kesimin, sermaye kazançları ve karları üzerinden ödediği kurumlar vergisinin toplam gelir vergisi içindeki payı %13,4'ten çok daha az olmaktadır. Bu şekilde bir vergilendirme politikasıyla özel kesimin korunduğu söylenebilir (TİB, 1976:76).

Türkiye'de gelir vergisindeki temel yük ücretli ve maaşlılar üzerindedir. Örneğin, 1962–1972 yılları arasında ödenen her 100 TL'lik gelir vergisinin ortalama olarak 62 TL'sini ücretli ve maaşlılar tarafından ödenmiştir. Bu rakam 1971 yılında 71 TL'ye kadar yükselmiştir. Aynı dönem içinde ücretli ve maaşlıların gelir vergisi içindeki payları artarken, tüccar ve sanayicilerin payları azalmıştır. Örneğin 1963 yılında tüccar ve sanayicilerin gelir vergisine katkıları %43 iken, bu oran 1971 yılında %29'a kadar gerilemiştir. Ücretli ve maaşlıların katkıları ise 1963'te %57 iken 1971 yılında %71'e yükselmiştir. 1962–1972 döneminde Kurumlar vergisinde dikkat çeken bir nokta mükellef sayısı ile kurumlar vergisinin toplam vergi gelirleri içindeki payında gözlenen değişimdir. Bu dönemde mükellef sayısı %100'den fazla artarken, toplam vergi gelirleri içinde kurumlar vergisinin payı %5,6'dan %5,4'e gerilemiştir (TİB, 1976:99–101). Sermayenin vergi yükünü azaltan bir vergi yapısının gelir dağılımının ücretli ve maaşlılar aleyhine değişmesine yol açtığı söylenebilir. Sanayi sermayesine tanınan bu avantajlar 1960'ların başından itibaren etkisini göstermeye başlamış ve bu kesimin yatırımları önemli ölçüde artmıştır. Başka bir deyişle, bu politikalar özellikle sanayi kesiminin sermaye birikimine önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

4.1.2 Sanayi Sermayesinin Güçlenmesi: Yabancı Sermaye, Yoğunlaşma ve Tekelleşme

Sermaye ve devlet kurumsal yapısı açısından öne çıkan bir diğer önemli nokta sanayi sermayesinin bir yandan merkez ülkelerinin sermaye kesimleri ile ilişkiye girmesi, diğer yandan da holdingleşme ve tekelleşme yoluyla ekonomik, siyasal ve toplumsal alandaki konumunu güçlendirmesidir. Sermayenin ekonomik olarak güçlenmesi beraberinde siyasal ve toplumsal etkinliğinin artmasına, bu da ekonomik alanda daha da güçlenmesine yol açmaktadır. Bu gelişme ise sermayenin hem devlet hem de toplumsal kesimler karşısında konumunu sağlamlaştırmasına katkıda bulunmaktadır.

4.1.2.1 Yabancı Sermaye

Türkiye’de yabancı sermaye ile ilişkiler 1950’lerde yoğunlaşmasına karşılık, arzulanan düzeyde bir yabancı sermaye girişi olmadığı gözlenmektedir³. Türkiye’ye gelen doğrudan yabancı sermayenin gelişimi Tablo 6’dan izlenebilir.

Tablo 6: 6224 Sayılı Yasaya Göre Gelen Dolaysız Yabancı Sermayenin Yıllara Göre Gelişimi 1954–1974 (1000 TL)

Yıllar	Gelen Sermaye	1954’e göre misli artış	Yıllık Artış	Birikimli Toplam
1954–62	-	-	-	226692
1963	91386	35,17	04,7	318078
1964	69885	26,89	-23,5	387963
1965	95598	36,79	36,7	483561
1966	69580	26,78	-27,2	553414
1967	67750	26,07	-02,6	620891
1968	92357	35,54	36,3	713248
1969	61367	23,62	33,5	774615
1970	90559	34,85	47,5	865174
1971	102917	39,61	13,6	968091
1972	129125	49,70	25,4	1.097216
1973	74021	28,49	-42,6	2.171237
1974	25800	9,93	-65,1	1.198037

Kaynak: Alpar, 1978:143

³ Türkiye’de yabancı sermayenin gerçek anlamıyla teşviki 18.1.1954 tarihinde kabul edilen 6224 sayılı özel yabancı sermayeyi teşvik yasası ile başlamaktadır.

Özel yabancı sermayenin Türkiye ekonomisine yönelmesinde iki önemli etkinin varlığından söz edilebilir. Bunlardan birincisi, yabancı sermaye için sağlanan teşvik tedbirleri ve yasal uygulamalar; ikincisi ise ekonomide uygulanan koruyucu dış ticaret ve ithal ikamesine dayalı sanayileşme politikasıdır. Türkiye ekonomisinin içinde bulunduğu ekonomik istikrarsızlık ve gerilemeyle 1960 yılındaki siyasal belirsizliğin bu dönemde sermaye hareketlerini etkilediği söylenebilir. Öyle ki, 1958 Ağustosunda Türkiye'nin OEEC, IMF ve ABD hükümeti ile ekonomik koşulların düzeltilmesi ve istikrar tedbirlerinin alınması için imzaladığı anlaşmalardan sonra, 1958'in son 6 ayında ve 1959 yılında gelen özel yabancı sermaye miktarı yıllık %43 ve %31 artış göstermiştir. Türkiye'ye gelen yabancı sermaye miktarındaki diğer büyük bir sıçrama 1960'daki siyasal değişimden sonra görülmektedir. Bu yıllardaki artış, 1960/61 için %130, 1961/62 için ise %103 olmuştur (Alpar, 1978:142). Ülkeye gelen yabancı sermaye miktarı, 1968–1972 yılları arasında görece istikrarlı bir seyir izleyerek yıllık ortalama %31,3 artmıştır. 1972 sonrasında ise ülkeye gelen yabancı sermaye miktarı önemli ölçüde azalmıştır.

Ülkeye gelen yabancı sermaye ağırlıklı olarak imalat sanayine yönelmiştir. Örneğin, 1965 yılı sonuna kadar yapılan 68,6 milyon dolar değerindeki yabancı sermaye yatırımlarının %95'i imalat sanayine yapılmıştır. 1963–65 yılları arasındaki üç yıllık dönemde, Türkiye'de özel kesim imalat sanayine yapılan yatırımların ortalama %7,7'sini yabancı sermaye yatırımları oluşturmaktadır. İmalat sanayine yönelen yatırımların önemli bir bölümünün otomobil lastiği, ilaç, taşıt montajı, elektrik makineleri ve gıda iş kollarında olduğu gözlenmektedir. Bu açıklamalara dayanılarak, Türkiye'de özel yabancı sermaye yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki yerinin büyük olmadığı, buna karşılık bazı işkollarında yabancı sermaye kuruluşlarının önem kazandığı söylenmektedir (Tuncer, 1968:151).

Konuya yabancı sermayeli şirketler açısından bakıldığında, bu şirketlerin dışa bağımlı bir yapıya sahip olmakla birlikte, büyük miktarda kar transferi yaptıkları gözlenmektedir. Yapılan bir hesaplama göre, 1973 yılı

için dış bağımlılık oranları, yani yabancı sermayeli şirketlerin üretimde kullandıkları ithal malı girdilerin toplam girdilere olan oranları, ara malı sektöründe %73,2, yatırım malları sektöründe ise %53,4'tür. Alt sektörler itibarıyla kağıt, lastik, plastik ve kimya sektörlerinde ithalat oranları %70'in, makine, taşıt araçları, elektronik ve elektrik makinelerinde ise %60'ın üzerindedir. Toplam olarak imalat sanayinde (yabancı şirketler için) dış bağımlılık oranı %50'nin üzerinde bulunmaktadır. Dış bağımlılık oranlarının 1967–73 döneminde önemli ölçüde arttığı veya yabancı sermayeli şirketlerin ithal girdiler bakımından yerli şirketlere oranla daha fazla dış kaynaklara bağımlı oldukları söylenmektedir (Alpar, 1978:154–155).

Yabancı sermaye kuruluşlarında, katma değer katsayısının nispeten düşük olmasına karşılık, karlılık oranının yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu kuruluşlarda sermayeye oranla karlar %50 civarındadır. Benzer şekilde, satışlara göre karlılıkta da %14 gibi oldukça yüksek bir seviyededir. Söz konusu bu oranların, aynı büyüklükteki yerli sermaye kuruluşlarıyla karşılaştırıldığında yüksek olduğu görülmektedir (Tuncer, 1968:152). Yabancı sermaye açısından dikkat çeken bir nokta da kar transferleridir. 1964 yılında 34,6 milyon TL olan kar transferleri 28 kat artarak 1974 yılında 998,3 milyon TL'ye ulaşmıştır. 1964–1973 döneminde Türkiye ekonomisine gelen toplam yabancı sermayenin %93,3'ü yeniden yurt dışına çıkarıldığı gözlenmektedir. Örneğin sadece 1973 yılında 89 yabancı şirketin ihracat, dış kredi, sermaye olarak Türkiye'ye getirdiği 37 milyon dolarlık dövize karşı, aynı yıl kredi, faiz ve anapara ödemeleri, kar, lisans şeklindeki sermaye gelirleri niteliğinde olan 275 milyon dolarlık döviz transfer edilmiştir. Başka bir deyişle, gelen sermayeye eşit bir miktar, kar ve lisans gelirleri adı altında ve döviz olarak dışarıya transfer edildiğinden yabancı sermayenin ödemeler dengesi üzerindeki ilk dolaysız etkisi de olumsuz olmuştur. 1974 yılında transfer edilen toplam 998 milyon TL ise 1.400 milyon TL olan 1974 yılı cari işlemler dengesi açığının %71'ine eşit bir değere sahiptir (Alpar, 1978:1971-201).

4.1.2.2 Yoğunlaşma ve Tekelleşme

Türkiye ekonomisinde sanayi sermayesinin güçlenmesinin en temel göstergelerinden bir tanesi de, sermayenin tekelleşme ve yoğunlaşma eğilimlerinde gözlenen artışlardır. Türkiye’de korunan bir iç pazarın varlığı ve devletin özel kesime geniş destek ve teşvik olanaklarını sunması, bazı sektörlerde sermayenin tekelleşmeye başlamasında etkili olmuştur. 1960’larda şirket yapılarının değişimiyle başlayan sürecin özellikle 1970’lerden sonra büyük bir ivme kazandığı, tekelleşme ve yoğunlaşma eğilimlerinin arttığı söylenebilir. Öyle ki, Türkiye ekonomisi açısından sanayi kesimindeki tekelleşme ve yoğunlaşma düzeylerinin küçümsenmeyecek boyutlara ulaştığı vurgulanmaktadır (Aker, 1975; Silier, 1977; Arıkan ve Akad, 1977; Tekeli, 1983; Kazgan, 1983).

Yoğunlaşma ve tekelleşme eğilimi Türkiye’de şirketleşme hareketiyle de yakından ilgilidir. Türkiye’de şirketleşme hareketi açısından 1960’lar yeni tür şirketlerin ortaya çıktığı bir dönemi nitelendirmektedir. “Holding” olarak adlandırılan bu yeni şirket biçiminin temelleri 1950’lerin sonunda atılmaya başlanmıştır. Türkiye’de holding sayısındaki hızlı artışın gerisinde sermaye birikiminin ulaştığı aşama ve bunu teşvik eden düzenlemeler bulunmaktadır⁴. Bu düzenleme sonucu bankalar holdingleşmeye, holdingleşmekte olan şirketler de banka sahibi olma eğilimine girmişlerdir. Başka bir deyişle, 1958 yılında çıkarılan Bankalar Kanunu ile şirketlere kendi bankalarından sınırsız kredi alabilme hakkı tanınması, bankaları holding sisteminin temel taşı haline getirmiştir. Ayrıca, 1961 ve 1963 yıllarında vergi yasalarında yapılan kimi düzenlemelerle holdinglelere çeşitli vergi avantajları da sağlanmıştır. Bu konudaki yasal değişiklikler 1957–1967 arasındaki on senelik bir dönemde yapılmıştır.

⁴ 1957 yılında çıkarılan 6762 sayılı yasa ile anonim şirketlerin kuruluşu Bakanlar Kurulu’nun iznine bağlandı, dolayısıyla kolaylaştırılmıştır. Ayrıca yönetimde sermaye sahiplerinin sermayelerinin oranında söz hakkına sahip olması olanağı sağlanmıştır. Bu yasada, dolaylı yoldan da olsa, ilk kez “holding”lerden söz edilmiştir. 1958 yılında çıkartılan 7129 sayılı Bankalar Kanunu, bankaların anonim şirket olarak kurulmasını ve sermayesinin yüzde 25’inden fazlasına sahip olduğu bir şirkete sınırsız kredi açabilmesini öngörmektedir.

Holdingleşmeyi destekleyen ve önceleyen en temel gelişmelerden bir tanesi anonim şirket sayısında gözlenen artışlardır. Öyle ki, 1967 yılı sonrasında kurulan anonim şirket sayısında büyük bir artış yaşandığı gözlenmektedir. 1968'de 211, 1969'da 245, 1970'de 248, 1971'de 235, 1972'de 347, 1973'de 513 ve 1974'de 679 anonim şirket kurulmuştur. Başka bir deyişle, sadece 1974 yılında kurulan anonim şirket sayısı Osmanlı Devleti'nin mirası ile Cumhuriyetin 43 yıllık (1923-1967) mirasının toplamından daha fazladır (Silier, 1977:33). Türkiye'de sermayenin tekelleşme eğiliminde önemli bir paya sahip olan holdinglerin oluşumu ise 1963 yılında başlamış ve 1970 sonrasında hızlı bir artış göstermiştir. 1949–1962 yılları arasında sadece 2 holding kurulduğu halde, 1963–71 döneminde kurulan holding sayısı 39'a, 1976 yılında 115'e yükselirken, 1972–1979 döneminde ise 142'ye çıkmıştır. Bu değişimde, hem 1960 sonrası yıllarda sermaye birikiminin ulaştığı aşamanın hem de mali kanunların holdingleşmede vergi tasarrufu sağlayacak biçimde değiştirilmesinin önemli bir rolü olduğu vurgulanabilir (Kazgan, 1983:2398; Tekeli, 1983:2391).

Bilindiği gibi, sermayenin yoğunlaşması bir ekonomide tekelleşme eğilimlerini güçlendirmektedir. Başka bir deyişle, yoğunlaşma kapitalist birikimi; aynı işletme, firma ya da firmalar grubu çerçevesinde daha büyük bir birikim sağlanmasını ifade etmektedir. Yoğunlaşma olgusunu göstermek için iki ölçüt kullanılmaktadır. Bu ölçütlerden birincisi sanayi sektörleri içindeki tekelleşme oranları, ikincisi ise Türkiye'nin en büyük 100 firmasının üretiminin zaman içinde nasıl yoğunlaştığıdır. En büyük şirketlerde, üretimden satışların GSMH'ye oranı sermaye yoğunlaşmasının önemli bir göstergesidir. Çünkü bu orandaki artış, büyük ölçekli şirketlerin GSMH'nin yaratılmasındaki rolünün arttığını yansıtmaktadır. Türkiye'de tekelleşme oranının 1976 yılı için ölçümü Tablo 7'de gösterilmektedir. Buna göre, Türkiye'de imalat sanayi sektörlerinden %65'inde, dört kuruluş tüm pazarın %50'sinden fazlasını

denetlenmektedir. Bu veriler gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında, Türkiye’de tekelleşme oranının daha yüksek olduğu gözlenmektedir⁵.

Tekelleşme ve yoğunlaşma eğilimi en büyük 100 firmanın satışlar, istihdam ve üretim rakamlarında da gözlenmektedir. 1968 yılında sanayi kesiminde, 100 en büyük firmanın satışları toplam satışların %23,8’ini oluşturuyorken, bu oran 1976 yılında % 33,7’ye çıkmıştır. 1968 yılında yine 100 en büyük firma sanayide çalışanların %21,1’ini istihdam ederken, bu oran 1976 yılında %26,8’e yükselmiştir. Yoğunlaşma da olduğu gibi, tekelleşme oranları da Türkiye’de gelişmiş endüstri ülkelerine göre çok yüksek düzeylerde (Tekeli, 1984:236).

Tablo 7: Türkiye’de Tekelleşme Oranı (1976 yılı için)

En büyük dört kuruluş pazar payları grupları (%)	Sektör Sayısı	Sektör yüzdesi
90–100	27	21
70–90	30	23
50–70	29	21
30–50	29	27
10–30	10	7
0–10	1	1
Toplam	126	100

Kaynak: Tekeli, 1983:2394

Türkiye’de sermayenin tekelleşmesi ve yoğunlaşması açısından birkaç noktanın vurgulanması gerekmektedir. Bunların ilki, sermayenin tekelleşme eğiliminin 12 Mart süreciyle hızlanmasıdır. Bu dönemde, sanayide tekelleşme sıçraması iki yönden yürütülmüştür. İlk olarak, teşvik politikaları, ücretlerin ve tarım ürünlerinin fiyatlarının düşük tutulması, kredilerin büyük sanayi sermayesine kaydırılması tekelleşmenin mali kaynaklarını hazırlamıştır. İkinci olarak ise uygulanan fiyat politikası, enflasyonun körüklenmesi, üreticiler arası anlaşmalı tekeli fiyat uygulamasına göz yumma ve döviz olanakları

⁵ Türkiye’de dört firmanın tüm pazarın %50’sinden fazlasını denetlediği sektörler oranı ABD’de %30, Fransa’da %27, Kanada’da %47’dir. Bununla birlikte, Türkiye’de 1976 yılında 126 sektörden 73’ünde, yani %58’inde anti-tekeli önlemlerin alınmasını gerektirecek düzeyde tekelleşme oranları aşılmış durumdadır (Tekeli, 1983:2394).

harcanırken iç tekellerin düzenini bozmayacak bir politika izlenmesi de piyasayı tekelci uygulamaya daha elverişli kılmıştır.

Tekelleşme ve yoğunlaşma konusunda vurgulanması gereken ikinci nokta, tekelleşme süreci ile dışa bağımlılığın iç içe olmasıdır (Aker, 1975:110). Silier (1977:38) bu durumu şöyle açıklamaktadır; “uluslararası tekellerle ortaklık kurmamış, işbirliği yapmamış, anlaşmalar imzalamamış olup da belli bir büyüklüğün üstünde bulunan sermaye grubu yoktur. Türkiye’de büyük sermaye az gelişmiş kapitalist ülkelerdeki benzerleri gibi işbirlikçidir, uluslararası tekellerle çok sıkı ilişkiler içindedir”.

1960 sonrasında yabancı sermayeli şirketlerin Türkiye ekonomisi içindeki rolünün artışı yukarıda açıklanmıştır. Büyük sermaye gruplarının oluşumunda temel bir rol oynayan şirketlerin çoğu, uluslararası şirketlerle ortak yatırım yoluyla ya da yabancı şirketlerle lisans ve patent anlaşmaları yapılarak kurulmuştur. Yabancı sermayeli şirketler özellikle imalat sanayinin belli kesimlerinde tekelci bir konuma sahiptirler. Bu durum, özellikle devletin iştiraki olan bazı yabancı yatırımlarda daha da net bir biçimde gözlenmektedir. Örneğin, Sümerbank ile ortaklığı olan Mannesman şirketinin boru endüstrisinde, İş Bankası ile ortaklığı olan Unilever’in yağ sanayinde uzun zaman tekelci bir güce sahip oldukları ve bu yolla aşırı karlar sağladıkları görülmektedir. Unilever’de yabancı ortağın payı 44.7 milyon TL olduğu halde, yalnızca 1968–74 yılları arasında, 100 milyon TL, yabancı ortak kar payı olarak yurt dışına transfer edilmiştir. Mannesman ise aynı dönemde 43,3 milyon TL transfer gerçekleşmiştir. Oysa bu şirkette yabancı ortak payı 28,3 milyon TL’dir (Alpar, 1978:161).

Tekelleşme eğiliminin artmasıyla ilgili üçüncü nokta bu sürecin toplumsal kesimler üzerinde yarattığı etkilerdir. Tekelleşme eğiliminin toplumsal kesimler üzerinde ilk etkisi, toplumun bütün diğer sınıf ve tabakalarından büyük sanayici ve spekülátöre kaynak aktarılmasından dolayı gelir ve mülkiyet dağılımının bozulmasıdır. İkinci etki teşvik tedbirlerinin

genellikle ithal makine ve teçhizat kullanmayı kolaylaştırması, teknoloji ve hammadde yoluyla dışa bağımlılığın artmasıdır. Üçüncü etki sermaye yoğun üretim ağırlık verildiği için işsizlik artmış, mülksüzleşen köylü, esnaf ve sanayi küçük üreticisi zor durumda kalmıştır (Aker, 1975:14). Son nokta ekonomide tekelleşme eğilimlerinin artması, toplumsal üretimin bölüşümünde işçi sınıfının eline geçen payın görece olarak azalmasına ve sermaye kesimlerinin işçi sınıfı içinde kendi otoritesini kurmasına yol açmasıdır (Gevgilili, 1989:78, 94).

Türkiye ekonomisinde yoğunlaşma ve tekelleşme eğilimlerinin artması sanayi sermayesini güçlenmesini göstermektedir. Bununla birlikte, sanayi kesiminde sermaye birikiminin seyrinin ve düzeyini gösteren bir diğer gösterge karlılık verileridir.

Tablo 8: Kamu ve Özel İmalat Sanayinde Karlılık Göstergeleri (1960–1980)

Yıllar	Kamu			Özel		
	Mark-up	Satış Karlılığı	Kar Payı	Mark-up	Satış Karlılığı	Kar payı
1960	62,4	38,4	76,2	24,5	19,7	64,4
1961	58,6	36,9	72,8	26,4	20,9	66,2
1962	55,4	35,7	72,0	27,4	21,5	66,6
1963	39,1	28,1	69,7	24,0	19,4	67,7
1964	42,0	29,6	69,9	24,6	19,7	66,8
1965	54,0	35,1	74,0	30,3	23,3	69,4
1966	51,0	33,8	73,4	30,2	23,2	70,4
1967	70,7	41,4	78,4	28,5	22,2	68,9
1968	80,9	44,7	80,5	27,4	21,5	66,6
1969*	77,6	43,7	80,0	28,2	22,0	67,6
1970	84,3	45,7	79,6	31,4	23,9	67,6
1971	87,9	46,8	81,2	29,8	22,9	66,1
1972	80,5	44,6	81,2	31,6	24,0	70,2
1973	61,7	38,2	77,7	25,5	20,3	66,2
1974	57,1	36,3	78,6	25,2	20,1	66,0
1975	56,0	35,9	76,0	22,9	18,6	63,8
1976	28,6	22,2	57,5	35,8	26,3	70,2
1977	33,2	24,9	59,9	30,5	23,4	64,9
1978	28,4	22,1	54,3	37,7	27,4	68,8
1979	23,9	19,3	49,9	35,0	25,9	67,8
1980	31,9	24,2	64,7	35,9	26,4	72,4

* tahmin Kaynak:

DİE (2003) Türkiye, İstatistik Göstergeler, 1923–2002 verilerinden hareketle hesaplanmıştır.

1960-1980 döneminde kamu ve özel kesim karlılık göstergeleri Tablo 8'den izlenebilir. 1960 yılında kamu kesiminde mark-up, satış karlılığı ve kar payı sırasıyla, %62,4, %38,4 ve %76,2 iken, 1970 yılında %84,3, %45,7 ve %79,6'ya yükselmiştir. Aynı dönemde özel kesim karlılık göstergeleri ise %24,5, %19,7 ve %64,4'dan %31,4, %23,9 ve %67,6'ya çıkmıştır. İmalat sanayi karlılık göstergeleri incelendiğinde birkaç nokta dikkat çekmektedir.

Bunların ilki, kamu kesiminin dönem boyunca tüm karlılık göstergeleri açısından özel kesimin üzerinde seyretmesidir. Örneğin kamu kesiminin 1960-1980 dönemi ortalaması mark-up, satış karlılığı ve kar payı verileri için sırasıyla %55,5, %34,6 ve %71,8 iken bu oranlar özel kesim için sırasıyla, %29,2, %22,5 ve %67,6'dır. İkincisi, karlılık göstergelerinin 1960'ların ortalarına kadar küçük dalgalanmalar gözlenirken, özellikle 1960'ların ortasından itibaren yükselmesi, devamında ise 1973-1976 arasında azalmasıdır. Özel kesim karlılık verileri 1975'ten itibaren düzelirken, kamu kesimindeki düzelme bir yıl geriden gelmektedir. Son nokta ise 1975-1980 yılları arasında karlılık göstergeleri açısından kamu ve özel kesim arasındaki farkın azalmaya başlamasıdır. Türkiye imalat sanayinin hem dış rekabetten korunan bir yapıda olması, hem de iç pazarda tekelleşme eğilimleri nedeniyle kar marjlarının yüksek düzeyde seyrettiği söylenebilir.

4.1.3 Siyasal ve Kurumsal Bir Güç [aktör olarak] Olma Yolunda Sanayi Sermayesi

Sermaye kesiminin güçlenmesi sadece ekonomik alanla sınırlı olarak değil, aynı zamanda siyasal alandaki etkinlikleriyle de değerlendirilmelidir. Yukarıda incelendiği gibi, bu kesimin tekelleşme ve yoğunlaşma niteliğinin artması, sermaye kesiminin ekonomik alandaki gücünü göstermektedir. 1960–1980 dönemi sermaye birikiminin sermaye ve devlet kurumsal yapısıyla ilgili temel eğilim, sermaye kesiminin kendi içindeki ayrışma ve değişimdir. 1960'ların başından itibaren sermaye kesimleri içinde ayrışmaların belirginleşmeye başladığı ve sanayi sermayesi gerek

örgütlenme gerekse ekonomik ve siyasal açıdan bir güç haline geldiği gözlenmektedir. Başka bir deyişle, sermaye kesimlerinin gerek kendi örgütlenmeleri ve kendi içindeki değişimi, gerekse hükümetlerle olan ilişkileri açısından bakıldığında siyasal gücünün arttığı söylenebilir. Türkiye sermayesi 1970'lere kadar odalar ve borsalar biçiminde örgütlenmiştir. 1971'de Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği'nin (TÜSİAD) kurulmasıyla sermaye kesimleri arasına farklılıklar açığa çıkmış, sanayi ve büyük burjuvazi kendi siyasal örgütlenmesini oluşturmuştur. Bu durum sermaye kesimlerinin siyasal konumlarındaki değişimlerden de izlenebilir.

Bilindiği gibi, sermaye kesimleri arasındaki değişimlerin izleri 1950'lerde yapılan düzenlemelere dayanmaktadır. Bu gelişmeler sermaye kesimi bir yandan ülke çapında Odalar Birliği biçiminde, diğer yandan sanayicilerin Ticaret ve Sanayiciler Odalarından ayrı bağımsız Sanayi Odaları şeklinde örgütlenmelerine fırsat vermiştir. 1950'li yıllarda başlayan ticaret sermayesinden sanayi sermayesine yönelme, 1960'larla birlikte giderek hız kazanmıştır. 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi sonrasında devletin sanayileşme amacıyla uyguladığı politikaların bunda etkili olduğu söylenebilir. Aynı zamanda, 1960 sonrasında uygulanan bu politikaların doğrudan bir sonucu da sermaye kesimleri arasında mücadelenin artması ve bazı kesimlerin güçlenmesidir. Burada devletin ekonomiye müdahalesinin yeni biçimleri, özellikle küçük burjuvazi ve küçük sermayenin ihtiyaçlarına uygun olmaktan ziyade, büyük burjuvazi ve sanayi sermayesine yöneliktir.

Sanayileşme politikalarından kaynaklanan sermaye kesimleri arasındaki bölünmeler genel olarak; ithal kotaları, dış ticaret ve döviz kuru, banka ve banka kredileri, doğrudan yabancı yatırımlar, toprak ve toprak reformu gibi konularda ağırlık kazanırken, özel olarak sermaye kesimleri arasındaki en temel mücadele ve ayrışmalar ise döviz ve döviz fiyatının belirlenmesi, banka kredileri ve ithal kotaları gibi konular da somutlaşmaktadır. Türkiye'de sanayinin döviz ihtiyacı bu dönemde iki nedenden kaynaklanmaktadır. Birincisi, her hangi bir büyük yatırımın

gündeme gelmesi halinde ithal parçalara duyulan ihtiyaç için gerekli olan döviz; ikincisi faaliyetini sürdüren kuruluşların hammadde ve aramalı ithalatı ihtiyacıdır. Yeni bir yatırım için döviz ihtiyacı ise özel kesim yatırım malları ithalat kotası, Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası ve daha küçük olan Sanayi Yatırım ve Kredi Bankası ve özel krediler olmak üzere bu üç kaynaktan sağlanmaktadır (Öncü, 1980:471).

Türkiye ekonomisinde 1950 sonrasında aşırı değerli bir döviz kuru politikasının uygulandığı bilinmektedir. Bu politikaların etkilerine bakıldığında en fazla faydalananların 1950–1960 döneminde ithalatçılar, 1960–1970 döneminde ise sanayiciler olduğu gözlenmektedir. Öyle ki, ithal malları yatırım kotası sınıflandırması altında Sanayi Odaları tarafından dağıtılan döviz, özellikle orta büyüklükteki işletmeler için 1960–1970 döneminde hayati bir kaynak niteliğindedir (Öncü, 1980:467).

Sermaye kesimi arasındaki bir diğer çekişme alanı bankacılık ve banka kredilerinin paylaşılmasıdır. Banka kredilerinin paylaşılmasında devlet, özel kesimin artan kredi ihtiyacına değişik yollarla müdahale etmektedir. Bu müdahalelerden ilki, iki temel yatırım ve kalkınma bankasının özel sanayi için orta ve uzun vade kredi sağlamasıdır. Bu bankalar ise 1950 yılında kurulan Türkiye Sanayi ve Kalkınma Bankası ile 1960 yılında kurulan Sanayi Yatırım ve Kredi Bankası'dır. Başka bir deyişle, devlet bankaları yatırım bankaları yoluyla özel kesime resmi borçlanma kanalıyla fonları yönlendirmektedir. Devlet müdahalesinin ikinci biçimi çeşitli kredi biçimlerine farklı oranların uygulamasıdır. Sonuncu uygulama ise Batılı sanayileşmiş ülkelerdeki bankaların tersine, özel bankalara izin verilmesidir (Öncü, 1980: 471). Özel kesim bankacılığı 1960 sonrasında güçlü sermaye gruplarının kendi bankalarını kurmasına yol açmıştır. Başka bir deyişle, holdingleşme, beraberinde holding bankacılığını da gündeme getirmiştir. "Holding bankaları" olarak adlandırılan bu yeni biçimin temel işlevi geniş ölçüde kardeş ticari ve/veya sanayi firmalara fon sağlamaktır (Eres, 2005:322). Bununla birlikte, holding bankacılığının gelişmesinde, i) hızla büyüyen firmaların, grupların

finansman gereksinimleri, ii) az bir öz kaynakla çok geniş bir kaynağı denetim altına alma, diğer bir deyişle holdingleşmenin pramitleşme etkisinden yararlanma, iii) finansal piyasalarda fon akımlarını denetim altında tutuma, iv) kamuoyunda bankası olan holding görüntüsü, imajı yaratarak saygınlık sağlama, v) her herhangi bir mali bunalımda holding bağlı kuruluşlara fon sağlamasını güvence altına alma, vi) holding banka modelini uygulayan gruplara öykünme gibi nedenlerin etkili olduğu söylenebilir (Akgüç, 1992:66).

Türkiye Sanayi ve Kalkınma Bankası ile Sanayi Yatırım ve Kredi Bankası'nın varlıklarının sınırlı kaldığı durumlar da büyük ticaret bankaları özel kesim sanayinin en temel kredi kaynakları olmaktadır. Ancak farklı faiz oranı ve kısa dönem borçlara yüksek faiz politikası ticaret bankalarının uzun vadeli sanayi girişimlerine yatırım yapmak yerine ticaret kanalına girmelerine yol açmaktadır. Büyük ve küçük firmalar arasında banka kredilerinin paylaşılmasından kaynaklanan çatışma, sanayi ve ticaret kesimleri çıkarları arasında uzun zamandır devam eden farklılıkları da yinelemektedir. 1950'lerde ve 1960'ların başında ticaret-sanayi arasındaki bölünme ithal kotaları ve kısıtlamaları etrafında iken, 1970'lerde banka kredileri en temel çatışma kaynağı haline gelmiştir (Öncü, 1980:471-472). Sonuçta, Türkiye'deki bankacılık yapısı gelişmiş ülke örneklerinden farklı olarak sanayinin gelişmesine ve tekelleşmesine önemli bir katkı sunmuştur. Bilindiği gibi, gelişmiş kapitalist ülkelerde "finans kapital" olarak adlandırılan yapı, tekelleşmiş sanayi sermayesi ile büyük banka, ticaret ve toprağa bağlı sermayelerin kaynaşmasından oluşmaktadır. Sermayenin bir kesiminin böylesine bir nitelik değişimine uğrayabilmesi için, birbirinden ayrı olarak, bir yerde sanayide diğer yerde bankacılıkta tekelleşme sürecinin at başı ve paralel bir şekilde yürümesi gerekirken, Türkiye'de önce büyük bankalar kurulmuş (örneğin Türkiye İş Bankası) ve sonra bankalar vasıtasıyla yapılan sanayi yatırımları ve sağlanan krediler, sanayide tekelleşmeyi teşvik etmiştir (Özkol, 1977:10).

Yukarıda açıklandığı gibi, 1950'ler ve 1960'ların başında ticaret-sanayi sermayesi arasındaki ayrışma ithal kotaları ve kısıtlamaları etrafında yoğunlaşırken; 1970'lerde banka kredileri ve döviz en temel çatışma alanı olmuştur. Dolayısıyla, sermayenin farklı kesimlerini temsil eden odalar ve borsalar bu kesimlerin çıkar çatışmalarının somutlaştığı alanlar olduğu vurgulanabilir. Bununla birlikte, odalar ve borsalar etrafındaki mücadele sadece sermaye kesimleriyle sınırlı kalmamış, siyasal partiler ve hükümetler de bu yapılar aracılığıyla mücadeleye dahil olmaya çalışmışlardır. Örneğin, 1960'larda DP geleneğini sürdüren Adalet Partisi (AP) iş dünyasının çıkarlarını birleştirmeye çalışarak bu kesimlerin desteğini kazanma yoluna gitmiştir. 1960'ların ortasında AP lideri S. Demirel'in genişleyen etkisi sayesinde iş dünyasının çıkarını bu partinin vesayeti altında birleştirmeyi sağlamıştır. Öyle ki, 1965 seçimlerinde daha önce AP'yi doğrudan desteklemeyen TOBB ve İTO, buna rağmen, partiyi desteklemişlerdir (Barkey, 1990:150).

Ancak bu durum uzun sürmemiş sermaye içindeki kesimlerin siyasal yönelimleri değişmiştir. Sermayenin kesimlerinin farklı siyasal partilere yönelmesinin temelinde sanayi sermayesinin güçlenmesi karşısında, özellikle tarım ve küçük sanayinin öneminin azalması bulunmaktadır. Öyle ki, 1960'ların sonunda sanayi sermayesinin güçlenerek tekelci bir niteliğe bürünmesi, Anadolu'daki geleneksel yapıyı olumsuz bir biçimde etkileyerek, AP'nin kendilerine destek olacağına inanan bu kesimlerin partinin büyük sermayeyi desteklemesi karşısında farklı siyasal partilere yönelmesine yol açmıştır. Genelde küçük tüccar ve üreticilerden oluşan ve "Anadolu küçük burjuvazisi" olarak adlandırılabilir kesim bu gelişmeler karşısında Güven Partisi, Milli Nizam Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi gibi daha küçük partilere yönelmiştir (Ahmad, 1981:19). Bu gelişme, aslında Türkiye'deki sanayileşmenin siyasal bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Sonuçta, AP hükümeti, 1960'lı yıllarda yaşanan iktisadi genişleme sayesinde sermaye kesimlerinin büyük bir bölümünün desteğini sağlayabilmiştir. Ancak bu durum, büyük sermayenin güçlenerek holding şirketleri biçiminde

örgütlenmesi ve tekelleşme eğilimlerinin artması, sermayenin daha küçük kesimleri arasında sorunları ve ayrışmaları gündeme getirmiştir. Bu ayrışma ve/veya çatışmada etkili olan temel faktörlerden bir tanesi ticaret ve sanayi odalarının ağırlıklı olarak küçük sanayi ve ticaret sermayesinin kontrolünde olması ve bu odaların ithal izinlerini dağıtmasıdır. Benzer bir çatışma alanı ise banka kredilerinin dağılımıdır.

Sanayi sermayesinin artan gücü, 1960'ların sonlarında Türkiye Odalar Birliği içinde büyük çatışmalara yol açmakla kalmamış; siyasal arenada da, kapitalizmi savunan en büyük partiyi, Adalet Partisi'ni, ikiye bölecek kadar ağırlık kazanmıştır. Örneğin, Necmettin Erbakan 1969 yılında o zamana kadar yönetimi kontrol etmiş olan büyük iş adamları tarafından dışlandıklarını hisseden orta ve küçük ölçekli sanayi kuruluşlarının temsilcilerini başarılı bir biçimde etkileyerek, AP delegelerine karşı, Odalar Birliği seçimlerini kazanmıştır. Bu durum karşısında hükümet, Odalar'a karşı saldırıya geçmiştir. Saldırının önemli boyutu Odalar'ın kontrolündeki ithalat yetkilerinin yeniden ticaret bakanlığına devredilmesidir. Odalar'ı çok önemli bir gelir kaynağından yoksun bırakan bu karar, kısa bir süre sonra, Birlik yönetiminin Erbakan grubundan AP'nin desteklediği bir yönetimin eline geçmesiyle bu karardan vazgeçilmiştir. Ancak benzer bir gelişme 12 Mart sonrasında da gözlenmektedir.

Gerçekte, siyasal bir değişim olarak yansıyan gelişme aslında çeşitli sermaye kesimlerinin arasındaki çatışmaların bir sonucudur. Sermaye kesimleri arasındaki bu ilişkiler, Türkiye'de "üretken sermaye" oluşumu ve bu oluşumun somut karşılığı olan "iç burjuvazi"⁶nin ortaya çıkışı biçiminde de ele alınabilir. Yukarıda açıklandığı üzere, özellikle 1970'lerin başında artık sermayenin merkezileşmesi, yoğunlaşması ve holdingleşme gibi eğilimler "iç burjuvazi"nin ayakları üzerinde durmaya başladığını göstermektedir (Ercan ve Tuna, 2006:171).

⁶ Türkiye açısından "iç burjuvazi" kavramının ele alınışı için Ercan ve Tuna'ya (2006) bakılabilir.

Türkiye’de sermaye kesimlerinin gücünü göstermesi açısından önemli bir gelişme de sermaye kesimlerinin yeni örgütlenmelere yönelmesidir. Büyük sermaye gruplarının özellikle sanayi sermayesinin yeni bir örgütlenmeye gitmesinde etkili olan faktörlerden bir tanesi de mevcut yapılarda yeterince temsil edilemedikleri yönündeki inançtır. Büyük sermaye grupları, büyüklükleri oranında temsil edilme hakkına kavuşamadıkları Odalar Birliği’ni, kurumun gerek seçim sistemini değiştirmeye, gerekse yetkilerini kısıtlamaya çalışarak çeşitli şekillerde kendi hegemonyalarına almaya çalışmışsalar da bu konuda başarılı olamamışlardır. 1950’lerden itibaren kendi örgütlenmelerini yaratan sermaye kesiminin 1970’lerde kendi içindeki sanayi ve büyük burjuvazi unsurlarının ayrı bir yapıda örgütlenmesi, bu kesimlerin ne denli güçlü bir konuma geldiğini göstermesi açısından önemlidir. 1970’li yıllar, sanayi sermayesinin bu ihtiyacı doğrultusunda iki yapının oluşumuna sahne olmuştur. Bunlardan ilki, Türkiye’de sekiz sanayi odasının gayri resmi bir şekilde kendi aralarında oluşturduğu “Sanayi Odaları Birliği”; ikincisi ise tümüyle bağımsız bir şekilde gelişen TÜSİAD’ın kuruluşudur.

Yasal bir dayanağı olmayan ve gayri resmi bir şekilde oluşan Sanayi Odaları Birliği’nin temelleri 1967 yılında, Odalar Birliği içinde yeniden yapılanma isteyen sanayiciler tarafından atılmıştır. Sanayicilerin ekonomide artan rollerine bağlı olarak ağırlıklarını daha fazla duyurma girişimleri Odalar Birliği yönetimi tarafından hiçbir zaman benimsenmemiştir. Buna rağmen, Sanayi Odaları Birliği’nin 1970’ler boyunca giderek daha fazla güçlendiği ve sesini geniş kitlelere duyurmayı başardığı söylenebilir. Öyle ki, yasal bir statüsü olmamasına karşın, birçok bakanlık Sanayi Odaları Birliği’nin muhatap kabul etmek zorunda kalmıştır. Aslında burada alınan kararların yasalar önünde bir geçerliliği yoktur, ancak kamuoyu oluşturmak açısından birliğin çalışmaları sanayicilere önemli yararlar sağlamıştır (Altun, 2009: 99-100).

Türkiye büyük sermayesinin ikinci ve daha etkili örgütü ise TÜSİAD’dır. 1960’ların başında büyük sermaye çevreleri tarafından örgütlenen Ekonomik

ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti⁷ aslında TÜSİAD'a uzanan sürecin ilk adımları olarak nitelenebilir. Bu girişim iş çevreleri, üniversite öğretim üyeleri ve hükümet yetkililerinden oluşan üçlü bir yapı niteliğindedir. Bu yapı, 1961 Anayasası'nın liberalliği nedeniyle doğal olarak uzun yıllar bastırılmış olan halkçı ve sosyalist hareketlerin yayılmasına karşı düşünülmüş çok ince bir karşı koyma girişimi olarak da nitelenmektedir (Buğra, 2008:202). TÜSİAD'ın kurulmasında Türkiye'nin siyasal ve toplumsal yaşamındaki gelişmeler, sol hareketin yükselişi ve özellikle büyük sermayenin ve sanayi kesimlerinin çıkarlarının temsil edilmesinde TOBB'un yetersizliği en temel faktörler olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, özel kesimin gelişmesinde ülkenin siyasal kültürünün sınırlayan özellikler ve ülkenin ekonomi politikalarının etkili olduğu da söylenebilir (Öncü, 1980:474; Gülfidan, 1993: 26; Altun, 2009:79, Berker ve Uras, 2009:90). 1971 yılında Türkiye'nin en büyük 12 sanayici tarafından kurulan TÜSİAD, üye sayısı hızla yükselerek 1973 yılı sonunda 110'na ulaşmıştır.

TÜSİAD'ın kurulması ülkenin içinde bulunduğu toplumsal ve siyasal atmosfer dikkate alındığında daha iyi anlaşılabilir. Yükselen sol siyasal hareket, özel kesime yönelik saldırıların giderek artması, şiddet içeren olayların tırmanışı ve DİSK'in işçiler adına yarattığı pazarlık gücü, büyük sermaye kesiminde derin korkulara ve endişelere yol açmıştır. Böyle bir ortamda büyük sermayenin örgütlenmesi bir zorunluluk haline gelmiştir. Büyük sermayenin önemli temsilcilerinden Selçuk Yaşar'ın sözleri de bu durumu doğrular niteliktedir (Altun, 2009:89):

“Ülke alev alev yanıyordu... DİSK ve TİP kurulmuş, Batı'ya karşı, yabancı sermayeye karşı büyük bir düşmanlık kışkırtılıyor, servet yanlısı olmak vatan hainliği ile eş tutuluyor, hem devlet düşmanlığı yapılıyor, hem de

⁷ Konferans Heyeti, model olarak ABD'de işadamlarını, siyaset ve bilim çevrelerini bir araya getirerek problemlere ortak çözüm bulmayı hedefleyen “Conference Board”ı örnek almıştır (Altun, 2009:82). Konferans Heyeti'nin 1962 yılındaki ilk seminerinde tartışılmaya açılan konu “sanayide yatırım ve sermaye birikimi” olmuştur. Sanayi kesiminin bu konudaki girişimlerinin ne kadar önemli olduğu bu ilk toplantının konusundan da anlaşılmaktadır.

koyu devletçilik öne çıkarılıyordu. Kaosa gidiyorduk ülkece. Doğu Bloku, Türkiye'deki her türlü anarşik olayı el altından destekliyordu... Türkiye kendini müdafaa etmek zorundaydı. Aşırı sol almış başını girmiş, karşıt kamp da oluşmuştu. Kimse kimsenin düşüncesine önem vermiyordu. Kavga ortamı bir anda silahlı çatışmalara dönüverdi.”

Bu girişimle aslında, Türkiye'deki büyük sermayenin siyasal, toplumsal ve ekonomik belirsizlik ortamında bir karşı cephe oluşturarak bir savunma hattı yaratmaya çalıştığını göstermektedir. Çünkü 1970'lerin başında Türkiye sermayesinin bu en büyük kesimi, kendini baskı altında hissetmekte ve varlığını tehdit eden ve gelişmesine engel olacak unsurlar karşısında bir korunma duygusu ve refleksi geliştirmektedir.

4.1.4 Düzenin Restorasyonu ve Sanayi Sermayesi

1970'lerin aşında sermaye birikiminin toplumsal yapılarını etkileyen en önemli gelişme 12 Mart 1971 askeri müdahalesidir. Askeri müdahalenin gerekçesi, ülkede artan siyasal ve toplumsal huzursuzluğun ve yükselen işçi hareketinin önlenmesidir. Bir sonraki bölümde anlatıldığı gibi, 1960'ların sonlarından itibaren Türkiye'de özellikle gençlik ve işçi sınıfından oluşan toplumsal muhalefet hızla yükselmiştir. Muhalefetin bu denli güçlenmesinde ise Türkiye İşçi Partisi ve Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) önemli katkıları bulunmaktadır. DİSK'in hızlı ve etkili yükselişi karşısında AP hükümeti, Haziran 1970'de Sendikalar Yasası'nı yeniden düzenleyerek, sendikanın büyümesini engellemeye çabalamıştır. Bu girişime işçilerin tepkisi ise 15-16 Haziran'da İstanbul ve Kocaeli bölgesinde genel greve gitmek olmuştur. İşçi sınıfının geniş ve daha çok kendiliğinden gösterisiyle yasaya tepki göstermesi İstanbul-Marmara bölgesini felç etmiş; hükümet, düzeni ancak askeri güç kullanarak ve kentin bütün fiziksel ulaşım yollarını keserek sağlayabilmiştir. Bu olay, gösteriyi “devrim provası” olarak tanımlayan hükümet için bardağı taşıran son damla niteliğindedir.

12 Mart askeri müdahalesin Türkiye'deki diğer askeri müdahalelerden farkı doğrudan iktidara el koymaması, bunun yerine, Meclisin çalışılmasına izin verilerek askeri vesayet atında ülkenin yönetilmesidir. Askeri müdahalenin hemen sonrasında ülkede istikrarı ve düzeni sağlamak için 11 ilde⁸ sıkıyönetim ilan edilmiş, Meclis dışındaki siyasi faaliyetlere son verilmiş, sıkıyönetimin ilk günlerinde siyasi gençlik örgütleri kapatılmış, meslek gruplarının ve sendikaların toplantıları ve seminerleri yasaklanmıştır. Bununla birlikte, hangi niyet ve amaçla olursa olsun grev ve lokavtları yasaklanarak, toplu sözleşme ve ücretleri Türkiye'nin üstesinden gelemediği bir lüks olarak gören İşveren Kuruluşları'nın insafına bırakılmıştır.

Türkiye sermaye kesimi 1970'lerin başında kendisine yönelik iki temel tehdit hissetmektedir. Bunların birincisi, devletin özel kesimin faaliyetlerine yönelik olarak zaman zaman kısıtlayıcı ya da engelleyici bir çizgi izlemesi, ikinci ise sol akımların özel kesim açısından rejimi tehlikeye düşürecek yükselişidir. Bu açıdan bakıldığında, 12 Mart rejiminin ülkenin siyasallaşmasının sorumlusu olarak kabul edilen solu ve işçi sınıfı hareketini bastırdığı ve büyük sermaye kesimlerinin konumunu güçlendirdiği söylenmektedir (Ahmad, 1981:13; Keyder, 1998:69). TİP'in kapatılması, 1961 Anayasası'nın garanti altına aldığı bazı hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması ve kamuoyunda etkili olan sol düşünürlerin tutuklanması, siyasal alanda solun büyük bir darbe aldığını göstermektedir. Bu dönemin sanayi sermayesine yönelik uygulamalarının ilk ve en etkili önlemi grevlerin yasaklanıp örgütlenme hakların kısıtlanmasıdır.

12 Mart ile birlikte N. Erim başkanlığında teknokratlardan oluşan bir hükümet kurulmuştur. Hükümetin amacı ise kamu düzenini sağlamak ve uzun zamandır gecikmiş olan bazı sosyoekonomik reformları hayata geçirmektir. Bu program toprak reformunu, tarım vergisini, maden sanayinin ulusallaştırılmasını ve ortak girişimlerde Türk vatandaşlarının payını en az

⁸ Sıkıyönetim ilan edilen iller; Ankara, İstanbul, İzmir, Kocaeli, Sakarya, Zonguldak, Eskişehir, Adana, Hatay, Diyarbakır ve Siirt'tir.

%51'de tutarak Türkiye sanayisini korumaya yönelik önlemleri içermektedir. Bu reform programı sermaye ve tarımdaki çıkar çevrelerinin sert muhalefetiyle karşılaşmıştır. Büyük toprak sahipleri, hükümetin toprak reformu ve tarımsal gelirlerin vergilendirilmesi planlarına şiddetle karşı çıkmış ve Erim hükümetine güçlü bir muhalefet sergilemiştir. Başka bir deyişle, Türkiye sermayesi içinde halen küçük bir kesimi oluşturan en büyük girişimciler ve sanayiciler dışındaki iş dünyası, programı kendi varlığına yönelik bir tehdit olarak algılamaktadır (Ahmad, 1996:288-289). Buna karşılık, program sadece Vehbi Koç ve N. Eczacıbaşı gibi büyük sanayi sermayesi tarafından desteklenmektedir. Örneğin V. Koç, 9 Nisan 1971 tarihinde düzenlenen bir toplantıda genel olarak Nihat Erim hükümetinin reform politikasını benimsediğini dile getirerek, hükümet programının ülkenin bütün sorunlarına gerçekçi teşhisler koymasını memnuniyetle karşıladığını söylemektedir (Altun, 2009:57). Erim hükümetindeki teknokrat kadronun kabineden uzaklaştırılması ve yeni bir programın açıklanması sanayiciler dışındaki iş çevrelerinin rahatlamasına yol açmıştır. Birkaç istisna dışında, ülkedeki bütün ticaret odaları yeni kabineyi olumlu karşılamış ve destek vereceklerini vaat etmişlerdir. Erim hükümetinin bu yeni programı, iş dünyasının birçok talebini karşılar niteliktedir. Özellikle bu yeni programın parlamenter demokrasiye geri dönüşü, özel kesimin çıkarlarının korunması, yabancı sermaye yatırımlarının teşvik edilmesini ve NATO'ya desteği vurgulamaktadır (Ahmad, 1996:293). Sonuç olarak, yeni kabine ilkinin aksine iş dünyasının bütün taleplerini karşılar görünmektedir.

12 Mart rejimi, 1961 Anayasası'nın getirdiği birçok temel hakkı kısıtlayarak önemli siyasi değişiklikleri gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda, anayasa değiştirilmiş, özel mahkemeler kurulmuş, üniversitelere kısıtlanmalar getirilmiş ve sendikalar pasifleştirilmiştir. Bu yapılara karşın, temel önemdeki ekonomik ve toplumsal sorunlar, örneğin toprak reformu, çözülmemiştir. 12 Mart döneminde grevlerin yasaklanması, işçilerin ücret pazarlığı gücünü zayıflatırken, fiyat artışları da reel ücretlerin gerilmesine katkıda bulunmuştur. Tarımsal ürünlerin (özellikle buğdayın) hükümetçe

denetlenen taban fiyatları da, sanayi malların fiyatlarından daha düşük bir hızla artmış; bu durum, ticaret hadlerini gıda üreticisi çiftçinin aleyhine çevirmiştir. Banka kredilerinin genişletilmesiyle sermaye kesimlerine ucuz para sağlanmakla birlikte, aynı zamanda fiyat artışları karları olumlu yönde etkilemiştir. Bu uygulamalar 12 Mart döneminin sanayi sermayesi için oldukça faydalı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, yukarıda açıklandığı gibi, sermaye yoğunlaşması ve tekelleşme eğilimleri bu dönemde keskin bir yükseliş sergilemiştir.

Sonuçta 1973 genel seçimleri, Türkiye’de 12 Mart Muhtırası ile başlayan rejimin ardından yeniden demokrasiye dönüşü simgelemektedir. Bu süre içinde Türkiye için “lüks” olduğu iddia edilen 1961 Anayasası’nın yaklaşık dörtte biri değiştirilerek, toplumsal muhalefeti bastırmak için sert önlemler uygulanmıştır. Bütün bu uygulamaların gerekçesi ise bozulan toplumsal barışın ve sosyal dengelerin yeniden sağlanmasıdır. Türkiye toplumu 1973 seçimlerinde farklı beklentiler için girmiş, fakat seçim sonuçları siyasal istikrarsızlığın devam edeceğini göstermiştir.

4.1.5 Güç Dengeleri Değişiyor: Sermayenin Yükselen Muhalefeti

1970’lerin ikinci yarısından itibaren sermaye-devlet ilişkilerinde önemli değişimlerin gerçekleştiği gözlenmektedir. Bu durum özünde, sermaye kesimlerinin 1960’ların başında Türkiye toplumundaki gücündeki ve konumundaki değişimle ilgilidir. Sermaye kesimleri (özellikle sanayi sermayesi) 1960’ların başında bağımsız bir siyasal güce sahip değil iken, 1970’lerin sonunda ekonomik gücünün artmasına bağlı olarak önemli bir toplumsal figür halini almıştır. Bu değişimin temelinde, sermaye kesimlerinin genelde siyasal solun, özelde CHP’nin yükselmesi karşısında gerek örgütlenme, gerekse siyasal alana müdahalelerle bir tavır alma ihtiyacı yatmaktadır. 1978-1980 yılları arasında sermaye kesimleri Ecevit hükümetine yönelik bir muhalefeti örgütlemekte, 24 Ocak kararları ve 12 Eylül askeri darbesi gibi önemli hemen her olayda tavır alarak gücünü göstermekte ve

Türkiye toplumunda konumunu güçlendirmektedir. Bir bütün olarak, 1970'lerin sonunda sermaye ve devlet ilişkileri açısından sanayi sermayesi hem diğer sermaye kesimleri arasında hem de Türkiye toplumunda siyasal gücünü artırarak hakimiyet kurabilmiştir.

1970–73 dönemi Türkiye ekonomisi açısından görece iyi sayılabilecek bir dönem olmasına karşın, petrol krizi ve Kıbrıs müdahalesi nedeniyle, 1974 sonrasında ekonomi kötüleşmeye başlamıştır. Bu durum Tablo 8'de gösterilen karlılık verilerinde de izlenebilir. Özellikle kamu kesimi karlılığındaki keskin azalmalar dikkat çekicidir. 1973'te kamu kesimi mark-up, satış karlılığı ve kar payı açısından sırasıyla % 62,7, %38,2 ve %77,7 iken, bu oranlar 1976 yılında % 28,6, %22,2 ve %57,5'e gerilemiştir. Özel kesimin karlılık göstergelerindeki azalmalar daha sınırlı düzeylerde kalmıştır. 1973 yılında özel kesim mark-up, satış karlılığı ve kar payı sırasıyla % 25,5, %20,3 ve %66,2 iken, 1975'te %22,9, %18,6 ve %63,8'e gerilemiştir.

1970'lerin ilk yarısında dikkat çeken bir gelişme de tasfiye edilen şirket sayılarında artışlardır. Odalar Birliği verilerine göre, 1970-1975 döneminde 3631 kolektif şirket, 522 limitet şirket, 677 komandit şirket, 181 anonim şirket ve 34 kooperatif fesih ve tasfiyeye olmuştur. Aynı dönem içinde 35.988 firma ise ticareti terk etmiştir. Konkordato isteminde bulunan firma sayısı 283'ü, iflas eden firma sayısı 375'i bulmuştur. Altı yıllık dönem boyunca protesto edilen senet sayısı 4 milyon 603 bini aşmıştır. 1976 yılında birçok sektörde fabrika kapanmalarının ardından da orta ve küçük şirketlerin büyük sermayenin baskısına dayanamaması bulunmaktadır (Silier, 1977:36).

Bu sürecin 1970'lerin ikinci yarısındaki seyri açısından dikkat çeken nokta yeni kurulan ya da feshedilen şirket biçimleri ve sayılarındaki değişimdir. Tasfiye edilen ve yeni kurulan şirket verileri Tablo 9'dan izlenebilir. 1976-1981 yılları arasında kurulan ve tasfiye edilen şirketlere bakıldığında, kolektif şirketler ve anonim şirketleri dikkate almak gerekir. Küçük aile şirketi yapısının gösteren kolektif şirketlerde istikrar kararlarıyla

birlikte fesih işlemlerinin hızlandığını, fakat buna karşılık daha büyük şirketler olan anonim şirketlerde fesih işlemlerinin azaldığı, tersine anonim şirket kuruluşlarının hızlandığı gözlenmektedir. Örneğin 1976'da kurulan anonim şirket sayısı 1196 iken, 1978'de 1783'e ve 1980'de 2406'ya çıkmıştır 1976-1981 yılları arasında feshedilen ve kurulan şirketleri dikkate alarak, Türkiye'de 1976'da oldukça yüksek olan yoğunlaşmanın, istikrar kararlarıyla daha da hızla artarak sürdüğü söylenebilir (Tekeli, 1984:236).

Tablo 9: Türkiye’de Kurulan ve Feshedilen Şirketler, 1976-1981

	1976	1977	1978	1979	1980	1981
Kolektif Şirketler						
Kurulan	2269	2626	2623	3184	2979	1940
Feshedilen	523	846	304	1054	998	2051
Komandit Şirketler						
Kurulan	332	363	284	319	364	232
Feshedilen	86	130	34	156	117	229
Limited Şirketler						
Kurulan	759	902	936	1060	1331	1881
Feshedilen	40	115	99	49	21	68
Anonim Şirketler						
Kurulan	1196	1651	1783	1962	2406	2929
Feshedilen	14	16	21	9	4	-

Kaynak: aktaran, Tekeli, 1984:237.

Sermaye birikimi açısından üzerinde durulması gereken önemli bir nokta da 1970'lerin ikinci yarısında sabit sermaye yatırımlarında gözlenen yavaşlamadır. Başka bir deyişle, 1976 yılında toplam sabit sermaye yatırımları içinde imalat sanayinin payında azalışların gözlenmesi, ekonomideki sorunların ortaya çıkışını göstermesi açısından önemlidir. 1976-1980 döneminde sabit sermaye yatırımları içinde imalat sanayinin payında bir azalma eğilimi gözlenmektedir. Öyle ki, 1963-1976 döneminde toplam sabit sermaye yatırımları içinde imalat sanayinin payı %33,1 iken, 1977-80 döneminde %29,8'e kadar gerilemiştir. Burada dikkat çeken nokta, özel kesim sabit sermaye yatırımları içinde imalat yatırımlarının payında gözlenen keskin azalmalardır. Örneğin, 1975'de sabit sermaye yatırımlar için imalat sanayinin payı %43,3 iken, 1978'de %36,9'ya ve 1980'de ise %30

gerilemiştir. Benzer bir eğilim 1975-1978 döneminde kamu kesimi imalat yatırımlarında da gözlenmektedir. Ancak burada vurgulanması gereken nokta, 1979-80 döneminde kamu kesiminde sabit sermaye yatırımları içinde imalat yatırımlarının payının artmasıdır.

1970'lerin ortalarında Türkiye sermayesi açısından devletle ilişkilerinde sıkıntı yaratan nokta, bir siyasi iktidardan diğerine, iktisadi politikaların sık sık değişmesine bağlı olarak devletin müdahale biçiminde ortaya çıkan belirsizliklerdir. Bu durum temelde, istikrarsız koalisyon hükümetlerinden kaynaklanmaktadır. Ancak burada sorunu sermaye birikiminin devamı açısından değil, sadece kısa vadeli politikalar ve sermaye içi farklı kesimlere etkileri bağlamında değerlendirmek gerekmektedir. Aksine, devletin doğrudan sermaye kesimlerinin faaliyetlerine bir engelleme getirmesi söz konusu değildir. Burada önemle vurgulanması gereken nokta, 1960–1980 dönemin içerisinde iktidar değişikliklerine bağlı olarak farklı ekonomi politikaları uygulansa da, temel anlayışın ve amacın değişmemiş olmasıdır. Başka bir deyişle, genel olarak sermaye açısından temelde bir değişiklik yoktur. Bu durumun tek ve zayıf istisnası Ecevit liderliğindeki CHP'nin varlığıdır. Sermaye kesimlerinin CHP iktidarına yönelik korkusu, devletçi politikaların gündeme gelebileceği ve sermayenin alanlarının kısıtlanabileceği düşüncesidir.

12 Mart sonrasında özel kesime mesafeli veya soğuk bakan bir siyasi partinin iktidara gelmesi sermaye kesimlerine tanınan kimi ayrıcalıkların iyice kısıtlanması anlamına gelmektedir. Örneğin CHP-MSP'nin Ecevit liderliğinde bir koalisyon hükümeti oluşturması, Odalar açısından bakıldığında bu kurumun bazı ayrıcalıklarının alınması anlamına gelmiştir. Hükümet önce Odalar'ın ithal malları fiyat listelerinin hazırlanması yetkisini, sonra da resmi bir gazete olan Ticaret Sicili Gazetesi'ni çıkarma hakkını elinden almıştır. Böylelikle kurumun elinde kalan son iki ayrıcalığın da bu dönemde elinden alındığı anlaşılmaktadır.

1970'lerin ortasından itibaren sermaye için öncelikli sorun siyasal istikrarın biran önce sağlanmasıdır. 1975-1977 yılları arasında Demirel liderliğinde Milliyetçi Cephe hükümeti ülkenin ekonomik ve toplumsal sorunlarının giderek artması sermaye çevrelerinde CHP ile AP arasında bir işbirliğini gündeme getirmektedir. Örneğin, Vehbi Koç daha önce birçok kez gündeme getirdiği gibi, CHP-AP ortaklığı için 27 Ağustos 1975'te bir kez daha girişimde bulunmuştur. Koç'a göre tek çözüm, CHP ile AP'nin tüm anlaşmazlıkları bir tarafa bırakıp, ülkenin çıkarları doğrultusunda bir araya gelmeleridir. Koç'un bu görüşü, 18 Ekim'de yapılan bir açıklamayla başka işadamları tarafından da desteklenmiştir. Ne var ki, Koç'un bu önerisi siyasi partilerde gerçekçi bir yankı bulmamıştır. Bu koşullarda, Türkiye sermaye kesimleri sermayenin ortak çıkarlarını dile getirmek için, arasındaki farklılıklara rağmen, yeni bir yapılanma ihtiyacı duymuşlardır. Bu amaçla, özel kesimin beş üst kuruluşu olan Odalar Birliği, TİSK, TZOB, TESK ve TÜSİAD bir araya gelerek 1976'nın son günlerinde "Hür Teşebbüs Kuruluşları Birliği"ni oluşturma kararı almıştır. İlk toplantısını Aralık 1976'da gerçekleştiren Hür Teşebbüs Konseyi temsil ettiği kitlenin büyüklüğü açısından, hiç kuşkusuz o güne kadar oluşturulmuş en büyük özel kesim girişimidir ve büyük bir güç potansiyelini elinde bulundurmaktadır (Altun, 2009:228). Ancak çok farklı kesimleri temsil eden kuruluşları uyumlu bir şekilde bir araya getirmenin kolay olmayacağı da çok kısa bir zamanda anlaşılmıştır. Bu girişimi önemli kılan, ortaya çıkmasına yol açan etkidir. Sermaye kesimlerinin bir araya gelmesine yol açan etkenlerin başında CHP'nin yükselen gücüne karşı bir savunma mekanizması oluşturulmasıdır. Sermaye kesimlerinin bu yeni yapısı 1977 seçimleri öncesinde özel kesime bir canlılık ve dinamizm getirmeyi başarmıştır. Ancak ortaya çıkmasına neden olan faktör, yani CHP'nin yükselişi 1977 seçimlerinde devam etmiştir.

4.1.6 Sermaye Ecevit Hükümetine Karşı

Seçimlerden en fazla oyu alarak çıkan Ecevit'in hükümet kurmayı başaramaması üzerine S. Demirel, ikinci Milliyetçi Cephe hükümetini

kurmuştur. Fakat bu hükümet altı ay gibi kısa bir süre iktidarda kalabilmiş, yerine Ecevit meclis içindeki diğer partilerden aldığı destekle 1978 yılında iktidara gelmiştir. Milliyetçi Cephe hükümetleri döneminde sanayicilerin altından kalkamayacakları şekilde borçlanmaları ve birçok fabrikanın hammadde yedek parça ve yatırım malları ithalatında ciddi sıkıntı yaşaması, sermaye çevrelerinin Ecevit hükümetine yönelik büyük beklentiler içine girmelerine yol açmıştır. Başka bir deyişle, sermaye kesimleri CHP'nin yükselişine karşı oluşturulan Hür Teşebbüs Konseyi girişiminin beklenen etkiyi yaratmaması karşısında, Ecevit hükümetini destekleme eğilimine yönelmiştir. Bu noktada akla gelen soru TÜSİAD'ın neden Ecevit hükümetini desteklediğidir. Barkey'ye (1990:162-163) göre bu desteğin gerisinde üç neden bulunmaktadır. Bunlardan ilki, CHP'nin bazı şartlar altında, neredeyse parlamentoda yeterli çoğunluğu sağlamaya yaklaşan tek parti olmasıdır. İkincisi, DİSK'in seçimlerde CHP'yi desteklemeye karar vermesinin sanayiciler için Ecevit'in İngiliz İşçi Partisi benzeri bir "sosyal sözleşme" modeli yaratabileceği beklentisidir. Sonuncusu ise Ecevit'in sanayi sektörüne daha fazla inanmış bir tavır sergilemesi ve diğer partilerden farklı olarak ticaret ve tarım kesimlerine hiçbir borcunun bulunmamasıdır.

Ecevit hükümeti ekonomik koşulları düzeltmek için 1978 Mart ayında İstikrar Programını uygulamaya koymuştur. Program kapsamında TL %33 oranında devalüe edilmiş, yurtdışından alınan kaynaklarla dış ödemeler dengesi sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak 1978 programı çerçevesinde uygulanan politikalar sonucunda mili gelir sadece %1,2 oranında büyümüş, dış ticaret açığının azalmasına karşılık enflasyon denetlenememiştir. 1978 yılında milli gelir büyüme oranındaki düşüşün ana nedeni sanayi sektörü büyüme oranındaki gerilemelerdir. Örneğin 1977 yılında %6,6 büyüyen sanayi sektörü 1978'de keskin bir azalış sergileyerek %3,1'e gerilemiştir. Madencilik, elektrik, gaz ve su sektörlerinin milli gelir içerisindeki payları küçük olması ve bu sektörlerin büyüme oranlarında önemli bir düşüş gözlenmediği için sanayinin ve dolayısıyla milli gelirin büyüme oranındaki düşmenin ana nedenleri imalat sanayi büyüme oranındaki gerilemeden

kaynaklandığı söylenebilir (Olgun, 1978:92). İstikrar programına rağmen fiyat artışları devam etmiş, 1977'de %22,5 olan enflasyon artışı 1978'de % 53,3'e yükselmiştir. Sonuçta, 1978 Mart ayında uygulamaya konulan İstikrar Programına karşın 1978 yılında reel milli gelirin büyüme oranı düşmüş ve enflasyon oranı yükselmiştir. Öyle ki, enflasyon 1978–80 döneminde ortalama %72,2 gibi yüksek bir artış eğilimi sergilemiştir. Yüksek enflasyon oranlarının özellikle imalat sanayi sabit sermaye yatırımlarını olumsuz etkilediği söylenebilir. Çünkü yüksek enflasyonun yarattığı belirsiz ve istikrarsız ortam sermayenin yatırım kararı vermesini engellemektedir.

Ecevit hükümeti ile sermaye kesimleri arasındaki gerilimin nedenlerinden bir tanesi de Milliyetçi Cephe hükümeti döneminde sağlanan önemli bir avantajın ortadan kaldırılmasıdır. 1976 yılında AP önderliğindeki Milliyetçi Cephe hükümeti bir karar alarak, sermaye malı ithalatında özel kesiminin kullandığı kredilere kur garantisi sağlamıştır. Sonuçta, sermaye kesimleri 1976 sonrasında alacakları kredileri bunların alındığı tarihteki kur üzerinden ileri bir tarihte geri ödeyebileceklerdir. Bu uygulama 1978 yılında Ecevit hükümeti tarafından kaldırılmıştır. Daha da önemlisi, Ecevit hükümeti bu kur garantisi kararını geriye dönük olarak kaldırmış, bu nedenle ithalat kredisi kullanmış olan sermaye kesimleri ciddi bir kur farkından kaynaklanan bir ödeme yükü altında kalmışlardır (Buğra, 2008:205).

1978 yılında önemli bir gelişme ise TÜSİAD'ın üst yönetiminin ABD'yi ziyareti ve sonrasında sunulan rapordur. TÜSİAD üst yönetimi ABD'de IMF, DB, Federal Reserve Board ve New York'ta Carter yönetimi ile görüşmelerde bulunmuş ve ziyaret sonrasında Maliye Bakanı ve Başbakan'a bir rapor sunulmuştur. TÜSİAD raporu Carter yönetimi ve uluslararası finansal topluluğunun Ecevit hükümetini desteklemesine rağmen, Türkiye'de demokrasinin korunması ve Türkiye'nin Ortadoğu'daki stratejik durumunu, Türkiye'ye yönelik Batı yardımlarının garantili bir biçimde devamı için yeterli görmemektedir. Rapora göre, ne Amerika kamuoyu ne de ABD yönetimi Kıbrıs sorunuyla daha fazla ilgilenme niyetinde değildir ve [ABD] Türkiye'nin

yurtiçi problemiyle ilgilenmemektedir. Rapor, Türkiye'nin Batı'da kredibilitesini kaybettiği ve bu durumunu düzeltmek için sert/zorlayıcı şeyler yapmak zorunda olduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte, TÜSİAD hükümeti IMF'ye sahte bağlılık gösterdiği için suçlamaktadır (Gülfidan, 1993: 88).

Bu gelişme, TÜSİAD ile Ecevit hükümeti arasındaki ilişkilerin kötüleştiğinin habercisi niteliğindedir. Ocak 1979'da Ecevit hükümeti yeni istikrar önlemlerini tartışmak üzere sermaye kesimlerini toplantıya çağırmıştır. İstanbul, Ankara, İzmir ve Eskişehir sanayi odaları ile İzmir ve İstanbul ticaret odalarını toplantıya davet edilmiştir. Toplantıda İstanbul Sanayi Odası devalüasyonun kabul edilmesine razı olurken, TÜSİAD ve diğer kurumlar istikrar önlemlerine karşı çıkmış, Sanayi Odaları Birliği önlemlerin basit ve enflasyon yaratacağı için eleştirmiştir. İstanbul Sanayi Odası ise bu konuda kendisini izole etmiştir. Bu toplantı ve önlemler Türkiye'de devlet sermaye ilişkisinde bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Çünkü bu tarihten sonra TÜSİAD, Ecevit hükümetine karşı aktif bir kampanya başlatacaktır (Barkey, 1990:122). Burada vurgulanması gereken bir nokta Ecevit'i destekleyen sermaye kesimlerinin daha sonra bu desteği geri çekmesidir.

Ecevit hükümeti ekonomik durumu düzeltmek amacıyla 21 Mart 1979 da "Ekonomiyi Güçlendirme Programı" açıklamıştır. Bu program bunalımdan çıkabilmek için iç kaynakların harekete geçirilmesine dayanmaktadır. Fakat bu program tümüyle uygulanamamış ve bir süre sonra tekrar dış kaynak bulma ihtiyacına girilmiştir. Ekonomiyi Güçlendirme Programı çerçevesinde para arzı ile fiyat artışlarını denetlemek ve tasarruflarını arttırmak amacıyla alınan çeşitli parasal önlemler amaçlara göre yetersiz kalmıştır. Programın en önemli önlemlerinden olan parasal önlemler de yetersiz kalınca, 1978 İstikrar Programı gibi, Ekonomiyi Güçlendirme Programı da enflasyon oranını düşürmede başarılı olamamıştır. Bu gelişmeler milli gelir ve sanayi kesimi büyüme oranlarında ciddi gerilemelere yol açmaktadır. 1979 yılında milli gelir %0,5, sanayi kesimi ise % 5 oranında küçülmüştür. Büyüme oranındaki gerilemenin temel nedeni imalat sanayinden kaynaklanmaktadır. Toplam

imalat sanayi kapasite kullanım oranları 1978'de %61,6 iken, 1979'da %56,9'a 1980'de ise %55,2'ye gerilemiştir. Kamu ve özel kesim imalat sanayi kapasite kullanım oranları ise sırasıyla 1978'de %70,6 ve %60,2, 1979'da %67,7 ve %56,0, 1980'de ise %59,6 ve %54,3'e düşmüştür. Özel kesim imalat sanayi kapasite kullanım oranlarındaki azalmalar kamu kesimine göre daha yüksektir. Ancak burada dikkat çeken önemli bir nokta, ekonomide bütün kötü işaretlere rağmen özel kesim imalat sanayi karlılığını koruyabilmesidir. Başka bir deyişle, özel kesim imalat sanayi sabit sermaye yatırımları ve kapasite kullanım oranları düşerken, grevler ve grevde kaybedilen işgünü sayısı artarken özel kesim karlılığını 1977-1980 yılları arasına nasıl sürdürebilmiştir. Buna karşılık, aynı dönemde kamu kesimi imalat sanayi karlılık göstergelerindeki ciddi gerilemeler gözlenmektedir. Örneğin, 1963-1977 döneminde özel kesim imalat sanayi mark-up, satış karlılığı ve kar payı gibi karlılık göstergeleri sırasıyla %28,4, %22,1 ve %76,5 iken, bu oranlar 1978-1980 arasında %36,2, %26,6 ve %69,7'e yükselmiştir. Özel kesim imalat sanayi karlılığını koruyabilmesinin gerisinde birkaç faktörün etkili olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, stokların eritilmesinden kaynaklanabilir. 1977 sonrasında gerçekleşen grevlerin büyük bir bölümünün özel kesimde ve imalat sanayinde gerçekleştiği dikkat alınırsa, üretimde aksamaların yaşanmış olabileceği söylenebilir. Bir başka neden döneme damgasını vuran yüksek enflasyondur. Özellikle enflasyon oranı 1978-80 döneminde ortalama %72,2 gibi oldukça yüksek bir seviyededir. Özel kesim imalat sanayi kapasite kullanım oranındaki azalma ve grev sayılarındaki artışlar dikkate alındığında özel kesim imalat sanayi karlılığının yüksek fiyat artışlardan kaynaklandığı olası görünmektedir. Bu gelişmelere karşın, 1979 sonlarına doğru ekonomik koşullar giderek ağırlaşmıştır. Ülkenin önemli sektörlerindeki kimi fabrikalar üretimi durdurma kararı almıştır. Örneğin Türkiye'nin otomobil üreten büyük firmalarından biri olan TOFAŞ, 1979 Eylül'ünde tesislerini kapatma kararı alırken bir diğer önemli firma olan OYAK-Renault da üretimi durdurma kararı almıştır. Benzer bir gelişme Türkiye'nin dış ilişkilerine de gözlenmektedir. Aynı yıl, yabancı bankalar Türkiye'ye yönelik kredi işlemlerini askıya almışlardır.

12 Mayıs 1979'da TÜSİAD gazetelere “Gerçekçi Çıkış Yolu” başlıklı hükümeti eleştiren tam sayfa ilanlar vererek hükümete karşı kampanyayı başlatmıştır. TÜSİAD'ın hükümet eleştirisi sadece gazete ilanlarıyla sınırlı kalmamıştır. Bir gün önce yaptığı toplantıda TÜSİAD, (Genişletilmiş Sanayi Odaları Toplantısı) hükümeti hedef alan bir deklarasyon hazırlamıştır. Burada dikkat çeken nokta, sanayi sermayesinin verdiği bir muhtıra niteliği taşıyan bu açıklama ile TÜSİAD ilanının gazetelerde aynı gün yayınlanmasıdır (Altun, 2009:296). Bu gelişmeler, Türkiye'nin büyük sermaye kesimlerinin 1979 yılı içinde Ecevit hükümetinin “gitmesi gerektiği” konusunda görüş birliğine vardıkları ve bu doğrultuda hükümete topluca saldırıda bulunduklarını doğrular niteliktedir. Gerçekte, TÜSİAD'ın hükümet karşıtı ünlü basın ilanları bu saldırının doruk noktası olarak değerlendirilebilir. Türkiye tarihine bakıldığında sermaye kesimlerinin siyasi iktidarla ilişkisi farklı bir nitelik almıştır. Öyle ki, sermaye kesimlerinin 1979 yılında Ecevit iktidarını yıkmak için birlikte hareket ettikleri söylenebilir (Boratav, 1989a:138). Sermayenin TİSK, TOBB ve Ege Bölgesi Sanayi Odası, Hür Teşebbüs konseyi gibi resmi, gayri resmi organları TÜSİAD'ı yalnız bırakmamış; ağır ve yıkıcı eleştirilerle siyasi iktidarı yıpratma kampanyasına katılmışlardır. Başka bir deyişle, sermaye kesimleri bir bütün olarak 1979 yılında Ecevit hükümeti karşısında ittifak yapmıştır. Aslında Ecevit hükümeti ile iş çevreleri arasında yaşanan gelişmeler sadece içerde ve dışarıda kamuoyu yaratma ile sınırlı değildir. Burada vurgulanması gereken nokta, kapitalist bir ekonomide “kriz yönetimi”nin, burjuvazinin belli ve aktif bir işbirliği gerçekleşmedikçe mümkün olmamasıdır. Gerçekte, 1979 yılında hükümetin tüm çabalarına rağmen sermaye sınıfı böyle bir işbirliğini reddederek krizin derinleşmesini sağlamış; hükümetin devrilmesinde çok belirleyici bir rol oynamıştır (Boratav, 1989a:139). Bu durum Türkiye toplumunda büyük sermaye kesimlerinin (özellikle sanayi sermayesi) siyasal iktidar üzerinde ne denli etkili olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

4.1.7 İktidar Değişiminden İstikrar ve Darbeye

Büyük sermaye kesimlerinin Ecevit hükümetine yönelik yoğun muhalefeti ve diğer nedenlerden dolayı 1979 Kasım'ında hükümet değişimi gerçekleşmiştir. Demirel'in azınlık hükümetinin iktidara gelmesinden hemen sonra hükümete yönelik iki uyarı gündeme gelmiştir. Bu uyarılardan ilki ordunun komuta kademesinden, diğeri ise ülkenin önde gelen sermaye gruplarının temsilcisi olan Vehbi Koç'tan gelmiş ve kamuoyunda büyük yankı yaratmıştır. 27 Aralık 1979 günü komutanlar, Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren'in imzasıyla Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e bir uyarı mektubu gönderirken, hemen arkasından partiler ekonomiyle ilgili konularda, V. Koç tarafından uyarılmıştır (Altun, 2009:332).

Ekonomi konusundaki uyarılar Demirel'in azınlık hükümeti tarafından ülke tarihinde önemli bir yere sahip olan 24 Ocak Kararları'nın alınmasıyla aşılımaya çalışılmıştır. Bu kararlar temel olarak, devletin ekonomi içindeki rolünü kısıtlamak, faiz oranların serbest bırakılması, dış ticaretin liberalleştirilmesi ve dünya piyasası ile rekabet gibi temel önlemlerle piyasa mekanizmasının etkin hale getirilmesini amaçlamaktadır.

Sermaye kesimlerinin 24 Ocak Kararlarına ilk tepkisinin olumlu yönde olduğu söylenebilir. Örneğin İSO şimdiye kadar olan devalüasyonlara karşı olmasına rağmen, önlemleri iyi karşılamıştır. Bununla birlikte, bu kararların etkileri konusunda sermaye kesimleri üç parçaya ayrılmıştır. İlk kesim endişelerin doğrudan doğruya yeni önlemlerin habercisi olduğunu düşünmektedir. Bu görüşü dile getiren kesim, çoğunlukla orta ölçekli şirketlerle bunlar arasında bazı büyük şirketler ve holdinglerden oluşmaktadır. İkinci kesim bu durumun geçici bir hava olduğunu ve ileride değişeceğini benimsemektedir. Bu kesim kendilerine ait bankaları olan ve bu kaynaklardan yararlanabilen genellikle daha büyük holding şirketlerinden oluşmaktadır. Ayrıca bu kesimin büyük ölçüde "ithal ikamesi"ne yönelik üretim yapan şirketler olduğu söylenebilir. Üçüncü kesim ise bu durumun hızlı

büyüme ve yeni fırsatlar için bir avantaj olacağı düşüncesindedir. Bu kesim, T.Özal tarafından hararetle destelenen, ihracata yönelik şirketlerden oluşmaktadır (Barkey, 1990:178). 24 Ocak kararlarının etkileri hakkındaki farklı beklentiler, aslında sermaye kesimleri arasında ileride ortaya çıkacak farklılaşmanın da bir habercisi niteliğindedir.

24 Ocak kararları genel olarak ekonomik alanın düzenlenmesini kapsamaktadır, oysa sistemin bir bütün olarak yapılandırılması siyasal alanın da düzenlenmesini gerektirmektedir. 12 Eylül askeri darbesinin de bu işlevi yerine getirdiği vurgulanabilir.

1970'lerin ikinci yarısından itibaren istikrarsızlığın ve riskin siyasal alanda artması sermaye açısından siyasal sistemin istikrara kavuşturulması ya da yeniden düzenlenmesini gerektirmiştir.

Sonuçta 1960'ların başında oluşan devlet sermaye arasındaki toplumsal yapısı, sermaye kesimlerinin güçlenmesine paralel olarak 1970'lerin ortalarından itibaren değişmeye başlamıştır. Bu gelişme de 1970 sonrasında sermaye kesimlerinin hem farklılaşmasının hem de güçlenmesinin büyük etkisinin olduğu söylenebilir. Sermaye kesimlerinin güçlenmesinde tekelleşme ve yoğunlaşma eğilimlerindeki artışın önemli bir payı bulunmaktadır. Sermaye kesimlerinin siyasal ve toplumsal alanda güçlü bir konuma gelmesi, hem devletin sermayeye yönelik düzenlemelerine hem de sermaye dışındaki diğer toplumsal kesimlerin muhalefetine yönelik örgütlü bir tavır geliştirmesini kolaylaştırmıştır. Özellikle Ecevit hükümetinin ikinci sefer iktidara gelmesi, toplumsal ve siyasal istikrarsızlığın artmasıyla birlikte, sermaye devlet toplumsal yapısının aşınmaya başladığını göstermektedir. Türkiye örneğinde devletin sermaye kesimini hemen her koşulda desteklediği düşünülürse, bu dönemde devlet-sermaye ilişkileri gergin bir niteliğe bürünmüştür. Öyle ki, 1979 yılında sermaye kesimleri bir bütün olarak Ecevit hükümetine karşı birlikte hareket etmiştir. Bu gelişmede Ecevit hükümetinin sermayenin beklentilerini yerine getirememesinin büyük bir rolü

bulunmaktadır. İktidar değişimiyle sermaye kesimlerinin beklentilerini karşılanmaya çalışılmış, fakat siyasal gelişmeler sermaye devlet toplumsal yapısını farklı bir seyir izlemesine yol açmıştır. Başka bir deyişle, sermaye devlet ilişkileri 24 Ocak kararları ve 12 Eylül askeri darbesiyle ekonomik ve siyasal alanda yeniden düzenlenmiştir. Askeri darbe bir yandan 24 Ocak Kararlarını destekleyerek uygulamasına devam etmiş, diğer yanda ise devletin siyasal yeniden yapılandırılmasının önünü açmıştır. Bu gelişmeler 1960-1980 döneminde sermaye devlet toplumsal yapısının yerine yeni bir toplumsal yapının oluşmasına yol açmıştır.

4.2 EMEK VE SERMAYE: SERMAYEYE KARŞI EMEK

1960'lar, Türkiye'de emek hareketi açısından önemli değişimlerin ve gelişmelerin yaşandığı bir dönemi temsil etmektedir. 1961 Anayasasında sosyal ve iktisadi hakların ve yükümlülüklerin vurgulanması, emek açısından önemli bir açılımı beraberinde getirmiştir. Daha da önemlisi, 1961 Anayasanın esaslarına uygun olarak hazırlanan ve 1963 yılında çıkartılan “274 Sayılı Sendikalar Kanunu” ve “275 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu” ile emek-sermaye ilişkileri farklı bir zemine oturduğu vurgulanmalıdır. Bu düzenleme çalışanlara sendika hakkının yanı sıra grev ve toplu sözleşme hakkını getirmekle birlikte, memurlara da sendika hakkı tanınmaktadır.

1961 Anayasası'na ve yasal düzenlemelere emek ve sermaye açısından bakıldığında, toplumdaki siyasal iktidarın/gücün dağıtılması konusunda önemli bir fırsat yaratıldığı gözlenmektedir. Bu yeni düzenlemelerle siyasetin toplumsal temeline yeni grupların eklenmesine fırsat verildiği gibi, farklı çıkarlara sahip toplumsal kesimlerin örgütlenmesinin de önü açılmıştır. 1961 Anayasası altında demokratik kurumlar ve siyasal yapılarda önemli gelişmeler sayesinde öğrenciler, öğretmenler ve birçok kesim örgütlenmiş, işçi sınıfı hem devlet hem de sermaye karşısında kendi siyasal örgütlerini oluşturabilmiştir. Böyle bir siyasal iklimde sol ve sosyalist

hareketin güçlenmesi hem işçi sınıfının mücadelesinin hem de toplumsal muhalefetin yükselmesinde etkili olduğu vurgulanmalıdır.

Emek-sermaye kurumsal yapısıyla ilgili bir gelişmede Türkiye'nin kentleşme sürecidir. 1960'lar Türkiye'nin toplumsal yapısı açısından 1950'lerde başlayan kentleşme sürecinin hızlandığı bir dönemi temsil etmektedir. Kentleşmenin hızlanması beraberinde farklı gelişmeleri de gündeme getirmiştir. Kentleşme süreciyle ilgili olarak dikkat çeken ilk nokta başta kentlerde olmak üzere gecekondü bölgelerinin oluşmasıdır. Bu süreç aynı zamanda kentlerdeki sanayi için ucuz ve büyüyen bir emek havuzu sağlamıştır. Bununla ilgili bir diğer nokta, kentleşme süreciyle işçi sayısının artması, aynı zamanda bir talep kaynağı da ortaya çıkararak iç pazarın en kalitesiz tüketim maddeleri için bile önemli bir talep yaratmıştır. Sıkı koruma politikaları altındaki Türkiye sanayisi için bu durum bir yandan emek girdisinin maliyeti diğer yandan ürünlerin pazarda kabul görmesi açısından önemli bir işlev görmüş ve sermaye birikimine katkıda bulunmuştur.

Türkiye'de 1960-1980 döneminde sermaye birikimini çevreleyen emek sermaye kurumsal yapısının incelenmesi, birkaç noktanın açıklanmasını gerektirmektedir. Burada üzerinde durulması gereken ilk nokta toplumsal kesimler arasındaki güç dengelerinin/ilişkilerin nasıl belirleneceği ve değerlendirileceğidir. SBTY teorisi, kapitalist kesim ile işçi ve yurttaş hareketi arasındaki güç ilişkilerinde ortaya çıkan değişimin sermaye birikiminin toplumsal yapılarını etkilediğini vurgulamaktadır. Güç dengelerinin/ilişkilerinin ölçülmesine yönelik SBTY teorisi "iş kayıp maliyetleri" gibi bazı özgün veriler türetmektedir. Türkiye açısından bu tür verilerin türetilmesinin oldukça zor olduğu dikkate alınırsa, güç dengelerini değerlendirmek için farklı verilerin kullanılması gerekmektedir. Bu açıdan, Türkiye örneğinde güç dengelerini değerlendirmek için katma değer içinde ücret payı, sendikalı işçi sayısı, sendikalaşma oranı ve grevlere ait veriler kullanılmaktadır.

Bu kurumsal yapıyla ilgili önemli bir diğer nokta emek süreçlerin ve mücadele biçimlerinde/geleneklerinde meydana gelen değişimlerin emek-sermaye ilişkilerine yansımalarıdır. Emek ve sermaye arasındaki güç dengeleriyle de yakından ilgili olan bu konu, emek hareketinde gözlenen değişim, aynı zamanda güç dengelerinin de değişmesine yol açmıştır. Sermaye birikimini çevreleyen emek sermaye kurumsal yapısı emek hareketinin ve mücadelesinin değişmeye başlaması birikim için gerekli olan emek sermaye dengesinin aşınmasına da neden olmaktadır. Başka bir deyişle, emek mücadelesinin militan bir niteliğe bürünmesi emek sermaye yapısını etkilediği gibi, sermaye birikimini de doğrudan etkilemektedir.

4.2.1 Türkiye’de Emek Hareketinin ve Sendikacılığının Yükselişi

Türkiye’de 1960 darbesi sonrasında emek hareketini açıklayan çalışmaların önemli bir bölümü emeğe yukarıdan hakların verildiği yönünde bir yaklaşımı benimsemektedir. Bu yaklaşımının basitçe emek hareketinin meşruluğuna ve kurumsallaşmasına odaklandığı söylenmekle birlikte, emek dinamiklerinin siyasal sistemin içine katılması olgusunu gözden kaçırdığının da vurgulanması gerekir (Cizre Sakallıoğlu, 1992:717). 1960 sonrası dönemde emeğe bazı hakların verildiği kabul edilmekle birlikte, bu durum emek hareketinin geleceğinin bu çizgi içerisinde sürdürüldüğü anlamını taşımamaktadır. Ülkedeki toplumsal muhalefetin yükselmesiyle emek hareketinin de benzer bir seyir izlemesi, emek hareketinin bu hakların kullanılmasıyla sınırlı olmadığını göstermesi açısından önemlidir.

1960-1980 dönemi emek açısından kabaca üç alt dilime ayrılabilir. 1960-1971 yıllarını kapsayan ilk dönem, Türkiye emek tarihinde bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Bu dönemde bir yandan emeğe bazı haklar tanınmakta, diğer yandan emek hem toplumsal bir figür olarak ortaya çıkmakta hem de emek hareketi kitleleşip yükselmektedir. Emek hareketinin ikinci dönemi 1971-1973 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemin genel özelliği askeri müdahale sonrasında grev gibi bazı temel hakların

kısıtlanması ve emeğin baskı altına alınmasıdır. 1973-1980 yıllarını kapsayan son dönemin özelliği emek hareketinin militanlığının zirve noktasına ulaşmasıdır.

Tablo 10: 1963-1980 Döneminde Ücretli Emek ve Sendikalaşma Düzeyi

Yıl	Toplam Ücretli Sayısı (I)	Sigortalı İşçi Sayısı (II)	Resmi Verilere Göre Sendikalı İşçi Sayısı (III)	Gerçek Sendikalı İşçi Sayısı (IV)	TİS'den Yararlanan İşçi Sayısı (V)	IV/I %	IV/II %
1963	2.741.795	710.820	295.710	446.092	9.462	16,3	62,8
1964	2.886.100	765.317	338.769	489.355	436.762	17,0	63,9
1965	3.038.000	921.458	360.285	535.904	171.859	17,6	58,2
1966	3.129.140	991.510	374.058	591.260	334.388	18,9	59,6
1967	3.223.014	1.069.387	824.680	645.096	188.765	20,0	60,3
1968	3.319.705	1.206.175	1.059.928	707.485	418.297	21,3	58,7
1969	3.419.296	1.261.856	1.193.908	766.952	244.000	22,4	60,8
1970	4.173.000	1.313.500	2.088.219	819.373	550.951	19,6	62,4
1971	4.298.190	1.404.816	2.362.787	858.809	342.255	20,0	61,1
1972	4.427.136	1.525.012	2.672.857	889.433	426.000	20,1	58,3
1973	4.559.950	1.649.079	2.658.393	910.071	443.210	20,0	55,2
1974	4.696.748	1.799.998	2.878.624	925.133	601.779	19,7	51,4
1975	5.387.000	1.823.338	3.328.633	930.336	300.518	17,3	51,0
1976	5.537.836	2.017.875	3.269.356	924.124	476.000	16,7	45,8
1977	5.692.895	2.191.251	3.807.577	911.152	590.098	16,0	41,6
1978	5.852.296	2.206.056	3.897.290	918.477	484.000	15,7	41,6
1979	6.016.161	2.152.411	5.465.109	966.790	314.000	16,1	44,9
1980	6.162.000	2.204.802	5.721.074	1.049.250	330.000	17,0	47,6

I: işçi +kamu çalışanı; V: TİS (toplu iş sözleşmesi). Not: 1967-1980 arası dönemi sendikalı işçi sayısındaki yükseklik birden fazla sendikaya üyelik ve gerçek olmayan fazla bildirimlerden kaynaklanmaktadır.

Kaynak: Akkaya, 2002:21

Emek açısından 1960 Anayasası özel bir önem taşımaktadır. Bilindiği gibi bu anayasa işçilere bir yanda örgütlenme, kolektif pazarlık ve grev hakkı tanırken, diğer yandan sosyal güvenlik, ücret eşitliği, tatil ödemesi ve çalışma koşullarında da birçok düzenleme getirmiştir. Ancak görece liberal bir anlayışa sahip anayasanın varlığına rağmen, 1963 yılında kabul edilen Sendika Yasası'nın getirdiği hükümler nedeniyle sendikaların siyasi ilişkileri sınırlandırmıştır. Bu yasa sadece sendikalar ile siyasal partiler arasındaki organik ilişkileri kurulmasını katı biçimde yasaklamamış, aynı zamanda finansal konularda karşılıklı yardımlara da izin vermemiştir. Sendika Yasası'nın getirdiği kısıtlayıcı önlemler karşın, 1963 yılı Türkiye'de gerçek

anlamda sendikacılığın başlangıç yılı olarak nitelendirilmektedir (Mumcuoğlu, 1980:386).

1960 sonrasında gerek işçi sayısında gerekse sendikalı işçi sayısından önemli artışlar gerçekleşmiştir. Tablo 10'dan da izlenebileceği gibi, 1963 yılında toplam işçi sayısı 2,7 milyondan 1970'te 4,3 milyona, sendikalı işçi sayısı 446 binden, 858 bine çıkmıştır. Sendikalı işçi sayısının toplam ücretlilere oranı da bu dönemli büyük bir artış göstermektedir. 1963 yılında sendikalı işçi sayısının toplam ücretli sayısına oranı %16,3 iken, bu oran 1967'de %20'ye 1969'da ise %22,4'e kadar yükselmiştir. Sendikalaşma oranı olarak da tanımlanabilecek bu durum, 1970'lerin ortalarına kadar %20 düzeyinde devam etmiştir. Türkiye'de gerek işçi sayısının gerekse sendikalaşmanın artması, emeğin geçmiş yıllara göre siyasal ve toplumsal alanda etkisinin genişlemesinde önemli bir paya sahiptir.

Emek hareketinin güçlenmesinde bir diğer faktör 1967 yılında DİSK'in kurulmasıdır. Bu bir grup sendikalının Türk-İş'ten ayrılarak DİSK'i kurması, hem 'partiler üstü' ve hükümet yanlısı bir politika benimseyen Türk-İş'in siyasal anlamda zorlanmasına, hem de işçi sınıfının daha radikal bir politika ve sendikal anlayış benimsemesinde etkili olmuştur. DİSK'in kamu kesiminde örgütlü olan Türk-İş'ten farklı olarak, özel kesimde örgütlenmesi, emek ve sermaye arasındaki mücadelenin niteliğini de derinden etkilemiştir. Bilindiği gibi, yabancı sermayenin egemen, tekelleşmenin üst düzeye çıktığı, iç pazara yönelik iş kollarında DİSK'in sendikaları egemen konumda iken, diğer alanlarda Türk-İş sendikaları egemendir. Başka bir deyişle, DİSK ortaya çıkmasının önemi büyük ölçüde özel kesimde örgütlenerek, uzun süreli grevleri örgütlemesi ve üyelerinin radikal niteliğidir.

Emek açısından 1971'e kadar olan süre işçi sınıfına bazı teşviklerin verildiği bir dönem niteliğindedir. Cizre Sakallıoğlu'na (1992:718) göre bu dönemde Türkiye işçi sınıfına yönelik üç temel teşvik sağlanmıştır. Bunların ilki, 1965-1971 döneminde AP hükümetinin uyguladığı artan refah

yasalarıydı. Bu yasalar emeklilik ödemeleri biçiminde sosyal güvenlik ödemelerini, konut, aile, çocuk ve sağlık imkanlarını da kapsayacak geniş bir çerçeveyi içine almaktadır. 1963-1971 yılları arasında reel ücretlerde artışlarla beraber bu sistem diğer az gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında işçi sınıfına daha fazla bir imtiyazı garantilediği söylenebilir. İkinci teşvik kategorisi, Türk-İş'in devlet içindeki karar alma süreçlerinden faydalanmasıdır. Türk-İş DPT, Asgari Ücret Komisyonu, KİT yönetim kurulları ve benzeri kamu kurumlarındaki özel komisyonlarda resmi olarak temsil edilmiştir. Türk-İş'in bu durumu, Batı'da neo-korporatizm uygulamasına benzer biçimde, bir bakıma devlet içinde bir "kurumsallaşmış işbirliği"ni anımsatmaktadır. Son kategori ise Türk-İş'in örgütsel çerçevesinin güçlenmesini amaçlayan uygulamalara ilişkilidir. Bu başlık altındaki temel uygulama sendikaların düzenli gelir sağlamalarında devletin yardımcı olması, zorunlu üyelik ve temsil tekeli gibi durumların resmi olarak tanınmasıdır. İşçilere yönelik bazı hakların ve imkanların sağlanmış olması, sermaye birikiminin meşruiyetinin bir gereği olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde işçi sınıfı ve toplumsal muhalefetin yükseldiği dikkate alınırsa bu politikanın önemi daha iyi anlaşılacaktır. Burada vurgulanması gereken nokta çalışanlara bazı hakların verilmesine karşın, bu kesimlerinin mücadelelerinde gözlenen artıştır.

Türkiye'de grev hakkının tanınmasından sonra işçilerin greve eylemine sıkça başvurmaya başladıkları gözlenmektedir. 1963-1971 dönemi dikkate alındığında, grevlerdeki asıl artışın 1969-1971 yılları arasında yaşandığı söylenebilir. Döneme ilişkin grev rakamları Tablo 11'de gösterilmektedir. 1963-1968 arasındaki altı yılda işçiler toplam 320 grev eylemine başvurmuş, bu grevlerin 254'ü (%79,4) özel kesimde, 66'sı (%20,6) ise kamu kesiminde gerçekleşmiştir. 1960-1980 döneminin genelinde olduğu gibi, özel kesimdeki grevlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Aynı dönemde, bu grevlere 40 bin işçi katılmış, bunun 30 binini (%76) özel kesimdeki işçiler, sadece 10 binini (%24) ise kamu kesimindeki işçiler oluşturmuştur. Bu grevler nedeniyle kaybedilen işgünü sayısı ise 1 milyon 280 bine ulaşmış, beklenebileceği gibi, bunun

beşte biri kamu kesiminde kalanı ise özel kesimde gerçekleşmiştir. 1969 sonrasında hem grev sayısı artarken hem de işçilerin militanlığı yükselmiştir. Örneğin 1969-1971 yılları arasında toplam 290 grevin 188'i (%65) özel kesimde, 102'si (%35) ise kamu kesiminde ortaya çıkmıştır.

Greve katılan işçi sayısına bakıldığında bir önceki dönemin aksine 1969-1971 döneminde kamu kesiminin ağırlığı göze çarpmaktadır. Bu dönemde greve katılan toplam 69 bin işçinin, 28 binini (%41) özel kesim, 41 binini (%59) ise kamu kesimi işçileri oluşturmaktadır. Burada dikkat çeken bir nokta önceki döneme göre greve katılan işçi sayısında yaşanan hızlı artıştır. 1968'e kadar yapılan grevlere yılda ortalama 8 bin işçi katılırken, 1969-1971 dönemine grevlere katılım neredeyse üç kat artmıştır. Grevde kaybolan işgünü sayılarına bakıldığında, toplam 914 bin işgünü kaybının %38'i kamu kesiminde %62'sinin de özel kesimde olduğu görülmektedir.

Tablo 11: Türkiye'de Grevler, 1963-1980

Yıllar	Grev Sayısı			Greve Katılan İşçi Sayısı			Grevde Kaybolan İşgünü Sayısı		
	Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Özel	Toplam
1963	1	6	7	218	1.156	1.374	3.488	8.767	12.255
1964	6	75	81	382	6.226	6.608	11.488	181.354	192.842
1965	5	38	43	524	5.049	5.573	15.466	255.088	270.554
1966	5	34	39	1.291	9.110	10.401	29.714	380.095	409.809
1967	40	51	91	5.266	2.896	8.162	137.302	66.477	203.779
1968	9	50	59	1.978	6.120	8.098	54.425	137.771	192.196
1969	22	60	82	15.342	7.848	23.190	122.478	235.321	357.799
1970	50	61	111	19.022	6.941	25.963	120.705	139.633	260.338
1971	30	67	97	6.523	13.493	20.016	100.850	195.100	295.950
1972	4	10	14	2.932	4.226	7.158	17.991	129.594	147.585
1973	7	15	22	5.179	7.105	12.284	215.387	364.470	579.857
1974	22	23	45	15.390	5.656	21.046	256.082	213.996	470.078
1975	13	77	90	5.847	19.542	25.389	231.048	871.634	1.102.682
1976	22	83	105	12.701	20.198	32.899	399.466	1.368.735	1.768.201
1977	29	138	167	18.379	41.510	59.889	1.316.326	4.461.879	5.778.205
1978	27	148	175	3.006	24.202	27.208	153.478	1.445.427	1.598.905
1979	46	144	190	21.857	18.044	39.901	714.542	1.502.922	2.227.464
1980	30	197	227	11.652	34.564	46.216	1.354.594	4.054.024	5.408.618

Kaynak: Petrol-İş, 1995:292.

1963-1971 dönemindeki grevlere ilişkin birkaç noktanın altı çizilebilir. İlk olarak, Türkiye'deki grev sayısının diğer ülkelerden önemli ölçüde az

olmasıdır. İkinci olarak, grevci başına ortalama grev süresinin diğer ülkelere göre yüksek oluşudur. Bir diğer nokta ise grev başına yitirilen işgününün diğer ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye’de daha yüksek olmasıdır. Buna göre, Türkiye’de az sayıda işçinin, uzun süren az sayıda greve katıldığı söylenebilir. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en önemli nedenlerden bir tanesi 1963’te yürürlüğe giren Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu’nun hükümleridir. Bir diğer önemli neden ise Türkiye’de grevlere toplu iş sözleşmesi için yapılan görüşmelerin çıkmaza girmesi ve menfaat uyuşmazlığının ortaya çıkması durumlarında gidilmesi, uyarı grevleri, dayanışma grevleri ve siyasi grevlerin mevzuatta bulunmaması ve böyle olayların ülkede yasadışı sayılarak ağır yaptırımlara bağlanmış olmasıdır (Güzel, 1985b:1865).

Bu dönemde üzerinde durulması gereken önemli bir nokta da 1970 yılında yaşanan gelişmelerdir. 1970 tarihi, Türkiye’de 1963-1975 yılları arasında hem grev sayısı hem de greve katılan işçi sayının en fazla olduğu yıl niteliğindedir. Öyle ki, 111 grevin gerçekleştiği bu yılda, 26 bine yakın işçi bu grevlere katılmıştır. 1970 yılındaki bir diğer önemli gelişme ise 15-16 Haziran olaylarıdır. DİSK’in hızlı ve etkili yükselişi karşısında, AP hükümeti Haziran 1970’de Sendikalar Yasası’nı yeniden düzenleyerek sendikanın büyümesini engelleme girişiminde bulunması, işçilerin çok sert bir tepkisine neden olmuştur. İstanbul ve çevresinde ağırlıklı olarak DİSK’e bağlı işçilerin sendika yasasına karşı gösterdikleri tepki ülkede büyük bir yankı yaratmıştır. Eyleme katılan işçilerin ordu ve polisle çatışması ve üç kişinin ölümü birçok insanın yaralanmasıyla sonuçlanmıştır. Hükümet, düzeni ancak askeri güç kullanarak ve kentin bütün fiziksel ulaşım yollarını keserek sağlayabilmiş ve gösteriyi “devrim provası” olarak tanımlamıştır. Türkiye’de işçilerin ilk kez bu denli büyük ölçekli bir siyasal eyleme girişmesi, hem sosyalist solu hem de sermaye ve siyasal iktidarı şaşkına çevirdiği için oldukça anlamlıdır. 15-16 Haziran eylemi, DİSK ve işçi sınıfı mücadelesinin yeni bir aşamaya geçtiğini göstermesi açısından da dikkate değer bir gelişme olarak nitelendirilebilir (Margulies ve Yıldızoğlu, 1984: 17). Bu gelişme de DİSK’in sendikal tavrının

da etkili olduğu vurgulanmalıdır. 1970’lerin başında Türkiye’nin iki büyük emek konfederasyonu farklı siyasal yaklaşımları benimsemiştir. Özellikle, Türk-İş “iş sendikacılığı” yönünde bir eğilim benimserken, DİSK boykot, oturma eylemi, fabrika işgali gibi siyasal mücadelenin tüm araçlarına başvurmuş, siyasal temelde de “sınıf sendikacılığı” savunmuştur (Mumcuoğlu, 1980:396).

Emek ve sermaye arasındaki güç dengesinin ve dolayısıyla bölüşüm ilişkilerinin açığa çıktığı bir alanda ücretlerdir. Genel olarak ücret artışlarının gerisinde iktisadi gelişme ve sanayileşme, siyasal ortam ve sendikaların konumunun belirleyici olduğu söylenebilir. Türkiye açısından bakıldığında siyasal ortamdaki değişimlerin ücretler ve emek piyasası üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu gözlenmektedir. Özellikle demokratik yaşamın kesintiye uğradığı ve temel hakların kısıtlandığı askeri dönemlerin emek karşıtı niteliği dikkat çekmektedir. Türkiye’de 1960’ların başından başlayarak 1970’lerin ortalarına kadar reel ücretlerin arttığı genel olarak kabul edilmektedir. Tablo 12 incelendiğinde, benzer bir eğilimin olduğu anlaşılmaktadır. 1963-1971 döneminde imalat sanayi reel ücretleri (1963 hariç) her yıl artmaktadır. Bu dönemde toplam imalat sanayinde reel ücretler yıllık ortalama % 11,7, kamu kesiminde %9,6 ve özel kesimde %13,5 oranında artış göstermiştir. Reel ücretlerin azaldığı 1963 yılı dışarıda bırakıldığında bu oranlar sırasıyla, %13,6, %10,6 ve %16,4’e yükselmektedir.

Reel ücretler incelenirken dikkate alınması gereken bir konu da verimlilik artışlarıdır. Bilindiği gibi, emek verimliliği ile reel ücretler arasındaki ilişki; gerek teorik alanda, gerekse uygulamada reel gelir artışlarının bölüşümü açısından incelenmektedir. Bu konudaki genel yaklaşım, emek verimliliğinin ücret artışlarını etkileyen önemli bir faktör olduğu yönündedir. Verimlilik artışları ücretlere, maliyetlere dolayısıyla da fiyatlara ve karlara yansıtılmaktadır. 1963-1971 yılları arasında imalat sanayinde emek verimliliğinde reel ücretlere benzer bir artış sergilediği gözlenmektedir. Bu dönemde emek verimliliğindeki yıllık ortalama artış toplam imalat sanayinde

%8, kamu kesiminde %9,5 ve özel kesimde %6,8 olarak gerçekleşmiştir. Reel ücret artışları, emek verimliliğindeki artışlarla karşılaştırıldığında reel ücretlerin daha fazla arttığı anlaşılmaktadır. Reel ücret artışlarının verimliliğin üzerinde gerçekleşmesinde sendikal mücadelenin ve grevlerin önemli etkisi olduğu vurgulanmalıdır. Dolayısıyla emek sermaye arasındaki ilişkide işçi sınıfı sermaye karşısındaki mücadelesiyle reel ücretleri yükseltmeyi başaramamıştır.

Tablo 12: İmalat Sanayinde Reel Ücret ve Verimlilik Artışı
(Yıllık Ortalama %, 1963-1980)

Yıllar	Reel Ücret Artışı			Kişi Başı Verimlilik artışı		
	Toplam	Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Özel
1963	-3,6	2,1	-8,9	2,1	-2,2	12,1
1964	24,1	19,3	29,1	7,7	0,6	6,9
1965	15,3	15,7	14,8	21,8	25,4	17,8
1966	8,5	11,8	5,3	2,2	1,1	2,9
1967	12,7	9,2	16,3	14,7	28,9	0,5
1968	12,5	3,8	20,9	7,4	10,7	4,4
1969	2,1	3,8	0,7	-0,5	-1,8	1,8
1970	22,4	13,5	30,1	7,2	14,0	7,3
1971	11,0	7,4	13,6	9,5	8,7	7,7
1972	2,5	0,4	4,0	-2,0	-6,3	5,1
1973	7,3	1,4	11,3	-15,0	-16,5	-11,5
1974	9,6	11,0	8,7	3,0	9,0	-1,7
1975	22,8	27,6	19,8	12,0	9,8	12,8
1976	29,3	41,2	21,2	10,4	-25,3	47,1
1977	14,7	12,3	16,6	-3,2	7,9	-9,4
1978	-2,4	-4,0	-1,2	-0,4	-16,0	10,0
1979	-8,2	-4,1	-11,2	-14,6	-15,9	-13,8
1980	-11,9	-7,7	-15,3	8,5	34,1	-4,3

Veriler TEFE (1963=100) deflete edilmiştir. Verimlilik artışı kişi başı yıllık katma değer artışıdır. Kaynak: DİE (2003) verilerinden hesaplanmıştır.

Bu noktada vurgulanması gereken nokta reel ücret artışlarının emek ve sermaye arasındaki bölüşüm ilişkilerine nasıl yansıdığıdır. Emek ve sermaye arasındaki bölüşüm ilişkisi ise ücretin katma değer içindeki payında ve mark-up oranlarında meydana gelen değişimle belirlenebilir. Bilindiği gibi, katma değer; ücret ve artık (gayri safi kar) kategorilerinden oluşmaktadır. Buna göre, ücret payının artması, artık payının düşmesi anlamına gelir ve bu durumda emeğin göreceli ekonomik durumunun sermayeye karşı güçlenmiş olduğu söylenebilir.

Tablo 13: İmalat Sanayinde Ücret/Katma Değer ve Mark-up Oranları (1963-180)

Yıllar	Ücret/Katma Değer			Mark-up		
	Toplam	Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Özel
1963	31,3	30,3	32,3	30,3	39,1	24,0
1964	31,6	30,1	33,2	31,5	42,0	24,6
1965	28,2	26,0	30,6	40,0	54,0	30,3
1966	28,0	26,6	29,6	38,8	51,0	30,2
1967	25,5	21,6	31,1	45,0	70,7	28,5
1968	25,2	19,5	33,4	47,2	80,9	27,4
1969	25,2	20,0	32,4	46,7	77,6	28,2
1970	25,9	20,4	32,4	49,5	84,3	31,4
1971	25,5	18,8	33,9	49,9	87,9	29,8
1972	24,1	18,8	29,8	47,7	80,5	31,6
1973	28,2	22,3	33,8	36,8	61,7	25,5
1974	27,7	21,4	34,0	36,2	57,1	25,2
1975	30,0	24,0	36,2	33,9	56,0	22,9
1976	34,3	42,5	29,8	33,2	28,6	35,8
1977	37,1	40,1	35,1	31,5	33,2	30,5
1978	36,1	45,7	31,2	34,5	28,4	37,7
1979	38,3	50,1	32,2	31,0	23,9	35,0
1980	30,7	35,3	27,6	34,3	31,9	35,9

Kaynak: DİE (2003) verilerinden hareketle hesaplanmıştır.

Tablo 13'te ücret/katma değer içindeki payı ve mark-up oranları sergilenmektedir. 1963-1971 döneminde toplam imalat sanayinde ücretlerin artmasına karşılık ücretim katma değer içindeki payında da bir gerileme gözlenmektedir. Ücretin katma değer içindeki payına kamu ve özel kesim açısından bakıldığında, kamu kesimindeki gerilemenin daha fazla olduğu gözlenmektedir. Bu dönem itibarıyla kamu kesiminde reel ücret artışlarının özel kesimin gerisinde kaldığı hatırlanırsa, kamu kesimindeki bölüşüm ilişkisinin emek aleyhine geliştiği sonucuna varılabilir. Öyle ki, 1963 yılında ücretin katma değer içindeki payı %31,3 iken, 1971 yılında bu oran %25,5'e kadar gerilemiştir. Kamu kesiminde bölüşüm ilişkisinin emek aleyhine geliştiği mark-up oranlarının incelendiğinde daha kolay anlaşılmaktadır. Özellikle 1963'te kamu imalat sanayinde 39,1 olan mark-up oranının, iki kattan fazla artarak 1971'de 87,9'a kadar çıkması bu durumu doğrular niteliktedir. Sendikal örgütlenmenin geçmişinin oldukça eski ve örgütlülük düzeyinin yüksek olduğu kamu kesiminde mark-up oranları ortalamasının imalat sanayi ortalamasının üstünde nerede ise iki katına ulaşması, özel kesime göre

Ücretlerin daha yüksek olduğu kamu kesiminin tekelci yapısı nedeni ile reel ücret artışıların hızla kapattığı izlenimini vermektedir.

Bu dönem için reel ücret artışlarının özel imalat sanayinde ücret/katma değer ve mark-up oranlarına ne ölçüde yansıdığı incelendiğinde, dikkati çeken ilk nokta kamu kesiminde emek aleyhine gözlenen dramatik gerilemenin olmamasıdır. Örneğin, 1967-1968 yılları arasında grevler ve reel ücretlerdeki artışlar mark-up oranlarının azalmasına ve katma değer içinde ücret payının yükselmesine yol açmıştır. Ancak 1969-1971 arasında grev sayısında büyük artışların etkisi reel ücretlere yansımakla birlikte, mark-up oranlarının artması ve katma değer içinde ücret payının az da olsa gerilemesi bu etkinin sınırlı kaldığını göstermektedir.

İlk bakışta reel ücretlerin artması bölüşüm ilişkisinin emek lehine geliştiği izlenimini vermektedir. Ancak bu dönemde, reel ücretler artmasına karşın, emek ve sermaye arasındaki bölüşüm ilişkini yansıtan ücret/katma değer ve mark-up oranlarına bu etkilerin birebir yansımamıştır. Yine de, reel ücret artışları ile bölüşüm ilişkileri arasındaki etkileşimin aydınlatılması için birkaç noktanın vurgulanması gerekir. İlk olarak 1963-1971 döneminde reel ücret artışlarının toplam imalat sanayi açısından katma değer içindeki ücret payına ve mark-up oranına yansımadığı kolaylıkla söylenebilir. Toplam imalat sanayideki bu eğilim büyük ölçüde kamu kesiminden kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle, kamu kesiminde reel ücret artışları bölüşüm ilişkilerine yansımamış, dolayısıyla bu bölüşüm ilişkisi emek aleyhine gelişmiştir. İkinci olarak, özel kesimdeki reel ücret artışlarının bölüşüm ilişkisine yansması kamu kesimindeki kadar belirgin değildir. Çünkü zel imalat sanayinde ücretlerin katma değer içindeki payı hem sürekli azalmamakta, hem de kısmi artışlar gerçekleşirken azalmalarda büyük oranlara ulaşmamaktadır. Bu nedenle, 1963-1971 döneminde emek sermaye arasındaki bölüşüm ilişkisinin kamu kesiminde emek aleyhine seyrederken, özel kesimdeki işçilerin göreli durumlarını kısmen koruyabildikleri gözlenmektedir.

İmalat sanayinde reel ücret artışlarının bölüşüm ilişkilerine tam olarak yansımadağı bazı yazarlarca da vurgulanmaktadır. Örneğın Boratav (1983:13) ve Akkaya (2002b:2) grevler nedeni ile ücretlerin yükseldiğı yılların hemen ardından mark-up oranlarının da yükseldiğini ve sermayenin ücret artışlarını fiyatlara yansıtarak karlılığını koruduğunu söylemektedir. Yine yazarlara göre grevlerden dolayı ücretlerin yükseldiğı yıllarda sektörde üretkenliğin de artmış olması, bölüşüm ilişkilerinde önemli bir değışiklik olmadığına işaret etmektedir. Toplam imalat sanayi açısından bakıldığında bu değıerlendirmenin doğru olduğı anlaşılmaktadır. Ancak bu genel eğilimin kamu kesiminde kaynaklandığı hatırlandığında, özel kesim açısından bölüşüm ilişkilerinde görelı bir değışmenin gerçekleştiğı söylenebilir. Başka bir deyişle, emek sermaye arasındaki bölüşüm ilişkisi emeğin yoğun çabasına karşılık sınırlı bir kazanım elde ettiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, 1963-1971 döneminde emek sermaye arasındaki bölüşüm ilişkisi değıerlendirildiğinde, grev ve diğeri mücadelelerle emeğin güç dengesini kendi lehine etkileyebildiğı ve bu anlamda reel ücretleri arttırmayı başardığı gözlenmektedir. Ancak reel ücret artışlarının bölüşüm ilişkisine tam olarak yansımadağı da vurgulanmalıdır. Başka bir deyişle, reel ücret artışları ücret/kar ilişkisinin işçi sınıfı lehine dönmesi için yeterli olmamıştır. Kamu ve özel kesim ayrımı yapıldığında bölüşüm ilişkisi özel kesime göre kamu kesimi işçilerinin aleyhine seyretmiştir. Bu gelişmeler emek sermaye arasındaki güç dengesinin emek lehine değıştiğini, ancak bölüşüm ilişkisinin aynı doğrultuda gelişmediğini göstermektedir. Emek sermaye arasında bozulan güç dengeleri 12 Mart askeri müdahalesiyle tekrar düzenlenmeye çalışılmıştır.

4.2.2 Emeğin Baskı Altına Alınması: 12 Mart Müdahalesi

Geniş anlamda işçi-emekçi sınıflar ile gençlik ve siyasal solun yükselmesinden oluşan toplumsal muhalefetin ağırlığı, 1970'lerin başında sermaye kesimleri ve siyasal rejim açısından önemli bir sorun halini almıştır. Bu nedenle, 12 Mart askeri darbesinin gerekçesi ülkede özellikle işçi hareketi

ve siyasal solun güçlenmesinden kaynaklanan siyasallaşmayı engellemek, bozulan güç dengelerini ve istikrarı sağlamak olarak tanımlanabilir. Türkiye tarihinde daha önce siyasal alanda yer bulamamış kitlelerin bu hızlı ve radikal yükselişi dikkate alındığında, 12 Mart askeri müdahalesini nedenini anlamak kolaylaşacaktır.

Askeri darbe sonrasında iktidara gelen reform hükümetinin 11 ilde sıkıyönetim ilan etmesi ve Meclis dışındaki siyasi faaliyetlere son verilmesi bu yargıyı doğrular niteliktedir. Bu kapsamda siyasi gençlik örgütleri, Türkiye İşçi Partisi kapatılmış, meslek gruplarının ve sendikaların toplantıları ve seminerleri yasaklanarak, anayasa ile garanti altına alınmış olan özgürlükler sınırlandırılmıştır. Bununla birlikte, sıkıyönetim yetkililerinin hangi niyet ve amaçla olursa olsun grev ve lokavtların yasaklanarak yükselen işçi hareketinin önlenmesi amaçlanmıştır. Öyle ki, 1969-1971 yılları arasında grev sayısında gözlenen hızlı yükseliş 1972 ve 1973'te yerini büyük ölçüde azalmaya bırakmıştır. Örneğin 1970'de 111'a ulaşan grev sayısı 1972'de 14'e, 1973'te ise 22'ye kadar düşmüştür. Özellikle grevlerin yasaklanması, işçilerin ücret pazarlığı gücünü zayıflatırken, fiyat artışlarının da reel ücretlerin gerilmesine katkıda bulunduğu önemle vurgulanmalıdır. Böylelikle bozulan güç dengeleri bir süre de olsa sermaye kesimleri açısından restore edilebilmiştir. 1970-1971 yıllarında ortalama % 16,7 olan reel ücret artışı, 1972-1973 döneminde sadece %4,9'dur.

12 Mart dönemi işçi hareketi ve solun bastırılması işlevini görürken, sermayenin bazı kesimleri -özellikle sanayi sermayesi- için oldukça faydalı olduğu söylenebilir. Öyle ki, yukarıda açıklandığı gibi, sermaye yoğunlaşması ve tekelleşme eğilimleri bu dönemde keskin bir yükseliş sergilemiştir.

4.2.3 Emek Hareketinin Radikalleşmesi: Güç Dengelerinin Bozulması

12 Mart sonrasında ülkede beklenen siyasal ve toplumsal istikrar sağlanamadığı gibi, koalisyon hükümetlerinin ortaya çıkması, işçi hareketi ve

siyasal solun yükselişi toplumsal dengelerin giderek bozulmasına yol açmıştır. 1970’ler Türkiye tarihinde her açıdan farklı bir dönem niteliğindedir. Örneğin Cizre-Sakallıoğlu, 1971-1980 dönemine ilişkin iki noktanın altını çizmektedir. Bunların ilki, 1971-1980 döneminde örgütlü emeğin kaderinin örgütlü sermayenin kaderine sıkı biçimde bağlanmasıdır. İkincisi iki sektördeki çıkar grubu siyasetinin daha geniş iktisadi ve siyasi bağlamdaki gelişmelere bağlı olmasıdır. Yazara göre bu dönem, genelde Türkiye halkının geniş bir bölümünün, özel de ise emeğin “radikalleştiği, kutuplaştığı ve siyasallaştığı” bir dönem niteliğindedir (Cizre Sakallıoğlu, 1992:721). Başka bir deyişe, 1970’li yıllarda emek piyasasında politikleşme, kutuplaşma ve radikalleşmenin yoğunlaştığı gözlenmektedir. Bir yandan Türk-İş ve DİSK gibi eski yapıların varlığı, diğer yandan Misk ve Hak-İş’in kurulması bu tespiti doğrular niteliktedir. Bununla birlikte, TÜSİAD’ında kurulması da emek hareketinin seyrinde etkili olan bir başka faktördür. Sonuç olarak özellikle 1970’lerin ikinci yarısından itibaren gerek işçi sınıfın sendikaları arasında gerekse genel olarak işçi sınıfıyla sermaye arasındaki mücadelenin yoğunlaştığı gözlenmektedir.

Sermaye birikimin çevreleyen emek sermaye yapısı açısından 1970’lerin ikinci yarısından itibaren emek sermaye dengesinde önemli bir aşınma gözlenmektedir. Emek ve sermaye arasındaki güç dengesinin aşınmasında gerek işçi eylemlerin artışı ve militanlığı gerekse toplumsal muhalefetin yükselmesi etkili olmuştur. Başka bir deyişle, kapitalist sınıf karşısında işçi sınıfının kazanımlarını genişletmesi, ülkede sosyal demokrasi ve sol hareketin yükselmesi, güç dengelerinin emek lehine değiştiğini göstermektedir. Öyle ki, 1970’lerin ikinci yarısından sonra işçi eylemlerine bakıldığında grev sayısının, süresinin ve grevde kaybedilen günlerin hızlı bir biçimde arttığı görülmektedir.

Bu dönemin emek mücadelesini belirleyici aktörlerinden biri DİSK’tir. Özellikle iç pazara yönelik üretim yapan tekelci yapıya sahip alanlarda örgütlenmiş olan DİSK’in mücadelesi bu hareketlilikte önemli bir rol

oynamıştır. DİSK'in daha etkin ve güçlü olmaya başladığı 1973-1980 dönemi, imalat sanayinde mücadelenin biraz daha sertleşerek sürdüğü izlenimini vermektedir. 1963-1971 dönemiyle karşılaştırıldığında, hem grevlerde, hem de grev dışı eylemlerde daha hareketli bir dönem özelliği göstermektedir. Kamu kesiminde örgütlenmiş olan ve daha çok ihracata yönelik sektörler ile hammadde ve benzeri ürünler sağlayan işletmelerde örgütlenmiş olan Türk-İş ise 1970'li yılların ilk yarısında eylemlilik açısından DİSK'le giriştiği rekabet nedeniyle bu sürece katılmak zorunda kalmıştır.

Tablo 11'den de görülebileceği gibi, 1973'ten sonra her yıl grev sayısında artış yaşanmıştır. 1974'te 45 olan toplam grev sayısı 1976'da 105'e 1978'de ise 175'e yükselmişti. 1973-1980 dönemindeki 1021 grevin 196'sı (%19) kamu kesiminde, 825'i (%81) ise özel kesimde gerçekleşmiştir. Bu grevlere katılan işçi sayısı da önemli bir artış kaydetmiştir. Öyle ki, 1974 yılında greve katılan toplam işçi sayısı 21 bin iken, 1977'de bu sayı 59 bini aşmıştır. 1973-1980 arasında grevlere toplam 264 bin işçi katılırken, 94 bini (%35) kamu kesimi işçilerinden 170 bin (%65) ise özel kesim işçilerinden oluşmaktadır. Grevde kaybolan işgünü sayılarına bakıldığında, toplam 19 milyon işgününün 4,6 milyonu (%25) kamu kesiminde, 14,3 milyonu (%75) ise özel kesimde olduğu görülmektedir.

Türkiye'de grev eylemlerindeki hızlı yükselişi karşısında sermaye kesimi, bu mücadeleyi yürüten işçilerin ekonomik faal nüfusun küçük bir kısmını oluşturduğunu söylemektedir. TÜSİAD başkanı F. Berker TİSK genel kurul toplantısında durumu "Türkiye'de 870 bin sendikalı işçi bulunduğunu, tartışmalara konu olan sendikalı işçi sayısının Türkiye'nin tüm ekonomik faal nüfusu içindeki yerinin %6 olduğu" şeklinde tanımlamaktadır. Berker grevlerle ilgili temel sorunu ise "kavga, 800 bin işçi ile bin kadar sanayi işletmesi arasında sürüp gitmektedir" diyerek özetlemektedir (Altun, 2009:209).

Berker'in bu açıklaması oldukça anlamlıdır. Tablo 10'daki verilerden de anlaşılabileceği gibi, 1976 yılında toplam ücretli sayısının 5,5 milyon ve

gerçek sendikalı işçi sayısının da 920 bin kadar olduğu dikkate alınır, asıl sorunun sendikalı işçiler ile bin kadar sanayi sermayesi arasında meydana geldiği anlaşılabacaktır. DiE verilerine göre, 1976 yılında özel imalat sanayinde 10 ve daha fazla işçi çalıştıran işyeri sayısının 5712 olduğu hatırlanırsa, Berker'in sözünü ettiği bin kadar işyerinin özel kesim toplam imalat sanayi içindeki payının %20'ye denk geldiği görülecektir. Burada vurgulanması gereken sendikalı işçi sayısının toplam ücretliler içindeki oranının (16,7) görece düşük olmasına rağmen, sendikalı işçiler dikkate alındığında durumun değişmesidir. Berker'in ifadesine göre, Türkiye'deki toplam sendikalı işçilerin hemen tamamı bin kadar işletmeyle mücadele etmektedir. Bu dönem açısından sendikalı işçi sayısının tartışmalı olduğu kabul edilse bile, mücadele eden işçi sayısının sayıca fazlalığı dikkate alınması gereken bir olgudur.

Tablo 14 grevlerle ilgili ayrıntılı verileri göstermektedir. Bu veriler ışığında 1973-1980 döneminde grev sayısında iki, grevci sayısında üç ve yitirilen işgünleri açısından yedi kat artış gerçekleştiği söylenebilir. Buna göre greve ortalama katılım 1963-1971'de 180,6 iken 1973-1980 döneminde 408,3; grevci başına yitirilen işgünü süresi bir önceki dönemde (1963-71) 23,9 iken son dönemde (1973-80) 66,4 olmuştur. Daha da önemlisi, 1963-1971 döneminde grev başına kaybolan işgünü sayısı 4.020,9 iken, 1973-80 döneminde bu sayı 19847'ye yükselmiştir. Bu rakamlar 1973-80 döneminde grevler açısından bir önceki döneme kıyasla büyük bir hareketliliğin yaşandığını göstermektedir.

1973-1980 dönemindeki grevlerin büyük çoğunluğunun imalat sanayinde gerçekleşmesi emek sermaye arasındaki güç dengesinin ve bölüşüm ilişkisinin niteliğini göstermesi açısından önemlidir. Bu dönemin grevlerden en çok etkilenen iktisadi faaliyet kolu 638 grevle (toplam grevlerin %62,48) imalat sanayi olmuştur. Bu iktisadi faaliyet kolundaki 176.313 grevci (toplam grevcinin % 66,57'si) ve grevlerde kaybedilen 14.243.881 işgününün (%71,01'si) önemli bir bölümü imalat sanayinde gerçekleşmiştir. Aynı

zamanda imalat sanayinde özel kesimde örgütlenen grevlerin %72,72'sini, grevcilerin %82,38'ini ve kaybedilen işgününün % 88,08'ni kapsayarak özel kesim grevlerindeki en önemli alanı oluşturmuştur (Güzel, 1985b:1873).

Tablo 14: 1963-1980 Dönemi Grevlerine İlişkin Göstergeler

Yıllar	Grev Başına İşçi Sayısı			Grevci Başına Yitirilen İşgünü			Grev Başına Yitirilen İşgünü		
	Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Özel	Toplam
1963	218	193	196	16	8	9	3488	1461	1751
1964	64	83	82	30	29	29	1915	2418	2381
1965	105	133	130	30	51	49	3093	6713	6292
1966	258	268	267	23	42	39	5943	11179	10508
1967	132	57	90	26	23	25	3433	1304	2239
1968	220	122	137	28	23	24	6047	2755	3258
1969	697	131	283	8	30	15	5567	3922	4363
1970	380	114	234	6	20	10	2414	2289	2345
1971	217	201	206	16	15	15	3362	2920	3051
1972	733	423	511	6	31	21	4498	12959	10542
1973	740	474	558	42	51	47	30770	24298	26357
1974	700	246	468	17	38	22	11640	9304	10446
1975	450	254	282	40	45	43	17773	11320	12252
1976	577	243	313	32	68	54	18158	16491	16840
1977	634	301	359	72	108	97	45391	32333	34600
1978	111	164	156	51	60	59	5684	9766	9137
1979	475	125	210	33	83	56	15534	10437	11724
1980	388	176	203	116	117	117	45153	20579	23827

Kaynak: Petrol-İş, 1993-94 Yıllığı:292 verilerinden hareketle hesaplanmıştır

Yukarıda açıklandığı gibi, bu dönemdeki grevlere bakıldığında özel kesimin bu grevlerden önemli ölçüde etkilendiği görülmektedir. Grevlerin 825'i (%80,80'i), greve katılan işçilerin 170.821'i (%64,50'si), kaybedilen işgününün 14.283.087'si (%75,34'ü) ile özel kesim 1973-1980 grevlerini bir önceki daha yoğun bir biçimde yaşamıştır. Bununla birlikte, grevci başına ortalama işgünü olarak grev süresi özel kesimde (83,02) daha yüksektir. Dünya'daki grevler ile karşılaştırıldığında bu sürenin ortalamasının oldukça üzerinde olduğu görülmektedir. Bunun temel nedenlerinden biri sermayenin direnişi iken bir diğeri de işletmelerin stoklarını eritmek ve bu sürede işçilere ücret ödememe isteğidir. Türkiye'de emek sermaye açısından vurgulanması gereken bir nokta, sermayenin stok eritmede ve ücret ödemekten kurtulmada grevleri bir araç, bir politika olarak sıkça kullanmasıdır. Sendikalar uzun grevler ile işçi sınıfına güven ve dayanma direnci aşılacak isterken,

işverenler de bu süreçten ücret ödememe ve stok eritme şeklinde yararlanmıştır. Bunu destekleyen en önemli veri ise, imalat sanayinin en etkili grevlerine sermayenin isteği üzerine devletin müdahale ederek, “erteleme” adı altında bu türden grevlerin yasaklanmasıdır. 1970’li yıllar boyunca bu türden grevlerin erteleme adı altında sıkça yasaklanmış olması bu nedenle sürpriz sayılmamalıdır. Bir başka ifade ile emek ile sermaye arasındaki bölüşüm ilişkilerinin, mücadelesinin gerçek anlamda yaşandığı ve sertleştiği anlarda devlet sermaye lehine mücadeleye müdahale etmiş, bu sürecin taraflar arasında çözülmesine izin vermemiştir (Akkaya, 2002b:4).

1970’li yılların ikinci yarısına kadar yılda ortalama beş dolayında geciktirme kararı verilirken, 1976 yılından başlayarak yılda ortalama 16-17 geciktirme kararı verilmeye başlanmıştır. On yedi yıl içinde çıkartılan 158 Bakanlar Kurulu Kararı’nın 108’inin son beş yıl içinde çıkartılmış olması çarpıcıdır. Ekonominin içine girdiği bunalım ile grev geciktirme arasındaki ilişkinin varlığından söz edilebilir. Bu ilişki iki noktadan kaynaklanmaktadır. Birincisi, OPEC üyesi ülkelerin petrol fiyatlarına ilişkin düzenlemeleri, buna bağlı olarak da Türkiye’nin petrol ithalatına ayırmak zorunda kaldığı döviz kaynaklarının artmasıdır. Nitekim 1974 yılından bu yana geciktirilen 32 grev kararı ya da uygulaması petrol işkolunda olmuştur. İkincisi, kapitalist gelişme süreci içinde, ekonominin bunalımı, sermayenin bunalımı, yeniden üretimin sağlanamaması anlamına gelmektedir. Bu nedenle de özel kesimde alınan ya da uygulanan grev kararları da yoğun biçimde geciktirilmeye başlanmıştır. 1963’ten 1980 yılına kadar özel kesimde geciktirilen 61 grevin 46’sının geciktirme kararı 1976 ve sonraki yıllarda alınmıştır. 1980 yılı içinde geciktirilen 44 grevin 21’i özel kesimdedir (Tayanç, 1980:77-78).

4.2.4 Emek ve Sermaye: Kurumsal Yapının Aşınması ve Çöküşü

1970’lerin ikinci yarısında grev sayısının artışı, özellikle grev sürelerinin ve grevde kaybedilen günlerin fazlalığı emek sermaye arasındaki güç dengesinin sermaye aleyhine geliştiğini göstermektedir. Bununla birlikte,

1976 sonrasında grev erteleme kararlarının keskin bir biçimde yükselmesi devletin emek sermaye arasındaki ilişkide sermaye lehine bir düzenlemeye gittiğini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca grevlerin etkisini göstermesi açısından imalat sanayinde kapasite kullanım oranları da diğer bir göstergedir. Türkiye’de grev sayısının en fazla olduğu 1978-1980 döneminde kamu imalat sanayinde kapasite kullanım oranları 70,6’dan 59,6’ya, özel imalat sanayinde ise 60,2’den 54,3’e gerilemiştir. Bu gelişme grevlerin imalat sanayi üretimi üzerindeki etkisini göstermesi açısından dikkate değerdir.

Türkiye’de 1973-1980 döneminde emek sermaye arasındaki bölüşüm mücadelesi işçi sınıfının yoğun mücadelesiyle sermaye aleyhine bozulduğu izlenimini vermektedir. Bu durum işçi sınıfının toplu pazarlık ve grev haklarının ne kadar etkili kullandığını göstermektedir. 1963-1971 dönemiyle karşılaştırıldığında grev ve reel ücretlerin bölüşüm ilişkisine 1973-1980 döneminde daha fazla yansıdığı gözlenmektedir.

1973-1980 arasında toplam imalat sanayinde ücret payı iki yıl hariç (1974 ve 1980) sürekli yükselmiştir. Öyle ki, 1973 yılında %28,2 olan ücret payı 1979’da 38,3’e kadar çıkmıştır. 1973 yılı dikkate alındığında bu artışın %35,8 gibi ciddi bir düzeye ulaştığı vurgulanmalıdır. Katma değer içinde ücret payının artmasında kamu kesiminin önemli bir katkısı bulunmaktadır. 1975-1979 arasında kamu imalat sanayinde ücret payı 24’ten 50’ye sıçramıştır. Benzer şekilde, 1973 sonrasında özel kesim ücret payı 1976, 1978 ve 1980 yılları hariç artış göstermiştir.

Bu dönemde bölüşüm ilişkileri açısından bir diğer gösterge olan mark-up oranlarının seyri de bölüşümün emek lehine geliştiğini göstermektedir. 1973-1980 döneminde 1977 ve 1980 hariç mark-up oranları gerilemiştir. Dönem başında 36,8 olan bu oran 1979’da 31’e kadar gerilemiştir. Özel imalat sanayinde mark-up oranlarının seyri, ücret payındaki kadar belirgin olmasa da, 1973-1975 arasında keskin bir azalma sergilerken 1976-1980 döneminde yükselmiştir. Buna karşın, kamu imalat sanayi mark-up

oranlarında ciddi düşüşler gözlenmektedir. 1967-1972 arasında 70-80 düzeyinde gerçekleşen mark-up oranları 1973 sonrasında dramatik bir biçimde azalarak 61,7'den 1979'da 23,9'a kadar gerilemiştir. Bu veriler dikkate alındığında kamu kesiminde bölüşümün hem mark-up hem de ücret payında emek lehine değiştiği söylenebilir. Bir bütün olarak toplam imalat sanayi dikkate alındığında ise bölüşüm ilişkilerinin emek lehine geliştiği gözlenmektedir. Toplam imalat sanayi açısından bölüşüm ilişkilerinin emek lehine ortaya çıkan bu sonucun büyük ölçüde kamu kesiminde kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Türkiye'de emek sermaye arasındaki bölüşüm ilişkisinde vurgulanması gereken nokta işçi sınıfının yoğun mücadelesine rağmen bu mücadelenin ücret payına yansıtılmasının çokta kolay olmadığıdır.

Grevlerin yoğunlaştığı 1976-1980 döneminde ise özel kesimde ücretin katma değer içindeki payında belirgin bir değişiklik yaşanmazken, kamu kesiminde ücretin katma değer içindeki payında önemli artışlar olmuştur. Kamuda mark-up oranında da önemli düşüşlerin yaşandığı bu dönemde siyasal iktidarların seçim baskısını göğüsleyemedikleri, seçim yıllarına denk gelen grevler sonucunda bölüşüm ilişkilerinde emek lehine kararlar aldıkları görülmektedir. Kamu kesiminde reel ücretlerin de 1970'li yılların ikinci yarısında artmış olması, bölüşüm ilişkilerinin emek lehine seyrettiğini doğrulamaktadır. Burada dikkati çeken nokta, sınıf ve kitle sendikacılığını benimsemiş olan DİSK'in örgütlendiği özel kesimde bölüşüm ilişkilerinde emek lehine kısmi bir değişiklik olurken, ücret sendikacılığını benimseyip partiler üstü politikayı benimseyen Türk-İş'in örgütlü olduğu kamu kesiminde bölüşüm ilişkilerinin emek lehine daha belirgin olarak değişmesidir. Örneğin Bulutay'ın (1995:296-297) hesapladığı imalat sanayi ücretleri bu yargıyı doğrular niteliktedir. Buna göre imalat sanayinde aylık reel ücretler 1963-1973 döneminde özel kesimde, 1974-1980 döneminde kamuda daha yüksektir.

1970'lerin ortalarından itibaren emek ve sermaye arasında yoğunlaşan mücadele, Türkiye'de işçi sınıfının toplumsal bir varlık olarak siyaset

sahnesinde ortaya çıktığını göstermektedir. Bu gelişmede dönemin siyasal atmosferinin de önemli ölçüde etkili olduğu söylenebilir. Grev hakkının bazı kısıtlamalara rağmen kabul edilmesi ve siyasal yelpazede solun artan toplumsal muhalefeti bu durumun ortaya çıkmasındaki temel belirleyicilerdir. Emek ve sermaye arasındaki güç dengesinin 1963-1973 dönemine göre, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren büyük ölçüde emek lehine gelişmesi emeğin siyasal mücadelesinin niteliğini göstermesi açısından önemlidir. Burada asıl vurgulanması gereken nokta, emeğin özellikle 1975 sonrasında bölüşüm ilişkisindeki görece başarısına rağmen, Türkiye siyasal arenasında radikalleşmesi ve siyasallaşmasıdır.

1976 yılı işçi sınıfı açısından önemli bir gelişmeye tanıklık etmiştir. Türkiye'de 51 yıldır kutlanması yasak olan 1 Mayıs İşçi Bayramı ilk kez ve kitlesel olarak 1976 yılında kutlanabilmiştir. 1977 yılında Taksim'de yapılan ve 500 bin insanın katıldığı kutlamalarda çıkan olaylar nedeniyle 37 insan yaşamını kaybetmiş, yüzlerce insan yaralanmıştır. 1978 yılında da kitlesel 1 Mayıs kutlamaları yapılmış, fakat 1979 yılında sıkıyönetim nedeniyle 1 Mayıs kutlamaları yasaklanmıştır. İşçi sınıfının mücadelesinin siyasal yönünün gösteren bir diğer önemi gelişme ise 1977'de 8.000 Maden-İş üyesi işçinin sekiz ay süreyle grev yapması ve aynı yıl 12.000 maden işçisinin de uzun bir süre madenleri işgal edip çalıştırmasıdır. Bununla birlikte, Tük-İş'e göre siyasal temelde sınıf sendikacılığı yapan DİSK'in 1979 yılında 500.000 üyeye ulaşması işçi sınıfının gücünü göstermesi açısından diğer bir önemli gelişmelerdir.

1970'lerin sonunda ülkenin siyasal ve toplumsal istikrarsızlığın ve işçi eylemlerinin radikalleşmesi, hatta kimi durumda fabrika işgallerine gidilmesi üretim sürecinin durdurulmasına, dolayısıyla sermaye birikiminin kesintiye uğramasına yol açmıştır. Türkiye toplumunun istikrara kavuşturulması ve emeğin kontrol altına alınması mevcut yapılarla mümkün olmadığının anlaşıldığında, çözüm 12 Eylül askeri darbesi olmuştur. 12 Eylül darbesi gerek toplumsal muhalefetin gerekse emeğin yeni ve farklı bir biçimde kontrol

altına alınmasını sağlamıştır. Böylelikle bir yandan sokaktaki toplumsal muhalefetin, diğer yandan da işyerinde emeğin kontrol altına alınması mümkün hale gelmiştir.

4.3 TOPLUMSAL VE SİYASAL İSTİKRAR

1960-1980 dönemi sermaye birikiminin toplumsal yapısından bir diğeri “toplumsal ve siyasal istikrar”dır. Sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde sürmesi, birikimin toplumsal yapılarının sorunsuz işlemesiyle mümkün olmaktadır.

Türkiye’de 1960-1980 döneminde sermaye birikimin çevreleyen toplumsal ve siyasal istikrar açısından üzerinde durulması gereken en önemli noktalardan biri siyasal iktidarların niteliğidir. 1960-1980 dönemi Türkiye’nin siyasal tarihi açısından iki farklı evre biçiminde ele alınabilir. 1960-1971 yıllarını kapsayan ilk evrenin özelliği, ya tek parti iktidarı ya da iki partinin (zorunlu) desteklediği iktidarların hakim olduğu ve küçük partilerin siyasal sistemde büyük bir önem kazanmadığı bir dönem olmasıdır. 1973-1980 yıllarını kapsayan ikinci evre ise tek parti iktidarlarının yerine koalisyon hükümetlerinin ağırlık kazandığı ve küçük partilerin siyasal yaşamın belirlenmesinde büyük bir rol oynadığı bir dönemdir. Bu açıdan 1973 sonrasında kurulan koalisyon hükümetleri ülkede toplumsal ve siyasal istikrarının sağlanamamasında önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Başka bir deyişle, kısa süreli ve istikrarsız koalisyon hükümetlerin varlığı ülkede siyasal tansiyonun yükselmesinde etkili olan faktörlerden biridir.

Bu siyasal yapıyla ilgili bir diğer önemli nokta koalisyon hükümetlerinin oluşturulmasında rol oynayan küçük partilerin siyasal olarak önemlerinin ve etkilerinin artması da toplumsal ve siyasal istikrarsızlığın artmasını etkileyen bir diğer önemli faktördür. Toplumsal ve siyasal istikrar yapısı 1960’ların sonlarında aşınmaya başlamış, fakat 12 Mart süreciyle sermaye birikiminin

sürmesini sağlayacak bir toplumsal ortam, siyasal ve hukuksal düzenlemelerle baskıcı bir şekilde restore edilmiştir.

1973 sonrasında toplumsal ve siyasal istikrar açısından önem taşıyan bir diğer gelişme sol/sosyalist hareketin ve işçi sınıfı militanlığının tekrardan yükselmesidir. Siyasal sol ile işçi sınıfının bu yükselişi karşısında devlet ve siyasal sağı baskıcı ve şiddet eylemlerine yönelmesi ülkede toplumsal ve siyasal istikrarın bozulmasını hızlandırmıştır. Özellikle 1970'lerin ikinci yarısından sonra artan siyasal istikrarsızlık ve siyasal şiddet giderek hızlanmış ve birikimin önünde engel oluşturmaya başlamıştır. 1970'lerin son birkaç yılı artan siyasal şiddet ve siyasal sistemin krizi sermaye birikimini kesintiye uğramasına neden olmuştur.

4.3.1 Toplumsal Muhalefet Yükseliyor

1960'ların başında Türkiye toplumuna sağlanan siyasal özgürlükler toplumun önemli bir kısmını kapsayan bir niteliğe sahiptir. Öğrencilere dernek kurma hakkı, ilk defa işçilere grev hakkı tanınmıştır. Bu siyasal özgürlük ortam işçiler ve aydınların bir sosyalist partiyi, Türkiye İşçi Partisi'ni kurmalarının önünü açmıştır. Başka bir deyişle, 1961 Anayasası'nın açtığı siyasal özgürlük ortamı gerek muhalif gençlik hareketinin gerekse işçi ve sol hareketin örgütlenmesine ve radikalleşmesine katkı sağlamıştır.

27 Mayıs sonrasında yönetimi el koyan Milli Birlik Komitesi 1961 genel seçimleri sonucunda iki yıllık bir süre sonrasında yerini sivil yönetime bırakmıştır. 1965 seçimlerine kadar İ. İnönü liderliğindeki hükümet görevde kalmıştır. Bu süre içinde iki askeri darbe girişiminin başarısızlığı kısa süreli istikrarsızlık kaynağı olarak değerlendirilebilir de, bu sorun çok çabuk bir şekilde aşılmıştır. 1965 genel seçimleri sonucunda S. Demirel liderliğindeki AP tek başına iktidara gelmeyi başarmıştır.

1960'larda ortaya çıkan üç temel gelişmenin toplumsal ve siyasal istikrarı derinden etkilediği söylenebilir. Bu gelişmelerin ilki siyasal çizgide kendini sosyalist olarak nitelendiren bir partinin, Türkiye İşçi Partisi'nin kurulmasıdır. TİP'in Türkiye siyasal hayatındaki yeri ve önemi siyasal gücünde ya da topladığı oylardan çok seçimlerde yarışan gerçek ideolojik temele sahip ilk parti olmasıdır. Bununla birlikte, TİP'in varlığı diğer partilerin kendilerin ideolojik açıdan daha açık bir biçimde tanımlamaya zorladığı gibi solun ve işçi hareketinin güçlenmesine de büyük bir katkısı olmuştur.

Türkiye işçi sınıfı da doğrudan etkileyen ikinci gelişme ise 1967 yılında DİSK'in kurulmasıdır. Bu yapı bir grup sendikalarının 'partiler üstü' ve hükümet yanlısı bir politika izleyen Türk-İş'ten ayrılmasıyla gerçekleşmiştir. DİSK'in ortaya çıkışının Türkiye'de sınıf mücadelesinin önemli ölçüde yükselmesinde, entelektüeller ile öğrencilerin radikalleşmesinin artmasında önemli bir katkısı olduğu söylenebilir. DİSK'in ortaya çıkmasının bir diğer önemli etkisi de kamu kesiminde örgütlü olan Türk-İş'in tersine, büyük ölçüde özel kesimde örgütlenerek, uzun süreli grevleri örgütlemesi ve üyelerinin radikal niteliğidir. Bu durum birçok işçinin Türk-İş'ten ayrılıp DİSK'e yönelmesine neden olmuştur. DİSK'in bu hızlı yükselişi, yukarıda tartışıldığı gibi, sermaye kesimlerinin kendi çıkarlarını savunmak için yeni örgütlenmelere yönelmelerine, TÜSİAD'ın ortaya çıkmasına da önemli bir katkı sağlamıştır.

Toplumsal ve siyasal istikrarı derinden etkileyen üçüncü gelişme öğrenci ve gençlik hareketinin yaygınlaşması ve radikalleşmesidir. 1961 Anayasanın özgürlükçü çerçevesine karşın hükümetin baskıcı politikaları, sosyalist düşüncenin yaygınlaşması ve Batı Avrupa'da başlayan öğrenci ve gençlik hareketinin güçlenmesinde ve radikalleşmesinde etkili olan temel faktörlerdir. Başka bir deyişle, sosyalist söylemin siyaset ve toplum sahnesine daha ağırlıklı girmesinin ardından, dünyadaki gelişmelerin de etkisiyle özellikle üniversitelerde anti-emperyalist söylemden beslenen bir gençlik hareketi ortaya çıkmıştır. Dünyadaki ve Türkiye'deki politik ortamdan etkilenen öğrenci ve gençlik hareketi, siyasetin üniversiteye, fabrikaya ve

sokağa yayılmasında etkili olurken, aynı zamanda siyasal yaşamın bir olgusu haline gelmiştir. 1960'larda toplumsal ve siyasal istikrarı derinden etkileyen üç temel gelişme TİP, DİSK ve gençlik hareketi hem toplumsal muhalefetin yükselmesinde hem de işçi sınıfının radikalleşmesinde büyük bir rol oynamaktadır. Bu durum sermaye kesimleri karşısında geniş toplumsal kesimlerin muhalefetini temsil etmektedir. Toplumsal muhalefetin yükseldiği ve birleştiği ölçüde ülkede istikrarsızlık artmakta, bu ise özellikle 1970'lerde sermaye birikiminin sürdürülmesine engel olmaktadır.

Türkiye toplumu açısından 1960'larda siyasal solun yükselmesi yeni ve önemli bir gelişmedir. Bu gelişmenin toplumda, özellikle de sermaye kesimlerinde ciddi endişelere yol açmaya başladığı söylenebilir. Bunun ilk belirtilerini 1960'ların ortalarında gözlemek mümkündür. Türkiye büyük sermayesinin önemli temsilcilerinden Vehbi Koç üyesi olduğu CHP yönetimine gönderdiği 31 Mayıs 1965 tarihli bir değerlendirme notunda, Türkiye'de yükselmekte olan sol akımlara ve bu akımların Türkiye'de sermaye kesimlerine vereceği zarara ilişkin endişelerini şöyle dile getirmektedir:

“Bugün Halk Partisi'ne mensup muhtelif teşekküllerin ve şahısların matbuatta çıkan yazılarından, partinin sola mütemayil bir rejime doğru gittiği kanaati efkarı umumiyede yaygındır. Petrol işinin, bazı ithalat ve ihracatın devletleştirileceğine dair çıkan yazılar piyasa üzerinde çok menfi tesirler yapmaktadır ve bu yüzden yerli ve yabancı sermaye endişe ve kararsızlık içindedir. Proje halinde olan birçok işler de durmaktadır... Sayın İnönü'nün “Ortanın solundayız” şeklinde beyanları çok mühim akisler yapmıştır” (Altun, 2009:65).

1960'ların sonlarında toplumsal muhalefetin sokağı kullanması ülkede sürekli bir kriz atmosferinin oluşmasına neden olmuştur. Parlamenter rejimin bu durumu kontrol edememesi hükümetin itibar kaybetmesine yol açarken, ülkede yine askeri müdahale söylentilerinin yayılmasına da engel

olamamıştır. Özellikle gençlik hareketlerinin yükselmesi ülkede toplumsal muhalefet yükselmesinde önemli bir rol oynamıştır. Örneğin, 1968'de ABD'nin 6. Filo'sunun İstanbul'a gelmesi gençliği yeniden hareketlendirirken, 26 Kasım'da Türkiye'ye gelen ABD'nin yeni Türkiye büyükelçisi Robert W. Komer aleyhinde İstanbul ve Ankara'da protesto gösterileri düzenlenmesine neden olmuştur. 1969 yılında ortaya çıkan Sümerbank grevinin o tarihe kadar Türkiye tarihinin en uzun grevi olması işçi hareketinin gelecek dönemde artacağına bir habercisi olarak değerlendirilebilir. Bu gelişmeye paralel olarak, Türkiye'deki işçi hareketlerinin 1969'dan itibaren sertleştiği gözlenmektedir. 1968 yılında gerçekleşen toplam 59 grev gözlenirken, bu grevlere 8.098 işçi katılmış, 1969'da grev sayısı 82'ye, grevlere katılan işçi sayısı ise yaklaşık üç kat artarak 23.190'a yükselmiştir. Bu gelişme izleyen iki yılda da devam etmiştir. 1970 yılında 111 grev, bu grevlere katılan işçi sayısı 25.963 iken 12 Mart Muhtırasına rağmen 1971 yılında 97 grev gerçekleşmiş ve bunlara 20.016 işçi katılmıştır.

Aynı yıl yapılan genel seçimler de ülkede toplumsal ve siyasal istikrarı beklentilerini karşılayamamıştır. Daha da önemlisi, 1969 seçimleriyle iktidara gelen AP'nin dört ay sonra parti içindeki muhaliflerin bütçe görüşmelerinde karşı oy kullanarak hükümetin düşmesine neden olması, siyasal istikrarsızlığı arttırmıştır. Bu durum karşısında Demirel istifa etmiştir. Genel ekonomik durum hızla kötüleşmeye devam etmesi ve bir önceki yılın kurak geçmesinden dolayı 1970 yılı kriz yılı ilan edilmiştir (Ahmad, 1996:203-205).

Öğrenci ve gençlik hareketinin şiddetlenmesi, işçi militanlığı ve grevlerle fabrikaların çalışamaz bir hale gelmesinin yanında daha önce toplumsal muhalefette yer almayan köylü kesimlerinin kendilerine ait olmayan toprakları işgal etmesi ülkede tansiyonun yükselmesinde etkili olmuştur. İşçi hareketinin militanlaşması karşısında AP hükümeti Sendikalar Yasası'nı düzelterek DİSK'in büyümesini durdurmaya çalışmıştır. Hükümetin bu girişimine işçi sınıfının verdiği tepki Türkiye tarihi açısından bir milat niteliğindedir. Çalışma Bakanlığının sendikalar hakkında çıkartmaya

hazırlandığı kanuna işçi sınıfı, özellikle İstanbul çevresindeki ağırlıklı olarak DİSK'e mensup işçiler, hem egemen sınıfı hem de sosyalist solu şaşkına çevirecek biçimde tepki vermiştir. Binlerce işçinin İstanbul-Ankara karayolunu trafiğe kapatması karşısında ordu ve polis sert müdahalede bulunmuştur. 15-16 Haziran olarak adlandırılan bu olaylarda üç işçi öldürülmüş, birçok işçi ve polis de yaralanmıştır. Türkiye'de işçi sınıfının bu ilk kendiliğinden büyük ölçekli ve siyasal eylemi DİSK ve işçi sınıfının yeni bir aşamaya geçtiğinin işareti olarak değerlendirilmektedir (Margulies ve Yıldızoğlu, 1984: 17).

Yeni yılda ülkedeki toplumsal istikrar daha da kötüleşmiştir. Banka soygunları ve adam kaçırmaya biçimindeki faaliyetleri ve bunların kaynağı olarak gösterilen üniversitelere karşı hükümetin bu faaliyetleri önleme girişimi ülkedeki gerilimi arttırmıştır. Bununla birlikte, dikkat çeken bir başka gelişme ise orduyu bölme ve hükümet karşıtı faaliyetlere çekme girişimleridir. 1970'lerde toplumsal muhalefetin yükselmesinde etkili olan bir diğer faktörde sermayenin tekelleşme ve yoğunlaşma eğilimlerinin artmasıdır. Önceki bölümde ele alındığı gibi, 1960 sonrasında sermayenin tekelleşme ve yoğunlaşma eğilimlerinin artması bu gelişmeye karşı toplumsal bir tepkinin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1970'li yılların başında, sanayiciler özellikle sol eğilimli siyasal partiler, sendikalar ve aydınlar tarafından, tekelsizlikle suçlanmakta ve küçük işletmelere yaşama fırsatı tanımadıkları gerekçesiyle yoğun bir biçimde eleştirilmektedir.

4.3.2 Toplumsal ve Siyasal İstikrarın Sağlanma Çabası:12 Mart Muhtırası

Türkiye toplumu üzerinden henüz on yıl geçmiş bir önceki darbeden sonra yeni bir askeri müdahaleyle karşı karşıya kalmıştır. 12 Mart 1971 tarihinde ülkenin özellikle işçi hareketi ve siyasal solun güçlenmesinden kaynaklanan siyasallaşmasını engellemek için askeri müdahale gündeme gelmiştir. Askeri müdahalenin temel amacı ülkede kaybolan "istikrarı" restore etmek ve yükselen solun yükselişini engellemektir. Bu müdahalenin önceki ve sonraki askeri müdahalelerden farklı parlamenter sistemin devam

etmesine izin vermesidir. Askerler meclisi kapatmayarak “Reform Hükümetleri” ile yönetimin vesayet altında sürdürülmesini izin vermişlerdir. N. Erim’in liderliğinde kurulan hükümet 27 Nisan’da 11 ilde sıkıyönetim ilan etmiştir. Sıkıyönetimin amacı, Meclis dışındaki siyasi faaliyetlere son verilmesidir. Bu kapsamda siyasi gençlik örgütleri, Türkiye İşçi Partisi kapatılarak, meslek gruplarının ve sendikaların toplantıları ve seminerleri yasaklanmış, anayasa ile garanti altına alınmış olan özgürlükler sınırlandırılarak, kamuoyunda etkili sol düşünürler tutuklanmıştır. Bununla birlikte, Mayıs’ta Ankara sıkıyönetim yetkilileri, hangi niyet ve amaçla olursa olsun grev ve lokavtları yasaklayarak, bu yasağın kuralın bütün yönetim bölgelerinde uygulanmasını sağlamışlardır. Grevlerin yasaklanmasına rağmen, İstanbul ve İzmir’de işçilerin greve gittikleri gözlenmektedir.

12 Mart ile birlikte N. Erim teknokratlardan oluşan bir kabine kurarak, kamu düzenini sağlamak ve uzun zamandır gecikmiş olan bazı sosyoekonomik reformları hayata geçirmeyi amaçlamıştır. Bu program toprak reformunu, tarım vergisini, maden sanayinin ulusallaştırılmasını ve ortak girişimlerde Türklerin payını en az %51’de tutarak Türkiye sanayinin korumaya yönelik önlemleri içermektedir. Bu reform programı sermaye ve tarımdaki çıkar çevrelerinin sert muhalefetiyle karşılaşırken, sadece Vehbi Koç ve N. Eczacıbaşı gibi büyük sanayi sermayesi tarafından desteklenmiştir. Büyük sermaye hem ekonomik hem de toplumsal çıkarları için ekonomik istikrarı arzular görünmektedir. Bu nedenle Türkiye büyük sermayesi 1971 askeri darbesine ve onu izleyen hükümetlere yönelik sıcak bir tavır sergilemiştir. Öyle ki, reform programının yürürlüğe konmasındaki gecikmenin özel girişimciliği tehlikeye sokacağı yolunda görüşler öne sürülmüştür. 1973 ortalarına gelindiğinde 12 Mart rejimi bütün siyasal değişiklikleri hayata geçirilmiştir. Bu yapılara karşın, Türkiye’nin temel ekonomik ve toplumsal sorunları 1973 Ekim’inde yapılacak genel seçimler sonrasında gelecek hükümete bırakmıştır. Aslında 12 Mart askeri müdahalesi ülkede toplumsal ve siyasal istikrarı yeniden sağlama amacını tümüyle gerçekleştirilememiştir. 1961 Anayasası’nın getirdiği görece liberal kimi hak ve

özgürlükleri ortadan kaldırmasına rağmen beklenen istikrarı sağlamada başarılı olamamış, beklentilerin aksine 1970'lerin ikinci yarısında istikrarsızlık ve kaos Türkiye'de toplumunda kalıcı bir nitelik almıştır.

4.3.3 İstikrarsızlık ve Kaos [un Yükselişi]

Türkiye tarihinin 12 Mart askeri müdahalesinden 12 Eylül 1980 askeri darbesine kadar geçen dokuz yıllık zaman dilimi; siyasal riskin arttığı, siyasi belirsizliğin ve şiddet olaylarının en üst noktaya ulaştığı dönemlerinden biridir. Öyle ki, döneme damgasını vuran iki askeri müdahale, dört ara rejim hükümeti, üç koalisyon hükümeti, bir azınlık hükümeti ve güven oyu alamayan iki hükümet dahil olmak üzere cumhurbaşkanlığı krizi, çeşitli bakanlık krizleri artan siyasal şiddet olayları toplumun büyük bir kesimini ve bu arada sermaye kesimini derin bir tedirginliğe ve umutsuzluğa sevk etmiştir. Bu dokuz yıllık zaman dilinde iktidara gelen on bir hükümet ortalama 299 gün iktidarda kalabilmiştir. Kısa süreli hükümetlerin yönetiminde olduğu bu dönemde, uzun vadeli politikaların uygulanması mümkün olmadığı gibi, kısa vadeli ve kalıcı olmayan uygulamalar belirsizliğin ve istikrarsızlığın artmasında etkili olmuştur. Türkiye'nin 1970'lerin başından itibaren siyasal ve toplumsal açıdan istikrarsızlığın kalıcı olduğu bir döneme girmiştir. Özellikle, 1973 sonrası dönem Türkiye siyasal sistemi açısından zayıf ve kararsız hükümetler tarafından yönetilen en kötü yıllar olarak tanımlanabilir. Başka bir deyişle, Türkiye'de siyasal ve toplumsal istikrarsızlık bir kural haline gelmiştir.

1973 genel seçimleri sonrasında Türkiye toplumunun beklentisi, 12 Mart rejiminin getirdiği reform hükümetlerinin ardından siyasal istikrara kavuşmaktır. Fakat seçim sonuçları siyasal istikrarsızlığın devam edeceğini göstermektedir. 14 Ekim 1973 seçimlerinde Ecevit liderliğindeki CHP birinci parti olarak çıkmış, 185 milletvekili çıkarmasına rağmen Ecevit tek başına hükümet kurmak için yeterli sandalye sayısına ulaşamamıştır. Öncelikle vurgulanması gereken nokta, Ecevit liderliğindeki CHP'nin seçimlerden birinci parti olarak çıkması, sermaye kesimlerinde bazı endişelerin oluşmasına yol

açmıştır. Sermaye kesimlerinin tedirgin olmasının gerisinde özellikle devletçilik ve sermaye karşıtlığı gibi söylemlerinin etkili olduğu söylenebilir.

Seçim sonuçlarının bir partiyi tek başına iktidara getirmemesi koalisyon hükümetlerini zorunlu hale getirmiştir. Fakat Türkiye'nin siyasal ve toplumsal atmosferi koalisyon hükümetlerinin kurulmasının önünde ciddi bir engeldir. Öyle ki, 1973 Ekim seçimlerinden sonra ülke toplam 293 gün hükümete kalmıştır. Seçim sonuçlarına göre iktidara en yakın lider olan Ecevit, Ocak 1974'te MSP ile koalisyon hükümeti kurabilmiş, fakat koalisyon hükümeti bir yılını bile dolduramadan sadece 10 ay iktidarda kalmıştır. 1970 sonrasında bu ilk koalisyon hükümeti Kasım 1974'te Ecevit'in istifasıyla sona ererken, aslında Türkiye'de istikrarsız koalisyon hükümetleri dönemi böylelikle başlamıştır.

Ecevit'in istifasından sonra Sadi İrmak başkanlığında bir hükümet kurulmasına karşın, bu hükümet güvenoyu almayı başaramamış, İrmak'ın istifasına rağmen Cumhurbaşkanı 31 Mart 1975'e kadar güvenoyu alamamış bir hükümetle ülkenin yönetilmesini istemiştir. Burada dikkat çeken nokta, bu dönemdeki hükümet krizinin Türkiye tarihinde en süreli siyasal kriz olmasıdır. Öyle ki, bu siyasal kriz 213 gün sürmüştür ve bu siyasal kriz Demirel liderliğindeki Milliyetçi Cephe hükümetinin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak bu durum bir siyasal istikrar yaratmak yerine gerginliklerin atmasına yol açmıştır.

4.3.4 Hükümet Krizi[nden]: Milliyetçi Cephe'nin Kurulması [na]

1975 yılında Demirel liderinde kurulan üç partili Milliyetçi Cephe hükümeti, beklenebileceği gibi siyasal istikrarsızlığın hüküm sürdüğü bir dönemi yansıtmaktadır. Hükümet Meclis'te zayıf desteğe sahip olduğu için kemer sıkmayı gerektiren uzun vadeli önlemler alınmaktan kaçınmış, seçmenleri etkilemeye yönelik kısa vadeli kararlar almayı tercih etmiştir. Bu

nedenle Milliyetçi Cephe hükümeti döneminde hiçbir ciddi karar alınamadığı söylenebilir.

Milliyetçi Cephe hükümeti yönetimi süresince dikkat çeken gelişme, siyasal şiddetin artışıdır. CHP'ye ve üyelerine yönelik şiddet eylemlerinin artması karşısında Ecevit, Türkiye'nin iki büyük işçi sendikası olan Türk-İş ve DİSK'i artan siyasal şiddet karşısında işbirliğine ikna etmeyi başarmıştır. Bu süreçte ülkede siyasal solun parçalı yapısı DİSK'in bu boşluğu doldurmasına katkı sağlarken, DİSK başkanı Kemal Türkler'in çabalarıyla işçilerin Ecevit'i desteklemeleri sağlanmıştır. Böyle bir ortamda Türkiye'de işçi sınıfı 1926'dan beri kutlayamadığı 1 Mayıs'ı ilk kez 1976 yılında kutlayabilmiştir. Türkiye'de 51 yıl sonra ilk kez 1 Mayıs'ın kutlanması siyasal tarih açısından önemli bir gelişmeyi göstermektedir. 1977 yılında 500 bin kişinin Taksim Meydanı'nda yapılan 1 Mayıs kutlamalarında 37 insan hayatını kaybederken, yüzlerce insan yaralanmıştır.

1976 yılındaki siyasal faaliyetler, Türkiye gibi ülkeler üzerinde gelişmiş ülkelerden çok daha ciddi etkilere yol açan derinleşen dünya ekonomik krizi bağlamında değerlendirilmelidir. Böyle bir ortamda Milliyetçi Cephe hükümeti bileşenlerinden kaynaklı olarak siyasal istikrarı sağlama konusunda güçlük çekmiştir. Burada dikkat çeken nokta iş dünyasını memnun etmek için elinden gelen her şeyi fiilen yapmış bir hükümetin, kendisinin iş dünyasından gelen eleştirilere maruz kalmasıdır. Ekonomik sorunlar, özellikle bazı temel mallardaki kıtlık ve ithalat için gerekli döviz eksikliği somutunda açığa çıkmıştır. Yurt dışındaki bankalardan yüksek faizli kısa vadeli borçlanma, Türkiye'yi derin bir borç çıkmazına sokmuştur. Milliyetçi Cephe hükümeti 1975-77 yılları arasında bu şekilde 7 milyar dolar borçlanmıştır. Bununla birlikte, temel mallardaki kıtlık ülkede karaborsayı teşvik ederken piyasa üzerinde yıkıcı bir etkiye yol açmıştır (Ahmad, 1996:346). Bu dönemin hassas denge politikalarından biri de, koalisyon ortaklarını (özellikle MSP'yi) yabancılaştırmadan IMF ile ilişkileri düzenleme konusudur. Örneğin hemen "mini devalüasyon" diye adlandırılan "döviz kuru ayarlamaları", IMF'nin mali

önerilerini şiddetli bir devalüasyonun yol açacağı bir hükümet bunalımı yaratmadan yerine getirmek için tasarlanmıştır. Bu ayarlamalar 17 Nisan 1975'ten 1977 Haziran'ındaki seçimlere kadar Türk Lirasının dolar karşısında % 20 değer kaybetmesine neden olmuştur (Schick ve Tonak, 1998:375).

Türkiye'de 1974 sonrasında sertleşen siyasi rekabet, siyasi istikrarın sağlanmasına karşı herhangi bir politika izlenmesini imkansız hale getirmiştir. Son dört yılda sekiz kez hükümet değişikliği, siyasi istikrarsızlık ve işbirliği içinde çalışma eksikliği nedeniyle birçok sorun çözülememiştir. Makroekonomik istikrarsızlığı ölçmeye yönelik bir çalışmada gösterildiği, 1973-1977 döneminde siyasi ortamın kutuplaşması yetersiz makro ekonomik politik oluşumuna yol açmaktadır. Bu durum enflasyon ve makroekonomik istikrarsızlığın artmasında da gözlenmektedir. Örneğin hem enflasyon hem de makroekonomik istikrarsızlık indeksi dramatik biçimde artmış, 1960'larda sırasıyla %5,4 ve 0,049'dan 1970'lerde %27 ve 0,118'e yükselmiştir (İsmihan ve Metin-Özcan, 2007:6).

Bu durum sanayi sermayesini endişelendirmekte ve ülkenin iki büyük siyasi partisinin işbirliğinin tek çözüm olduğu sıkça vurgulanmaktadır. Örneğin V. Koç, 1973 Ekim seçimlerinden sonra toplam 293 gün hükümete kalan ülkenin artık zayıf iktidarlara tahammülü kalmadığını söylemektedir. Bu nedenle ona göre CHP-AP işbirliği olası tek çözüm olarak görünmektedir:

“Memleketin iki büyük partisi olan CHP ve AP bu memleketi seviyorlar, demokrasinin devamını, askeri ve diktatör bir idarenin gelmemesini, solcuların emellerine varmamasını, dahili ve harici düşmanlarımızın meydan bulmamalarını istiyorlarsa, adil tedbir olarak 1977 seçimlerine kadar koalisyon kurmaları lazımdır” (Altun, 2009:190).

Bu yaklaşımın temelinde yatan düşünce Ecevit'in aşırı solu ve Demirel'in aşırı sağ'ı kontrol ederek siyasi rejimin kurtarılabilceğidir 21 aylık Milliyetçi Cephe hükümeti yönetimi sırasında, şiddet olaylarında 170 kişi

yaşamını yitirmiş ve yüzlerce insan yaralanmıştır (Ahmad, 1996:342). Sermaye kesimlerinin yoğun isteğine ve vurgusuna rağmen CHP-AP birlikteliği sağlanamamış, ülkedeki belirsizlik ve istikrarsızlık devam etmiştir.

4.3.5 Toplumsal ve Siyasal İstikrarın Çöküşü: Yeniden Askeri Darbe

Türkiye toplumunun 1977 genel seçimlerine dair beklentisi, seçimlerin bir partiyi tek başına iktidara getirebilecek bir çoğunluk sağlayacağı yönündedir. İş dünyasının beklentisi de bu yöndedir. Örneğin Türkiye büyük sermayenin önemli temsilcilerinden Sakıp Sabancı beklentilerini şöyle açıklamaktadır:

“İktidara bir tek parti gelmeli. Kim gelirse gelsin, ama bir tek parti; tek başına hükümet kurabilecek bir çoğunlukla seçimlerden çıkmalı. Türkiye’de tek ve güçlü hükümetlere ihtiyaç var...” (Ahmad, 1996:348).

Ancak seçimler toplumun ama özellikle iş dünyasının umduğu güçlü ve istikrarlı bir hükümet çıkarmamıştır. Ecevit liderliğindeki CHP seçimlerde en fazla oyu almasına karşın, hükümeti kurmak için gerekli 226 sandalyeden 13 eksik 213 sandalye kazanabilmiştir. Seçimlerden en fazla oyu alarak çıkan Ecevit’ten hükümet kurması istenmiş, Türkiye tarihin ilk azınlık hükümetini kurmasına karşılık güvenoyu alamamıştır. Ecevit’in hükümet kurma başarısızlığından sonra, Demirel’den hükümet kurması gündeme gelmiştir. Sermaye kesimlerinin yine iki büyük partinin koalisyon hükümeti kurma önerilerine karşılık; bu öneri kabul görmemiştir. Demirel TUSİAD’ın tavsiyelerine göre hareket etmek yerine, 21 Temmuz 1977’de ikinci Milliyetçi Cephe hükümetini kurmayı tercih etmiştir. Demirel liderliğindeki ikinci Milliyetçi Cephe hükümeti ilki kadar uzun ömürlü olmamış sadece 6 ay devam edebilmiştir. Fakat burada vurgulanması gereken nokta, 1970 sonrasında kurulan koalisyon hükümetlerini oluşturan küçük partilerin katkılarıyla kıyaslanamayacak bir etkiye sahip olmasıdır. Bu durum Milliyetçi Cephe hükümetleri arasındaki farklılıklarda da gözlenmektedir. Ahmad’ın

tespit ettiği gibi, iki Milliyetçi Cephe hükümeti arasındaki temel farklılık; “ilkinde baş (AP) kuyruğu (MHP) sallamaktayken, ikincisinde ise tehlikeli bir biçimde kuyruk başı sallamıştır” (Ahmad, 1981:20).

İkinci Milliyetçi Cephe hükümetinin kısa sürmesinden sonra Ocak 1978’de Ecevit, AP’den ayrılanların yanı sıra Cumhuriyetçi Güven Partisi ve DP takviyesiyle hükümet kurmayı başarmıştır. Ancak bu durum, hükümetin bağımsız ve güçlü bir politika izlenmesinde önemli bir engel niteliğindedir. Aslında Ecevit hükümetinin bu şartlarda toplumsal ve siyasal istikrarı sağlamanın ne kadar zor olduğu anlaşılmaları için kısa bir süre gerekecektir.

Ecevit hükümeti iktidara geldiğinde, ister istemez IMF ile karşı karşıya kalmıştır. Burada dikkati çeken nokta, 1978 yılının Türkiye ekonomisinde istikrar çabalarının başladığı yıl olmasıdır. Bu anlamda, 1978-1979 yılları Türkiye’nin IMF ile istikrar politikalarının sürdürülmeye çalışıldığı bir dönemi ifade etmektedir. Bu ilişkinin temel ilkesi de TL’nin büyük oranda (1978’de %29,9 ve 1979’da %40) devalüe edilmesine dayanmaktadır. Bununla birlikte IMF’nin, Ecevit hükümetinden beklentisi 1977 yılında %50 olan enflasyon oranının 1978 yılında %20’ye düşürülmesidir. Enflasyonu önlemek için önerilen klasik politikalar ise ücretlerin ve tüketimin kısılması, harcamalarını azaltılması, vergilerin ve ihracat teşviklerinin artırılmasıdır. Ecevit hükümeti bu önerileri yerine getirmeyi başaramadığı için IMF büyük miktardaki kredi talebini reddetmiştir. Başka bir deyişle, 1978-79 döneminde IMF ile yürütülen istikrar politikalarından beklenen destek sağlanamamıştır.

Ekonomik koşulların kötüleşmesine koşturarak artan siyasal şiddet de siyasal ortamında istikrarsızlaşmasını hızlandırmıştır. Öyle ki, 1978 yılının ilk 15 gününde 30 siyasi cinayet işlenmiş ve 200’den fazla insan yaralanmıştır. Ecevit artan siyasal şiddet olaylarına karşı sıkıyönetim ilan etmekten kaçınmasına rağmen, bu dönemde siyasal şiddet sonucu 800’den fazla insan hayatını kaybetmesi ve 1052’si Sağcı ve 778’i Solcu olmak üzere 1999 insanın tutuklanması bu tavrını sürdürmesini zorlaştırmıştır. Ecevit’in bu

iyimserliği Kahramanmaraş katliamının gerçekleştirilmesiyle sona ermiş ve 25 Aralık 1978'de sıkıyönetim ilan etmek zorunda kalmıştır. Bu saldırı sonucunda resmi verilere göre 105 insan hayatını kaybederken, 176 kişi yaralanmış, 210 ev, 70 işyeri tahrip edilmiştir. Ülkedeki siyasal şiddet sıkıyönetim ilanına rağmen 1979 yılında da artmaya devam etmiştir. 1979'un 11 ayında toplam 1013 insan siyasal çatışmalarda hayatını kaybetmiştir. Siyasal istikrarsızlığın giderek derinleşmesinin yanında ekonomik koşulların kötüleşmesi sermaye kesimlerini siyasal iktidara karşı muhalefete sevk etmiştir. Önceki bölümde vurgulandığı gibi, Mayıs 1979'da TÜSİAD gazetelere "Gerçekçi Çıkış Yolu" başlıklı hükümeti eleştiren tam sayfa ilanlar vermiş ve siyasal gerilimin derinleşmesine önemli bir katkı koymuştur. Toplumun kentli bölümlerinin artan siyasallaşması, işçi sınıfının artan militanlığı ve sermayenin farklı kesimlerinin birbirinden ayrılması devleti daha da derinleşen siyasal çatışmaya sürüklemiştir. Bu bağlamda, 1970'lerin son birkaç yılı, Türkiye tarihinde uzun grevlerin eşi görülmemiş bir biçimde yaygınlaştığı bir dönem niteliğindedir. Öyle ki, işçi sınıfının militanlaşması ve siyasallaşması sonucunda 1978 yılında gerçekleşen 175 greve 27.208 işçi katılırken, 1979 yılında grev sayısı 190'a işçi sayısı da 40 bine yükselmiştir.

1979'un son aylarında Ecevit liderliğindeki azınlık hükümetinin istifasından sonra Demirel'in azınlık milliyetçi cephe hükümeti iktidara gelmiştir. 1979 yılı Türkiye'nin ekonomik ve siyasal yöneliminde köklü değişikliklerin habercisi niteliğindedir. Türkiye'nin içine bulunduğu duruma ilişkin ordu ve sermaye kesimlerinden gelen iki uyarı gündeme bomba gibi düşmüştür. İlk uyarı ordunun kademesinden, diğeri ise ülkenin önde gelen sermaye gruplarının temsilcisi Vehbi Koç'tan gelmiştir. 27 Aralık 1979 günü komutanlar Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren'in imzasıyla Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e bir uyarı mektubu göndermiş, bu gelişmenin hemen arkasından V. Koç da partileri ekonomiyle ilgili konularda uyarmıştır (Altun, 2009:332). Bu iki uyarı temelde ülkenin artan ekonomik sorunları ve giderek keskinleşen siyasal şiddet konularına odaklanmaktaydı. Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra Demirel hükümeti 24 Ocak 1980 tarihinde

istikrar önlemlerini hayata geçirerek ekonomik istikrarı sağlama yönünde önemli bir adım atmıştır. Muhalefet lideri olan Ecevit 24 Ocak Kararlarının açıklanmasından birkaç gün sonra yaptığı açıklamada bu paketle öngörülen yeni ekonomik modelin, kendisine uygun yeni bir siyasal modeli gerektireceğini söylemiştir. Bu açıklama demokrasinin yok edilmesi anlamına gelmektedir. Kuşkusuz Ecevit'in bu öngörüsü haklı çıkmıştır, sadece yedi ay beklemesi gerekecektir (Altun, 2009:335).

Demirel hükümeti 24 Ocak 1980 istikrar kararlarıyla ekonomik sistemin dengelerini özel kesim lehinde düzenlemeyi amaçlayan önemli bir adımı hayata geçirmesine rağmen sorun, hükümetin bu programı uygulayacak siyasi güç ve yetenekten yoksun olmasıdır. Bu siyasi irade eksikliği, Ecevit'in de belirttiği gibi, siyasal sistemin değiştirilmesi ve toplumsal muhalefetin bastırılmasını gerektirmektedir. Buna karşın, 1980'nin ilk günlerinden itibaren toplumsal ve siyasal şiddet olayları tırmanışını sürdürmüştür. Yılın ilk büyük olayı işverenleri doğrudan ilgilendiren Tarih olayıdır. 1979 sonlarındaki hükümet değişikliğinin arkasından, İzmir'de bulunan Tarih zeytinyağı fabrikasının yönetimine MHP yanlısı kişilerin atanması, bu durum karşısında fabrikada örgütlü olan DİSK üyesi işçilerin tepkisine neden olmuştur. Yeni yönetimin DİSK'li işçileri başka fabrikalara atamak istemesi üzerine başlayan eylemler, 6 Şubatta Tarih işçilerin işletmenin bazı bölümlerini işgal etmesine yol açarken, bu gelişme sonrasında çıkan çatışmalarda 15 kişi yaralanmış, 500 kişi de gözaltına alınmıştır. 1980 yılının ilk altı ayında siyasal şiddet olaylarında hayatını kaybeden insan sayısı 1361'e yükselmiştir. Öldürülen insanlar arasında tanınmış profesörler, milletvekilleri, yerel yönetim görevlileri ve 12 Mart reform hükümetlerinin başbakanı N. Erim'de bulunmaktadır. Türkiye işçi hareketi tarihinde önemli bir ismi olan Maden İş sendikası başkanı Kemal Türkler de bu siyasi cinayetlerin kurbanlarından biri olmuştur. Aynı yılın Temmuz ayında Türkiye'de ilk defa seçimle işbaşına gelmiş bir ilçeye "nokta operasyonu" düzenlenerek aralarında Belediye başkanının da bulunduğu 300 kişi tutuklanmıştır.

Türkiye tarihi açısından siyasal istikrarsızlığın tepe noktasına ulaştığını gösteren önemli bir gelişme ise Cumhurbaşkanı seçimleridir. Meclis görev süresi biten cumhurbaşkanı F. Korutürk'ün yerine geçecek insanı 100 tur oylamadan sonra bile seçememiştir. Böyle bir durum, Türkiye'de siyasal şiddetin tırmanması yanında siyasetin de felç olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Siyasal sistemin cumhurbaşkanlığı seçimleri nedeniyle krize girmesi, ekonomik koşulların kötüleşmesi ve siyasal şiddetin tırmanışıyla birleştiğinde; toplumsal ve siyasal istikrarın artık sağlanmasının mümkün olamayacağını göstermektedir. Başka bir deyişle, Türkiye'de 1970'lerin sonlarında siyasal şiddet ve ekonomik durumun giderek kötüleşmesinin yanı sıra siyasal sistemin de felç olması, artık toplumsal ve siyasal istikrarın normal yollarla sağlanamayacağını göstermektedir. Parlamenter sistem krize girmiş, ülkedeki siyasal şiddet herhangi bir politika uygulanmasını imkansız hale getirmiştir. Ülke Eylül ayına kadar 2000'den fazla insanın siyasal nedenlerle ölümüne tanık olmuştur. Toplumsal ve siyasal istikrarın tekrar sağlanabilmesi için ordu 12 Eylül 1980'de askeri darbeyle yönetime el koymuştur. Böylelikle 1970'lerin ikinci yarısından itibaren bozulan toplumsal ve siyasal istikrar askeri müdahale ile sağlanmasının yolu açılmıştır. Bununla birlikte, 12 Eylül askeri darbesinin toplumsal ve siyasal istikrarın sağlanmasında iki yönlü bir etkisinin olduğu söylenebilir. Bunların ilki, siyasal istikrarsızlığın temel nedenlerinden olan işçi eylemlerinin baskı altına alınmasıyla gerek siyasal, gerekse sermaye açısından ekonomik istikrarın sağlanmasıdır. İkincisi daha çok ekonomik istikrarın sağlanmasıyla ilgili bir noktadır. Askeri rejim 24 Ocak istikrar kararlarını uygulama gücüne ve yeteneğine sahip olmayan siyasal iktidarların yerine kendisi bu görevi yerine getirebilecektir. Askeri rejim altında 24 Ocak istikrar kararları kolayca uygulanacak ve ekonomik istikrar sağlanabilecektir.

Bu açıklamalardan hareketle, sermaye birikimini çevreleyen siyasal ve toplumsal istikrar yapısının aşınması ve çöküşüne ilişkin birkaç noktanın üzerinde durulabilir. İlk olarak, 1960'ların sonlarına doğru toplumsal muhalefetin yükselmesiyle, özellikle gençlik ve işçi hareketi 1970'lerin

başlarından itibaren etkili olmaya başlamasıdır. Bu gelişme ise 12 Mart 1971 tarihinde ülkenin özellikle işçi hareketi ve siyasal solun güçlenmesinden kaynaklanan siyasallaşmasını engellemek için askeri müdahaleyi gündeme getirmiştir. Askeri müdahalenin temel amacı ülkede kaybolan “istikrarı” restore etmek ve yükselen solun yükselişini engellemektir. Ancak toplumsal ve siyasal istikrar askeri müdahale vasıtasıyla kısa bir süre sağlanmış, bu durum 1973 sonrasında tekrar tersine dönmüştür.

İkinci olarak ise Türkiye tarihinde açısından 1973-1980 döneminin önemi koalisyon hükümetlerinin varlığını ve bunların zayıf nitelikli olmasıdır. Bu durum sermaye birikimi için gerekli olan siyasal ve toplumsal istikrarın sağlanamamasına yol açmıştır. Seçimlerde bir partinin tek başına iktidar olamaması, büyük ve istikrarlı bir çoğunluğa sahip bir hükümet yaratacak tek çözüm olarak AP-CHP koalisyonunu gündeme getirmiştir. Bu iki partinin koalisyon hükümeti oluşturması toplumun önemli bir bölümü, özellikle de sermaye kesimleri tarafından ısrarla desteklenmesine rağmen, gerçekleşmesi mümkün olmamıştır. Bu iki büyük partinin 1973 sonrasında işbirliği yapamamaları siyasal yelpazenin aşırı uçlarındaki küçük grupların ve partilerin büyük önem kazanmasına yol açmış, ancak partilerin bu durumdan büyük ölçüde faydalanmaları siyasal sistemi de işlemez hale gelmiştir.

Son olarak, Mart 1971 - Eylül 1980 askeri darbeleri arasındaki süreç sermaye kesimlerinin siyasal ve toplumsal istikrara büyük ihtiyaç duydukları bir dönemi simgelemektedir. Bu zaman süresince iki askeri darbe, iki reform hükümeti, çok kısa ömürlü birçok koalisyon hükümeti, çeşitli bakanlık krizleri ile 1970’lerin sonuna doğru tırmanan şiddet olaylarına sahne olan ülkede, çalışma ortamının siyasal belirsizliğin zirveye ulaştığını göstermektedir.

4.4 ULUSLARARASI ORTAM: KAPİTALİST GENİŞLEMENİN VE KRİZİN YANSIMALARI

Sermaye birikim sürecinin son kurumsal yapısı “uluslararası ortam”dır. 1960-1980 döneminde sermayenin hızlı bir biçimde birikim sağlaması uluslararası ortamın genel yapısından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde Türkiye’de istikrarlı bir sermaye birikimi kapitalist dünya ekonomisinin genel olarak yaşadığı genişlemeye sıkı bir biçimde bağlıdır. Öyle ki, bu dönem süresince izlenen ekonomi politikalarının başarılı olmasında uluslararası ortam önemli bir paya sahiptir.

4.4.1 Kapitalist Genişlemenin Yansıması

Türkiye’de istikrarlı bir sermaye birikimi, kapitalist dünya ekonomisinin genel olarak yaşadığı canlanma ve genişleme evresine sıkı bir biçimde bağlıdır. Öyle ki, bu dönem boyunca sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde devam etmesi, birikimi çevreleyen uluslararası ortamın uygun koşullarından kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle, Türkiye’de 1960’larda ve 1970’lerde sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde sürdürülmesi kapitalist dünya ekonomisindeki gelişmelerle doğrudan ilişkilidir.

Sermaye birikimini çevreleyen uluslararası ortam 1970’lerin ortalarına kadar dış yardımlar olanakları ve borçlanma, işçi dövizleri ve dış ticaret hadlerinin Türkiye lehine gelişmesi gibi faktörlerin etkisiyle birikimi destekleme rolünü yerine getirebilmiştir. Ancak 1974 sonrası dönemde sermaye birikimini çevreleyen uluslararası ortam aşınmakta ve sermaye birikiminde tıkanıklıkları gündeme getirmektedir. Kıbrıs müdahalesinin sonucunda ortaya çıkan ambargo, petrol fiyatlarından olağanüstü artış, dış ticaret hadlerinin Türkiye aleyhine dönmesi ve dış borçlanmanın yapısında ve miktarında gözlenen değişme, sermaye birikiminin tıkanmasındaki en önemli faktörlerdir. Bununla birlikte, Türkiye’nin yakın coğrafyasında yaşanan radikal değişiklikler, dünya konjonktürünü ve dolayısıyla Türkiye’nin uluslararası

alandaki konumunu önemli ölçüde etkilemiştir. Türkiye bir yandan uluslararası sermaye çevreleri ile olan ilişkisi, diğer yandan Batı Bloku ve NATO içindeki konumundan dolayı, gerek dünya ekonomisi gerekse uluslararası ortamda meydana gelen değişimlerden etkilenir bir hale gelmiştir. 1977 sonrasında dış ticaret açıkları ve yüksek borç yapısı ve uluslararası ortamda meydana gelen keskin değişimler, sermaye birikiminin sürdürülmesini zorlaştırmıştır. Başka bir deyişle, 1970'lerin sonlarında gerek Türkiye'den gerekse uluslararası ortamdan kaynaklan gelişmelerin örtüşmesi, sermaye birikimini çevreleyen uluslararası ortam yapısının birikimin önünde engel olduğu söylenebilir. Türkiye 1970'lerin ortalarından itibaren kapitalist dünya ekonomisinde yaşanan krizin etkilerini hissetmekle birlikte, esas olarak sermaye birikimin çevreleyen 'uluslararası ortam'ın aşınmasıyla sermaye birikiminin kesintiye uğradığı gözlenmektedir.

4.4.2 Dış kaynaklar: Dış yardım, Kredi ve Borçlar

27 Mayıs 1960 askeri darbesi sonrasında Türkiye'nin uluslararası bağlantılarında herhangi bir değişikliğin meydana gelmediği gözlenmektedir. Sıktidara gelen askeri hükümet, Türkiye'nin NATO, CENTO gibi uluslararası alandaki anlaşmalarını ve ittifaklarını değiştirmeyeceğini özenle belirtmiştir. Bu anlamda Türkiye, soğuk savaş döneminde kapitalist blok içindeki yerini korumuş ve Bretton Woods sistemi ile ilişkilerini sağlamlaştırmıştır.

1960 sonrasında başlayan sermaye birikim sürecinde dış kaynakların önemli bir etkisinin olduğu gözlenmektedir. Öyle ki, 1970'lerin ortalarına kadar sermaye birikiminin düzgün ve yüksek temposu sürdürülebilmesinin en temel nedenlerinden bir tanesi ekonomide önemli boyutlarda dış kaynak kullanılmasıdır. Dış kaynaklar temelde dış yardım ve krediler, borçlanma ve işçi dövizlerinden oluşmaktadır. Bilindiği gibi, kronik dış ticaret açığı yaşan bir ülkede, sanayi için gerekli olan dövizin tümüyle ihracat kanalıyla sağlanması olası değildir. Bu nedenle, dönem boyunca sermaye birikimini sürdürülmesi açısından dış kaynaklar temel bir öneme sahiptir.

Türkiye'nin 1960 sonrasında yaralandığı dış kaynaklardan önemli bir tanesi yardımlardır. 1960-1969 yılları arasında Türkiye'nin ABD'den aldığı yardım miktarı 1,6 milyon dolara ulaşmıştır. Yardımların miktarının görece büyüklüğü ihracata oran olarak ele alındığından daha iyi anlaşılacaktır. 1949-1959 yılları arasında toplam ABD yardımlarının toplam ihracata oranı %30,3 iken, 1960-1969 yılları arasında %37'ye yükselmiştir (Küçük, 1985:238). Bu dönemde Türkiye'nin kullandığı bir diğer dış kaynak ise uluslararası kalkınma ajansı (IDA) kredileridir. 1962-1973 dönemi toplam 196,8 milyon dolara varan bu kredilerin 121,5 milyon doları (%62'si) tarım, 31,0 milyon doları (%16'sı) enerji projelerinin finansmanına ayrılmış, 42 milyon doları (%21'i) ise yine Türkiye Sınai Kalkınma Bankası aracılığı ile özel sanayiye yönlendirilmiştir (Türel, 1981:645).

Türkiye'nin bu dönemde kullandığı dış kaynaklardan bir tanesi de borçlanmadır. Türkiye'nin dış borçlanma politikası konusunda iki nokta dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, 1970'lere kadar yapılan borçlanmanın hangi ülke ya da kurumlardan yapıldığı, yani zaman içinde bir değişimin olup olmadığı; ikincisi toplam borç bileşimi içerisinde ne gibi değişikliklerin gerçekleştiğidir. Birinci noktayla ilgili olarak, 1970'lere kadar ağırlıklı olarak borçlanmanın OECD ülkelerinden yapıldığı söylenebilir. Bu durum gerek Türkiye'de 1960 sonrasındaki planlama uygulaması gerekse gelişmiş ülkelerdeki para sermayelerinin fazlalığından kaynaklandığı gözlenmektedir. İkinci noktayla ilgili vurgulanması gereken ise 1974 sonrasında toplam borçların içindeki kısa vadeli borçların payında önemli artışların olmasıdır. 1974 sonrasında borç bileşiminde meydana gelen değişme bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Sonuç olarak sermaye birikimi açısından 1960-1980 döneminde borçlanmanın gelişimi kabaca iki bölüme ayrılabilir. 1970'lerin başlarına kadar süren ilk dönemin özelliği sermaye birikimin büyük ölçüde iç kaynaklarla finanse edilmesidir. Burada vergiden çok borçlanma politikası kullanılmıştır. 1974 sonrasını kapsayan ikinci dönemin genel niteliği ise dış borçlanmanın daha fazla ağırlık kazanmasıdır. Dış borç bileşimi içinde de kısa vadeli borçların oranında hızlı bir artış gözlenmektedir.

Tablo 15: Seçilmiş Yıllarda Türkiye'nin Dış Borçları*

(Yılsonu itibariyle, Milyon \$)

Yıllar	Orta ve Uzun Vadeli Borçlar	Kısa Vadeli Borçlar	Toplam Borçlar
1962	830	-	830
1967	1297	144	1441
1972	2519	19	2538
1975	3579	1155	4734
1977	4805	6600	11405
1978	6618	7176	13794
1979	10048	3556	13604
1980	12693	2480	15173

* Tabloda verilen rakamlar yalnızca anaparaya ait olup faizleri kapsamamaktadır.

Kaynak: Gürsel, 1983:471

1960'ların başında dış borçlanma hem hızlanmış hem de ticari ve proje kredilerine yönelmiştir. 1959-1962 arası imzalan kredi anlaşmalarının toplamı 555 milyon dolara ulaşmaktadır. Örneğin sadece Batı Almanya özel yatırımcıları desteklemek amacıyla 100 milyon mark kredi verdiğini açıklamıştır. Sağlanan kredilerin ne kadarının bu dönemde ülkeye girdiği bilinmemekle birlikte, 1962 yılı sonunda orta ve uzun vadeli borç miktarının 830 milyon dolara ulaşması ve borç yükünün artmayı sürdürmesi borçlanma sürecinin devam ettiğini göstermektedir. Türkiye'nin dış borçlarına ilişkin veriler Tablo 15'den izlenebilir.

1962-1973 arası orta ve uzun vadeli dış borçlar anapara olarak yaklaşık üç kat artarak 830 milyon dolardan 2 milyar 538 milyon dolara yükselmiştir. Bu dönemde uluslararası finans kuruluşlarının Türkiye'nin aldığı kredilere katkısı oldukça düşük düzeyde kalmıştır. Bu kuruluşlara olan anapara ve net borçlanma 212 milyon dolardır ve toplam net borçlanma içindeki payı %12,5'tir. Bu kuruluşların toplam katkısının düşük olmasının gerisinde iki faktörün bulunduğu söylenebilir. Bunların ilki, IMF'ye olan net borcun giderek azalması, diğeri ise DB ile ilişkilerin soğuk bir nitelik almasıdır. IMF kaynaklarına ihtiyaç duyulmaması, cari işlemler açığının daha çok OECD ülkelerinden alınan program kredileriyle kapatılmasıyla mümkün olmuştur. DB ile 1954-1966 yılları arasında hiçbir kredi anlaşmasının imzalanmamış olması bu soğuk ilişkinin bir göstergesidir. Bu dönemde Türkiye'ye kredi veren uluslararası kuruluşlardan bir tanesi de Avrupa Yatırım

Bankası'dır. Bu kuruluştan alınan borç miktarı 1972 yılında 100 milyon doları aşmıştır. Sonuç olarak, Türkiye'nin 1970'lerin başlarına kadar borçlanmaya devam ettiği, ancak bu borçlanmanın daha çok Batılı devletlere ve görece daha iyi koşullarda yapıldığı söylenebilir. Tablo 15'den görülebileceği gibi, Türkiye'nin dış borçları 1970'lerin ortasına kadar büyük boyutlara ulaşmamıştır. Üstelik 1969 yılından itibaren de ihracatta ortaya çıkan dikkat çekici artış, döviz kazançları bir sıçrama yarattığından 1972 yılında borç yükü 1,52 gibi oldukça düşük bir düzeye inebilmiştir (Gürsel, 1983:478).

4.4.3 Dış Kaynaklar: Avrupa'ya İşçi Göçü ve Döviz Gelirleri

Kapitalist dünya ekonominin genişlemesinin Türkiye'ye doğrudan bir yansıması da işçi göçü ve dolayısıyla döviz gelirleridir. Özellikle Avrupa ekonomilerinin genişlemesi önemli bir emek talebi gündeme getirmiş, 1960 sonrasında Türkiye'den Avrupa ülkelerine, özellikle Almanya'ya, büyük çapta işçi göçü gerçekleşmiştir. Avrupa'ya yönelik büyük işçi göçünün Türkiye'ye yansıması hem işsizlik oranların düşük kalmasına, hem de ülkeye önemli miktarda döviz girişi biçiminde olmuştur. Döviz girişinin sermaye birikimi açısından doğrudan sonucu ise sanayi için gerekli olan sermaye malları ve hammaddenin ithal edilmesine ve dış ödemeler dengesine katkı sağlanmasıdır.

1960 sonrasında Türkiye'den yurtdışına yönelik göçler iki döneme ayrılabilir. İlk dönem 1960'ların başında bazı Batı Avrupa ülkeleriyle yapılan anlaşmalarla başlamıştır. Bu göç dalgası 1973-74 petrol krizi sonrasında sona ermektedir. İkinci dönem ise bu tarihlerde başlamakta ve devam etmektedir. Yurtdışındaki Türkiyeli işçi sayısı 1961 yılında 5100 iken 1962'de 18 900'a ve 1973'te ise 791 900'a ulaşmıştır. 1973'e kadar geçen süre Türkiye'den Avrupa'ya işçi göçünün altın yılları olarak nitelendirilmektedir. İşçi göçü Avrupa ülkeleri içinde ağırlıklı olarak Almanya'ya yöneliktir. 1973 sonrasında Türkiye'den yurtdışına işçi göçü hakkında bazı eğilimler dikkat çekmektedir. İlk olarak, Türkiye'den işçi göçü Avrupa'dan Arap ülkelerine

doğru bir kayış eğilimindedir. İkinci olarak işçi göçünde çok keskin bir düşüş gözlenmektedir. Üçüncüsü Avrupa'daki Türk işçi stokunda küçük artışların meydana gelirken, Avrupa'daki Türk nüfus stokunda büyük artış yaşanmıştır. Son olarak Avrupa'daki Türk nüfusu içindeki işçi payı azalmasına karşın, geri dönen göçmen sayısının artmasıdır (Bulutay, 1995:136-137).

Türkiye'den Avrupa ülkelerine yönelik işçi göçünün bir sonucu ülkede işsiz sayısının düşük düzeylerde kalmasına yol açmasıdır. ILO verilerine göre, 1966'da Türkiye'deki işsiz sayısı 265 bin iken 1970'de 438 bine, 1973'te 448 bine ulaşmıştır. Ancak 1974 sonrasında işsiz sayısında büyük artışlar gözlenmektedir. Öyle ki, 1974 yılında bir önceki yıla göre işsiz sayısı neredeyse iki kat artış göstererek 817 bine çıkmıştır (aktaran Ahmad, 1981:17).

Türkiye'den Avrupa ülkelerine yönelik işçi göçün doğrudan ve önemli bir sonucu ülkeye akmaya başlayan ve yüksek miktarlara ulaşan işçi dövizleridir. 1964-1980 arasında işçi dövizlerinin gelişimi Tablo 16'dan izlenebilir. 1963'te neredeyse sıfıra yakın olan işçi dövizleri 1965'de 115 milyon dolara 1970'de ise 273 milyon dolara çıkmıştır. İşçi dövizlerinde dikkat çeken nokta 1971-1973 yılları arasında o kadar yüksek düzeylere ulaşmıştır ki, dış ticaret açıklarını kapatacak niteliktedir. 1971 yılında 471 milyon dolar olan işçi dövizleri 1972'de 740 milyon dolara ve 1973'de ise 1,2 milyar dolara kadar yükselmiştir. Bu gelişme ile birlikte, cari işlemler açığı 8 milyon dolara inmiş, 1973'te ise 484 milyon dolar cari işlemler fazlası sağlanmıştır. İşçi dövizlerinin çok yüksek düzeylere ulaşmasının önemi Türkiye tarihinde ilk defa cari işlemler dengesinin fazla verilmesidir. Özellikle 1970'lerin başında Türkiye'ye gelen işçi dövizlerinin hızlı bir biçimde artmasında Ağustos 1970'de yapılan %66 oranındaki devalüasyonun önemli bir etkisinin olduğu söylenebilir.

Tablo 16: Türkiye'nin Dış Ekonomik Göstergeleri, 1960-1980

Yıllar	Dış ticaret Dengesi (milyon \$)	İhracatın İthalatı Karşılama oranı %	Cari İşlemler Dengesi (milyon \$)	Cari İşlemler Dengesi/GSMH %	İşçi Dövizleri (milyon \$)
1960	-146	68.5	-139	-1.41	-
1961	-161	68.4	-170	-3.10	-
1962	-238	61.5	-242	-3.80	-
1963	-320	53.5	-300	-4.06	-
1964	-127	76.5	-109	-1.39	9
1965	-108	81.1	-78	-0.92	70
1966	-228	68.3	-164	-1.63	115
1967	-162	76.3	-115	-1.03	93
1968	-267	65.0	-224	-1.24	107
1969	-264	67.0	-220	-1.09	141
1970	-359	62.1	-171	-0.90	273
1971	-494	57.8	-109	-0.63	471
1972	-678	56.6	-8	-0.04	740
1973	-769	63.1	484	1.73	1.183
1974	-2.245	40.6	-719	-1.88	1.426
1975	-3.338	29.6	-1648	-3.47	1.312
1976	-3.168	38.2	-2029	-3.78	982
1977	-4.043	30.2	-3140	-5.13	982
1978	-2.311	49.8	-1265	-1.89	983
1979	-2.808	44.6	-1413	-1.73	1.694
1980	-4.999	36.8	-1936	-4.98	2.071

Kaynak: TÜİK, 2007: 434-471; Küçük, 1985:239; Schick ve Tonak, 1998:383; Tekeli, 1984:251-252.

4.4.4 Dış Ekonomik Gelişmeler

Sermaye birikimi çevreleyen uluslararası ortam açısından üzerinde durulması bir diğer konu dış ticarettir. 1960'lı yıllar, dış ticaret rejiminin büyük ölçüde, sabit döviz kuru, kambiyo kontrolleri ve kotalarla yürütüldüğü bir zaman dilimini ifade etmektedir. Döviz kuru uzun süre sabit kalmakta; ancak farklı işlemler için farklı döviz fiyatları uygulanması anlamına gelen katlı kur sistemi kural haline gelmektedir. Türkiye'nin dış ekonomik göstergeleri Tablo 16'dan izlenebilir.

1960-1970 dönemi Türkiye'nin dış ticaret verileri incelendiğinde 1963 ve 1970 yılında dış ticaret açığının büyük bir artış gösterirken, diğer yıllar dış

ticaret açığı 100 ile 250 milyon dolar arasında değiştiği görülecektir. 1963 yılında yüksek miktarda dış ticaret açığının olmasına karşın bir istikrar programı uygulanmamıştır. Bu açığın kapatılmasında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın finansmanını sağlamak için kurulan yardım konsorsiyumundan sağlanan dış kaynakların etkili olduğu söylenebilir. Bu açığın kapatılmasında yurtdışına işçi göçünün başlaması ve bu kanalla döviz girişleri sağlanması beklentisinin de etkili olduğu gözlenmektedir. Türkiye 1970 yılında 359 milyon dolara ulaşan dış ticaret açığı karşısında devalüasyon programı uygulamaya konulmuştur. Bu uygulama sonrasında işçi dövizlerinde artış sağlanmış ve önemli bir dış kaynak girişi gerçekleşmiştir. 1960-1970 dönemine yönelik vurgulanması gereken önemli bir nokta, ihracatın ithalatı karşılama oranının görece yükseklidir. Bu dönemde ihracatın ithalatı karşılama oranı ortalama %68 düzeyindedir. 1974 sonrasında ihracatın ithalatı karşıla oranının önemli ölçüde gerilemiştir.

Dış ticaretle ilgili bir diğer önemli gelişme ise 1968–1973 yılları arasında dış ticaret hadlerinin Türkiye aleyhine gelişme göstermemesidir. 1968 yılı 100 kabul edildiğinde 1970'de dış ticaret hadleri çok küçük bir azalma ile 96,8'e gerilerken, 1972'de 103,8'e, 1973 yılında ise 106,4'e kadar yükselmiştir. 1974 yılından itibaren dış ticaret hadleri Türkiye aleyhine gelişmiştir (Tekeli, 1984:234). 1970-1973 yılları gerek dünya koşullarından gerekse Türkiye'nin kendine özgü şartlarından kaynaklanan kısa süreli fakat olağanüstü bir dönem niteliğindedir. 12 Mart sürecinin siyasal koşulları, ihracat teşviki ve dünya piyasalarının uygun koşullarıyla birleşince, Türkiye'nin ihracatı 1970-1973 arasında %124, işçi dövizleri ise %333 oranında artmıştır. İhracatta meydana gelen artışın nedenlerine bakıldığında devalüasyonun ve dünya konjonktürünün etkili olduğu görülmektedir. İhracattaki artışın bir nedeni, devalüasyon öncesi dönemde ihracatta görülen durgunluk ve gerilemedir. Bu durumda, nispi fiyatlarda devalüasyon yoluyla sağlanan değişimin, en azından bu durgunluğu giderdiği söylenebilir. Fakat ihracatta gözlenen artış sadece devalüasyona bağlanmamalıdır. Bununla birlikte, 1970'li yılların başında dünya hammadde piyasalarında görülen

genişlemenin de ihracatı olumlu etkilediği vurgulanmalıdır. Bu gelişmelerin önemi 1973 yılında cari işlemler dengesinin fazla vermesidir.

4.4.5 Kapitalist Krizin Yansımaları ve Uluslararası Ortamın İstikrarsızlaşması

1970'lerin ikinci yarısında dünya konjonktürü, 1960'ların görece istikrarlı uluslararası ortamdan keskin bir biçimde farklılaşmıştır. Bu değişime yol açan başlıca gelişmeler 1973'te Orta Doğu Savaşı'ndan sonra petrol ambargosu ve OPEC'in fiyatları artırması, 1974 yılında Türkiye'nin Kıbrıs'a askeri müdahalesi ve Batı Avrupa'da gözlenen gerileme bir sonucu olarak işçi dövizlerinde meydana gelen düşüşlerdir.

Türkiye açısından önemli bir gelişme 1974 yılındaki Kıbrıs'a yönelik askeri müdahaledir. Türkiye'nin Kıbrıs'a askeri müdahalesinin sonuçları 1970'lerin ikinci yarısından sonra devam etmiştir. Bu müdahalenin dikkat çeken en önemli sonuçların biri Amerikan ambargosudur. ABD'nin Kıbrıs müdahalesine tepkisi ülke içinde gergin olan siyasal atmosferin daha da gerginleşmesine yol açmıştır. Kıbrıs müdahalesi sonucu savunmasını esas olarak NATO'ya dayandıran Türkiye'nin, Amerikan silah ambargosunda somutlaşan bir güvenlik bunalımı içine düştüğü söylenmektedir (Gerger, 1983:547).

1970-1973 dönemi Türkiye'nin dış ekonomik ilişkileri açısından görece olumlu bir dönemi yansıtmaktadır. Ancak bu olumlu hava kısa sürede tersine dönmüştür. 1975 yılında ihracatta gözlenen gerilemeler, artan dış ticaret ve cari işlemler açığı ekonomik dengelerin bozulmasına yol açmıştır. 1975 yılında Türkiye'nin dış ticaret açığı bir önceki yıla göre %49, açığı cari işlemler açığı ise %129 artarken, cari işlemler açığının GSMH'ya oranı da %3.47'ye yükselmiştir. Dış ticaret göstergelerindeki kötüleşme 1976 ve 1977 yıllarında da devam etmiş, 1976 yılında 3,2 milyar dolar olan dış ticaret açığı 1977'de ise 4 milyar dolara, cari işlemler açığı da 2 milyar dolardan 3,1 milyar

dolara çıkmıştır. Benzer şekilde, cari işlemler açığının GSMH'nin oranı da 1976'da %3,7'den, 1977 yılında %5,2'e yükselmiştir. 1978 yılında ise gerek dış ticaret açığı gerekse cari işlemler açığında görece bir iyileşme gözlenmektedir. Bu dönemde dikkat çeken bir diğer nokta ise ihracatın ithalatı karşılama oranının düşmesidir. 1970-1973 döneminde ihracatın ithalatı karşılama oranı % 59,9 iken, 1974-1977 döneminde %34,7'ye gerilemiştir.

1970'lerin ortalarından itibaren dış ticaretle ilgili gözlenen bir diğer gelişme de dış ticaret hadlerindeki kötüleşmedir. Yukarıda vurgulandığı gibi, 1968-1973 döneminde dış ticaret hadleri Türkiye'nin aleyhine gelişmemiştir. Ancak 1974 sonrasında bu durum değişmiş, dış ticaret hadleri Türkiye aleyhine gelişme göstermiştir. Öyle ki, 1968 yılı 100 kabul edildiğinde, 1974'te 84,6 olan dış ticaret hadleri 1976'da 81,6'ya ve 1978'de ise 72,9'a kadar gerilemiştir. Dış ticaret hadlerindeki kötüleşmenin gerisinde artan petrol fiyatlarının olduğu söylenebilir. Petrol alımları hariç bir dış ticaret hadleri endeksi geliştirildiğinde 1968-1981 dönemindeki gelişmenin Türkiye aleyhine olmadığı vurgulanmaktadır. Buna göre, Türkiye'nin dış ticaret hadlerindeki olumsuz gelişme, sanayi malları ile tarım malları arasındaki fiyat makası yüzünden değil, büyük ölçüde petrol fiyatlarındaki artıştan kaynaklanmaktadır (Tekeli, 1984:235).

1973 yılında patlak veren Ortadoğu savaşı sonrasında petrol ambargosu nedeniyle petrol fiyatları 1974'te keskin bir biçimde artış göstermiştir. Petrol fiyatlarındaki olağanüstü artışların Türkiye'yi birkaç kanaldan etkilediği gözlenmektedir. Doğrudan etkisi petrol fiyatlarındaki artışın petrol ve ithal ürünlerin fiyatlarını büyük ölçüde yükseltmesidir. Petrole ödenen miktar 1973 yılında 222 milyon dolar iken, 1974 yılında bu rakam 752 milyon dolara yükselmiştir. Bu artış sonucunda petrol faturası ihracat gelirinin %16,8'inden %49,1'ine yükselmiştir (Schick ve Tonak, 1998:374). Petrol fiyatlarındaki artışın diğer bir etkisi Batı Avrupa'daki iktisadi bunalımın yol açtığı işsizliğin işçi dövizlerinde bir düşüşe neden olmasıdır.

1974 sonrasında işçi dövizlerinde önemli bir azalma gözlenmektedir. Öyle ki, 1974-1978 arasında işçi dövizleri %30 azalarak, 1,5 milyar dolardan 983 milyon dolara gerilemiştir. Bununla birlikte, petrol fiyatlarındaki artışın dış pazarın daralmasına ve ekonomide gayri resmi sektörün genişlemesine yol açtığı da vurgulanmalıdır.

1970'lerin ortasından itibaren işçi dövizlerinin ve ihracattın azalması cari işlemler açığının finansmanı sorununu ciddi bir biçime gündeme getirmiştir. Türkiye cari işlemler açığının kapatabilmek için kısa vadeli yabancı borçlanmayı tercih etmiştir. 1975 yılından başlayarak borçlanma olağanüstü bir biçimde artarken, toplam borç bileşimi de önemli ölçüde değişmiştir. Örneğin 1972 yılında 2,5 milyar dolar olan toplam borçlar 1975 yılında %87 artarak 4,7 milyar dolara, 1977'de ise %141 artarak 11,4 milyar dolara çıkmıştır. Bununla birlikte, 1977 ve 1978 yıllarında kısa vadeli borçların tutarı, orta ve uzun vadeli borçların miktarını aşmıştır.

Cari işlemler açığının kısa vadeli yabancı borçlanma ile finanse etme politikası, ülkenin borç yapısının bileşiminin de değişmesine neden olmuştur. Bu tarihten sonra toplam borçlar içinde kısa vadeli borçların payı büyük oranda artmıştır. 1960'larda ve 1970'lerin başında toplam borç içinde kısa vadeli borçların payı önemsiz boyutlarda iken, bu durum 1974 sonrasında hızla değişerek 1975 yılında toplam borçlar içindeki payı %24'e, 1977'de ise %57,9'a kadar yükselmiştir. Türkiye'nin kısa vadeli dış borç bulabilmesinde 1974 yılında petrol fiyatlarındaki hızlı artışlar sonucunda bollaşan dolar ortamının etkili olduğu söylenebilir. Bu durum Türkiye'nin dış ekonomik problemlerinin kısa bir süre ertelenmesini sağlamıştır (Tekeli, 1984:233). Borçlanma politikasındaki değişikliklerle ilgili önemli bir nokta ise Türkiye'nin borçlandığı kurumlardaki değişimdir. Türkiye 1974 yılına kadar esas olarak uluslararası kuruluşlara ve yabancı devletlere borçlanırken, bu durum değişmiş, giderek uluslararası sermaye piyasasına borçlanır hale gelmiştir. Nitekim 1973 yılında özel kaynaklara olan borçların toplamı 279 milyon dolar

iken, 1975'te 3,4 milyar, 1978'de ise 7 milyar dolara ulaşmıştır (Gürsel, 1983:480).

Bu dönemde dış kaynak yaratma konusunda sıra dışı bir gelişmede 'döviz'e çevrilebilir mevduat'lardır. Döviz'e çevrilebilir mevduat, dışarıdan Türkiye ekonomisine yönelik bir döviz akımı olara nitelenebilir. Bu akım yurt dışında bulunan Türk ya da yabancı, özel ya da tüzel kişilerin banka kesiminde açtırdıkları döviz hesaplarıdır ve bu hesapların özelliği çok kısa vadeli olmaları ve döviz olarak çekilmeleridir. Hesapların cazip olabilmesi için faizlerin uluslararası sermaye piyasasında geçerli faiz oranlarının üzerinde tutulması gerekmiştir.

Bu özelliklerden anlaşılacağı gibi, uygulanan borçlanma yöntemi son derece pahalı ve istikrarsız bir yöntemdir. Döviz'e çevrilebilir mevduatın net bakiyesi 1972'de 327 milyon dolardan, 1975'de 911 milyon dolara, 1978 yılında ise 3,6 milyar dolara çıkmıştır. 1975-77 döneminde toplam 6,8 milyar dolarlık ödemeler bilançosu açığı verilmiş, bunun %16'sı rezervlerin eritilmesiyle, %7'si IMF kaynaklarından ve %77'si de kısa vadeli kredilerle kapatılmıştır. Döviz'e çevrilebilir mevduat olarak nitelendirilen bu uygulamanın, gerek dünya ekonomisinde ciddi bir bunalım yaşanırken, yapay önlemlerle ve geçici kaynaklarla büyüme çabasının sürdürülmesine gerekse kısa vadeli borçlanma yöntemiyle sonraki yıllarda ülkenin ticari itibarını sarsıcı bir etkiye sahip olduğu söylenmektedir (Berksoy, 1982:162)

Türkiye açısından 1978-1980 döneminin özelliği bir yandan istikrar programının uygulanma çabaları diğer yandan da dış kaynak bulma sorununun kronik bir nitelik almasıdır. 1978'de hükümet IMF koruması altında istikrar programları serisini uygulamaya koyarak, çeşitli çelişkili işlemler ve ihracatı destekleme politikalarını merkezine yerleştirmiştir. Bu istikrar politikasıyla doğrultusunda TL, Mart 1978'de %23 ve Haziran 1979'da %44 oranında olmak üzere iki defa devalüasyona tabi tutulmuş, ticaret dengesini iyileştirmek için güçlü ihracat vergi indirimi listeleri kullanılmıştır. 1978

programının para-kredi ve faiz politikalarının önündeki en büyük engeli, yukarıda açıklandığı gibi, 1975-77'de banka kesimine giren dövize çevrilebilir mevduatlardır. Hazine'nin kur garantisi yükseldiği bu kaynağın, bankalar sisteminde yarattığı mevduat ve kredi hacmi büyük boyutlara ulaşmıştır. Düşük maliyetli, riski hazine üzerinde olan ve çok kısa vadeli bu dış kaynağın, para arzı, mevduat ve kredi ile kredilerin sektörel dağılımı üzerinde yarattığı etki, Merkez Bankası'nın para-kredi politikası üzerindeki etkinliğini de sınırlandırmıştır.

İstikrar politikası uygulanmasının yanında bu dönemde dış kaynak bulma sorunu kronik bir hale gelmiş, özellikle kısa vadeli borçlanma politikasının ödeme sorunlarını ortaya çıkarması borçların ertelenmesini gündeme getirmiştir. Bu bağlamda, ilk borç erteleme anlaşması 2 Mayıs 1978'de Ecevit hükümeti tarafından imzalanarak, garanti edilmiş ticari borçları kapsayan bu anlaşmayla 1,2 milyar dolarlık borç 6 ile 9 yıl arası ertelenmiştir. Aynı hükümet, benzer nitelikteki borçların 1,1 milyar dolarlık bölümünü yaklaşık bir yıl sonra, 22 Temmuz 1979'da imzalanan bir anlaşmayla aynı süre için ertelemeyi başarmıştır. Bu tarihten yaklaşık bir ay sonra da (28 Ağustos 1979) 2,2 milyar dolarlık dövize çevrilebilir borcu Merkez Bankası borcuna çevrilerek, 3 yıl ödemesiz olmak üzere 7 yıl ertelenmiştir. Böylece Ecevit hükümeti 4,5 milyarlık borcu, görece ağır koşullarla erteleyebilmiştir. Son işlem IMF ile Haziran 1980'de üç yıllık Stand-by anlaşması yapıldıktan sonra gerçekleşmiştir. 23 Temmuz 1980'de AP azınlık hükümetinin imzaladığı anlaşmayla, OECD ülkelerine olan 2.699 milyar dolarlık borç, 8 ile 10 yıl arası ertelenmiştir (Gürsel, 1983:481-2). Türkiye'nin bu dönemdeki borç yapısının benzer durumdaki ülkelerle karşılaştırıldığında dikkat çeken bir gelişme gözlenmektedir. 1978-80 döneminde Türkiye tek başına, gelişmekte olan ülkelerin yeniden düzenlenen toplam borç miktarının %69'una sahiptir. Bu durum Türkiye deneyiminin kendine özgülüğünü göstermektedir (Celasun ve Rodrik, 1989:630). Ancak gerek istikrar ve uyum paketleri gerekse borç ertelemeleri ekonomide gözlenen gerilemeyi tersine çevirmede başarılı olamamıştır. Öyle ki, 1979-80

döneminde GSMH artışı azalmaya devam etmiş ve Türkiye ekonomisi ortalama %1,7 küçülmüştür.

Sermaye birikiminin toplumsal yapısı açısından dikkat çeken bir gelişme de 1970'lerin sonunda uluslararası ortamda meydana gelen radikal değişimdir. Uluslararası ortamda İran devrimi ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal etmesi gibi gelişmeler, Türkiye'nin strateji önemini artırarak, ABD'nin bölge ile ilgili planlarına, özellikle Ortadoğu'da güvenilir ve istikrarlı bir ülke arayışına, kendisiyle işbirliği yapacak bir rejime ihtiyaç duymasını sağlamıştır. Başka bir deyişle, İran devriminden sonra, bölgede istikrarlı bir ileri karakol olarak Türkiye'nin, NATO açısından önemi artmıştır. 26 Aralık 1979'da Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a müdahalesi yetmişlerin yapısına son vermekte ve "İkinci Soğuk Savaş"ın başlangıcına işaret etmektedir (Ahmad, 1996:355).

Uluslararası konjonktürde Türkiye açısından dikkat çeken bir diğer gelişme 9 Nisan 1980'de İran-Irak savaşının patlak vermesidir. Bu gelişme hem Türkiye'nin bölgesel önemini dramatik bir biçimde artmasında hem de uluslararası kurumlardan ülkeye yeni kaynakların gelmesinde büyük bir öneme sahiptir.

Sermaye birikiminin kurumsal yapısı açısından dikkat çeken bir diğer gelişme ise 24 Ocak kararları niteliği ve bu bağlamda IMF ve DB gibi uluslararası kurumlarla olan ilişkilerin seyridir. 24 Ocak kararlarıyla uluslararası kurumlardan, özellikle de IMF'den alınan destek dikkat çekici bir niteliktedir. Genel olarak, 24 Ocak Kararları tipik bir IMF planı olmakla birlikte, Batılı çevreler bu kararları "cesur ve cüretli" olarak nitelendirmekte ve memnuniyetle karşılamaktadır. Türkiye'nin 1978-79 döneminde uluslararası kurumlardan beklenen desteği alamadığı düşünüldüğünde bu gelişmenin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Öyle ki, uluslararası kurumlarla yapılan görüşmeler 16 Nisan'daki OECD toplantısı 1,16 milyon dolar yardım vaadi ile sonuçlanmıştır. 18 Haziran'da ise toplamı 1,650 milyon dolara ulaşan üç yıllık

bir IMF stand-by kredisi verileceği açıklanmıştır. Burada vurgulanması gereken nokta bu miktarın Türkiye kotasının neredeyse 6 katı olması ve o güne kadar stand-by kredisi olarak verilmesi kararlaştırılan en büyük miktar olmasıdır (Schick ve Tonak, 1998:378). Başka bir deyişle, 24 Ocak istikrar kararlarının uygulanmasında ve sonrasında hem IMF'nin hem de DB'nin önemli ölçüde etkili olduğu gözlenmektedir. Bununla birlikte, resmi yardımlar yoluyla etkili olan bir başka uluslararası kurum da OECD'dir. Sonuçta 24 Ocak kararlarına büyük ölçüde dış destek sağlanmasının gerisinde alınan önlemlerin ideolojik boyutunun etkili olduğu söylenebilir.

Türkiye'de sermaye birikimini çevreleyen uluslararası ortam kurumsal yapısı 1960'lar ve 1970'lerin başında birikimin gereklerini yerine getirilebilmiştir. Başka bir deyişle, sermaye birikiminin 1970'lerin ortalarına kadar istikrarlı ve düzgün bir biçimde sürdürülmesinde ve ekonomiye önemli boyutlarda dış kaynak girişinin etkili olduğu vurgulanmalıdır.

Ancak 1970'lerin ortalarından itibaren gerek dünya konjonktürü gerekse doğrudan Türkiye'den kaynaklanan gelişmeler sermaye birikiminde tıkanıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. 1974 yılında petrol fiyatlarındaki keskin artışın ve Kıbrıs müdahalesinin sermaye birikimi açısından ciddi sıkıntıları gündeme getirdiği özellikle vurgulanmalıdır. Ancak 1970'lerin başında ülkeye akmaya başlayan yüksek miktardaki işçi dövizleri Türkiye'nin dış dengelerinin bozulmasını kısa süreli önleyerek, sermaye birikiminin bir süre daha sürdürülmesini sağlamıştır. Bu kısa süreli iyileşme fazla uzun sürmemiş, borçlanma ve dış ticaret hadlerindeki kötüleşme 1970'lerin ortalarından itibaren sermaye birikiminde sıkıntıların daha fazla hissedilmesine neden olmuştur. Burada vurgulanması gereken önemli bir noktada petrol fiyatlarındaki artışın dünya finans çevrelerinde dolar bolluğu yaratmasıdır. Bu gelişmenin, Türkiye'nin 1970'lerin ikinci yarısında karşılaştığı dış kaynak bulma sorununda farklı bir yönelimin ortaya çıkmasında etkili olduğu söylenebilir. İlk bakışta olumlu bir durum olarak değerlendirilebilecek bu gelişme, Türkiye'nin kısa vadeli borçlanma

politikasına yönelmesi sonucunda değişmiştir. Türkiye'nin hem toplam borçlarının hem de toplam borçların içinde kısa vadeli borçların yüksek oluşu borçların sürdürülemez bir hal almasına yol açmıştır. Türkiye özellikle 1979 yılında petrol fiyatlarındaki dramatik artışlardan sonra borçların ağır baskısı altında kalmıştır. Bununla birlikte, 1975 sonrasında dış ticaret hadlerinin bozulması, ihracattın ithalatı karşılama oranında gözlenen gerilemeler ve cari işlemler açığının önemli ölçüde artması, Türkiye'nin dış dengelerinin bozulmasını da beraberinde getirmiştir.

1970'lerin son yıllarında dikkat çeken bir gelişme de uluslararası ortamda meydana gelen radikal değişimdir. Bu değişimin gerisinde temel faktörler ise ABD hegemonyasının zayıflaması, Afganistan'ın işgali ve İran'da siyasal rejim değişikliği ve uluslararası ortamın istikrarsızlaşmasıdır. Böyle bir ortamda Türkiye'nin uluslararası ortamdaki konumu da dikkat çekmektedir. Türkiye'nin diğer alanları dışlayarak, sadece Batı'ya yönelik siyasal ilişkiler içinde kalması, uluslararası forumlardaki destek bulamaması ve ulusal sorunlarda Birleşmiş Milletler oylamalarının aleyhine sonuçlanması yol açmıştır. Bu durum Türkiye'nin uluslararası ortamda bir yalnızlık bunalımı içine düşmesine neden olmuştur. Uluslararası ortamdaki meydana gelen önemli değişmelerin ve 24 Ocak kararlarının Türkiye'nin gerek ABD gerekse uluslararası kurumlar karşısındaki öneminin yenden artmasını sağlamıştır.

Bu gelişmeler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, sermaye birikiminin kurumsal yapılarının 1970'lerin ortalarına kadar birikimin istikrarlı bir biçimde sürdürülmesi rolünü yerine getirdiği söylenebilir. Buna karşın, 1970'lerin ortalarından itibaren sermaye birikimini çevreleyen uluslararası ortam yapısının aşınmaya başladığı, dünya ekonomisinde gözlenen gerileme ve uluslararası ortamın istikrarsızlaşması gibi nedenlerle birikimin tıkanıp gözlenmektedir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE SERMAYE BİRİKİMİNİN TOPLUMSAL YAPISI VE KRİZ: 1980-2001

SBTY teorisi, istikrarlı bir sermaye birikimi evresinin sermaye birikimine uygun toplumsal yapıların oluşmasıyla mümkün olduğunu vurgulamaktadır. Bu nedenle, SBTY teorisinin önerdiği biçimiyle, Türkiye’nin 1980 sonrasında sermaye birikiminin devam edebilmesi, birikimi çevreleyen toplumsal yapıların oluşmasıyla mümkündür. Bilindiği gibi, sermaye birikimi boşlukta değil, verili toplumsal ilişkilerde ve ortamda meydana gelmektedir. 1980 sonrasında sermaye birikimi yeni bir evreye girerken, bu birikimi destekleyecek toplumsal yapıların da varlığı gerekmektedir. Başka bir deyişle, yeni bir sermaye birikim evresi, bu birikimin istikrarlı bir biçimde sürdürülebilmesi için onu çevreleyen toplumsal yapılara ihtiyaç duymaktadır. Toplumsal yapıların olmadığı durumlarda sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde devam etmesi mümkün değildir.

Türkiye’de 1980 sonrasında sermaye birikimi açısından üzerinde durulması gereken temel nokta; birikimi çevreleyen bu toplumsal yapıların neler olduğu, nasıl ve hangi süreçlerle ortaya çıktığıdır. Sermaye birikiminin toplumsal yapılarının belirlenmesi ve nasıl ortaya çıktıklarının açıklanması, 1980-2001 döneminde sermaye birikiminin seyrini ve birikimde ortaya çıkan tıkanıklıkların ve krizlerin anlaşılmasını da kolaylaştıracaktır. Bu bölümün amacı, ilk olarak 1980 sonrası sermaye birikiminin toplumsal yapılarının bir önceki yapıların 1978-1983 döneminde bir değişim ve dönüşüm geçirdiğini, ikinci olarak ise bu yapıların aşınması ya da çökmesiyle sermaye birikimin krize girdiği iddiasını açıklamaktır.

Türkiye ekonomisine yönelik mevcut çalışmalar¹, 1970'lerin sonu ile 1980'lerin ilk yıllarında hem yurtiçinde hem de uluslararası ortamda meydana gelen değişimlerin 1980 sonrasında ekonominin gelişme seyrini etkilediğini vurgulamaktadır. Bu çalışmalar, Türkiye'de ve uluslararası ortamda meydana gelen değişimleri tekil ya da dolaylı bir biçimde ele almaktadır. Bu çalışmalardan farklı olarak, bizim yaklaşımımız istikrarlı bir sermaye birikim sürecinin buna uygun toplumsal yapıların varlığıyla açıklanabileceği yönündedir. Bu nedenle, 1980 sonrası sermaye birikimi ve kriz, birikimi çevreleyen toplumsal yapıların gelişimiyle anlaşılabilir.

Bu bölümde, Türkiye ekonomisinin 1980-2001 yılları arasındaki sermaye birikim süreci, sermaye birikiminin toplumsal yapılarının oluşumu, bu yapılardaki değişim ve dönüşümle açıklanmaktadır. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, sermaye birikiminin toplumsal yapılarının oluşumu incelenmektedir. Bu bağlamda, 1980-2001 dönemi sermaye birikiminin seyrinde etkili olan dört toplumsal yapının oluşum süreci ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. İkinci bölüm ise sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapıların işleyişine odaklanmakta ve 1990'ların sonunda bu yapıların çöküşünü açıklamaktadır. Bu aynı zamanda sermaye birikiminin krizinin açıklanması anlamına gelmektedir.

5.1 SERMAYE BİRİKİMİNİN TOPLUMSAL YAPISININ DEĞİŞİMİ VE DÖNÜŞÜMÜ

Toplumsal yapıların oluşumuyla ilgili olarak vurgulanması gereken ilk nokta, kurumsal yapıların ortaya çıkmasına yol açan gelişmelerin birbirine bağlı olmasıdır. Öyle ki, ortaya çıkan bazı gelişmelerin toplumsal yapıların oluşmasında kimi durumda doğrudan, kimi durumda ise dolaylı bir biçimde

¹ Türkiye ekonomisine yönelik birçok çalışma ekonominin 1980 sonrasındaki gelişiminde yurtiçi ve yurtdışı faktörlerin etkili olduğunu vurgulamaktadır. İktisat yazınında, bazı farklılıkları paylaşmakla beraber, ilk elden Boratav (2005), Ekinçi (1990), Odekon (2005), Yeldan (2006), Arıcanlı (1990), Celasun ve Rodrik (1989), Rodrik (1988), Öniş (1986;1991;1995) ve Şenses'e (1988; 1996) bakılabilir.

etkili olmasıdır. Dolayısıyla, sermaye birikiminin toplumsal yapılarının ortaya çıkmasını belirleyen tek bir etki söz konusu değildir. Toplumsal yapılarla ilgili vurgulanması gereken ikinci nokta ise bu yapıların oluşma/oluşturulma zamanlamasının bazı farklılıklar gösterebileceğidir. Başka bir deyişle, sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapıların hemen hepsinin aynı anda oluşmadığı veya ortaya çıkmadığıdır. Toplumsal yapıların oluşma dönemi olarak belirli bir tarihsel aralık gösterilmekle birlikte, yapıların ortaya çıkmasında veya birikimi destekleme rolünü yerine getirmesinde bazı gecikmelerin olabileceği de göz önüne alınmalıdır.

SBTY teorisi istikrarlı bir sermaye birikim evresinin ona eşlik eden toplumsal yapılarla mümkün olabileceğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşımdan hareketle, 1980 sonrasında sermaye birikiminin sürdürülmesi sağlayan dört toplumsal yapının olduğu iddia edilmektedir. Bu toplumsal yapılar “Sermaye ve Devlet: Sermaye Egemenliği”, “Emeğin Baskı Altına Alınması”, “Düzen ve İstikrar: Otoriter Siyasal Sistem” ve “Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme: İstikrar ve Uyum” biçiminde tanımlanmaktadır. Bu kurumsal yapılar bir önceki sermaye birikimi evresini çevreleyen yapılardır. Ancak bu yapıların 1978-1983 döneminde bir değişim ve dönüşüm geçirdiği ve önceki döneme kıyasla farklı bir niteliğe sahip olduğu vurgulanmalıdır. Dolayısıyla, 1980 sonrası sermaye birikiminin toplumsal yapısı, 1978-1983 döneminde önceki kurumsal yapıların niteliksel bir değişime uğramasıyla ortaya çıkmıştır.

Bilindiği gibi, Türkiye tarihinde 1978-1983 yılları, olağanüstü dönemlerden birini temsil etmektedir. Parlamenter sistemin krize girmesi, siyasal şiddetin görülmemiş düzeylere çıkması, daha öncekilerden farklı bir istikrar paketinin uygulamaya konulması, uluslararası ortamda gözlenen radikal değişiklikler ve yeni bir askeri darbe, bu dönemin olağanüstü yönünü gösteren temel gelişmelerdir.

Sermaye birikimini çevreleyecek olan yeni kurumsal yapıların oluşumunda hem yurtiçi hem de uluslararası gelişmeler etkili olmaktadır. Bu

gelişmelerin bazıları, 24 Ocak kararları, 12 Eylül askeri darbesi, Afganistan'ın Sovyetler Birliği tarafından işgali, İran'da Şah rejiminin devrilmesi, Türkiye'nin genel olarak Batı ile özel olarak da uluslararası finansal kurumlarla ilişkileridir. Bu gelişmelerin 1980 sonrasında sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapıların oluşmasında belirleyici bir rol oynadığı ve dolayısıyla sermaye birikiminin seyrini belirlediği vurgulanmalıdır. Başka bir deyişle, 1980 sonrasında sermaye birikiminin sürdürülmesi, 1978-1983 döneminde yaşanan gelişmelerin ortaya çıkardığı toplumsal yapıların birikimi destekleme işlevini yerine getirmesiyle gerçekleşmiştir.

5.1.1 Sermaye ve Devlet: Sermaye Egemenliği

1980 sonrasında sermaye birikimini çevreleyen sermaye ve devlet toplumsal yapısı “sermaye ve devlet: sermaye egemenliği” biçiminde tanımlanmaktadır. Sermaye ve devlet ilişkisini tanımlayan bu toplumsal yapının 1978-1983 yılları arasında oluştuğu/oluşturulduğu gözlenmektedir. Sermaye ve devlet ilişkisini belirleyen toplumsal yapının oluşması iki süreç etrafından incelenmektedir. Bunların ilki, 1978-1980 arasında ortaya çıkan gelişmelerle sermaye kesimlerinin ilişkisidir. Burada üzerinde durulacak olan temel gelişme 24 Ocak kararları ve bunun sermaye kesimleri tarafından algılanma biçimidir. İkincisi ise 12 Eylül askeri darbesiyle başlayan, toplumsal ve siyasal alana yönelik yeniden düzenlemelerin meydana geldiği süreçtir. Sonuçta, sermaye ve devlet toplumsal yapısının bu gelişmeler sonunda oluşturulduğu vurgulanmalıdır.

5.1.1.1 24 Ocak Kararları ve Sermaye

24 Ocak istikrar kararlarına uzanan süreçte Türkiye ekonomisinin 1978'den itibaren bu tür istikrar programlarıyla karşı karşıya kaldığı görülmektedir. 1978-1980 yılları arasında biri iki yıllık, diğeri ise bir yıllık istikrar paketleri uygulamaya konulmuş, fakat bu programlar tamamlanamamıştır. Bu dönemde, sermaye çevrelerinin de Türkiye

ekonomisinin istikrara kavuşturulmasına yönelik kendi görüşlerini dile getirdikleri gözlenmektedir. İlginçtir, 24 Ocak kararlarının mimarı olarak nitelen T.Özal'ın 1978 yılında bir TÜSİAD yayınındaki yazısı sonraki gelişmelerin bir habercisi niteliğindedir.

“Son elli yıldır kalkınmanın muhtelif safhalarını geçiren memleketimiz bugün artık gelişmiş sanayi ülkeleriyle birçok konularda, özellikle sanayide senkronize olma durumuna gelmiştir. Bu bakımdan bugün Türkiye'nin sıkıntılarını geçici görmekteyim. Aslında bu sıkıntılı duruma, ileri sanayi ülkeleriyle paralel bir hale gelinmesi için lüzumlu tedbirleri almakta gecikmemiz sebep olmaktadır. Türkiye kararını verip bu sıçramayı yaptığı takdirde daha sağlıklı bir düzeye erişecektir...” (Ulagay, 1987:36-37).

Özal, bu görüşleri TÜSİAD üyesi bir özel kesim mensubu olarak ortaya koymuştur. Bu yazıdan on gün sonra yayınlanan ve TÜSİAD'ın kendi görüşlerini yansıtan “1978 Yılına Girerken Türkiye Ekonomisi” başlıklı yayın, büyük sanayi sermayesinin, özellikle kur politikası gibi bazı konularda Özal'ın görüşlerini paylaştıkları izlenimini vermektedir:

“1978 yılının başında ekonominin sorunları arasında önceliği olan ‘döviz sorunu’dur. Türkiye kısa sürede ‘döviz kasası’nı işletme durumundadır. Döviz kasasındaki tıkanıklık Türkiye'nin ‘borçlarının fazlalılığı’ndan değil, ‘kısa vadeli borç idaresindeki hatalardan’ kaynaklanmaktadır.

Bu konuda başarılı bir uygulamanın temel koşulu, Türkiye'nin normal ‘döviz gelirlerini’ artıracak bir uygulamaya yönelik kararlılığını ortaya koymasıdır. Döviz girişini artırmak ‘döviz gerçeğe değer fiyatı’nı ödemekle sağlanabilecektir. ‘Döviz gerçeğe değer fiyatı’ ödenmediği sürece ihracat gelirlerini, işçi (döviz) girişlerini artırmak mümkün olmayacağı gibi, herhangi bir malı ithal etmek Türkiye’de üretmekten daha cazip olmaya devam edecektir.

Dövizle gerçek değeri verilirken, diğer mal ve hizmet ve para (faiz) fiyatları üzerindeki idari tayinlama uygulamasına son vermek, ekonomik fiyatların işlerliğini sağlamak, yatırım ve üretimde dengeli ve sağlıklı bir gelişmeyi sağlarken anormal aracı rantlarını da ortadan kaldıracaktır” (Ulagay, 1987:39).

Bu açıklamalardan da anlaşılabilceği gibi, Özal ile TÜSİAD’ın görüşleri ve önerileri arasındaki büyük benzerlik dikkat çekmektedir. Başka bir deyişle, her iki yaklaşım aynı elden çıkmış gibi bir izlenim sergilemektedir. 1980 yılı başında, 24 Ocak kararlarının açıklanmasından altı gün önce yayınlanan TÜSİAD raporunda, 1979 yılı başında belirtilen istekler aynen tekrarlanmakta ve şöyle ifade edilmektedir:

“Türk ekonomisinin kurtuluşu, dışa açılmaktır. Dışa açılmada ilk hedef ihracatı arttırmaktır... İhracat karlı olursa artar. İhracatı karlı yapma gücü ekonomiyi yönlendiren kamu sorumlularının elindedir. İhracata dönebilecek mal ve fon akımını, bu tip bir akımının karlılığını hükümetler sağlayabilir. İç pazarın cazibesinin sürdüğü, iç talep tahminlerin üzerinde büyümeye devam ettiği sürece bu olamaz. İç piyasada satmaktansa ihracat yapmayı daha karlı kılmada araç fiyat/kur politikasıdır. İhracata yönelik üretimde her türlü girdide rakip ülkelerin maliyetleriyle dengelemeyi sağlayacak bir fiyat ve kur politikası uygulanmadan ihracat arttırılamaz” (Ulagay, 1987:41).

Bu açıklamalardan da anlaşılabilceği gibi, ortaya çıkan manzara önemlidir. Özal’ın 1970’li yılların başından beri savunduğu görüşlerin büyük bir bölümünün artık TÜSİAD tarafından da savunulduğu gözlenmektedir. Öyle ki, Özal’ın ekonominin çıkış yolu ile ilgili yaptığı önerilerle TÜSİAD’ın “Gerçekçi Çıkış Yolu” arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Doğal olarak bu durum, 24 Ocak kararlarının açıklanması sonrasında TÜSİAD’ın verdiği tepkiye de yansımıştır. Örneğin, 25 Ocak günü yapılan TÜSİAD genel kurulunda oldukça farklı bir hava esmektedir. TÜSİAD’ın önde gelen isimleri 24 Ocak kararlarının açıklanmasından sonra bir şaşkınlık ve tedirginlik içinde

olmak bir yana, oldukça rahat bir tavır sergilemektedir. Sonuçta, 24 Ocak kararları ile TÜSİAD'ın beklentileri ve önerileri arasında büyük benzerliklerin olduğu ve bu kararların büyük ölçüde büyük sermaye kesimlerinin beklentilerini karşılar nitelikte olduğu söylenebilir.

24 Ocak kararlarının Türkiye ekonomisinin 1980 sonrasındaki gelişimini belirleyen temel faktörlerden biri olduğu kabul edilir. Bu kararların önemi, gerek içeriğini belirleyen özelliklerden, gerekse uygulama sürecinin özgünlüğünden kaynaklanmaktadır. 24 Ocak kararları Türkiye'de daha önce uygulanmış istikrar paketlerinden hem nitelik açısından, hem de askeri rejim gibi olağanüstü bir toplumsal ve siyasal ortamda uygulanması bakımından büyük benzerlikler ve farklılıklar göstermektedir.

24 Ocak istikrar kararları 1980 sonrasındaki iktisat politikalarının oluşturulmasında önemli bir yere sahiptir². Çalışma kapsamında istikrar paketinin araçları, amaçları ve öncekilerden farklılıkları dikkate alınarak incelenmektedir. Program, temel olarak çoklu kur uygulamasına son vererek TL'nin devalüe edilmesi, fiyat denetlemeleri ve saptamalarının kaldırılarak KİT ürünlerinin fiyat tespiti ve kontrolüne son verilmesi, faiz oranlarının yeniden belirlenmesi, ithalatın serbestleştirilme, ihracatın teşvik edilmesi ve yabancı sermayenin ülkeye girişinin kolaylaştırılma gibi unsurları kapsamaktadır. Bu araçları kullanarak programın, enflasyon sarmalının kırılması ve piyasa dengesizliklerinin giderilmesi, fiyat istikrarının sağlanması, dış ticaret rejiminin serbestleştirilmesi, kamu ve finans sektörlerinin rasyonelleştirilmesi ve ekonominin piyasa kuralları çerçevesinde yeniden yapılandırılmasını amaçladığı söylenebilir (Ekzen, 1984:167-168; Margulies ve Yıldızoğlu, 1988:147; Öniş, 1986:10; Şenses, 1988:11). İstikrar programının yukarıda açıklanan amaçlarının kısa ve uzun dönem olmak üzere iki aşamadan oluştuğu gözlenmektedir. Programın başlangıçta kısa

² 24 Ocak istikrar paketi hakkında daha ayrıntılı açıklamalar için Berksoy (1982, 1987); Ekzen (1984); Kepenek ve Türel (1983-84, 1986); Öniş (1986); Wolff (1987); Şenses (1988); Margulies ve Yıldızoğlu (1988); Celasun ve Rodrik'e (1989) bakılabilir.

vadeli iki temel hedefi (enflasyon ve ödemeler dengesi sorunları) bulunmasına karşılık çok yönlü yapısal düzenlemeleri içeren uzun vadeli amaçları da bulunmaktadır.

Programın kısa dönemdeki zorunlu amacı, sermaye birikim sürecindeki acil engellerin ortadan kaldırılmasıdır. Başka bir deyişle, boşta olan sanayi kapasitenin kullanılması temel amaçtır. Ayrıca, kısa vadeli bir diğer amaç, sanayi için ithal girdilerin sağlanmasında ortaya çıkan önemli problemlerin çözüme kavuşturulmasıdır. Bu durum döviz kurunun hızla artmasını gerektirmekte, böylelikle de ucuz ve hızlı bir biçimde ithalatın gerçekleştirilmesi mümkün hale gelmektedir. Devalüasyon, ithalat vergileri ve harçlarının kaldırılması ve ihracat teşviki önlemleri bu amaç için kullanılacak araçlardır. Programın uzun dönemli temel amacının, ekonominin ihracata dayalı bir yapıya dönüştürülmesi ve yeniden yapılandırılması olduğu söylenebilir. Bu sürecin piyasa mekanizmasının devlet müdahalesi engellerinden kurtarılması ve hem yurtiçinde hem de yurt dışında rekabete açılması biçiminde uygulandığı gözlenmektedir. Bu amaçla yasal düzenlemeler yabancı yatırımı desteklemeye uygun hale getirilmiş, ithalat ve ihracat rejimleri serbestleştirilmiş ve özelleştirme gündeme alınmıştır (Margulies ve Yıldızoğlu, 1988:148).

24 Ocak istikrar kararları ile ilgili bir diğer nokta Türkiye'nin daha önce uygulamaya koyduğu paketlerle farklılıklarının ve benzerliklerinin ortaya konmasıdır. Böyle bir karşılaştırılma, programın niteliğinin ve kapsamının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

24 Ocak istikrar kararlarının birçok noktada öncekilerden farklılıklar taşıdığı görülmektedir. Bu farklılıkların ilki ve belki de en önemlisi, programın amacıdır. Bu program, ekonomideki bölüşüm ve kaynak dağılımı dengelerinin değişmesini amaçlamış, özel çıkar güdüsünün yönettiği piyasa mekanizmasının egemenliğini sağlamaya yönelmiştir. Ancak bunun, basit olarak, devletin ekonomiye müdahalesinin asgariye indirilmesi şeklinde

anlaşılması gerekir. Çünkü bu yaklaşım, devletin elindeki politika araçlarını, bu temel amaca yönelik şekilde kullanmayı da içermektedir. Sonuçta, 1980'den bu yana bazı alanlarda devlet müdahalesinin arttığı, çoğunda da biçim ve/veya yön değiştirdiği gözlenmektedir. İkinci önemli farklılık, dış ticaret alanında yapılan değişikliktir. 1978 programında IMF ile varılan anlaşmalar çerçevesinde serbestleştirme konusunda istekler kabul edilmekle birlikte, kısıtlayıcı önlemler sürdürülebilmektedir. 1980 programının önemi sadece ödemeler dengesi açıklarını kapatmayı hedeflememesi, Türkiye Cumhuriyeti'nde yaklaşık 50 yıldır izlenen "ithal ikameci" ve "korumacı" dış ticarete son verip, dışa dönük liberal bir yapıya geçmeyi hedeflemesidir. Bununla ilişkili üçüncü fark, kur politikasının istikrar paketinin temel politikası haline getirilerek devalüasyon sürecinin kalıcı bir nitelik kazanmasıdır. Dördüncüsü, 1970 ve 1978 programlarında karar alma süreci tek bir merkeze bağlı değilken, 1980 programında karar alma sürecinin merkezileştiği gözlenmektedir. Beşinci farklılık, önceki programlar iki yıllık bir süreyi kapsarken, 1980 programı üç yıllık bir zaman dilimine yayılmasıdır. Programı farklı kılan altıncı nokta, uluslararası finansal kurumların katkısıdır. Önceki programlardakinin aksine, uluslararası finansal kurumların katkısı 1980 programında çok daha önemli boyutlara ulaşmıştır. Öyle ki, Türkiye'ye bu kurumlardaki kotalarının çok üzerinde kaynak akışı sağlanmıştır. Son farklılık, 1980 programı bütünlüğü içinde para-kredi ve faiz politikalarının kur politikası ile birlikte düşünülmesidir. Başka bir deyişle, 1980 programının 1958, 1970 ve 1978 programlarıyla karşılaştırıldığında faiz politikasını aktif eleman olarak kullanıldığı ortaya çıkmaktadır (Akyüz, 1987:77; Ekzen, 1984:174-180; Şenses, 1988:10).

1980 programının öncekilerle benzeştiği noktalar, farklılıklara göre daha azdır. 1980 programının önceki üç istikrar programı ile paylaştığı ilk ve en önemli benzerlik, her programın bir ya da iki yıl sonrasında askeri darbelerin ortaya çıkmasıdır. Birincisiyle ilişkili ikinci benzerlik, IMF gözetiminde hazırlanan programların otoriter hükümet yönetimleri altında uygulanmasıdır. Diğer bir benzerlik noktası ise ilk iki programın sadece

sermaye birikim sürecindeki dar boğazları çözmeyi amaçlamasıdır (Margulies ve Yıldızoğlu, 1988:143; Şenses, 1988:10).

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, 24 Ocak istikrar kararlarının Türkiye tarihindeki önceki istikrar paketlerinden araçlar ve amaçlar bakımında daha geniş bir kapsama sahip olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye'nin siyasal ve ekonomik yaşamında 1980 kararlarının nasıl bir değişime yol açacağı, bu kararların ilan edilmesinde kısa bir süre sonra Ecevit tarafından yapılan açıklamada ortaya konmaktadır. Ecevit 28 Ocak günü düzenlediği basın toplantısında şunları söylemektedir:

“Bundan böyle Türk ekonomisinin ve toplumun yöntemini ve yönlendirilmesini bazı büyük sermaye çevreleri ile onların işbirliği yapacağı bazı dış finans çevreleri üstlenmiş olacaktır. Bu kimi Güney Amerika ülkelerinde bile iflas etmiş bir düzendir ve şimdi Türkiye'ye ithal edilmektedir. Bu yola gidilirken Türkiye'nin toplumsal bunalımlar içinde kıvranan bir demokratik ülke olduğu, böyle bir ülkede o tür bir düzenin nasıl gerilimlere ve sorunlara yol açabileceği unutulmuş görünüyor” (Ulagay, 1987:53).

Sermaye ve devlet ilişkisini belirleyen toplumsal yapının oluşumunda etkili olan bir diğer gelişme ise 12 Eylül 1980 askeri darbesidir. Bu darbe, hem 24 Ocak kararlarının geleceğini, hem de siyasal ve toplumsal alanın yeniden nasıl düzenleneceğini göstermesi açısından üzerinde durulması gereken bir gelişmedir.

5.1.1.2 12 Eylül, Askeri Yönetim ve Sermaye

Darbe sonrasında sermaye kesimleri ile askerler arasındaki ilişkiler, diğer toplumsal kesimlerin aksine sermayenin beklentilerini karşılar görmektedir. Öyle ki, askeri yönetim 12 Eylül'de televizyonda ilk kez halka hitap ederken, yeni rejimin hedefleri arasında dışa dönük bir kalkınma stratejisi uygulanmasından söz etmiştir. Ordu, sivil toplumun diğer kesimleri

gibi iş dünyasına da güvenmemekte, fakat özel kesimin toplumun ve ekonominin vazgeçilmez bir unsuru olduğunu da kabul etmektedir (Buğra, 2008:206). Bu gelişme, askerlerin 24 Ocak kararlarının temel felsefesini benimsediğini gösterir niteliktedir.

Sermaye kesiminin askeri yönetim ile ilişkileri sadece 24 Ocak kararları ile sınırlı kalmamış, darbe sonrasındaki süreçte de ilişkiler sıcak bir biçimde sürdürülmüştür. Bu anlamda, 12 Eylül rejiminin dikkat çeken yönü derneklerin ve sendikaların büyük bir bölümünün kapatılıp, faaliyetten alıkonulduğu bir dönemde derneklerin en siyasi olanı TÜSİAD'ın sadece dokuz gün süreyle kapatılması ve yeniden faaliyetlerine başladıktan sonra yönetimle sıkı-fıkı ilişkilere girebilmesidir. Faaliyetleri yeniden başladıktan sonra TÜSİAD, Ulusu hükümetinin uyguladığı yeni önlemleri desteklemiş ve bunları açıkça savunmaya girişmiştir. Öyle ki, TÜSİAD darbeyi kaçınılmaz ve gerekli görmüş ve her fırsatta askerlere olan minnettarlığını açıklamıştır (Gülfidan, 1993: 93).

TÜSİAD sadece askerlerle iyi ilişkiler kurmakla kalmamış, askeri rejim ve Kurucu Meclis'in bileşiminde (ve dolayısıyla anayasa çalışmalarında) sermayenin ideolojik egemenliğine imkan verecek girişimlerde bulunmuştur. TÜSİAD, Ulusu hükümetine kendi üyeleri arasından bazı kişilerin bakan olarak seçilmesini sağlayarak, bu yolla hükümeti etkilemeyi başarmıştır. Örneğin, Şahap Kocatopçu Sanayi Bakanı, Fahir İlkel, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı olurken, T. Özal'da ekonomik işlerden sorumlu Başbakanlık müsteşarlığına getirilmiştir. Özellikle iş ve sendika hayatı ile ilgili yasaların sivil döneme sarkmaması için özel çaba harcanmış ve bu yasaların büyük ölçüde TİSK'in görüşleri doğrultusunda hazırlanmasına önemli katkılar sunmuştur. Bununla birlikte, bu süreçte tüm sanayi ve ticaret odaları ve TOBB, ekonomik karar alma sürecinin aktif öğeleri olarak ortaya çıkmışlardır. Görüldüğü gibi, 12 Eylül askeri darbesi, 24 Ocak istikrar kararlarının uygulanabilmesi için olağanüstü bir atmosfer yaratmış, emek ve toplumsal

muhalefetin bastırılmasıyla da sermayenin bu süreci istediği gibi yönlendirmesine katkı da bulunmuştur.

Burada vurgulanması gereken bir diğer nokta, merkezi hükümetin iki açıdan merkezileşme eğilimine girmesidir. Bu sürecin ilk boyutu bürokrasi araçlarının merkezileşmesiyle ilgilidir. 15 Aralık 1983 günü alınan bir kararla Hazine, Maliye Bakanlığından ayrılarak, ekonomi bürokrasisi yeniden düzenlenmiştir. Bunun yerine ileride ekonomi yönetiminde büyük söz sahibi olacak Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı kurulmuştur. İkinci boyutu ise özel sorumluluklarla devlet bakanlıklarının oluşturulmasıdır. Bu süreç yalnızca yürütme karşısında yasama gücünün azalmasını değil, aynı zamanda başbakanın kendi gücünün kabinede de artmasını sağlamıştır. Seçilmiş bir grup teknokrat biçiminde bürokrasinin oluşturulması, büyük ölçüde hem toplumsal hem de bürokrasi içi baskılardan bağımsızdır, ekonomik programın tutarlı uygulanması için gerekli bir koşul olarak görülmektedir (Öniş, 1991:33).

Bu dönemde, sermaye ve devlet toplumsal yapısı açısından dikkat çeken bir diğer gelişme maliye politikalarında gözlenen değişimdir. 1980-83 yılları maliye politikasında amaçlanan, cebri tasarrufları artırmaktan çok, sermaye üzerindeki vergi yükünü azaltmak ve bu yükü siyasal konjonktürün gereklerine göre sermayenin çeşitli kesimleri arasında dağıtmak olmuştur. Bu tür politikalarla amaçlanan bir başka şey de sermayenin çeşitli kesimlerinden sağlanan desteği artırma istediğidir. Ocak 1980-Nisan 1983 dönemi içinde vergi yasalarında değişiklik yapan 46 yasa çıkartılmıştır. Bunlardan bir kısmı ile daha önceleri değiştirilen yasa maddeleri yeniden değiştirilmiştir (Kepenek ve Türel, 1983-84:10).

Gelir Vergisi'nde yapılan tarife değişiklikleri ile indirimden sonra birden çok yüksek oranlara erişen bir tarife oluşturulmuş ve hayat standardı esası getirilmiştir. Ancak, görünüşte yüksek oranlı bir tarifenin etkisini azaltacak bir seri değişikliklerle birlikte: serbest meslek kazançları ve gayrimenkul sermaye kazançları istisnalarının yükseltilmesi, menkul kıymet satışından doğan

kazançların fiilen vergiden bağışık kılınması, gelir toplamayı yapılmayan durumlar, gider karşılığı yapılan ödemeler, dağıtılmayan faizlerden vergi kesilmemesi vb söz konusudur. Tarımsal üreticilerin üretim ve gelir katsayılarının artışına gösterdikleri tepki, bağışıklıkları artıran ikincil düzenlemelerle yumuşatılmıştır. Bankalar da 1983'de tahakkuk ettirdikleri, ancak ödemedikleri faizlerin vergi kesintisini takvim yılı sonunda ödememe hakkına kavuşmuşlardır. Bununla birlikte, sermaye açısından önem taşıyan Kurumlar Vergisi'nde de önemli değişiklikler gündeme gelmiştir. Bu değişikliklerden bazıları ihracat, turizm ve yurtdışı döviz kazançlarının bir bölümünün, kimi durumlarda tümünün vergi matrahından düşülmesi; menkul kıymet yatırım ortaklıkları ve fonlarının portföy işletmeciliği kazançlarının vergiden bağışlanması, itibari değer altında menkul kıymet satışından doğan zararların matrahtan düşülmesi ve hasılattan yatırımlar için ayrılan finansman fonlarına vergi ertelemesidir. Vergi usul kanunu değişiklikleri ise kusur, ağır kusur ve kaçakçılık tanımlarını yumuşatarak, şirketler üzerindeki “enflasyon vergisi”ni mal varlıklarının yeniden değerlendirilmesi ile gidererek ve tartışmalı amortisman oranlarına imkan sağlayarak şirketler kesimine önemli destekler sağlamıştır (Kepenek ve Türel, 1983-84:11).

Sonuç olarak, 1978-1983 yılları arasında meydana gelen değişimlerin karşılıklı etkileşimiyle, sermaye birikimini çevreleyen sermaye ve devlet toplumsal yapısının oluştuğu gözlenmektedir. 24 Ocak kararları, 12 Eylül askeri darbesi sonrası ortaya çıkan yapı bir yandan devletin değişimini gerçekleştirirken, diğer yandan da sermaye açısından uygun bir ortam yaratmıştır. 1980 sonrasında sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde sürdürülebilmesi, 1978-1983 yılları arasında oluşan sermaye ve devlet toplumsal yapısıyla gerçekleşebilecektir.

5.1.2 Emek'in Baskı Altına Alınması

Sermaye birikiminin seyrinde etkili olan bir kurumsal yapı da emek sermaye ilişkisinin niteliğidir. Emek sermaye arasındaki toplumsal yapının niteliği ve seyri, birikimin istikrarı ve geleceği açısından belirleyici olmaktadır.

Türkiye tarihine bakıldığında, 1980 sonrasında emek sermaye ve çalışma ilişkilerinde önemli değişikliklerin meydana geldiği gözlenmektedir. Bu gelişme sermaye birikiminin bir önceki evresi olan 1960-1980 dönemiyle keskin bir zıtlığı temsil etmektedir. Bu dönem, 1961 Anayasasının yarattığı liberal atmosfer ve sendika yasaları sayesinde, Türkiye tarihinde emek açısından en geniş haklara sahip bir çerçevenin oluşmasını sağlamıştır. Bu gelişme, 1960-1980 emek sermaye ilişkisinin de niteliğini değiştirmiş, toplumsal muhalefetin ve sendikal hareketin güçlenmesinin önünü açmıştır. Emek ve sendikal hakları konusunda önemli açılımlar sağlayan bu yasal çerçevenin, 12 Mart muhtırası sonrasında daraltıldığı, emek ve sendikal hareket baskı altına alındığı gözlenmektedir. Siyasal gelişmelere bağlı olarak, 1970'lerin ortalarından itibaren toplumsal muhalefet yükselmiş, emek hareketi radikal ve militan bir niteliğe bürünmüştür. Bu dönemin özelliği, emek sermaye karşısında güç dengesinin emek lehine gelişmesidir. İşçi sınıfının mücadelesinin yükselmesi ve reel ücret artışları güç dengesinin emek lehine geliştiğini gösteren unsurlar olarak değerlendirilebilir. 1978-1980 yılları arasında ülkede siyasal istikrarsızlığın ve şiddetin tırmanması, grev sayısının olağanüstü artışı, hem sokakta hem de işyerinde istikrarın ve kontrolün kaybolmasına yol açmıştır. Sonuçta, 1970'lerin ortalarından itibaren sermaye birikimini çevreleyen emek sermaye yapısı birikiminin sürdürülmesi işlevini yitirmiştir. 1980 yılında emek sermaye toplumsal yapısının ortadan kalktığı, hem sermaye birikimi hem de emek sermaye ilişkileri için yeni bir dönemin başladığı gözlenmektedir.

1980 sonrasında sermaye birikimi açısından emek sermaye toplumsal yapısı öncekine göre farklı bir nitelik almıştır. Emek açısından bu değişimin

önemi, önceki dönemin bütün kazanımların ortadan kaldırılması ve emek sermaye yapısının farklı bir toplumsal ve siyasal atmosfer altında düzenlenmesidir³. Bu nedenle, 1980 sonrasında emek sermaye ilişkisini belirleyen sermaye birikiminin toplumsal yapısı “emeğin baskı altına alınması” biçiminde tanımlanmaktadır. 1980-1983 döneminde ortaya çıkan bu toplumsal yapı, 24 Ocak kararları, 12 Eylül askeri darbesi, 1982 Anayasası ve yeni sendika yasaları ve sermayenin bu dönemdeki etkinliğinin bir etkileşimi sonucunda ortaya çıktığı söylenebilir.

5.1.2.1 Baskının Ekonomik ve Siyasal Yönü

1980-1983 yılları arasında emek sermaye toplumsal yapısının oluşumu iki sürecin karşılıklı etkileşimiyle incelenebilir. Bunların ilki, 24 Ocak kararları ve 12 Eylül 1980 askeri darbesinin ortaya çıkardığı tablo, ikincisi ise 12 Eylül 1980 askeri darbesi ve 1982 Anayasası'nın ve yeni sendika yasalarının kabul edilmesidir. Bu iki süreç, aslında bir yandan Türkiye'nin ekonomik ve siyasal yapısını, diğer yandan emek sermaye arasındaki güç dengelerini, dolayısıyla bölüşüm sürecinin seyrini belirler niteliktedir.

24 Ocak istikrar kararları konusunda vurgulanması gereken nokta bu kararların içeriği ve uygulanma sürecinin özgünlüğüdür. Bilindiği gibi, 24 Ocak kararları ekonomin istikrarını, yapısal dönüşümünü ve dışa dönük yeniden düzenlenmesini amaçlarken, emeğe de bu süreçte farklı bir rol tanımlamaktadır. Programın dikkat çeken ilk noktası fiyat mekanizmasının tüm ekonomi için işlerliğinin kabul edilmesine karşın, emek piyasası bu kapsam dışında değerlendirilmiştir. Bir diğer nokta, istikrar programının enflasyonu düşürmek için ücretlerin sınırlandırılmasını gündeme getirmesidir. Bu gelişme programın iç talebin azaltılarak ihraç edilebilir bir üretim fazlası

³ Türkiye’de 1980-1983 yılları arasında emek sermaye ilişkilerinde ve emek piyasasının siyasal ve hukuki kapsamında köklü değişimlerin gerçekleştirildiği konusunda bir uzlaşma vardır. Bu konuda Işıklı (1986), Ketenci (1987), Ansal vd. (2000) Çetık ve Akkaya (1999) Cizre Sakallıoğlu’na (1991) bakılabilir.

yaratılması amacıyla da uyum içindedir. 1979 yılında ücret ve maaşların milli gelir içindeki payı %32.79 iken 1983 yılında bu oranının %24.78'e gerilemesi bu durumu doğrular niteliktedir (Özmucur, 1987:79). Ancak, emek sermaye açısından 24 Ocak kararlarının uygulanmasını belirleyen asıl etken 12 Eylül askeri darbesinin yarattığı atmosferdir.

12 Eylül 1980 askeri darbesi, Türkiye'de hayatın her alanını derinden etkilemiş, ekonomik ve siyasal alanda etkileri bugün bile hissedilen etkiler bırakmıştır. 12 Eylül askeri darbesinin tek ve en önemli gerekçesi ülkedeki siyasal şiddet olarak gösterilmiştir. 1978-1979 yılları arasında 2500 insanın hayatını kaybettiği dikkate alınırsa, darbenin neden daha önce yapılmadığı sorusu haklı olarak gündeme getirilebilecektir. Darbenin amacının ülkede “düzen” ve “istikrarı” sağlamak olduğu sıkça kamuoyuna açıklanmıştır. Ülkenin “istikrar”a kavuşturulması ise emeğin bastırılması, siyasetin askıya alınması, devletin yeniden yapılandırılması ve toplumun siyaset dışına çıkarılması biçiminde hayata geçirilmiştir. Bununla birlikte, yeni anayasal düzenin kısıtlayıcı ve antidemokratik yönü toplumun önemli kesimlerini siyaset dışı bırakmış, baskıcı ve otoriter bir yapının yerleştirilmesini sağlamıştır. Bu yeni yapının 1961 Anayasası'nın getirmiş olduğu görece liberal rejimi parçaladığı dikkate alındığında, darbenin amacı ve niteliği daha iyi anlaşılabilir.

12 Eylül askeri darbesinin emek sermaye toplumsal yapısının oluşumunda iki yönlü bir işleve sahip olduğu söylenebilir. İlki ve en önemlisi, sendikaların kapatılıp, grevlerin yasaklanarak emeğin baskı altına alınması, ikincisi ise emeğin kontrol altına alınarak hem üretim sürecinin sermayenin istediği gibi sürdürülmesi, hem de ücretlerin düşük tutulmasını sağlayarak iç talebin kısılmasına yardımcı olmasıdır. Başka bir deyişle, askeri darbe ile “düzen” ve “istikrar” sağlanırken, 24 Ocak kararlarının daha pürüzsüz uygulanması içinde gerekli ortam yaratılmıştır.

Emek sermaye toplumsal yapısı açısından 12 Eylül askeri darbesinin ilk uygulamaların biri, darbeden üç gün sonra grevleri, iş yavaşlatmayı ve durdurmaya yasaklamasıdır. Bu kararın ilk uygulaması ise üç işkolunu kaplayan grevlerin yasaklanması, grev ve uyuşmazlıklarla uzun süredir sözleşmesiz bulunan işçilerin %70 avans biçiminde olmuştur. Bu uygulamanın kesintiye uğramış olan üretimin yeniden başlatılmasına yönelik olduğu söylenebilir (Ketenci, 1987:166). Bir diğer karar ise Türk-İş dışında üç konfederasyonun (Disk, Misk, Hak-İş) faaliyetlerinin Milli Güvenlik Konseyi (MGK) Kararı ile askıya alınmasıdır. 12 Eylül askeri yönetimi diğer üç konfederasyonu kapatmasına karşın, Türk-İş'i bu uygulamanın dışında tutmuştur. Bu gelişmeni gerisinde, Türk-İş'in 12 Eylül 1980 askeri darbesine karşı çıkmaması ve hükümetlerle iyi ilişkiler kurma çabasının etkili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, DİSK'in kapatılması, Türk-İş'i işçilerin tek temsilcisi konumuna getirmiştir. Her zaman hükümetler ve yönetimlerle iyi ilişkiler kurmak isteyen Türk-İş, 12 Eylül askeri yönetimi ile de bu türden ilişkiler kurmuş, oluşturulan yeni hükümete genel sekreterini Sosyal Güvenlik Bakanı olarak vermiştir. Türk-İş ve bağlı sendikaların büyük bir bölümü, özellikle gıda, tekstil ve metal işkollarında işçilerin DİSK'e kayışından etkilenen sendikalar, askeri müdahaleyi rakipleri kolay yoldan tasfiye etmenin bir aracı olarak değerlendirmişlerdir (Çetik ve Akkaya, 1999:132).

Askeri rejiminin emek sermaye toplumsal yapısının oluşuma ilişkin önemli bir uygulaması da ücret belirlenmesinin toplu sözleşme düzeninden Yüksek Hakem Kurulu'na (YHK) kaydırılmasıdır. Bu amaçla 27 Aralık 1980'de, YHK'nın oluşumunu öngören ve Türkiye'deki bütün sendika üyelerini kapsayan 2364 yasa yürürlüğe girmiştir. Bu yasa ile süresi sona eren toplu sözleşmelerin, sosyal zorunluluk hallerinde yeniden yürürlüğe konulması öngörülmüştür. YHK, 1981'in ilk yarısında toplanıp ilkelerini belirlemiş ve görev yapmaya başlamıştır. 1981-83 arasındaki üç yıl içinde, işçilerin üç yıllık değil, beş altı yıllık bir döneminin toplu sözleşmelerini yapmıştır. Çünkü kilitlenen uyuşmazlıklar ve grevler nedeniyle 1979-80'e ait sözleşmelerin önemli bir bölümü 12 Eylül'e gelindiğinde bağitlanamamış

durumdadır. Ayrıca YHK, sözleşmelerin çoğunluğunda süreleri uzun tutarak, çok sayıda işçi için 1984 ücret artışlarını belirleme hakkını da elinde tutmuştur (Ketenci, 1987:167-170).

5.1.2.2 Baskının Yerleşmesi: Anayasal ve Yasal Düzenlemeler

Emek sermaye toplumsal yapısının oluşumunda 12 Eylül askeri darbesi sonrasında kabul edilen 1982 Anayasası ve çalışma yaşamını ve sendikal hakları düzenleyen yasaların büyük bir etkisi bulunmaktadır. 7 Kasım 1982'de yürürlüğe giren 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'na ve 1963-1980 dönemi emek sermaye ilişkilerine bir tepki niteliğinde olup, işçiler aleyhine büyük değişiklikler içermektedir. 1982 Anayasası klasik sendika özgürlüğünü korumakla birlikte, önceki dönemin aksine sendikaların faaliyetlerine kısıtlamalar getirmiş, mesleki amaç dışına çıkmalarına engel olmuş ve yöneticilerinin niteliklerini belirlemeye kadar uzanmıştır. 1982 Anayasası, sendikal alanda olduğu gibi, toplu pazarlık ve grev haklarını da yeniden düzenlerken, yasada yer alması gereken düzenlemelere yer vermiş, grev hakkını kısıtlamış, Yüksek Hakem Kurulu'nun yetkilerini genişletmiştir. Örneğin, Anayasa'nın 51. ve 52. Maddeleri ayrıntılı düzenlemeler getirerek, sendikaları dar bir faaliyet çemberi içine sokmaktadır. 52. Maddeye göre sendikalar; "siyasi amaç güdemezler, siyasi faaliyette bulunamazlar, siyasi partilerden destek göremezler ve onlara destek olamazlar; derneklere, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçlarla ortak hareket edemezler" hükmü getirilerek bütünüyle siyasetin dışında bırakılmıştır. Benzer şekilde, Anayasa'nın 53. Maddesinde, toplusözleşme işçi ve işverenlerin karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını düzenleme aracı olarak tanımlamış, 1961 Anayasasında yer alan, "toplusözleşmenin işçilerin işverenler karşısında iktisadi ve sosyal durumlarını korumak ve düzeltmek amacı"na yer verilmemiştir. Ayrıca, yasalara özgü ayrıntılı hükümlerle düzenlenmiş 53. ve 54. Maddelerle grev hakkına getirilen sınırlamaların hiçbirisi 1961 Anayasasında yer almamıştır. Bilindiği gibi, 1961 Anayasası lokavta da yer vermemiştir. Kısacası, iş

barışının korunmasında temel ilke olan devletin zayıfı koruması yoluyla sağlanması gereken denge, 1982’de eşit düzenleme düşüncesiyle işveren lehine bozulmuş görünmektedir (Işıklı, 1986:197; Ketenci, 1987:178; Çetik ve Akkaya, 1999:93).

1980 sonrasında emek sermaye ilişkilerinin seyrini belirleyen yasal düzenleme 2821 Sayılı Sendikalar ve 2822 Sayılı Toplusözleşme Grev ve Lokavt kanunlardır. 2821 yasalarının gerekçelerinde de, Anayasa’da olduğu gibi, geçmiş dönemin sorunlarına tepki ağırlık kazanmıştır. Ancak, alınan önlemlerin ortak niteliği, hep hakkın kullanımının sınırlandırılması yönünde gerçekleşmesidir. Bu yeni yasalar 1980 öncesinde yürürlükte olan 274 ve 275 sayılı yasalarla karşılaştırıldığında, sendikaların işlevleri açısından bir daralmayı beraberinde getirdiği söylenebilir. Başka bir deyişle, yeni yasaların sendikaların işlevleri açısından temel tercihleri, 1963-1980 dönemindeki yasaların uygulamada sorun yaratan hükümlerini Anayasa’daki ilkeler doğrultusunda çözmek olmuştur. Buna göre; sendika sayısı azaltılmış, sendikalar mesleki alanda faaliyette bulunmaya zorlanmış ve siyasal faaliyetten mümkün olduğu kadar uzaklaştırılmıştır. Bununla birlikte, sendikalar devletin ve ülkenin bölünmezliğine aykırı faaliyetlerden kesinlikle men edilmiş, toplu pazarlık ve grev hakları daha sınırlı bir alanda kullanmalarını sağlanmış ve kamu kesiminde niteliği farklı bir sendikacılık ve toplu pazarlık modeline yer verilmiştir. Siyasi amaçlı grev, dayanışma grevi, genel grev konusundaki yasaklama bir Anayasa hükmü olarak öngörülmüş bu hüküm, 2822 sayılı yasanın 25.maddesinde tekrarlanmıştır. 2821 sayılı Sendikalar Kanunu, bir önceki 274 sayılı Sendikalar Kanunu’ndan farklı olarak, sendikaların örgütlenme düzeyi olarak işkolunu esas almış, işyeri esasına göre işçi sendikası kurulamayacağını hükme bağlamış⁴, bir

⁴ İşyeri sendikaları ve federasyon ve meslek sendikalarının yasaklanması sonucu, 12 Eylül öncesi 700’lere çıkmış olan sendika sayısı, 1984 başında 120’lere düşmüştür. 28 işkolunda bazı sendikaların %10’un oldukça üstünde işçi grubunu kapsadığı düşünülürse, gelecekte bir işkolunda ortalama en fazla 3-4 sendika olacağı ve toplam sendika sayısının 50’yi aşmayacağı anlaşılmaktadır (Ketenci, 1987:187).

işkolunda birden fazla sendika kurulabileceğini de belirtmiştir. Bu işkolundaki sendikalar toplu pazarlık hakkı elde edebilmek için 2822 sayılı yasaya göre o işkolunda bulunan işçilerin en az %10'unun üye olması gerekmektedir (Işıklı, 1986:197; Ketenci, 1987:183; Çetik ve Akkaya, 1999:93).

Yeni düzenlemelere işverenler açısından bakıldığında, YHK'nın getirdiği ilkeler ile yeni TİSK ve Koordinasyon Kurulu ilkeleri arasında içerik açısından tam bir uyumun olduğu gözlenmektedir. Hatta bazı maddeler, biçim olarak da birbirinin aynıdır. İlk ortak nokta, işyerinde yönetim hakkına müdahalelerin kabul edilmeyeceğidir. Yeni dönem toplusözleşmelerinin ilk sonuçları dikkate alındığında, toplusözleşme masasında güçler dengesinin işçi aleyhine her anlamda değiştiği söylenebilir. Toplusözleşme sonucunda işyerinde, çalışma koşullarında, her anlamda işveren ağırlığının arttığı, iş güvencesinin büyük oranda erozyona uğradığı, sosyal hakların gerilediği, yasal sınırlara sıkıştırılmış ya da eski sözleşme hükümleri ile dondurulmuş olduğu görülmektedir (Ketenci, 1987:195-97).

Sonuçta, 2281 ve 2282 sayılı yasaların getirdiği düzenlemeler genel olarak değerlendirildiğinde devletin, sendikaların faaliyet alanını, temsil edeceği çıkarları, üyelerin niteliğini, örgütün yapısını, liderliğin nasıl ve kimlerden oluşacağını ayrıntılı bir biçimde düzenlediği görülmektedir. Böylelikle, sendikalaşmayı teşvik etmekten çok sınırlandırarak, yasalar aracılığıyla tepeden güçlü sendikaların yaratılmasının da yolu açılmaktadır. Grev hakkını sınırlı bir çerçeve içinde tanımlayarak, grev ertelemesi ve YHK aracılığı ile çatışan çıkarların devlet müdahalesiyle uzlaştırılmasını amaçlar görmektedir.

5.1.2.3 Güç Dengesi: Sermaye Lehine Değişim

1980-1983 yılları arasındaki gelişmeler dikkate alındığında, devletin emek piyasasını ve çalışma ilişkilerini, bir önceki dönemin tersine, emek aleyhine düzenlediği gözlenmektedir. 12 Eylül askeri darbesi, 1982

Anayasası, 2821 ve 2822 sayılı yasaların emek sermaye toplumsal yapısının oluşumunu belirleyen unsurlar olarak öne çıktığı söylenebilir. Ancak, emek sermaye toplumsal yapısının oluşumunda üzerinde durulması gereken bir diğer önemli nokta ise bu sürecin gerçekte emek sermaye arasındaki güç dengesini ve biçimini de doğrudan etkilemesidir.

Emek sermaye arasındaki güç dengesi, 24 Ocak kararları ve 12 Eylül askeri darbesinin emek ve sermaye cephesinde nasıl karşılandığı ve bu gelişmelerle olan ilişkileri bağlamında değerlendirilebilir. Bilindiği gibi, toplumsal kesimler ve sınıflar arasındaki güç dengesini belirlemenin ve ölçmenin kesin bir tanımı ve yöntemi olmamakla birlikte, bu kesimleri etkileyen ekonomik, siyasal ve toplumsal olaylardan hareketle bazı tespitler yapılabilir. Ayrıca, toplumsal kesimler arasındaki mücadelelerin doğrudan ve dolaylı sonuçları da güç dengesinin seyri hakkında bir fikir verebilir.

Yukarıda açıklandığı gibi, 24 Ocak kararları genel olarak Türkiye ekonominin yapısal dönüşümü gündemine almış görünmektedir. Bu çerçevede, bu kararların toplumsal kesimleri doğrudan etkilemesi olasıdır. Türkiye büyük sermayesinin temsilcisi olan TÜSİAD'ın 24 Ocak kararlarını genel olarak desteklediği gözlenmektedir⁵. Örneğin, TÜSİAD Başkanı Ali Koçman 24 Ocak kararları hakkında yaptığı açıklamalarda bu kararların desteklenmesini istemekte ve bu gelişmeyi şöyle değerlendirmektedir:

“1946'dan buna ilk kez gerçekten özel kesime dayalı bir ekonomi politikası izlemek isteyen bir hükümetin, oyunun kurallarına uygun olarak düzenlediği bu önlemler paketi desteklenmelidir. Özel kesim kısa dönemdeki çıkarlarını bir kenara bırakarak önlemlerin başarısı için özveride bulunmalıdır” (Ulagay, 1987:52).

⁵ 24 Ocak kararların sermaye kesimlerinin bir bütün olarak desteklediği söylenemez. Burada vurgulanması gereken Türkiye büyük sermayesinin bu kararları desteklemesidir.

12 Eylül askeri darbesinin 24 Ocak kararlarının uygulanması için olağanüstü bir atmosfer yarattığı bilinmektedir. Bu kararların hedeflerine ulaşmasında 12 Eylül ortamının çok önemli bir payı bulunmaktadır. Bu açıklamayı sermaye kesimlerinin de paylaştığı söylenebilir. Örneğin Rahmi Koç bu konuda şunları dile getirmektedir:

“12 Eylül hareketinden önce her şeyi demokratik bir sistem içinde yapmak zorundaydık. Bu da karar almak ya da yönetmelik çıkarmak için aylar geçmesi gerekiyordu, ayrıca her şeye politik açıdan bakılıyordu. Ekonomik yaklaşım hep arkadan geliyordu. Askeri yönetim altında fark, alınan kararların parlamentodan geçmesi gibi bir zorunluluk olmadığı için çok hızlı hareket edilebilmesi ve politik yaklaşımların söz konusu olmaması”.

İstanbul Sanayi Odası Başkanı İbrahim Bodur da benzer bir yaklaşım benimsemektedir: “24 Ocak kararlarının başarıya ulaşmasında en büyük pay 12 Eylül yönetimine aittir, bu yönetim kararların başarısını iki kat artırmıştır” (Ulagay, 1987:64). Görüldüğü gibi, 1980 öncesindeki demokratik yapı sermayenin işlerini yürütmesinde önemli bir engel oluşturmakta, askeri yönetimin 24 Ocak kararlarını sorgulamaksızın uygulamaya devam etmesi, sermayeyi tatmin eder görünmektedir.

Bu gelişmelerin dikkat çeken yönü 1980-1983 yılları arasında sermaye kesimlerinin ağırlığının hiçbir dönemde görülmedik oranda artmasıdır. Bir yandan 24 Ocak kararları ve 12 Eylül askeri darbesi ekonominin yeniden yapılandırılmasını sağlarken, diğer yandan bu süreçte siyasetin ve sendikaların yarattığı boşluğu sermaye kesimlerinin etkili biçimde doldurması, sermayenin etkinliğini gösterir niteliktedir. 1980-1983 döneminde, emek ve sermaye arasındaki güç dengesi, devletin doğrudan müdahalesi ve emek piyasalarına yönelik düzenlemeler yoluyla işçi sınıfı ve örgütleri kontrol altına alınmış, sınıf temelli siyasal partilerin kurulması yasaklanarak emeğin siyasal ve toplumsal alandaki gücü sınırlandırılmıştır. Bu düzenlemeler açısından vurgulanması gereken nokta devletin sermayenin 1980 öncesinde öne

sürdüğü talepleri dikkate alarak hareket etmesidir. Sonuçta emek, sermaye karşısında 1980 öncesine göre daha zayıf ve avantajsız bir konuma itilirken, sermayenin istekleri devlet tarafından büyük ölçüde yerine getirilmiştir. Başka bir deyişle, bu durum emeğin sermaye ve devlet arasına sıkıştırılarak emek piyasasının yeniden düzenlendiğini gösterir niteliktedir.

Görüldüğü gibi, 1980 sonrasında sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapı bir önceki evrenin toplumsal yapısından derin farklılıklar içermektedir. Bir önceki emek sermaye yapısıyla karşılaştırıldığında, emeğin kazanımlarının büyük ölçüde ortadan kaldırıldığı gözlenmektedir. Kuşkusuz, 1960-1980 ve 1980-2000 döneminde sermaye birikiminin toplumsal yapısı bir askeri darbe ve arkasından gelen anayasal ve yasal düzenlemelerle ortaya çıkmasına karşın, ikisi arasında derin farklılıklar bulunmaktadır. 1970'lerin sonunda emek hareketinin ve toplumsal muhalefetin yükselmesi, sermaye kesimlerinin fabrika ve işyerlerinde ve hükümet ve güvenlik güçlerinin ise sokaklarda kontrolü kaybetmesi bu gelişmeyi belirleyen temel unsurlar olarak gösterilebilir. İşte; 12 Eylül askeri darbesi fabrika ve sokakta arzulanan "istikrar" ve "düzeni" sağlamış, 1982 Anayasası ise bunun yasal çerçevesini oluşturarak kalıcı bir hale getirmiştir. Askeri rejimin, 24 Ocak kararlarının desteklenmesiyle başlayan süreç; 1970'lerin sonunda sermayenin karşı karşıya kaldığı sorunları bu kesimin talepleri doğrultusunda çözme girişimleriyle ilerlemiştir. Bu çözüm temel olarak, emek piyasasının askeri ve yasal yöntemlerle disiplin altına alınmasıdır. Sendikal faaliyetlerin askıya alınması, DİSK yöneticilerinin yargılanması, grev yasağı, ücret belirlenmesinin toplu sözleşme düzeninden Yüksek Hakem Kurulu (YHK)'na kaydırılması gibi örnekler askeri dönemin uyguladığı yöntemlerden bazılarıdır. Cizre-Sakalloğlu'nun (1991:60) da ifade ettiği gibi; 1980'lerde emekteki değişim "sendikasızlaştırma", "radikallikten arındırma", "hareketsizleştirme" ve "siyasetten arındırma" biçiminde gerçekleşmiştir. Devletin bu süreçte sermaye lehine tavır alması, emek sermaye arasındaki güç dengelerinin emek aleyhine gelişimine yol açmıştır.

1980 sonrasında sermaye birikiminin devamı için gerekli olan toplumsal yapının temel niteliği, yukarıda açıklandığı gibi, emeğin siyasal ve toplumsal alanda bir siyasal bir varlık olma rolünün kısıtlanması, emek sermaye arasındaki güç dengesinin emek aleyhine düzenlenmesi biçiminde olmuştur. Bu nedenle, 1980 sonrası sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapı “emeğin baskı altına alınması” biçiminde tanımlanmaktadır. Böylelikle 1980 sonrasında sermaye birikiminin istikrarlı bir biçime sürdürülmesinin koşulu da sağlanmaktadır.

5.1.3 Düzen ve İstikrar: Otoriter Siyasal Sistem

Sermaye birikiminin toplumsal yapılarından bir diğeri de toplumsal ve siyasal ortamı tanımlamaktadır. Birikimin istikrarlı bir biçimde sürdürülmesi için bunu destekleyen uygun toplumsal ve siyasal yapıların varlığı gerekmektedir.

1980 sonrasında sermaye birikimini çevreleyen toplumsal ve siyasal yapı “düzen ve istikrar: otoriter siyasal sistem” biçiminde tanımlanmaktadır. 1970’lerin sonlarında ülkenin siyasal ve toplumsal atmosferi ile 1980’de ortaya çıkan gelişmeler, gerek sermaye birikiminin gerekse Türkiye’nin düzen ve istikrara ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Bu “düzen” ve “istikrar” ihtiyacı, 12 Eylül askeri darbesi ve 1982 Anayasası ile giderilmiştir. Ülkenin “istikrar”a kavuşturulmasında, emeğin baskı altına alınarak, parlamenter sistemin sonlanması, siyasetin askıya alınarak toplumun siyaset dışına çıkarılması önemli bir rol oynamaktadır. Bununla birlikte, yeni anayasal düzenin kısıtlayıcı ve antidemokratik yönü toplumun önemli kesimlerini siyaset dışı bırakmıştır. Böylece, 1980 öncesinde hükümetin sokakta, sermayenin ise işyerinde kaybettiği kontrol ve düzen sağlanmış, siyasal sistem de yeniden düzenlenmiştir. Düzen ve istikrarın sağlanması ise 1980 sonrasında sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde sürmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1980 sonrası sermaye birikimini çevreleyen “düzen ve istikrar: otoriter siyasal sistem” toplumsal yapısının oluşumu 12 Eylül askeri darbesi,

1982 Anayasası ve siyasal sistemin yeniden düzenleme çabalarının etkili olduğu gözlenmektedir.

5.1.3.1 Düzen ve İstikrarın Sağlanmasında Askeri Rejimin Rolü

1980 sonrası sermaye birikimini çevreleyen “düzen ve istikrar: otoriter siyasal sistem” kurumsal yapısının oluşumunda etkili olan faktörlerden ilki 12 Eylül 1980 askeri darbesidir. Cumhuriyet Türkiye’sine bakıldığında, askeri darbelerin sıkça karşılaşılan durumlar olduğu gözlenmektedir. Türkiye’de liberal çoğulcu siyasal sistemin başladığı 1950 yılından itibaren, 1960, 1971 ve 1980 yıllarında üç askeri darbe gerçekleştirilmiştir. Özellikle 1960 ve 1980 darbeleri toplumsal ve siyasal alanda çok ciddi etkilere sahiptir ve anayasal çerçeveyi tamamen değiştirmiştir. 12 Mart 1971 askeri darbesi ise diğer iki darbeden farklı bir niteliğe sahiptir; siyasal sistemi doğrudan değiştirmek yerine, var olan anayasal çerçeveyi değiştirmekle sınırlı kalmıştır. 1960 ve 1980 askeri darbeleri sonrasında askerler görece kısa süre iktidarda kalmış (1960-1961, 1980-1983) daha sonra yerini sivil yönetimlere bırakmıştır.

1980 darbesi yarattığı etkiler dışında kendi iç dinamikleri açısından da ilginç özellikler barındırmaktadır. Bu darbenin bir özelliği bileşenleri arasındaki inanılmaz uyumdur. 12 Eylül askeri darbesi daha önceki veya başka ülkelerdeki askeri yönetimlerin aksine, MGK’nın yetkilerinde hiçbir erozyon görülmediği gibi, müdahaleye karar verip gerçekleştiren komutanlar arasında su yüzüne çıkan hiçbir sürtüşmede gözlenmemiştir. 12 Eylül askeri darbesinin Türkiye siyasal tarihi açısından dikkat çeken bir diğer özelliği, bütün siyasal partilerin kapatılmasıyla Türkiye’de 120 yıldır ilk defa siyasi partinin kalmamasıdır (Yeşilada, 1987:40).

12 Eylül askeri darbesi hayatın hemen her alanının yeniden biçimlendirildiği ve düzenlendiği yeni bir dönemi göstermektedir. 12 Eylül 1980’de askeri darbe ile ülke yönetimine el koyan ordu, temel amacının düzeni ve istikrarı sağlamak olduğunu, çeşitli şekillerde dile getirmiştir. Bu

askeri darbenin ilk ve en önemli etkisi, toplumsal muhalefeti bastırarak, siyasal ve yasal yeni bir üst yapının oluşturulmasının yolunu açmasıdır. Keyder (2005:294) darbenin ortaya çıktığı toplumsal atmosferi, niteliğini ve sonuçlarını şöyle değerlendirmektedir:

“1980 müdahalesi, devletin her düzeyde kökten yeniden yapılanmalara gerek olduğu yolunda yaygın bir inanç varken gelmiştir. Askerlerin propagandası eski siyasi, iktisadi ve hukuki düzenlemelerin krizden sorumlu olduğu, kaçınılmaz olarak krize yol açtığı ve müdahaleyi ordunun bir görevi haline getirdiği fikrinin kafalara yerleştirilmesine yöneliktir. İstenen restorasyon değil, radikal bir yeniliktir. Bu yüzden de Cumhuriyetçi elite fazla görev düşmemiş; teknokratik yönetim ve hukuki-kuramsal alanlarda kökten değişiklikler gündeme gelmiştir. Sıkı bir yasama faaliyetiyle, 60 yıllık bürokratik ve popülist mirasın idari sistemi kısa sürede tasfiye edilmiştir”.

Askeri rejim, (MGK) ülkede düzenin ve istikrarın kaybolmasının 1980 öncesi siyasi yönetimlerin suçu olduğu vurgulayarak, yeni düzenin daha az kutuplaşmaya yol açacağı, bireysel özgürlüklerin daha fazla kısıtlanacağı ve devlet otoritesinin daha fazla artacağı izlenimini daha baştan sergilemiştir.

12 Eylül askeri darbesinin askerler tarafından açıklanan nedenleri dışında, bu darbenin gerekçesini anlamak için 24 Ocak kararlarıyla olan ilişkisine bakılabilir. Genel olarak, 12 Eylül darbesinin 24 Ocak kararlarının uygulanması için olağanüstü uygun bir ortam yarattığı gözlenmektedir. Ahmad’a göre (1996:359) 1980 askeri darbesinin amaçlarından biri kesinlikle “Özal’ın istediği hiçbir biçimiyle muhalefetin bulunmadığı sükunet ortamını sağlamak”tır. Askeri darbenin Türkiye’nin geleceği açısından eşit derecede ciddi bir başka anlamı da “bütün toplumu depolitize ederek uzun erimli bir istikrar sağlayacak yeni bir siyasi yapılanma yaratmak”tır. Boratav (1989a:139) ise 12 Eylül askeri darbesinin öncekilerden farklılığını ortaya

koyarak, darbenin burjuvazinin isteklerini doğrudan uygulamaya koyduğunu söylemektedir:

“12 Eylül askeri darbesiyle başa geçen askeri yönetim 27 Mayıs ve 12 Mart’taki yönetimlerin aksine herhangi bir radikal reformcu üsluba –veya bir ‘göz boyama’ girişimine- hiçbir anda yönelmemiş; aksine derhal ve kesin bir biçimde burjuvazinin ekonomik ve sosyal programına bağlanmıştır”.

12 Eylül askeri darbesinin 24 Ocak kararlarını desteklemesi açısından vurgulanması gereken bir diğer nokta ise siyasal ve toplumsal uzlaşma ve eleştiri ortamını ortadan kaldırmasıdır. Darbe sonrasında ekonomi yönetimi büyük ölçüde Özal ve dar çevresinden oluşan bir merkezileşme ile gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi, bu süreç Anavatan iktidarında da devam etmiştir. 1970’lerin aksine, askeri yönetim altında 24 Ocak kararlarının uygulanması sürecinde siyasal söylem, eleştirel görüşler ve alternatif çözümler dikkate alınmamıştır. Ülkedeki siyasal manzara eleştiri ve alternatif düşüncenin toplumdan ve siyasetten arındırıldığını göstermektedir. Teknokratik ve merkezi politika oluşturma biçimi toplumsal bir uzlaşma zemininde gerçekleşmemiş, ekonomik alanda sonuna kadar götürülmeye çalışılan serbestlik (liberalleşme) temel hak ve özgürlükler, demokrasi, karar alma ve uzlaşma konuları askeri yönetim altında görmezden gelinmiştir. Wolff’unda (1987:122) vurguladığı gibi “tüm bu koşullar –siyasal istikrarsızlık, demokratik karar alma süreçlerinin dışlanması, Türkiye hükümetinin krizin üstesinden gelme kararı – IMF ve DB’nın şartlarının uygulaması için çok uygun bir ortam sağlamıştır.” Başka bir deyişle, 24 Ocak kararları Türkiye ekonomisinin dünya kapitalizmiyle bütünleşmesini sağlarken, askeri yönetim ile Türkiye siyasal sistemini doğasını değiştirerek ülke içinde düzen sağlanmıştır.

5.1.3.2 Siyasal ve Kurumsal Düzenlemeler

Sermaye birikimin toplumsal yapısının oluşumunda etkili olan bir diğer gelişme ise 1982 Anayasası'dır. Yeni anayasasının en temel özelliği, 1961 Anayasası'nın getirmiş olduğu görece liberal yaklaşımın tersine daha kısıtlayıcı ve otoriter bir anlayışı benimsemesidir. Yeni anayasanın sahip olduğu anlayışın arka planında, 1961 Anayasası'nın zayıf bir siyasal yapı ortaya çıkarması ve bu durumun ülkeyi istikrarsızlaştırması bulunmaktadır. 12 Eylül Anayasası Ahmad'ın deyimiyle 'özgürlüksüz demokrasi' anlamına gelmektedir. 1982 Yeni Anayasası, cumhurbaşkanı tarafından imzalanacak emir ve kararnamelere karşı herhangi bir yasal hareketi hükümsüz hale getirmekte, yeni kanunlar 1980 Parlamentosu'nun tüm üyelerini beş yıllığına, siyasi parti liderlerini de on yıllığına her türlü siyasi faaliyetten uzaklaştıracak ve yeni siyasi partilerin kurulmasına, çoğu üyeleri eski partilerden geliyorsa izin verilmeyecek niteliktedir. Buradaki amaç 'yeni' ve 'temiz' politikacıları sisteme kazandırmaktır (Ahmad, 2006, 188).

Sermaye birikimin toplumsal yapısının oluşumunda etkili olan diğer gelişmeler ise Siyasal Partiler Yasası, yeni siyasi partilerin kurulması ve 1983 seçimleridir. Yeni Siyasi Partiler Yasası, 24 Nisan 1983'te yürürlüğe girmiş, ertesi gün de MGK, siyaset yasağını kaldırmıştır. Bu gelişmeyi MGK'nın 6 Kasım 1983 genel seçimleriyle beraber yeni politikacılarla ve yeni partilerle sivil hayata geçiş kararı izlemiştir. Bu durum, Türkiye'nin siyasal yaşamında yeni bir dönemin başlangıcını ifade etmektedir. Yeni partilerin oluşturulması konusunda vurgulanması gereken nokta, bu süreçte MGK'nın sıkı kontrolü altında gerçekleşmesidir. Öyle ki, MGK yeni kurulacak partilere ilişkin oldukça katı bir kontrol öngörmektedir. Bu kontrollerden ilki, kurulacak yeni bir partinin 1980 öncesi hiçbir siyasi partiye bağı bulunmayan en az otuz kurucu üyeden oluşmasıdır. İkincisi ise MGK'nın, her bir partiyi yasalarla, kurucu üye listeleriyle değerlendirebilecek ve siyasete uygun bulunmayanları veto edebilmesidir. Üçüncüsü kabul oyu alan partiler yeni kurucu üye tayin edebilecek ve liste tekrar MGK gönderilecektir. Sonuncusu ise bu sürecin

MGK tarafından parti listeleri onaylanana kadar devam edebilmesidir (Yeşilada, 1987:41).

Bu süreç sonrasında kurulan partiler iki temel gruba ayrılabilir. Bunların ilki 1980 darbe koalisyonu ve hükümetlerinin önemli üyeleri tarafından kurulmuş olanlardır. İkincisi ise darbe hükümeti dışında bireyler tarafından kurulan partilerdir. 1980 sonrası siyasal sistem, MGK'nın kurulmasına izin verdiği, üç parti etrafından toplanmıştır. Bu partilerden ilki siyasal sağda yer alan Milliyetçi Demokrasi Partisi, ikincisi merkez sağda Anavatan Partisi ve sonuncusu merkez soldaki Halkçı Parti'dir. Ortaya çıkan bu siyasa manzaraya ilişkin bazı noktaların vurgulanması gerekmektedir. İlk olarak, bu yeni partilerin, '12 Eylül rejimi' olarak bilinen sürecin, yani MGK'nın siyaset üzerindeki mirasını kabul etmek zorunda kalmalarıdır. İkinci olarak, yeni siyasal partiler yasası ile sınıf temelli siyasal partilerin kurulmasının yasaklanması ve sendikaların faaliyetlerinin büyük ölçüde kısıtlanması emek ve siyasal örgütlerinin siyasal sistemin dışında tutulduğunu göstermektedir. Gerçekte, bu üç partinin de Türkiye'de burjuva sınıfının çıkarlarını temsil ettiği söylenebilir (Yeşilada, 1987:41). Üçüncü olarak, 1980 öncesi siyasal figürlerin yeni parti kurmaları engellenirken, T.Özal'ın neden bu süreçte dikkate alınmadığıdır. Başka bir deyişle, Özal, 12 Eylül 1980 öncesi bir figür olmasına karşın kurduğu Anavatan Partisi'nin neden veto edilmediği ve kapatılmadığı dikkate alınması gereken önemli bir noktadır. Bu soruya verilecek cevaplar tartışmalı olmakla birlikte, Özal'ın Batı'da popülaritesinin yüksek olduğu, özellikle Washington, Dünya Bankası ve IMF ile yakın ilişkilere sahip olmasının etkili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Özal'ın siyasal hayata girişi 'demokrasinin restore edilmesi' (restoring democracy) sürecinde gerçekleştiğinden dolayı şüphe uyandırmaktadır (Ahmad, 1984:8).

Türkiye, Kasım 1983 seçimlerine yukarıda açıklanan siyasal yapı ile girmiştir. 1983 seçimlerinin sonucunda Anavatan Partisi oyların %45'ini alarak parlamentoda çoğunluğu elde etmiştir. Bu seçimlerin en önemli sonucu 1970'ten beri ilk defa "hasretle beklenen" tek parti iktidarının

gerçekleşmesidir. Bu seçimlerin diğer bir özelliği ise Türkiye toplumunun, askerlerin ve sermaye kesimlerin bu süreçte sergilediği tavidir. Kasım 1983 seçimleri sırasında ortalama Türkiye seçmeni konuşma özgürlüğü ve insan hakları konularıyla daha az ilgilenmiş, sadece düzen ya da ekonomik istikrarı düşünmüştür. Bu seçimler, askerlerin Milliyetçi Demokrasi Partisi'nin seçilmesi yönünde halkı etkileme çabalarının bir sonuç vermediğini göstermektedir. Başka bir deyişle, askerlerin (MGK) desteklediği partinin aksine başka bir parti iktidara gelmiştir. 1983 seçimlerinde Koç ve Sabancı gibi büyük sermaye temsilcileri, devlet partisi olan Milliyetçi Demokrasi Partisi destekleme eğilimi sergilemiştir. 24 Ocak kararlarını destekleyen büyük sermayenin bu tavrının altında Özal'ın ekonominin ithal ikameci yapısının hızlı bir biçime dönüştürülmesine karşı duydukları endişenin yattığı söylenebilir (Ahmad, 1984:10). Bu durum, Türkiye büyük sermayesinin askeri rejimlerle karşı karşıya gelmeyi göze alamadığı, bunun yerine askeri yönetimleri olanca güçleriyle destekleyerek sermaye birikiminin sürdürülmesine çabaladıklarını da göstermektedir.

1983 sonrasında Türkiye'nin parçalı siyasal yapısı fazlaca değişmemesine karşın, istikrar ve düzen sağlanmış görünmektedir. Öyle ki, 1982 Anayasası ile siyasal yapı yeniden düzenlenmiş, toplumun önemli bir kesimi siyasette temsil edilmesinin önü kapanmış ve toplumsal muhalefet büyük ölçüde bastırılmıştır. Bu gelişmeler sonucunda oluşan Türkiye'nin siyasal yapısı, L. Amerika ve G. Kore'deki bürokratik-otoriter rejimlere benzer bir niteliğe büründüğü söylenmekle birlikte, ortaya çıkan bu durumun "sahte çoğulculuğun"(pseudo –pluralism) bir resmi olduğu da vurgulanmaktadır. Türkiye siyasi sistemindeki çeşitli anayasal ve hukuksal değişiklikler, devlet örgütlenmesinin kendine has bir yapısı olduğunu göstermektedir. Buna göre, devlet, zaten var olan çıkar ortaklıklarını ve siyasi partileri önce pasifize edip sonra yeni bir düzenle tekrar kurmaktadır (Yeşilada, 1987:41).

1980 sonrasında sermaye birikim sürecinin siyasal ve toplumsal alanını belirleyen "düzen ve istikrar: otoriter siyasal sistem" toplumsal yapısı

1980-1983 yıllarımdaki gelişmelerin bir ürünü olarak meydana geldiği vurgulanabilir. Bu süreçte etkili olan temel gelişmeler 12 Eylül askeri darbesi, 1982 Anayasası ve siyasal yaşamı düzenleyen kimi faktörlerdir. 12 Eylül ve sonrasındaki süreç toplumsal kesimlerin siyasal arenada temsil edilmesini ve dolayısıyla bölüşüm sürecine doğrudan ya da dolaylı müdahalesinin önünün de kapatılması anlamına gelmektedir. Seçim sistemi ve kısıtlayıcı yasalar farklı görüşlerin ve kesimlerin toplumsal güç olarak ortaya çıkmasını da engeller niteliktedir. Sonuçta, sermaye birikimini çevreleyen “düzen ve istikrar: otoriter siyasal sistem” toplumsal yapısı 1980 sonrasında sermaye birikiminin sürdürülmesinde önemli bir rol oynayacaktır.

5.1.4 Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme: İstikrar ve Uyum

1980 sonrasında sermaye birikimini çevreleyen son toplumsal yapı ise “dünya ekonomisiyle bütünleşme: istikrar ve uyum” biçiminde tanımlanmaktadır. Bu toplumsal yapının, büyük ölçüde, 1978-1983 yılları arasında oluştuğu/oluşturulduğu söylenebilir. Sermaye birikiminin toplumsal yapısının oluşması ise iki süreç etrafında incelenmektedir. Bunların ilki, kapitalist dünya ekonomisinin ve siyasetinin geçirdiği dönüşüm, ikincisi ise Türkiye’nin kendi özgünlüğü ve bunun dünya ekonomisiyle ve siyasetiyle ilişkisidir.

5.1.4.1 Değişen Dünya Konjonktürü

“Dünya ekonomisiyle bütünleşme: istikrar ve uyum” toplumsal yapısının oluşumunun dünya tarihinin olağan dışı bir döneminde gerçekleştiği gözlenmektedir. Bu dönemin özgünlüğü iki nokta etrafından toplanabilir. Bunların ilki, 1970’lerde uluslararası ilişkilerde gözlenen yumuşamanın ortadan kalkması, ikincisi ise kapitalizmin durgunluk evresine girmesidir. Bu açıdan bakıldığında, 1970’lerin sonu hem uluslararası ilişkilerde yumuşamanın ortadan kalkmasına yol açan radikal değişimlerin gerçekleştiği, hem de dünya ekonomisinin bir durgunluk dönemine geçişini

simgelemektedir. Oysa dördüncü bölümde incelendiği gibi, 1960-1980 dönemi farklı bir dünya konjonktürüne sahiptir. Türkiye'nin istikrarlı bir sermaye birikim süreci yakaladığı ve bunun kurumsal temellerinin atıldığı 1960'lı ve 1970'li yıllar, kapitalist dünya ekonomisinin genişleme evresine ve uluslararası ortamda yumuşamanın varlığına tanık olunan bir dönemdir.

1979-1980 arasındaki bir yıl gibi kısa bir sürede uluslararası ortamda olağanüstü değişimler meydana geldiği gözlenmektedir. Bu kısa süre içinde, Ortadoğu'da olağanüstü olaylar ve gelişmeler bir birini izleyen biçimde ortaya çıkmıştır. Bu durum, İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana görülmemiş oranda bir bunalımın bölgede yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu gelişmelerin en dikkat çekenini, 1979 Şubatında İran İslam devriminin gerçekleşmesi ve Sovyetler Birliği'nin 26 Aralık 1979 günü Afganistan'ın işgal etmesidir. Böylece Doğu-Batı ilişkilerinde yıllardır süren "yumuşama" sona ermekte ve tam tersine "sürtüşme ve sertleşme" dönemi başlamaktadır. Ahmad'ın (1996:355) deyişiyle bu gelişme, "yetmişlerin yapısına son vermekte ve 'İkinci Soğuk Savaş'ın başlangıcına işaret etmektedir." Bu gelişmelerin genelde Batı'nın özelde ise ABD'nin Ortadoğu'da güvenilir ve istikrarlı bir ülke ihtiyacını önemli ölçüde arttırdığını göstermektedir. İran Devrimi ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal etmesi; Türkiye'nin stratejik önemini artırmakta, ABD'nin bölge ile ilgili planlarına kendisiyle işbirliği yapacak bir rejime ihtiyacını artırmaktadır. Görüldüğü gibi, Ortadoğu'daki dengelerin birden bire Batı'nın hayati çıkarlarını sarsabilecek biçimde bozulmaya başlaması, Batı'nın Ortadoğu'yu kontrolü altında tutulabileceği destekleri azaltırken, elde kalan tek sağlam destek olan Türkiye'yi daha da önemli kılmaktadır. Türkiye'nin de istikrarsızlaşması olasılığı ise Amerika'ya Ortadoğu'da büyük darbe indirebilecek, hatta bölgedeki tüm jeopolitik oluşumu bozabilecek niteliktedir. Washington'un hiç istemediği de bu olasılıktır (Birand, 1984:72-92). Başka bir deyişle, Türkiye'nin istikrarı hem ülke açısından hem de Batı'nın bölgedeki çıkarları açısından büyük önem taşımaktadır. Bu nokta, Türkiye'nin toplumsal ve siyasal istikrarının önemi kadar 'uluslararası siyaset' içinde geçerlidir. Asıl sorun, İran'da gerçekleşen olayın engellenerek,

Türkiye'nin Batı yanlısı olarak kapitalist dünya ekonomisi/sistemi içinde kalmasıdır. Bu anlamda, Batı'nın bütün çabasının Türkiye'yi sistem içinde tutmaya yönelik olduğu söylenebilir.

Uluslararası konjonktürde Türkiye açısından dikkat çeken bir diğer gelişme ise 9 Nisan 1980'de İran-İrak savaşının patlak vermesidir. Bu gelişme hem Türkiye'nin bölgesel önemini dramatik bir biçimde artmasında, hem de uluslararası kurumlardan ülkeye yeni kaynakların gelmesinde büyük bir öneme sahiptir. Öyle ki, 1979 yılından itibaren, başta Amerika olmak üzere Batının ağırlıklı başkentlerinde sıkça dillendirilen konu Türkiye'de istikrarın gerekli olduğudur. Türkiye'nin özgünlüğü açısından bütün bu gelişmelerin önemi, ülkenin istikrarlı bir yapıya kavuş(turul)ması ve Batı'nın hem siyasal hem de ekonomik olarak desteklenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmasıdır.

Bu gelişmelerin çerçevesinde, Türkiye ile Batı arasındaki ilişkilerin seyrini etkileyen bir diğer olay, 1979 Ocak ayında dünya ekonomisi zirvesinin Guadeoupe toplantısıdır. Aslında 1978'in sonuna kadar Ankara ile Batı sermayeleri arasındaki ilişki genelde askeri konularda etrafındadır. Başbakan Ecevit'in gündeminde de Kıbrıs askeri müdahalesinden kaynaklanan ABD ambargosunun kaldırılması bulunmaktadır. Dört büyük ülkenin öncülüğünde (ABD, B. Almanya, Fransa ve İngiltere) gerçekleşen Guadeloupe Zirvesinde Türkiye'nin durumu da gündeme gelmiş ve konsorsiyumun görev kapsamı genişletilmiştir. Bu amaçla; IMF ve DB bankası gözetiminde Türkiye'ye yönelik bir kurtarma paketi gündeme getirilmiş, bu paketin sorumluluğu ve uygulanmasında ise OECD yetkili kılınmıştır. Batılı ülkelerin çıkarları açısından bu kurtarma paketinin iki sonucu vardır. İlk olarak, buradaki amaç sadece krizi yönetmek değil, aynı zamanda Batılı ittifakla siyasal bütünleşmesini sağlamaya yönelik, uzun dönemli borçların birleştirilmesidir. İkinci olarak, Türkiye'nin ödemeler dengesi başarılı bir biçimde yeniden yapılandırılabilirse, Türkiye ekonomisine yönelik kalıcı bir uyum sağlanabileceğidir. Bu süreçte dış finansman koşullarının eklenmesi sadece

bir seçenektir. Böylelikle, IMF ve DB'ye yapısal uyum programında anahtar bir rol verilmiştir (Wolff, 1987:68-69).

Uluslararası ortamda meydana gelen değişimler ve bu değişimlerin Türkiye'ye doğrudan veya dolaylı yansıması sermaye birikiminin toplumsal yapılarının oluşumunda etkili olmaktadır. Yukarıda açıklandığı gibi, uluslararası ortamdaki gelişmelerin bir bölümü Türkiye'nin bölgesel konumundan ve Batı ile olan ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Bunun yanında, ülke içinde ortaya çıkan gelişmeler de, bu süreçle ilişkili olmakla birlikte, sermaye birikiminin toplumsal yapısının oluşmasında etkili olmaktadır.

5.1.4.2 Türkiye'nin Özgünlüğü: Değişen Dünya ve Türkiye Koşullarının Etkileşimi

Sermaye birikiminin toplumsal yapısının oluşumunda Türkiye'nin özgüllüğü ve bunun dünya ekonomisi ve siyasetiyle ilişkisi açısından dikkati çeken temel gelişmeler, 1978-1983 döneminde dış ekonomik ilişkilerdeki olumsuz tablo, 24 Ocak istikrar kararları, 12 Eylül askeri darbesi ve yapısal uyum ve dış yardımlarla bağlantılı olarak uluslararası kurumlarla olan ilişkilerdir.

Türkiye ekonomisinin uluslararası ortamla ilişkisi 1978-1980 döneminde oldukça sorunlu bir seyir izlemiştir. 1980-1983 döneminde ise bu durum büyük ölçüde değişiklik göstermektedir. 1978 yılında ekonominin dış kaynak bulma sorununun aşılmasına yönelik istikrar politikası uygulamaları gündeme gelmesine karşın bu konuda tatmin edici bir gelişme sağlanamamıştır. Özellikle kısa vadeli borçlanma politikasının ödeme sorunlarını ortaya çıkarması, borçların ertelenmesini gündeme getirmiştir. Öyle ki, Türkiye'nin bu dönemdeki borç yapısının benzer durumdaki ülkelerle karşılaştırılması dikkat çeken bir niteliktedir. 1978-80 döneminde Türkiye tek başına, gelişmekte olan ülkelerin yeniden düzenlenen toplam borç miktarının

%69'una sahip olduğu gözlenmektedir. Bu durum, Türkiye deneyiminin kendine özgülüğünü göstermesi açısından üzerinde durulması gereken bir noktadır (Celasun ve Rodrik, 1989:630). Türkiye ekonomisinin 1978-1980 döneminde dış borçlar ve ödemeler dengesi açıklarına çözüm bulmak için IMF ile yapılan iki stand-by anlaşması beklenen çözümleri sağlayamamıştır. Bu süreçte sadece borç yenden yapılandırılması gerçekleştirilmiş, ödemeler dengesinin düzeltilmesine yönelik bir gelişme kaydedilememiştir. Borçların hızlı bir biçimde artması sadece Türkiye'ye özgü bir gelişme değildir. 1970'lerin ikinci yarısında Türkiye'ye benzer ülkelerde de borçların olağanüstü arttığı gözlenmektedir. Dış borç servisinin düzgün bir şekilde sürdürülmesinin pek çok ülke için imkansızlığı ortaya çıkınca uluslararası finans kuruluşlarında "borç erteleme" veya "borç hafifletme" operasyonları da sürekli uğraş alanları haline dönüşmüştür. Bunun sonucunda, IMF ve DB, Üçüncü Dünya ülkelerine dış şoklardan kaynaklanan kriz anlarında geçici olarak yol gösteren kuruluşlar olmaktan çıkmışlar; borçlu ülkelerin iç politikasını gözetim altında tutan sürekli denetim organları haline dönüşmüşlerdir (Borataş, 1990a:125).

Yukarıda ayrıntılı bir biçimde tartışıldığı gibi, Türkiye'nin 1980 sonrasındaki sermaye birikimi ve istikrar konusundaki en önemli gelişmelerden bir tanesi 24 Ocak 1980 tarihinde ilan edilen ekonomik önlemler paketidir. 24 Ocak kararları 1980 sonrası sermaye birikiminin toplumsal yapılarının oluşturulmasında temel bir unsurdur.

24 Ocak 1980 kararlarının 1978 ve 1979 istikrar paketleriyle bazı temel ortaklıkları paylaşmakla birlikte, bir dünya görüşünün daha belirgin ve kesin bir ürünü olduğu söylenebilir. Bu açıdan 24 Ocak kararlarının öncekilerden farklılıkları iki nokta etrafından toplanabilir. Birincisi tüm istikrar paketlerinin piyasa ekonomilerine yönelik olmalarına karşın, 24 Ocak kararları ekonomiyi bu yönde yeniden örgütlemekte ve ekonomide devletin etkinliğini sınırlandırmak amacını gütmektedir. Bununla birlikte, 24 Ocak kararları ekonominin dışa dönük biçimde yeniden örgütlenmesini gündemine

almaktadır. Başka bir deyişle, 24 Ocak uygulaması Türkiye’de ilk kez istikrarın ötesinde, açık bir model tercihini ve buna uygun ideolojiyi yansıtan nitelikler taşımaktadır. İkincisi, 24 Ocak dış çevrelerden ve özellikle IMF’den aldığı destektir. 1978-79 döneminde beklenen desteğin sağlanamadığı düşünüldüğünde bu noktanın önemi daha iyi anlaşılacaktır. 24 Ocak kararlarına büyük ölçüde dış destek sağlanmasının gerisinde bu önlemlerin ideolojik boyutu bulunmaktadır. Bu kararların öncekilerden ayrılan son özelliği ise uygulamadaki kararlılık ve disiplindir. Bu kararlılık ve disiplini önlemlerin kendisinden ziyade, siyasal yapıdan kaynaklandığı söylenebilir (Berksoy, 1982:170-171).

24 Ocak kararlarıyla IMF ile üç yıllık bir süreyi içeren 1,250 milyon SDR tutarında bir stand-by anlaşması imzalanmıştır. Bu miktarın önemi Türkiye’nin IMF kotasının %625’ine denk gelmesidir. Bu gelişmede dikkat çeken bir nokta da Türkiye’nin IMF ile üç yıllık stand-by anlaşması yapan ilk ülke olmasıdır. 1978-1985 yılları arasında Türkiye ile IMF arasında yapılan stand-by anlaşmaları ve kredi miktarları Tablo 17’de sergilenmektedir. Tablo’dan da görülebileceği gibi, bu dönemde en uzun ve en fazla kredi sağlayan stand-by anlaşması 1980’de yapılmıştır. Üç yıllık süreyi kapsayan bu stand-by anlaşması ile toplam 1.250 milyon SDR’lik bir kredi sağlanmıştır. 1978-1985 döneminde IMF ile yapılan stand-by anlaşmalarıyla Türkiye’ye yaklaşık 1,800 milyon SDR’lik bir kaynak akışı gerçekleştirilmiştir. Bu miktarda bir kredinin Türkiye’ye kullanılması ise 1982’ye kadar Türkiye’yi Fon’a en fazla borcu olan ülke haline getirmiştir (Wolff, 1987:79).

Türkiye’nin 1980 sonrasındaki sermaye birikiminin toplumsal yapılarının oluşumunda büyük bir etkiye sahip gelişmelerden bir diğeri de 12 Eylül 1980’de gerçekleşen askeri darbedir. 12 Eylül askeri darbesinin en temel işlevi, Türkiye’nin için iç ve dış aktörlerin sıkça dile getirdikleri “istikrar” unsurunu yerine getirmesidir. Bu istikrar unsurunun siyasal ve ekonomik olmak üzere iki temel bileşeni vardır. Siyasal unsur; özellikle, işçileri ve solu kapsayan toplumsal muhalefetin bastırılması ve devletin siyasal yapısının

yeniden düzenlenmesinin önün açmıştır. Ekonomik unsur ise 24 Ocak istikrar kararlarının desteklenmesi ve sorunsuz bir biçimde uygulanmasını sağlamıştır. Başka bir deyişle, demokratik bir sistem içinde uygulanması oldukça zor olan 24 Ocak kararları, 12 Eylül askeri darbesiyle elverişli bir atmosfer ve düzen bulmuştur.

Tablo 17: Türkiye ile IMF arasındaki Stand-By Anlaşmaları, 1978-1985 (SDR milyon)

Dönem	Miktar	Ödemeler	Durumu
4/1978-4/1980 (2 yıllık)	300	90	Temmuz 1979'da iptal edildi
7/1979-7/1980 (1 yıllık)	250	230	Haziran 1980'de iptal edildi
6/1980-6/1983 (üç yıllık)	1,250	1,250	Planlandığı gibi yürütüldü
6/1983-6/1984 (1 yıllık)	225	56.25	Nisan 1984'de iptal edildi
4/1984-4/1985 (1 yıllık)	225	168.75	Nisan 1985'te süresi bitti
		1,795	

Kaynak: Wolff, 1987:78

1970-1980 döneminde uluslararası ortamın radikal bir biçimde değişmesi ABD ve Batı için bölgede istikrarlı bir Türkiye ihtiyacını şiddetli bir biçimde hissettirmektedir. Türkiye'de 1977 sonrasında yaşanan gelişmeler ise böyle bir istikrar ortamının varlığını göstermekten uzaktır. Dördüncü bölümde ele alındığı gibi, ülkede; işçi ve sendikal hareketin yükselmesi, siyasal şiddetin günlük hayatın bir parçası haline gelmesi, sokakta ve işyerinde düzenin sağlanamadığı bir ortamın varlığını göstermektedir. ABD'nin Türkiye'de istikrarın sağlanmasının gerektiği Genelkurmay Başkanı K. Evren'in 1979 Haziran'ında Amerika'ya yaptığı bir gezide iletilmiştir. Evren, Amerikan Genelkurmay Başkanı'nın davetlisi olarak gittiği bu ziyarette Brezezinski ile de görüşmüş, toplantı sırasında Brezezinski Türkiye'nin iç sorunlarına değinmemeye özel bir dikkat göstermiştir. Ancak, hem Brezezinski hem de Evren'i gören diğer Amerikalı yetkililer bir noktanın üzerinde durmuşlardır: "... İstikrarlı bir Türkiye istiyoruz. Gelişmeler ise bu yönde gitmiyor" (Birand, 1984:99).

ABD’de Türkiye’de istikrar ve bu istikrarı sağlayacak unsur olarak askeri darbe beklentisi 1980’de daha açık bir dille ifade edilmeye başlanmıştır. Örneğin ABD Silahlı Kuvvetleri (US Armed Forces) dergisinin Haziran 1980 sayısında bu durum şu şekilde ortaya konmaktadır: “...Türkiye’deki gelişmeler öyle bir noktaya gelmiştir ki, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin müdahalesinden başka bir çıkış noktası görülmemektedir... Türk Silahlı Kuvvetleri müdahale edecek, ancak gelişmeleri uzun vadede ordu da düzeltemeyecektir” (Birand, 1984:197). Bu beklentiler kısa bir süre sonra gerçekleşmiş, asker 12 Eylül 1980’de yönetime el koymuştur. 12 Eylül askeri darbesi yukarıdaki açıklamaları doğrular nitelikte, gerek Türkiye kamuoyundan gerekse Batılı dış çevrelerden önemli destek almıştır. Burada vurgulanması gereken nokta askeri darbe sonrasında Avrupa’nın tepkisinin dikkat çekici niteliğidir. Örneğin Avrupa Konseyi’nin parlamenter kanadı 12 Eylül’den tam 13 gün sonra aldığı kararda, müdahaleyi anlayışla karşılayarak, sadece demokrasiye dönüş ve insan hakları konusunda uyarılarda bulunmakla yetinmiştir. Bununla birlikte, başta IMF ve OECD olmak üzere uluslararası finansal çevreler de derin bir nefes almıştır (Birand, 1984:302). Görüldüğü gibi, 12 Eylül askeri darbesi, bir yandan Türkiye’de uygulamaya konan 24 Ocak kararlarının daha kolay uygulanması için uygun bir zemin hazırlarken, diğer yandan ABD ve Batı’nın beklentileri doğrultusunda bölgede istikrarlı bir ülke konumuna getirilmiştir.

Türkiye’nin 1980 sonrasında uluslararası kurumlarla olan ilişkileri olumlu bir seyir izlemiştir. Bu durumun ilk örneği IMF ile olan stand-by anlaşmalarıdır. İkinci olarak üzerinde durulması gereken kurum OECD’dir. OECD yardım konsorsiyumu 1980-1985 arasında 4,6 milyar dolar borç garantisi sağlamıştır. Burada dikkati çeken sadece bu miktarın büyüklüğü değil, aynı zamanda bu yardımın zamanlamasıdır. Bu yardım Türkiye ekonomisinin düzelmesine katkı sağladığı söylenebilir. 1980-1983 arasındaki en zor dönemde kümülatif net kaynak transferi yaklaşık 2 milyar dolar civarındadır (Celasun ve Rodrik, 1989:664). Sonuçta, 1982’ye kadar ticari bankalardan her hangi bir yeni borçlanma gerçekleştiremeyen Türkiye, 1978-

81 arasında 9,8 milyar dolar dış borcunu yeniden yapılandırabilmiştir. Bu rakam 1982 sonunda Türkiye'nin toplam borcunun %70'ine denk gelmektedir. Bunun 5,5 milyar doları (%56'sı) OECD ülkelerine olan borçlar, 2,8 milyar doları (%29'u) ise ticari bankalara olan borçlardır. 1979 ve 1981 arası, 1,5 milyar dolar OECD himayesi altında özel yardım biçiminde Türkiye ekonomisine aktarılmıştır. Aynı dönem boyunca IMF ve DB sırasıyla 1,2 ve 1 milyar dolar borç vermiştir. Bu yardımların 1980'lerin başında reformların gerçekleştirilmesinde önemli bir katkı sağladığı söylenebilir (Rodrik, 1988:169).

Türkiye'nin uluslararası kurumlarla ilişkilerinde öne çıkan bir diğer örgüt Dünya Bankası ve kredi anlaşmalarıdır. "Yapısal Uyum Borçlanması" biçiminde gündeme gelen krediler, gerçekte Türkiye ekonomisine yönelik yapısal politikaların hayata gerilmesi işlevini yerine getirmektedir. 1980-1984 döneminde Dünya Bankası'nın Türkiye'ye yönelik yapısal uyum kredileri Tablo 18'den izlenebilir. Buna göre, Türkiye, dört yıllık süre içinde 1,556 milyon dolar yapısal uyum kredisi kullanmıştır. 1980 yılındaki ilk yapısal uyum kredisine ilişkin Türkiye hükümetinin verdiği sözler IMF'nin stand-by anlaşmasına benzer şekilde dört temel noktada yoğunlaşmaktadır: ihracatın teşviki, yurtiçi kaynakların harekete geçirilmesi, kamu yatırımlarının rasyonel hale getirilmesi ve borç yönetiminin geliştirilmesi. Burada önemle vurgulanması gereken nokta, 1980'de Türkiye'nin, Kenya ile birlikte, yapısal uyum kredilerinden yararlanan ilk ülke olmasıdır.

Tablo 18: Yapısal Uyum Kredileri (1980-1984, milyon \$)

	Yıl	Miktar
YUK I	1980	200
+ tamamlayıcı		75
YUK II	1981	300
YUK III	1982	304.5
YUK IV	1983	300.8
YUK V	1984	376
Toplam		1,556.3

Kaynak: Wolff, 1987:83

Türkiye'nin IMF ile yaptığı stand-by anlaşmaları ve DB'nin yapısal uyum politikaları arasında bir takım benzerlik ve farklılıkların olduğu gözlenmektedir. IMF'nin koşulları temelde para politikasını kullanarak iç talebin azaltılması ve fiyat politikasıyla kaynakların yeniden dağılımını amaçlarken, DB doğrudan yapısal etkilere sahip politikaları hayata geçirmektedir. Bu anlamda en önemli politikalar şunlardır: Ticaret Politikası, Kamu Sektörü Reformu ve Sermaye Piyasası Reformu. IMF ve DB tarafından uygulanan koşullarda ilk dikkati çeken nokta, bu iki kurumun yapısal uyum stratejilerinin temel konularda benzer bir yönelimi izlemesidir. Türkiye ekonomisinin ihracatın arttırılması ve ithalata yönelik korumacılığın azaltılmasıyla daha fazla dışa açılması, her iki kurumun stratejisinde yer alan temel çizgidir. Kullanılan politika araçlarına bakıldığında ise IMF'nin döviz kuru politikası ve iç talebin azaltılmasına daha fazla vurgu yaparken, DB doğrudan ihracat teşviki ve ithalat rejiminin serbestleştirilmesine yöneldiği gözlenmektedir. Her iki kurumun temel uyum amacı Türkiye'nin yapısal ödemeler dengesi problemini gidermektir. Bu ise ithal ikameci politikalardan ihracata dönük politikalara yönelme doğrultusunda gerçekleştirilecektir (Wolff, 1987:112-115). Türkiye'nin bu kurumlarla ilişkileri konusunda vurgulanması gereken son nokta, bu ilişkilerin ilk evresinde IMF ve DB'nin işbirliği gözlenirken, 1980 sonrası dönemde DB tartışmasız biçimde temel aktör haline gelmesidir.

1980 sonrasında Türkiye hem IMF hem de DB faaliyetleri kapsamında olağanüstü şartlardan faydalanmıştır. Bu ilginin gerisinde, yukarıda vurgulandığı gibi, uluslararası ortamda meydana gelen gelişmelerin Türkiye'nin Batı ile olan ilişkilerini radikal bir biçimde değiştirmesi yatmaktadır. Türkiye'nin IMF ve DB ile olan sıcak ilişkilerinin bir diğer nedeni ise Türkiye'nin bu kurumların politikaları için örnek ülke olarak seçilmesidir. Bu anlamda, Türkiye'nin IMF ve DB politikalarının başarısını göstermek için seçilmiş bir örnek ülke olduğu söylenebilir. Örnek ülke olarak Türkiye'nin seçilmesinin birçok nedeni vardır. Bunların ilki, krizin zamanlamasının önemidir. 1970'lerin sonunda ortaya çıkan kriz, L. Amerika borç krizinin

ortaya çıkmasını öncelemiştir. İkinci neden ise NATO'nun bir parçası olarak Türkiye'nin stratejik konumu ve bunun yarattığı önemdir. Üçüncüsü bir örnek olayın potansiyel başarı unsurlarının somutlaştırılma ihtiyacıdır. Son olarak, yeni ekonomik stratejiyi kendisiyle özdeş kabul edebilecek ve onu uygulayacak bürokratik elitin bulunmasıdır (Öniş, 1991:37).

Sonuç olarak, 1978-1983 yılları arasında Türkiye'de ve uluslararası ortamda meydana gelen değişimlerin karşılıklı etkileşimi sonucunda sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapının oluştuğu gözlenmektedir. 1980 sonrasında Türkiye'nin dünya ile ekonomik ve siyasal ilişkilerini tanımlayan bu toplumsal yapı "dünya ekonomisiyle bütünleşme: istikrar ve uyum" biçiminde tanımlanmaktadır. 1980 sonrasında sermaye birikimini, bu birikimi çevreleyen toplumsal yapıların istikrarlı bir biçimde sürmesiyle gerçekleşmektedir.

Türkiye'de 1980-2001 döneminde sermaye birikimini 1978-1983 yılları arasında değişim ve dönüşüme uğrayan dört toplumsal yapının çevrelediği vurgulanmalıdır. Bu toplumsal yapıların istikrarlı bir biçimde sürmesi ise sermaye birikiminin devam edebilmesinin en önemli unsurudur. Yukarıda ayrıntılı olarak açıklanan toplumsal yapılarda zamanla ortaya çıkan aşınma, sermaye birikiminin sürdürülmesi önünde engel oluşturmakta, bu kurumların çökmesi ya da ortadan kalkması ise birikimin krize girmesine yol açmaktadır. Bir sonraki bölümde Türkiye'de 1980 sonrası sermaye birikiminin seyri bu toplumsal yapılar çerçevesinde incelenmektedir.

5.2. SERMAYE BİRİKİMİ VE KRİZ

Bu bölümde, bir önceki bölümde oluşumu açıklanan sermaye birikiminin toplumsal yapılarının gelişimi incelenmektedir. Türkiye ekonomisinin 1980-2001 yılları arasındaki sermaye birikim süreci, bu toplumsal yapıların istikrarlı bir biçimde devam etmesiyle mümkün olabilmiştir. Birikimi çevreleyen bu toplumsal yapıların işleyişi sürdükçe

birikim devam etmekte, toplumsal yapılar aşındıkça sermaye birikimi tıkanmakta, bu toplumsal yapıların çökmesi ise sermaye birikiminin krize girmesine yol açmaktadır.

Bu açıklamalardan hareketle, bölümün temel amacı Türkiye’de 1990’ların sonu ile 2000’lerin başında ortaya çıkan krizi sermaye birikiminin toplumsal yapılarının aşınması ve çöküşüyle açıklamaktır.

5.2.1 Sermaye ve Devlet: Sermaye Egemenliği

Sermaye birikimini çevreleyen diğer toplumsal yapılar gibi, sermaye ve devlet toplumsal yapısının seyri de 1980 sonrasında birikimin sürdürülmesinde etkili olmaktadır. Bilindiği gibi, istikrarlı bir sermaye birikimi, bu birikimi çevreleyen toplumsal yapıların varlığıyla mümkündür. Bu yapıların birikimi destekleme işlevi sürdükçe, sermaye birikimin devam etmekte, bu toplumsal yapıların zamanla aşınma ya da ortadan kalkması (çökmesi) durumunda ise birikim kesintiye uğramaktadır.

Türkiye tarihinde belirleyici olan 24 Ocak istikrar paketi ve 12 Eylül askeri darbesi gibi iki temel gelişmenin 1980 sonrasında sermaye ve devlet ilişkisinin şekillenmesinde de belirleyici bir rol oynadığı yukarıda açıklanmıştır. Özellikle, 24 Ocak kararları Türkiye büyük sermayesinin beklentilerini karşılarken, 12 Eylül askeri darbesi de örgütlü emeği baskı altına alarak ve siyasal sistemi yeniden biçimlendirerek, birikim için gerekli ortamı hazırlamıştır. Bu sürecin dikkat çeken bir yönü de, gerek devletin ekonomik alandaki işlevi ve etkinliklerinin gerekse kamu bürokrasisinin yeniden tanımlanmasıdır.

1980-2001 dönemi sermaye ve devlet ilişkileri açısından vurgulanması gereken temel nokta devletin 1980 sonrasında özel sermaye birikiminin sürdürülebilmesi için ulusal gelirin yeniden dağıtımında aktif bir rol üstlenmesidir. Sermaye birikiminin bir önceki evresi olan 1960-1980

döneminde hem yatırımcı, hem üretici hem de düzenleyici olarak etkinlik gösteren devletin, bu yeni evrede yatırımcı ve düzenleyici görevlerinden büyük ölçüde çekildiği, buna karşın doğrudan doğruya toplumsal gelir dağılımını düzenleyici bir konuma geldiği gözlenmektedir. Bu işlevi ücretlerin baskı altına alınması, ticareti destekleyici teşvikler ve mali politikalarla hayata geçirdiği vurgulanmalıdır.

1980-2001 dönemi sermaye birikimi sermaye ve devlet toplumsal yapısı bağlamı açısından üç evrede incelenebilir. İlk evre 1980-1989 dönemini kapsamaktadır. Bu evrede sermaye ve devlet toplumsal yapısı kamu politikaları ve yurtiçine yönelik yapısal uyum mekanizmaları çerçevesinde incelenmektedir. Bu dönemde sermaye birikimi açısından vurgulanması gereken nokta, sermaye ve devlet toplumsal yapısının istikrarlı bir biçimde devam ettiğidir.

1989-1994 arasını kapsayan ikinci evre ise dış piyasalara yönelik uyum mekanizmaları hayata geçirildiği ve devletin artık transferindeki rolünün değişimine odaklanmaktadır. Uluslararası finansal piyasalarla bütünleşmenin sağlandığı bu dönemde, gerek sermaye ve devlet, gerekse sermayenin kendi içinde ayrışmaların ortaya çıktığı gözlenmekle birlikte, bankacılık ve finansal sermayenin bu dönemde sermaye içinde farklı bir konuma ulaştığı söylenebilir.

1995-2001 yıllarını kapsayan son evre ise bankacılık ve finansal sermayenin güçlendiği ve kamu dengesinin bozulduğu bir dönemi nitelendirmektedir. Bu dönemin bir diğer özelliği ise özellikle 1999-2001 yılları arasında genel olarak kamu politikasında özel olarak da sermaye ve devlet ilişkilerinin yeniden şekillenmesidir. 1980-2001 dönemi incelenirken üzerinde durulacak temel nokta sermaye birikimini etkileyen kamu politikaların gelişimi ve sermaye kesimleri arasında ortaya çıkan ayrışmalar ve farklılaşmalar olacaktır.

5.2.1.1 Sermaye Birikimi ve Devlet

Bu dönemde sermaye birikiminin seyri bir bütün olarak kamu politikaları bağlamında incelenmektedir. Kamu politikasının işlevinin 1980 sonrasında önemli ölçüde değişmesi, sermaye birikiminin gelişiminde temel belirleyicilerden biri olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, ilk olarak ekonomimim genel görünümü ele alınmakta, daha sonra sermaye birikimi üzerinde önemli etkiye sahip kamu politikalarının gelişimi incelenmektedir. Sermaye birikiminin gelişimini ilişkin üzerinde durulacak önemli bir nokta bu sürecin sermaye kesimleri içinde ortaya çıkardığı sonuçlardır.

1980-1989 yılları arasında Türkiye ekonomisinin görece istikrarlı bir biçimde büyüdüğü gözlenmektedir. Bu gelişmede belirleyici olan nokta, önceki bölümde açıklandığı gibi, 1978-1983 yılları arasında sermaye birikiminin toplumsal yapılarının oluşmasıdır.

Tablo 19'dan da görülebileceği gibi, bu dönemde Türkiye ekonomisinin büyüme hızı yıllık ortalama %4,7, kişi başı GSMH artış oranı %1,7 düzeyindedir. Sektörler açısından bakıldığında tarım sektörünün sanayi ve hizmetlere göre daha kötü bir performans sergilediği anlaşılmaktadır. Aynı dönemde, tarım sektörünün yıllık ortalama büyüme hızı %0,7 iken, sanayi ve hizmetlerin sırasıyla %6,4 ve %4,3 olmuştur. Bu sektörlerin GSMH içindeki paylarına bakıldığında, tarımın GSMH içindeki öneminin azaldığı gözlenmektedir. 1980 yılında GSMH'nin %24,2'sini oluşturan bu kesim, 1984 yılında %20,3'e, 1989'da ise %16,6'ya kadar gerilerken, sanayi ve hizmetler ise aynı dönemde %20,5 ve %55,4'ten 1984'te %23,1 ve %56,6'ya, 1989'da ise %25,9 ve %57,5'e yükselmiştir. Sanayi ve hizmetlerin genel olarak GSMH içindeki payının artmasına karşılık, bunun on yıllık bir süre için yeterli bir gelişme olmadığı söylenebilir.

Tablo 19: GSMH Sektörel Büyüme Hızları, 1980-2001 (Sabit Fiyatlarla %)

Yıllar	GSMH Büyüme Hızı	Kişi başına GSMH	Tarım	Sanayi	Hizmetler	GSMH'ye oranlar		
						Tarım	Sanayi	Hizmetler
1980	-2,8	-4,8	1,3	-3,6	-4,1	24,2	20,5	55,4
1981	4,8	2,3	-1,8	9,9	5,8	22,6	21,5	55,9
1982	3,1	0,6	3,3	5,1	2,3	22,7	21,9	55,4
1983	4,2	1,7	-0,8	6,7	5,3	21,6	22,4	56,0
1984	7,1	4,5	0,6	10,5	8,2	20,3	23,1	56,6
1985	4,3	1,7	-0,3	6,5	5,0	19,4	23,6	57,0
1986	6,8	4,4	3,6	13,1	5,2	18,8	25,0	56,2
1987	9,8	7,5	0,4	9,2	13,2	17,2	24,9	57,9
1988	1,5	-0,7	8,0	2,1	-0,8	18,3	25,1	56,7
1989	1,6	-0,6	-7,7	4,9	3,2	16,6	25,9	57,5
1990	9,4	6,8	7,0	9,3	10,1	16,3	25,9	57,9
1991	0,3	-1,6	-0,6	2,9	-0,5	16,1	26,5	57,4
1992	6,4	4,4	4,3	6,2	7,1	15,8	26,5	57,8
1993	8,1	6,2	-0,8	8,3	10,5	14,5	26,5	59,0
1994	-6,1	-7,8	-0,6	-5,7	-7,6	15,3	26,6	58,1
1995	8,0	6,1	1,3	12,5	7,6	14,4	27,7	57,9
1996	7,1	5,3	4,6	6,8	7,9	14,0	27,7	58,3
1997	8,3	8,7	-2,2	10,2	9,9	12,7	28,1	59,2
1998	3,9	2,3	9,6	1,8	3,6	13,4	27,6	59,0
1999	-6,1	-7,4	-5,6	-5,1	-6,7	13,4	27,9	58,7
2000	6,3	1,4	3,8	6,2	7,0	13,1	27,8	59,0
2001	-9,5	-11,1	-6,0	-7,4	-11,3	13,6	28,5	57,9

Kaynak: TÜİK, 2007:672-677

Sanayi sektörü açısından 1980 sonrasına ilişkin vurgulanması gereken nokta genel olarak yatırım eğiliminde bir durgunluğun gözlemlendiğidir. Bu durum, özellikle imalat sanayi yatırımlarında daha net görülmektedir. Yatırımların 1980 sonrasında durgunlaşması bir yandan kamu politikalarındaki değişimden diğer yandan ise özel kesimde karlılığın yatırımları teşvik etmemesinden kaynaklanmaktadır. 1980 sonrası dönemde tarım, madencilik ve imalat sanayi yatırımları genel olarak bir gerileme eğilimine girmiş, ulaştırma-haberleşme sektörü başta olmak üzere hizmetler sektörleri yatırımlarında önemli artışlar gözlenmiştir. Yatırımların başta konut, ulaştırma-haberleşme ve turizm sektörleri olmak üzere hizmetler sektörlerine yöneldiği kamu kaynaklarının alt yapıya yönelmesinin amaçlandığı söylenebilir. Başka bir deyişle, 1980'lerde sermaye birikimiyle ilgili radikal bir değişim yatırımların sektörel bileşiminde açığa çıkmıştır. Öyle ki, 1980 öncesi

dönemde sanayi sektöründe sermaye stoku artış yıllık ortalama oranı %10-11 gibi oldukça yüksek düzeylerde iken, 1980'lerin ikinci yarısından başlamak üzere bu oran yıllık %1-2 dolayına gerilemiştir (Saygılı vd., 2005:40-41). Sanayi sektörü sermaye birikimindeki gerileme, en belirgin olarak imalat sanayi ve madencilik sektörlerinde gerçekleşmiştir. Kamu kesiminde toplam sabit yatırımlar içinde imalat yatırımlarının payı 1973'te %23,8 iken 1978'de %20,7'ye, 1984'te %18,7 ve 1990'da %4,5'e düşmüştür (Şenses, 1994:59). Özel kesimde, başlarda gayri safi sabit yatırımlar 1981-82 döneminde %5,3 iken, 1983-87 döneminde %12,3'e yükselmiştir. Ancak bu yatırımların küçük bir bölümü imalat sanayiye yönelmiştir. Özel imalat yatırımlarının büyüme oranı yıllık sadece %2,1 düzeyinde kalmıştır. Bu gelişmeler döneme ait sanayileşme yöneliminin niteliğini ortaya koymaktadır. İmalat yatırımlarının payı önemli ölçüde azalırken, dışarıya yönelik gelişme fiyat teşvikleri, sübvansiyonları sayesinde doğrudan imalat sanayi ihracatı artışı sağlanmıştır (Boratav vd., 2000:4). İmalat sanayi açısından dikkat çeken bir diğer gelişme ise kredilerin dağılımıdır. Merkez Bankası kredilerinde imalat sanayinin payı 1981'de %29,4'ten 1988'de %18'e ticari bankaların kredileri ise 1981'de %34,8'den 1988'de ise %21,2'ye gerilemiştir (Şenses, 1994:65). Bu gelişme banka kredilerinin dağılımında imalat sanayine ayrılan kaynakların azaldığını göstermektedir.

Bu dönemde ilişkin üzerinde durulması gereken diğer bir konuda, ihracata yönelik önemli teşviklerin sağlandığı ve sermaye kesiminin karlılığının devam ettiği böyle bir durumda, yatırımların (özellikle imalat sanayi) neden artmadığıdır. 1980-1989 döneminde tarım ve ücret geliri elde edenlerin toplam faktör gelirleri içindeki payı %23,8 ve %26,6'dan %17,6 ve %20,5'e gerilerken, kar-faiz-ranttan oluşan sermaye kesimlerinin payının %49,4'ten %61,8'e yükselmesi, sermaye kesiminin karlılığını sürdürebildiğini göstermektedir (Özmucur, 1995: 192). Buna karşın, artan karlar sermaye yatırımlarına yönelmemiştir. Başka bir deyişle, bu durum ihracatın önemli ölçüde teşvik edildiği dönem boyunca sermaye lehine gelir politikasının imalat yatırımlarını arttırmada yetersiz kaldığını göstermektedir. İmalat sanayi

yatırımlarının yetersizliğinin gerisindeki temel nedenin iktisadi artığın yatırım ve tasarruf eğilimleri daha düşük olan rantiyer ve diğer alt gruplara dağılması olduğu söylenmektedir (Boratav ve Türel, 1988). Sermaye kesimlerinin karlarına bakıldığında bu durum daha net anlaşılmaktadır. Buna göre, dönem boyunca bankacılık sisteminin karlılığı sanayi sektörünü aşmıştır; özel ticari bankaların reel karları 1980-90 döneminde altı katı; sanayi sektörünün reel karlılık endeksi ise 2,6 kat artmıştır. Aynı zamanda, faiz gelirleri sanayi katma değerinin üç katını aşarken, toplam faiz gelirlerinin GSYİH'ya oranı da 1980'de %1,9 iken 1988'de %14,1'e sıçramıştır (Yeldan, 1994:87). Sonuç olarak sermayenin karlılığının sürdürmesine karşılık sermayenin artan karlarının büyük ölçüde bankacılık kesimine gittiği, bunun ise sanayi yatırımlarına aktarılmadığı vurgulanmalıdır.

Sermaye birikimi açısından üzerinde durulacak bir diğer konu ise maliye politikalarının bu süreçteki rolüdür. Bu dönemde vergi, harcama, bütçe dışı fonlar ve kamu finansmanı politikasının seyri sermaye birikimi bağlamında incelenebilir.

1980-1983 döneminde vergi alanındaki yapılan değişikliklere 1983 sonrasında da devam edilmiştir. 1984-85 yıllarında yapılan düzenlemelerle iki vergi birleştirilmiş, böylece gelir vergisinde “üniter” yapı ve sistemin kontrol araçları olan “servet beyanı” ile “gider esası” terk edilmiştir. Böylece tasarruf eğiliminin yüksek olduğu varsayılan büyük sermaye kesimi üzerindeki vergi yükü azaltılmakta ve/veya kaydırılmaktadır. Bununla birlikte, yatırım maliyetleri üzerindeki vergi yükü de azaltılırken, yüklerin KDV, hayat standardı esası, kırsal kesimde gelir vergisi stopajının yaygınlaştırılması vb. tercihlerle sermaye dışındaki kesimlere kaydırıldığı gözlenmektedir (Oyan ve Aydın, 1991:7-10).

Vergi sistemine KDV'nin girmesiyle sistemin yapısı dolaylı vergiler lehine değişmiş, böylelikle KDV'nin toplam vergi gelirleri içindeki payı 1985 yılında %24'e 1991 yılında ise %29'a yükselmiştir. Sonuçta gelir vergisinden

sonra toplam vergi gelirlerine ikinci büyük katkıyı sağlayan bir konuma gelmiştir (Karataş, 1995:139). Vergi politikası açısından dikkat çeken bir diğer gelişme ise dolaylı vergilerin toplam vergiler içindeki payının artmasıdır. Kamu kesimi dengesine ilişkin veriler Tablo 20'de gösterilmektedir. Buna göre 1984 yılında toplam vergi gelirleri içinde dolaylı vergilerin payı 1984 yılında %41,7 iken, bu oran 1987'de %50,4'e çıkmış, 1989 yılında ise %46,6 düzeyine erişmiştir. Toplam vergi gelirleri içinde doğrudan vergilerin payı ise azalma 1984 yılında %58,3'ten 1987'de %49,6'ya kadar düşmüş 1989 yılında artarak %53,4 düzeyine gelmiştir.

Vergiler açısından üzerinde durulması gereken bir nokta da ülkedeki faktör geliri sahiplerinin gelir vergisine katkılarının ne olduğudur. Bu dönemde enflasyon artışının %50'ler düzeyinde olduğu ve ücretlerin enflasyon artış hızının gerisinde kaldığı düşünüldüğünde, vergi yükünün ücretliler aleyhine geliştiği vurgulanabilir. Örneğin ücret gelirlerinin 1988 yılında GSMH içindeki payı %14 iken onların gelir vergisine katkısı %50 civarındadır. Ücret dışı gelirlerin (kar, faiz, rant) GSMH içindeki payı ise 1988 yılında %86 iken, onların gelir vergisindeki payı aynı yıl %50.1 dolayındadır. 1989 yılında, vergi yükü daha da artmıştır, ücret gelirinin gelir vergisine katkısı %55'e yükselirken, ücret dışı gelirlerin payı %45'e gerilemiştir (Oyan ve Aydın, 1991:49). Devletin vergi politikasıyla gelirin yeniden dağıtım sürecinde hem vergiler gelir yerine harcama üzerine kaydırarak, hem de toplumsal kesimlerin vergi yüküne müdahale ederek düzenlediği gözlenmektedir.

Gelir ve harcama açısından dikkat çeken sıra dışı bir uygulama ise bütçe dışı fonlardır. Bütçe dışı fonların yaratılması 1984 sonrası dönemde, açık finansmanın yeni aracı olmuştur. 1980-1983 döneminde bir yılda 6 veya ortalama iki ayda bir yeni fon kurulurken, 1984-1990 döneminde bir yılda yaklaşık 7 fon veya her yedi haftada bir fon kurulduğu gözlenmektedir. Toplu Konut Fonu, Kamu Ortaklığı Fonu, Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu, Kalkınma ve Destek Fonu, Petrol Tüketim Fonu ve Savunma Sanayi Destekleme Fonu yeni kurulan fonlara örnek gösterilebilir. ANAP hükümetleri

tarafından sıkça başvurulmuş fon uygulamasının temel nedeni bazı harcamalara bazı gelirlerin kolayca aktarılabilmesidir (Oyan vd.,1991:10-12). Bütçe dışı fonların finansal kaynaklarına bakıldığında; dış ticaret, banka kredileri ve diğer işlemlere getirilen çeşitli vergiler, kamu kolaylıkları ve girişimlerinin gelir paylaşım sertifikası, fonların finansal varlıklarından faiz gelirleri, dış krediler, diğer fonlardan bağış ve transferlerden oluştuğu görülmektedir. Bu fonlarda toplanan kaynakların büyüklüğü dikkate alındığında, hükümetin çok büyük bir miktarı yönlendirdiği anlaşılabacaktır. 1984 yılında tüm fonların konsolide bütçe gelirlerine oranı %22,1 düzeyindeyken, bu oran 1987'de %41,1'e 1989'da ise %53,5'e yükselmiştir. 1990 yılı itibariyle ise 12 fonun toplam geliri 18,8 trilyon TL'ye ulaştığı söylenebilir (Oyan ve Aydın, 1991:117-125).

Tablo 20: Kamu Kesimi Dengesi 1980-2001

Yıllar	KKBG/ GSMH	Bütçe Dengesi/ GSMH	Faiz Ö./ Kon. Büt. Har	Faiz Ö./ GSMH	Dolaysız Ver/ Vergi Gelir	Dolaylı Ver/ Vergi Gel.	İç borç stoku/ GSMH
1980	8,8	-3,0	2,9	0,6	62,8	37,2	13,6
1981	4,0	-1,2	5,0	0,9	64,5	35,5	12,4
1982	3,5	-1,3	5,5	0,8	63,3	36,7	12,6
1983	4,9	-1,6	8,1	1,5	59,4	40,6	22,8
1984	5,4	-1,4	11,6	2,0	58,3	41,7	20,9
1985	3,6	-0,1	12,7	1,9	47,7	52,3	19,7
1986	3,7	-2,3	16,3	2,6	52,0	48,0	20,5
1987	6,1	-3,1	17,8	3,0	49,6	50,4	23,0
1988	4,8	-3,0	23,7	3,9	49,6	50,4	22,0
1989	5,3	-3,3	21,7	3,6	53,4	46,6	18,2
1990	7,3	-3,0	20,8	3,5	52,1	47,9	14,4
1991	9,9	-5,3	18,5	3,8	52,3	47,7	15,4
1992	10,5	-4,3	18,2	3,7	50,4	49,6	17,6
1993	10,2	-6,7	24,0	5,8	48,6	51,4	17,9
1994	6,2	-3,9	33,2	7,7	48,3	51,7	20,6
1995	5,0	-4,0	33,7	7,3	42,5	57,5	17,3
1996	8,6	-8,2	38,0	10,0	39,5	60,5	21,0
1997	7,7	-7,6	28,5	7,7	40,8	59,2	21,4
1998	9,4	-7,1	39,6	11,5	46,7	53,3	21,7
1999	15,6	-11,7	38,2	13,7	45,4	54,6	29,3
2000	11,8	-10,6	43,5	16,3	40,9	59,1	29,0
2001	16,4	-16,5	50,6	23,3	40,5	59,5	69,2

Kaynak: DPT ve TÜİK

1980'li yılların ilk yarısı uygulanan istikrar programının da etkisiyle kamu kesimi dengesinde görece bir iyileşme gerçekleşmiştir. Bunda kamu kesimi açıklarının kapatılması amacıyla KİT ürünleri üzerindeki kontrollerin kaldırılması, parasal artışların kontrol altına alınması ve ücretlerin düşük tutulmasının etkili olduğu söylenebilir. Ancak, bu durum kısa süreli olmuş, 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren kamu dengesinde bozulma eğilimleri ortaya çıkmıştır. 1980 yılında Kamu kesimi borçlanma gereksiniminin GSMH'ya oranı %8,8 gibi yüksek bir düzeyde iken bu oran 1983'te %4,9'a, 1986'da %7'ye kadar gerilemesine karşın, 1989'da tekrar yükselerek %5,3'e çıkmıştır. Bu dönemde bütçe dengesinin daha istikrarlı seyrettiği gözlenmektedir. Öyle ki, 1980 yılında GSMH'nın %3'ne kadar ulaşan bütçe açıkları, 1983'te %1,6'ya, 1985'te %0,1'e kadar düşmüş, bu tarihten sonra hızla yükselerek 1986'da %2,3'e ve 1989'da ise %3,3'e tırmanmıştır. Tablo 20'den de izlenebileceği gibi, 1980 sonrasında istikrar politikalarının uygulanmasıyla kamu kesiminde 1980'lerin ortalarına kadar bir düzelme görülürken, 1980'nin ikinci yarısında bu durumun tersine döndüğü gözlenmektedir.

Sermaye birikimi açısından kamu politikalarında önemli bir değişim 1985 yılında gerçekleşmiştir. 1985 Bütçe Kanunu'yla 1985 ve 1986 yıllarında "gelir-kurumlar" vergisi kanunlarında yapılan değişikliklerle kamu finansman tercihinin genel çerçevesi oluşturulmuştur. 1985 Mali Yılı Bütçesi, Türk Anayasa Sistemi'nde TBMM'ne tanınmış olan, "Bütçe Hakkı"nın (TC Anayasa 1982, md:161-163) ve 'borçlanma yetkisi'ni, kanun gücünde bir (bütçe kanunu) düzenlemeyle, 1985 mali yılından başlayarak yasama organının elinden alıp, yürütmeye, Hazine Müsteşarlığı'nın bağlı olduğu bakanlığa devretmiştir. Bu gelişme, iç borçlanmanın, kamu kesimi gelir-gider dengesizliği nedeniyle kullanılmış olan bir finansman aracı değil, açık bir iktisadi politika tercihiyle kullanıldığını göstermektedir. Bu durum, kamu gelir-gider dengesinden bağımsız geniş kapsamlı bir finansman aracı olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Düzenleme ile iç borçlanma aracı, 1980 öncesi döneme göre, nitelik ve nicelik olarak büyük farklılıklar

göstererek sürekli kullanılan bir araç haline gelmiştir. 1980 öncesi dönemde “anti-konjonktürel” bir araç olarak kullanılmayan iç borçlanma, 1985 ortalarından başlayarak “açık finansman” a yönelik bir araç olarak, ancak bu kez “doğrudan finansman” aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır (Ekzen, 2003:635). Bu gelişme, 1980’lerin ortasından itibaren kamu finansman politikasının farklılaşmasına, kamu dengesinin erozyona uğramasına ve gelir dağılımının değişmesine yol açmıştır. Faiz ödemelerinin konsolide bütçe ve GSMH içindeki paylarının izlenmesi bu durumu gösterir niteliktedir. Konsolide bütçe harcamaları ve GSMH içinde faiz ödemelerinin payı 1983 sonrasında keskin yükselişler sergilemiştir. 1981 yılında konsolide bütçe harcamaları içinde faiz ödemelerinin payı %5 iken bu pay hızla artarak 1983’te %8,2’e, 1985’te %12,7’ye, 1987’de %17,8’e ve 1989’da %21,7’ye kadar çıkmıştır. Bu dönemde faiz ödemelerinin konsolide bütçe harcamalarının yaklaşık dörtte birine denk bir büyüklüğü geldiği söylenebilir. Benzer şekilde, 1981 yılında faiz ödemelerinin GSMH’ye oranı %0,9 iken, bu oran 1983’te %1,5’e, 1985’te %1,9’a, 1987’de %3’e ve 1989’da ise %3,6’ya ulaşmıştır. Görüleceği gibi, dönem başında GSMH’nin %1’ine ulaşmayan faiz ödemeleri, 1989’da %4’e yaklaşmıştır.

Bu açıklamalardan hareketle, 1980-1989 döneminde devletin uyguladığı politikalarla sermaye birikiminin gerek bir bütün olarak sermaye gerekse sermaye içindeki farklı kesimler üzerinde nasıl bir etki yarattığı saptanabilir. Yukarıda da açıklandığı gibi, 1980’ler boyunca Türkiye’de devlet ücretlerin baskı altına alınması, dış ticareti teşvikler ve mali politikalar aracılığıyla sermaye kesimlerine yönelik düzenlemelerde bulunmuştur. 1980’li yıllarda hükümetlerin vergi rezervlerine politik nedenlerden ötürü yönelemeyişi ya da yönelmek istemeyişleri “vergi yerine borçlanma tercihinin dayalı” bir bütçe harcama modelinin benimsenmesini gündeme getirmiştir. Vergi yerine borçlanma tercihinin yapılması ve fon uygulamasının sonucu eldeki kaynak erimekte ve hizmetlerin gerçekleştirilmesine yönelik bütçe ödenekleri daraltılmaktadır (Konukman, 2004:40). Ücretlerin baskı altına alınması ve dış ticaret yönelik teşvik politikaları bir sonraki alt bölümde

ayrıntılı olarak incelenmekle birlikte, burada konuyla ilgili kısa bir açıklamada bulunulabilir. 1980'lerin başından 1990'lara kadar reel ücretler, sendikal faaliyetlerin kısıtlanması ve kolektif pazarlığın durdurulması, emek piyasası kurumlarının 1982 Anayasası ve yeni sendika yasalarıyla daraltılması, ANAP hükümetinin sendika karşıtı politikaları sürdürmesi gibi etkenler nedeniyle hem göreceli hem de mutlak olarak gerilemiştir. Buna karşın, imalat sanayi mark-up oranları artış eğilimini sürdürebilmiştir.

Bu dönemin genel olarak sermaye lehindeki yönelişi, burjuvazinin tüm alt grupları tarafından doğru olarak algılandığı; dolayısıyla hem askeri rejim, hem de Anavatan iktidarlarına bu sınıf tarafından verilen desteğin arkasındaki mantığı göstermesi açısından önemlidir. Bu nedenle, 1980'li yıllar, burjuvazinin sınıf bilinci bakımından belli bir olgunlaşmaya belli bir olgunlaşmaya ulaştığı bir dönem olarak da algılanabilir (Boratav, 1989b:91). Sermaye kesimleri açısından bakıldığında ise 1980'lerin ortalarından itibaren gerilimlerin ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Burada dikkat çeken gelişme ise sermaye kesimleri arasında sanayi sermayesi temel kaybeden kesim olurken, rantiyer ve dikey olarak bütünleşmiş büyük sermayenin temel de kazanan kesim olmasıdır (Boratav, 1994b:169). Burjuvazinin kendi içindeki çatlaklar ve çelişkiler, dönemin TUSİAD Başkanı Cem Boyner tarafından açık bir biçimde dile getirilmektedir:

“Hükümetin, kaynakları önemli ölçüde rant sektörüne, rantiyer sınıfına kaydığı kanaatindeyim... Bu ekonomik gelişmeye yararı olmayan bir politikadır... Altyapı yatırımlarına kaynak aktararak devleti büyüttüler, iç borç ve dış borç faizi ödendi ve iç borcun faizi, parasını sadece plase etmekle yaşayan bir gruba verildi... sanayici sanayicilik yapmaktansa, kaynaklarını sanayiden, ticaretten çekip rant sektörüne yatırmayı tercih etmiştir” (Boratav, 2005b:81).

1982-1989 döneminde özel kesim 500 büyük firmanın net katma değerinin ortalama %27,6'sını kar unsuru oluştururken, %34,9'unu ise faiz gelirleri oluşturması (Özmucur, 2001:177) bu ifadeyi doğrular niteliktedir.

Bu gelişmeye yol açan en önemli etken ise faizlerdeki artışın yarattığı kazançlardır. Gayri safi faizlerdeki büyük artışın yarattığı kazançların hangi gruplar arasında paylaşıldığı incelendiğinde, 1979-1986 arasında mali kuruluşların GSYİH içindeki payı %50'yi aşan oranda yükseldiği ve bu gelişmeden asıl yararlanan gelir türünün banka karları olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye'de özel bankalarla holdingler arasında ilişki incelendiğinde, 1987'de ülkede faaliyet gösteren 26 özel ve yerli bankanın 15'i 12 sermaye grubu tarafından denetlendiği anlaşılmaktadır (Akgüç, 1987:60-61) Bankaların küçük bir sermaye grubu tarafından denetlenmesi bu bankalara sahip sermaye kesimlerinin bu süreçten karlı çıktıklarını göstermektedir. Diğer yandan, banka karlarının rantiyelere intikal eden faizlerle karşılaştırıldığında, rantie gelirlerindeki artışın mali sermayenin kazançlarının bir hayli üstünde seyrettiğini açıkça ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, vadeli mevduat ile döviz hesaplarından elde edilen faizlerin 1986'da GSYİH'nin %10'una ulaşmış olması şaşırtıcı bir gelişme olarak dikkat çekmektedir. 1979-1986 arasında bu iki kategoriden oluşan faiz ödemeleri de reel olarak 21 kat artış göstermiştir. 1980'li yılların ekonomik ortamından en çok yararlanan grubun rantiyeler olduğunu söylemek mümkün görünmektedir (Boratav, 1990b:221). Sonuç olarak, 1980-1990 döneminde devletin uyguladığı politikalarla sermaye birikim sürecinde sanayi sermayesi karşısında banka sermayesi ve rantie kesimin daha avantajlı bir konuma ulaştığı vurgulanabilir.

5.2.1.2 Finansal Serbestleşme: Mali Sermayenin Güçlenmesi

1980-1988 döneminde görece istikrarlı bir biçimde sürdürülen sermaye birikimi, 1988-1989 yıllarında kısa bir durgunluğu girmiştir. 1989 sonrasında ise sermaye birikimi açısından dikkat çeken gelişmeler dış finansal

piyasalarla bütünleşme ve kamu politikalarının sermaye kesimlerine kaynak aktarma mekanizmalarıdır. 1989-1994 arasında sermaye birikimi bu iki gelişme çerçevesinde devam etmektedir. Uluslararası finansal piyasalarla bütünleşmenin sağlandığı bu dönemde, gerek sermaye ve devlet, gerekse sermayenin kendi içinde ayrışmaların ortaya çıktığı gözlenmekle birlikte, bankacılık ve finansal sermayenin bu dönemde sermaye içinde ağırlığının arttığı söylenebilir.

Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin önün açan temel uygulama, 1989 yılındaki 32 sayılı kararla TL'nin konvertibilitesi kabul edilmesidir. Bu kararla sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin önü açılmıştır. Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesine yol açan 32 Sayılı kararnameyi siyasal mekanizmanın hatalı bir kararı olarak değerlendirmek yerine, sermaye birikimi açısından dünya ekonomisi ile bütünleşmenin bir gereği olarak algılamak daha yararlı bir yaklaşım olabilir.

Türkiye'de finansal serbestleşme ile birlikte, finansal sisteminin gelişimini belirleyen üç ana sürecin olduğu gözlenmektedir. Bunlardan birincisi, finansal serbestleşme çerçevesinde geliştirilen araçların çoğunluğunu kamu kesimi açığının finanse edilmesi için yaratılan menkul değerlerin oluşturulmasıdır. İkincisi ise TL'nin yabancı para birimleri ile ikamesinin doğurduğu tehdittir (dolarizasyon). Sonuncusu ise spekülasyon. Sonuncusu ise spekülasyon kısa vadeli sermaye hareketlerinin yurtiçi finansal piyasalarda ve giderek reel ekonomide neden olduğu istikrarsızlıktır (Yeldan, 2006:129-130). Finansal serbestleşme ile vurgulanması gereken bir diğer nokta da Merkez Bankası'nın faiz oranı ve döviz kuru üzerinde bağımsız politika aracı olarak kullanma kontrolünü kaybetmesidir (Boratav vd., 2000:3).

Finansal serbestleştirme ile birlikte Kamu Kesimi Borçlanma Gereği (KKBG)'nin finansman biçiminde de değişim ortaya çıkmış, devlet iç borçlanma senetlerinin yoğun olarak kullanılmasına başlanmıştır. Ekonomideki iç borç stokunu artıran bu süreç ise finansal serbestleştirmenin

getirdiği yüksek reel faiz, düşük reel kur (aşırı değerli TL) mekanizması ile uyarılan kısa vadeli yabancı sermaye akımlarıyla sürdürülebilmektedir. Kamu kesimince yeni ihraç edilen menkul kıymetlerin GSMH'ye oranı 1988'de %6,9'dan 1995 sonunda %20'ye ulaşmış iken, özel kesimin ihraçları sadece %2,2 düzeyinde kalmıştır. 1988-1995 döneminde ihraç edilen kağıtlar içinde kamu kesiminin çıkardığı hazine bonosunun GSMH'ye oranı %4'ten %15,8'e; devlet tahvillerinin oranı ise %3'ten %4,5'e çıkmıştır (Köse ve Yeldan, 1998a:54). Bu dönemde KKBG'nin GSMH'ye oranı 1989'da %5,3 iken, bu oran 1991'de %9,9'a, 1993'te ise %10,2'ye yükselmiştir. Benzer şekilde, bütçe açığının GSMH'ye oranı 1989'da %3,3'ten 1991'de %5,3'e, 1993'te ise 6,7'ye çıkmıştır. 1994-95 yıllarında ise gerek kamu bütçe açığının azalması ve KKBG'nin düşmesinin "5 Nisan istikrar paketi" sonrasında ücretlerin baskılanmasından kaynaklandığı söylenebilir. KKBG'nin finansmanında yurtiçi borçlanmanın payı 1989'da %80'i aşmışken, 1990'da %87'ye ulaşmıştır. 1994'de bu pay %78 gibi hala yüksek bir orandadır. Bu durum kamu kesiminin açığı yurtdışından aldığı borçlarla finanse etmeye başladığını göstermektedir (Yentürk, 1999:99). Bu dönemde dikkat çeken bir gelime ise faiz ödemelerindeki artıştır. Faiz ödemelerinin konsolide bütçe harcamaları içindeki payı 1991'de %18,5 iken bu pay 1993'te %24'e 1994'te ise %33,2'ye çıkmıştır.

Türkiye'de finansal serbestleşmenin ortaya çıkardığı bir diğer gelişme ise kısa vadeli sermaye hareketleridir. Finansal hareketlerin serbestleşmesi sonucu ortaya çıkan spekülative sermaye girişi, yerli paranın yabancı paralar karşısında değer kazanmasına yol açarak ihracat ürünlerinin dış fiyatlarının artmasına ve ithalatın ucuzlamasına neden olmaktadır. Başka bir deyişle, kısa vadeli sermaye hareketleri, bir yandan ekonominin dış açıklarını finanse ederken, diğer yandan da yurtiçi tasarruf eğilimini düşürerek tüketim ve ithalat hacminin genişlemesine yol açmaktadır. İhracat üzerindeki olumsuz ve ithalat üzerindeki olumlu etkisi açık olan iç talep artışının, yatırımlar ve üretim üzerindeki etkileri sektörlere göre farklılık göstermektedir. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve gelişmekte olan ülkeler yabancı spekülative

sermaye girişinin artması ile ortaya çıkan talep artışı, imalat sanayinde esas olarak ucuzlayan ithalat ile karşılanırken, içe yönelik hizmet sektörlerinde fiyat ve yatırım artışı olarak karşılanmaktadır. İç talep artışının imalat sanayi yatırım ve üretim artışı üzerindeki etkisi bu nedenlerle düşük kalmaktadır (Yentürk, 2008:40). Özetle, aşırı spekülative sermaye girişi ile birlikte reel döviz kurunun değeri, faiz oranının yükselmesi ve iç talebin artması, gelişmekte olan ülkelerde başta imalat sanayi olmak üzere dış açık sektörlerin uluslararası rekabet gücünün azalması ve yatırımların esas olarak içe yönelik sektörlerle yönelmesini teşvik eden şeytan üçgenini oluşturmaktadır.

Sermaye hareketlerinin serbestleşmesinin yol açtığı bir diğer gelişme ise bankacılık kesiminin reel sektöre kaynak aktarmak yerine rantier tipi üretim dışı alanlara kaynak aktarmaya yönelmesidir. Bu durum, sermaye birikiminin reel sektörden ziyade finansa dayanmasına yol açmıştır. Türkiye bankacılık sisteminin 1989-sonrasında finansal serbestleştirme altındaki genel işlevinin, doğrudan dışarıdan borçlanma yetisini kaybetmiş bulunan kamu kesimine aracılık yaparak, kamu kesimi borçlanma gereğini finanse etmek biçiminde olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle, yurtdışı piyasalardan aşırı biçimde borçlanan bankalar, bu kaynakları yüksek yurtiçi getiri sunan kamu borç araçlarını almak için kullanmışlardır. Bu durum 1990'larda bankaların yüksek döviz riskine maruz kalmasına yol açmıştır (Yeldan, 2006:146; Odekon, 2005:68).

Bankacılık kesimine yönelik vurgulanması gereken nokta reel sektöre kaynak sağlama işlevinin ikinci plana düşerek, asıl uğraş alanının doğrudan doğruya rantier tipi spekülative finansman biçimlerine yönelmesidir. Finansal derinleşmenin yoğun olarak sürdüğü 1989-1995 yılları arasında bankacılık kesiminin kredi hacmi, ulusal gelire görece gerilemiştir. Bankacılık kesimi kredilerinin ulusal gelire oranı 1988'de %17,6 iken, 1990'da %16,5'e, 1992'de de %12,7'ye kadar gerilemiş; 1997'deki %21,7'lik sıçramadan sonra, 1998 ve 1999'da tekrar %19'lar civarında kalmıştır. Burada üzerinde durulması

gereken nokta, finansal serbestlik sürecinin en yoğun yaşandığı yıllar olan 1990'ların ilk yarısında, kredi hacminin görece gerilemiş olmasıdır (Yeldan, 2006:133). Bankaların tüketici kredisi ve kamu iç borçlanma senetlerine yönelmesi, finansal sektörün reel sektörden kopması anlamına gelmektedir. Finansal sektörünün reel sektörden kopmasını, reel sektörün reel sektörden kopması izlemiş ve dönem boyunca reel sektörün karlarının önemli bir bölümü faaliyet dışı karlara kaymıştır (İSO, 1995).

Sanayi işletmelerinin, ana faaliyetleri dışında elde ettikleri gelirler 1990'dan başlayarak üretim gelirlerini besleyen ek bir kaynak olmaktan çıkmış, karlarının neredeyse olmazsa olmaz koşullarından biri haline dönüşmüştür. 1990'a göre hesaplandığında, en büyük 468 özel sanayi işletmesinde faaliyet dışı gelirlerin 1999'a kadar yılda ortalama %18,7 oranında reel artış gösterdiği görülmektedir. Faaliyet dışı gelirlerin özellikle 1994 kriz idaresi altında büyük bir sıçrama gösterdiğini (reel olarak %43,9) ve bu anlamda, şirketlerin reel üretim dışı finansman olanaklarına giderek uyarlandıkları görülmektedir. Faaliyet dışı gelirlerin vergi öncesi bilançosuna oranı 1998'de %87,7, 1999'da ise %219'a ulaşmıştır. Dolayısıyla, 1998'den 1999'a geçilirken söz konusu özel sanayi işletmelerinde bilanço karlarının sabit fiyatlarla aslında %42,5 daraldığını, ancak, faaliyet dışı gelirlerdeki %43,5'lik artış sayesinde sanayi sektörünün karlılığını sürdürebildiği hesaplanmaktadır (Yeldan, 2006:156).

Finansal serbestleşmenin ortaya çıkardığı bir diğer gelişme ise gerek kamu politikası gerekse bankacılık kanalıyla sermaye içinde reel sektör karşısında rantiyer kesimlerin güçlenmesidir. Bu süreçte devlet kamu politikalarıyla gelir bölüşümünü düzenleyen temel ajan halini almıştır. Bu tür bir gelişmenin bir yönü KİT fiyatlarının düzenlenmesiyle kararlılığın azalmasıdır. Bu süreç yumuşak ve genişleyici mali politikalar, işçilerin talepleri kontrol altına alınarak ücretlerin baskılanması ve vergilenebilecek kurumlar gelirlerine yönelik görece belirsiz davranışları içermektedir. Bu eylemlerin mali gereksinimleri serbest finansal piyasalardaki yeni ortaya

ıkan finansal araçlarla finanse edilmiştir. Özellikle devletin faiz maliyetleri kurumlar vergisiyle karşılaştırıldığında hazinenin mali borç yönetimi aracılığıyla rantiyer kesime gelir transferinin genişlediği görülmektedir. Kurumlar vergisinin toplam vergi gelirlerine katkısının yurtiçi borçların faiz gelirlerin elde edilen gelirin altında kalması bunu doğrular niteliktedir. Sonuçta, hükümetin borç araçları finansal piyasalara hakim olmuş ve iktisadi artık rantiyer sınıfa dağılmasına yol açmıştır (Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan, 2000:505).

5.2.1.3 Devletin Dönüşümü: Yeniden Uyum

Sermaye ve devlet toplumsal yapısının 1990'ların sonundan itibaren önemli ölçüde değişmeye başladığı gözlenmektedir. 1990'ların sonunda başlayan bu süreç, 1980'lerdekine benzer bir biçimde yapısal düzenlemelerin hayata geçirildiği bir dönemi temsil edilmektedir. Bu gelişmeler IMF politikaları ekseninde devletin ve siyasetin yeniden düzenlendiği bir durumu göstermektedir. Bu düzenleme sürecinin belirli toplumsal ilişkiler bağlamında gerçekleştiğinin önemle vurgulanması gerekmektedir.

Bu sürecin ilk adımı Temmuz 1998'de Türkiye ile IMF arasındaki 'yakın izleme anlaşması' çerçevesinde uygulamaya konulan enflasyonu nleme programının olduğu söylenebilir. Bu anlaşmasının önemi, on yıllık bir dönemi kapsayacak olan en uzun dönemli (1998-2006/2008) Türkiye IMF ilişkilerinin başlangıcını oluşturmasıdır. Bu yakın izleme anlaşması 2000 yılından itibaren üç yıllık (2000-2002) bir stand-by anlaşmasına dönüşebilecek köprü görevi gören bir anlaşma taahhüdünü içermektedir (BSB, 2007:17).

Türkiye'de devletin dönüşümüne ilişkin bir tarih verilmek istenirse bu 1999 yılı olarak kabul edilebilir. Bu tarih açısından vurgulanması gereken nokta, hem sermaye ve devlet açısından önemli değişimlerin yaşanmasıdır. Bu süreçte hem bir dizi yapısal düzenlemeler hayata geçirilmiş hem de IMF

ile yeni anlaşmalar gündeme gelmiştir. Örneğin sermaye açısından dikkat çeken gelişme 4389 sayılı Bankalar Kanunu ve bu kanunda yapılan değişikliklerdir. 3182 sayılı Bankalar Kanunu'nun yerini alan bu yeni kanun 23 Haziran 1999 tarihinde kabul edilmiş sonrasında tekrar değişikliğe uğramıştır⁶. 4389 sayılı yasadaki önce bankacılık faaliyetlerinin düzenlenmesi, denetlenmesi ve gözetimi Bakanlar Kurulu, Hazine Müsteşarlığı ve Merkez Bankası'na verilmiştir. Bu yeni yasa ile Bakanlar Kurulu ve Hazine Müsteşarlığı'nın yetkilerinin tamamı, Merkez Bankası yetkilerinin bir bölümü ise yeni oluşturulan Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu'na (BDDK) devredilmiştir (Akgüç, 2003:10).

Devlet açısından dikkat çeken gelişme ise 1999 Aralık ayı başında 2000-2002 dönemini kapsayan üç yıllık stand-by anlaşması imzalanmasını talep eden Niyet Mektubu'dur. Bu süreçte 57. Hükümet, TBMM'de kabul edilip yasalaşmış olan yeni Bankacılık Yasası yürürlüğe girmeden önce mali sektörde bankacılık kesimine yönelik bir dizi operasyon gerçekleştirmiştir. Mali bünyesi zayıf yedi banka Merkez Bankası bünyesindeki Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na devredilmiştir. 1999 yılında imzalanan istikrar programında dört alanda yapısal reform öngörülmüştür: tarım, sosyal güvenlik, kamu mali yönetimi, vergi politikası ve vergi idaresi. Örneğin sosyal güvenlik alanında bir dizi önemli düzenlemeyi hayata geçirilmiştir. Buna göre, emeklilik yaşı değiştirilmiş, özel emeklilik şirketlerinin önü açılmış ve işsizlik sigortası uygulamasının 2002 yılında uygulanmaya başlanması kabul edilmiştir.

Devletin dönüşümündeki diğer önemli gelişme ise 14 Nisan 2001 tarihinde açıklanana 'Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı' ve sonrasındaki uygulamalardır. Bu uygulamanın dikkat çekici yönü kamu yönetiminin ve ekonominin yeniden yapılandırılmasına yönelik altyapının oluşturulmasıdır. Böylelikle devletin yeniden yapılanmasına ilişkin bir yasal ve kurumsal yapıya

⁶ Bu kanun 29 Mayıs 2001 ve tarihli 4672 sayılı kanunla ve 31 Ocak 2002 tarihli 4743 sayılı kanunlarla yeniden değişikliğe uğratılmıştır.

kavuşturulması yolunda önemli adımlar atılmıştır. Öyle ki, 2001 yılında DB'den Türkiye'ye getirilen Kemal Derviş'in, Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olarak yaptığı ilk işlerden birisi, yönetim modelini kuracak kurumsal değişimi öngören yasaların parlamentodan geçmesini sağlamak olmuştur. "15 günde 15 yasa" olarak adlandırılan süreçle başlayan yasama faaliyeti, sonrasında da hızla devam etmiştir. Son iki üç yıl içinde çıkarılan yasa sayısı bu değişim ve yeniden düzenlemenin niteliğini göstermektedir. Öyle ki, son birkaç yıl içinde 80'den fazla yasa çıkartıldığı gözlenmektedir.

Devletin yeniden düzenlenmesini amaçlayan bu girişimin siyasal alanın piyasaya tabi hale getirilmesi olduğu söylenebilir. Yönetişim anlayışında somutlanan bu durum, "düzenleyici" ve "denetleyici kuruluşlar" aracılığıyla hayata geçirilmiştir. Türkiye'de düzenleyici ve denetleyici kuruluşlara bakıldığında büyük çoğunluğunun 1999-2002 yılları arasında kurulduğu gözlenmektedir. Örneğin BDDK 1999'da, Telekomünikasyon Kurumu, 2000'de Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu ve Şeker Kurumu, 2001'de Kamu İhale Kurumu ve 2002 yılında Tütün Kurulu kurulmuştur. 1999 yılından sonra bankacılık, enerji, tarım, sektörlerinde ve devlet ihaleleri alanında üst kurulların peş peşe kurulması, bu olguyu görünür kılmaktadır. Düzenleyici kuruluşlar, genellikle elektrik, doğalgaz, telekomünikasyon gibi doğal tekel alanlarında, sermaye piyasası ve bankacılık gibi finans sektöründe, şeker, tütün gibi devlet tekellerinin el değiştirdiği alanlarda ve piyasaya giriş çıkışları etkileyen rekabet alanında kurulmuşlardır. Bu durum bir yandan siyasal iktidarın yoğunlaşmasına, diğer yandan da parlamenter sistemden piyasa despotizmine geçişi gösterir niteliktedir. Bayramoğlu Özügürlü (2009; 264) bu süreci şöyle açıklamaktadır:

"Yönetişimci devlet, ulusal düzeyde, bir yandan ademi merkezileşmeyle, öte yandan parlamenter sistemin zayıflatılmasıyla siyasal iktidar alanını tasfiye etmektedir. Tasfiye edilen parlamenter sistemin yerine, düzenleyici kurumların ve piyasa aktörlerinin doğrudan katılımına açık yeni bir siyasal iktidar alanı oluşmaktadır. Bankacılık, enerji, tarım,

telekomünikasyon gibi sektörlerin yanı sıra, rekabet ve ihale gibi genel alanları düzenleme amacıyla parlamento ve hükümetten bağımsız, mali açıdan özerk, yasama, üretme ve kısmen yargı erkini kendi bünyesinde birleştiren yeni tip kamu kurumları doğmuştur. Bunlara ek olarak, doğrudan küresel pazarın güçlü aktörlerinin temsilcilerinin yer aldığı, yatırım ajansı ve bunların yerel uzantısı sayılabilecek kalkınma ajansları, yeni tip kamu kurumlarının örnekleri olarak görülebilir. İşte yükselen bu siyasal alanın temel özelliği, sermayenin siyasal iktidarını merkezileştirmesi ve yoğunlaştırmasıdır”.

Türkiye’de devletin yeniden yapılandırılmasını içeren bu sürecin kendiliğinden ortaya çıkmadığı, bazı aktörlerin ve kesimlerin etkili olduklarının da vurgulanması gerekmektedir. Bu sürecin ana hatlarının DB, IMF ve OECD gibi uluslararası kuruluşlar tarafından çıkarıldığı ve daha da önemlisi işaret edilen değişikliklerin hayata geçirilip geçirilmediğini kontrol eden baskı mekanizmalarının da bu kurumlar olmasıdır. IMF, DB veya DTÖ gibi değişime neden olduğu söylenen aktörler kapitalizmi tanımlayan nesnel sınıfsal konumlara tekabül etmemekte, bu nedenle bu düzenlemelerin hangi sınıfların talepleri olduğu dikkate alınmalıdır. Türkiye’de gerçekleşen yasal değişiklikler ve bu değişiklikleri zorunlu kılan yapısal reformlar özellikle de TÜSİAD’ın gündeminde olduğu ve genel çerçevesini çizdiğinin vurgulanması gerekir. Bu anlamda DSP-MHP-ANAP koalisyonunun gerçekleştirdiği yasalar ve yapısal reformlarının önemini ilk işaret eden kurumun TÜSİAD olması bu anlamda dikkat çekicidir. Bununla birlikte, Türkiye’de gerçekleştirilen yasal dönüşümlerin gerçekleşmesinde, toplumda çok düzeyli egemenliği arttıran TOBB gibi sermaye kurumlarının belirleyici olduğu da söylenebilir (Ercan, 2003:4-5).

Devletin yeniden yapılandırılmasında vurgulanması gereken önemli bir noktada sermayenin ilk elden siyasetin ekonomiden ayrılması yönündeki vurgusudur. Siyasal karar alma süreçlerine farklı kesimlerin müdahale olanağı ya da katılımı, karar süreçlerinin aşırı teknik bir dile dönüştürülerek

kısıtlandığı gözlenmektedir. Karar alma süreçlerinin “bağımsız düzenleyici kurumlar” olarak teknik ve dolayısıyla “nötr” kurumlara devredilmesi, sadece politikanın ekonomiden ayırt edilmesine neden olmamakta, aynı zamanda toplumun belirli kesimlerinin politik süreçlerden uzak tutulmasına da yol açmaktadır (Ercan, 2003:7).

Bu açıklamalardan hareketle, sermaye birikimini çevreleyen sermaye ve devlet toplumsal yapısının 1990’ların sonunda farklı bir niteliğe büründüğü gözlenmektedir. 1980’lerde başlayan yapısal uyum ve reformlar 1990’ların sonunda tekrardan gündeme gelmiş ve başta devlet olmak üzere ekonomik ve siyasal alanı önemli ölçüde biçimlendirmiştir. Bu durumun sermaye birikimi açısından birikimin bir sonraki evresinde onu çevreleyen toplumsal yapılarında şekillenmesini sağladığı söylenebilir.

5.2.2 Emek ve Sermaye: Emegin Baskı Altına Alınması

1980 sonrası sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapı bir önceki dönemle keskin farklılıklar içermektedir. Emek açısından bu değişimin önemi, 1960-1980 döneminin bütün kazanımların ortadan kaldırılması ve emek hareketinin bastırılmasıdır. Burada dikkat çeken gelişme, emek sermaye arasındaki ilişkiyi tanımlayan toplumsal yapının farklı bir toplumsal ve siyasal atmosfer altında düzenlenmesidir. Özellikle vurgulanması gereken nokta, 1970’lerin sonunda sermayenin işyerinde kaybettiği kontrolün böylesi bir siyasal atmosferde sağlanmasıdır. Bu nedenle, 1980 sonrasında emek sermaye ilişkisini belirleyen sermaye birikiminin toplumsal yapısı “emeğin baskı altına alınması” biçiminde tanımlanmaktadır. Bu yapı 1980 sonrasında emek sermaye arasındaki güç dengesinin sermaye lehine düzenlenmesi anlamına da gelmektedir. Böylece 1980 sonrasında sermaye birikimi emeğin baskı altına alınmasıyla sürdürülmüştür.

Emek sermaye ilişkisini tanımlayan bu toplumsal yapının 1980-2001 döneminde sermaye birikiminin seyrini belirlediği söylenebilir. Öyle ki,

1990'ların başına kadar sermaye birikimi çevreleyen bu yapı, birikimin istikrarlı bir biçimde sürdürülmesiyle uyumlu bir rol oynamıştır. Bu süreç; gerek sendikal hakların kısıtlanması, gerekse ücretlerin düşük tutulmasını biçimde hayata geçirilmiştir. 1990'ların başından itibaren emek sermaye ilişkisini gösteren toplumsal yapı; emek hareketinin yükselmesiyle aşınmaya başlamış, bu durum hem grev sayısına hem de ücret artışlarına yansımıştır. Dönemin emek sermaye güç dengesi açısından önemi, bu dengenin kısa süreli de olsa emek lehine değişmesidir. Ancak bu süreç uzun sürmemiş, 1990'ların ikinci yarısından itibaren tersine dönmeye başlamıştır.

Tablo 21: Türkiye’de Sendikalaşma Oranı*, 1986-2001

Yıl	Toplam SSK'lı İşçi Sayısı	TİS Kapsamındaki İşçi Sayısı	Sendikalaşma Oranı (%)	Çalışma Bakanlığı'na göre Sendikalaşma Oranı (%)
1986	3.075.343	1.443.473	46,9	63.5
1987	3.268.030	1.628.682	49,8	62.6
1988	3.483.212	1.591.360	45,7	63.9
1989	3.564.214	1.505.520	42,2	51.5
1990	3.563.527	1.385.919	38,9	56.1
1991	3.513.064	1.443.297	41,1	60.7
1992	3.596.469	1.556.928	43,3	62.7
1993	3.742.380	1.529.825	40,9	66.4
1994	3.815.261	1.407.682	36,9	69.3
1995	3.905.118	1.144.989	29,3	68.3
1996	4.051.295	1.137.788	28,1	66.9
1997	4.215.375	1.319.563	31,3	65.8
1998	4.327.156	1.209.155	27,9	67.6
1999	4.381.039	1.054.422	24,1	69.3
2000	4.521.081	1.042.473	23,1	54.6
2001	4.562.454	1.010.563	22.1	56.9

Kaynak: İlk üç sütün Çelik ve Lordoğlu, 2006: 20'dan son sütün ise

http://www.calisma.gov.tr/istatistik/cgm/sendikalaşma_oranlari.htm'den alınmıştır

(Erişim Tarihi: 22 Ekim 2007)

1980-2001 döneminde emek sermaye toplumsal yapısının birikim sürecine etkisi, üç evrede incelenmektedir. 1980-1989 yıllarını kapsayan ilk evrenin temel özelliği, emeğin siyasal ve ekonomik olarak baskı altına alınması ve emek ile sermaye arasındaki güç dengesinin emek aleyhine dönmesidir. 1989-1993 arasını kapsayan ikinci evrenin özelliği, emek

hareketinin yükselmesiyle emek sermaye dengesinin emek lehine değişmesidir. Bu durum, emek sermaye arasındaki toplumsal yapının aşındığını göstermektedir. Son evre ise 1994-2001 dönemini göstermektedir. Bu evrenin önemi sendikalaşma oranının ve ücretlerin azalmasıdır. Emek sermaye arasındaki ilişkiyi tanımlayan toplumsal yapı Türkiye’de sendikal alandaki gelişmeler, grevler, ücret ve verimlilik, emek piyasasının yapısı ve bu yapıda meydana gelen değişimler ile emek sermaye arasındaki güç dengesinin gelişimi çerçevesinde incelenmektedir.

Emek sermaye toplumsal yapısı açısından belirleyici bir unsur sendikalı işçi sayısı ve sendikalaşma oranıdır. 1980 sonrasının temel eğilimi gerek sendikalı işçi sayısının gerekse sendikalaşma oranının azalmasıdır. Bu eğilimin ortaya çıkmasında özellikle 1982 Anayasası, 2821 Sayılı Sendikalar Yasası ve 2822 Sayılı Toplusözleşme Grev ve Lokavt Kanunu’nun büyük bir etkisi vardır. Türkiye’de 1980 sonrasında sendikalı işçi ve sendikalaşma oranıyla ilgili açıklanması gereken nokta gerçekçi ve düzenli verilerin olmayışıdır. Bu nedenle, Toplu İş Sözleşmesinden (TİS) yararlanan işçi sayısını esas alınarak ve Çalışma bakanlığının kullandığı toplam işçi sayısına ve hesaplama yöntemine bağlı alınarak daha gerçekçi bir sendikalaşma oranının bulunabileceği vurgulanmaktadır (Çelik ve Lordoğlu, 2006). Bu hesaplamada toplam ücretliler değil sadece bakanlığın kullandığı SSK’lı işçi sayısı esas alınmakta ve kamu görevlileri ile kayıt dışı sektör hesaba katılmamaktadır.

1980 sonrasında Türkiye’de sendikalaşma oranı Tablo 21’de gösterilmektedir. Çalışma Bakanlığı verilerine göre, 1984 yılında sendikalaşma oranı %55,9, 1986’da %63,5 ve 1989’da %51,5 olarak hesaplanmaktadır. Bakanlığın sendikalaşma oranını bulmak için kullandığı yöntem sendikalı işçi sayısının sigortalı işçi sayısına oranlanmasıdır. Bu yöntemin İLO tarafından kabul edilen standarda uymadığı ve uluslararası karşılaştırmalarda kullanılamadığının vurgulanması gerekir. Çalışma Bakanlığı’ndan farklı olarak sendikalaşma oranı hesaplandığında 1986

yılında %46,9, 1988'de %45,7 ve 1990'da %38,9 olduğu görülmektedir. Sendikalaşma oranları arasında büyük farklılıkların olması, bir takım hesaplamalardan kaynaklanmakla birlikte, özünde emeğin 1980 sonrasında önemli ölçüde güç kaybettiğini gösterir niteliktedir. Başka bir deyişle, sermaye birikimi emeğin sendikal alandaki zayıflamasına dayanmaktadır. Bu gelişmede etkili olan bir diğer faktör kamu istihdam politikalarıdır. Öyle ki, 1980 sonrası dönemde kamu kesiminde hükümetin sendikasızlaştırma uygulamalarına başvurduğu gözlenmektedir. Bu politika temel sözleşmelere dayanarak kamu kesiminde işçilerin işe alınması üzerine kurulmakta ve yeni işçilere daha yüksek ücret ve daha iyi çalışma koşulları önermektedir. Bu durum kuşkusuz, sendikaların etkisinin azaltmasını ve sendikaların gücünün kırılmasını amaçlamaktadır. 1980 sonrasında emek sermaye ilişkisi açısından sendikalaşma oranındaki azalmalar emeğin sermaye karşısındaki görece konumunda gerilemeyi göstermektedir.

1980 sonrası emek sermaye ilişkileri açısından üzerinde durulması gereken bir diğer konu grev uygulamalarıdır. Bilindiği gibi, 1982 Anayasası ve emek piyasasını düzenleyen yeni yasalar (2821 ve 2822) örgütlü emek hareketini büyük ölçüde kısıtlar niteliktedir. Öyle ki, bu yeni düzenlemelerle grevlerin pratik olarak ortaya çıkmasının, neredeyse imkansız bir hale geldiği vurgulanmalıdır. Bununla birlikte, yeni düzenlemeler anlaşmazlıkların doğasını da değiştirdiğinden, grevler sadece kolektif pazarlık sürecinin kendisinden kaynaklanan durumlarda gündeme gelebilmektedir. Bir diğer nokta, kolektif pazarlık sürecinin tıkanması durumunda, grev ya da lokavt tartışmaları Yüksek Hakem Kurulu'na gönderildiği için çoğu grev ya ertelenmiş ya da yasaklanmıştır. 1984-2001 döneminde gerçekleşen grev ve bu grevlere ilişkin veriler Tablo 22'de gösterilmektedir. 1980 sonrasında grevler açısından vurgulanması gereken en önemli nokta, 1981-1983 döneminde askeri yönetim altında grevlerin yasaklanmış olmasıdır. Bir diğer önemli gelişme ise 1984-1987 yılları arasında greve sayılarının az olmasıdır. Bu dönemde toplam 46 grev gerçekleşirken, bu grevlerin sadece 3 tanesi kamu kesiminde olmuştur. Başka bir deyişle, bu dönemin özelliği emeğin

sermaye karşısında aktif bir mücadele sergileyememesidir. Emek sermaye arasındaki mücadele asıl olarak 1987-1991 arasında gerçekleşecektir.

1980 sonrası sermaye birikimi açısından en dramatik gelişme ücretlerin seyridir. Emek sermaye arasındaki bölüşüm ilişkisi 1980-1988 arasında ücretlerin bastırılmasıyla sermaye lehine gelişmiştir. Bu durum emek sermaye ilişkisini tanımlayan toplumsal yapının niteliğinden kaynaklanmakta ve gelirin emek aleyhine dağıtılmasında da temel bir rol oynamaktadır. Türkiye ekonomisinin 1980 sonrasında ücretlerin bastırılmasına dayalı bir politika izlediğini ortaya koyan önemli sayıdaki çalışmanın varlığı (Törüner 1987, Kepenek ve Türel 1986, Yeldan 1994, Boratav 1990, Voyvoda ve Yeldan 1999, Köse ve Öncü 2000, Ansal vd., 2000) bu yargıyı doğrular niteliktedir.

Tablo 22: Türkiye’de Grevler (1984-2001)

Yıllar	Grev Sayısı			Grevde Katılan İşçi Sayısı			Grevde Kaybolan İşgünü Sayısı		
	Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Özel	Toplam	Kamu	Özel	Toplam
1984	3	1	4	526	35	561	2.252	2.695	4.947
1985	-	21	21	-	2.410	2.410	-	194.296	194.296
1986	-	21	21	-	7.926	7.926	-	234.940	234.940
1987	4	303	307	6.490	21.808	29.734	341.360	1.620.580	1.892.655
1988	9	147	156	12.850	17.207	30.057	1.054.089	838.566	1.892.655
1989	7	164	171	30.153	9.282	39.435	1.363.850	2.102.700	3.466.550
1990	20	438	458	58.616	107.690	166.306	1.363.850	2.102.700	3.446.550
1991	22	376	398	62.528	102.440	164.968	1.189.428	2.619.926	3.809.354
1992	48	50	98	57.464	4.725	62.189	761.629	391.949	1.153.578
1993	9	40	49	2.189	4.719	6.908	75.468	499.273	574.741
1994	12	24	36	2.718	2.064	4.782	30.553	212.036	242.589
1995	70	50	120	178.539	21.328	199.867	4.249.920	588.321	4.838.241
1996	7	31	38	3.434	2.027	5.461	79.251	195.071	274.322
1997	3	34	37	3.362	3.683	7.045	60.061	121.852	181.913
1998	7	37	44	4.111	7.371	11.482	60.035	222.603	282.638
1999	2	32	34	67	3.196	3.263	1.917	227.908	229.825
2000	19	33	52	11.879	6.826	18.705	132.990	235.485	368.475
2001	4	31	35	737	9.174	9.911	18.617	267.398	286.015

Kaynak: http://www.calisma.gov.tr/istatistik/cgm/yillar_resmi_grev.htm (Erişim Tarihi: 22 Ekim 2007)

1980-2001 döneminde imalat sanayinde yıllık reel ücret artışları Tablo 23’te gösterilmektedir. Buna göre, 1980-1988 döneminde birikimli reel ücret artışları toplam imalat sanayinde %-12, kamu imalatla %-55 ve özel imalat

sanayinde %15 olmuştur. Bu dönemde, yıllık ortalama reel ücret artışları ise toplam imalat sanayinde %-1,3, kamuda %-6,1 azalırken, özel imalat sanayinde ancak %1,7 artmıştır. Ücretlerin gerilemesinde bir yandan sendikal hareketin yasal olanaklarının giderek daraltılması, bir yandan da emeğin politik örgütlenmesi üzerine getirilen yasaların arttırılmasının etkili olduğu söylenebilir. Bu gelişme, hem yurtiçi talebin kısılarak 1980 sonrasında yurtdışı pazarlara ihraç edilecek bir artığın yaratılmasını, hem de ücret maliyetlerini azaltarak ikili bir etki yarattığı söylenebilir.

Tablo 23: İmalat Sanayinde Reel Ücret Artışları, 1980-2001 (Yıllık, %)

Yıllar	Toplam	Kamu	Özel	Yıllar	Toplam	Kamu	Özel
1980	-17	-13	-20	1991	20	34	13
1981	9	4	13	1992	-1	-1	-2
1982	1	-9	8	1993	1	-4	4
1983	-2	-4	0	1994	-23	-18	-26
1984	-9	-16	-4	1995	-4	-29	10
1985	-1	-9	4	1996	3	-16	10
1986	-1	-6	1	1997	14	9	15
1987	10	7	12	1998	5	-5	7
1988	-2	-9	1	1999	0	9	-2
1989	27	44	20	2000	2	4	1
1990	21	17	23	2001	-15	-17	-15

DİE(2003) verilerinden hareketle hesaplanmıştır. Ücretler TÜFE ile deflate edilmiştir.

Tablo 24: İmalat Sanayinde Ücretlerin Seyri (1977=100)

Yıllar	Toplam	Kamu	Özel
1977	100	100	100
1978	97,8	96,2	99,0
1979	97,1	99,8	95,0
1980	80,8	87,0	76,0
1981	87,8	90,4	85,8
1982	88,2	82,7	92,5
1983	86,9	79,4	92,6
1984	79,5	67,1	88,9
1985	78,8	60,9	92,4
1986	77,7	57,5	93,1
1987	85,9	61,3	104,5
1988	84,0	55,9	105,4
1989	106,6	80,5	126,4

DİE(2003) verilerinden hareketle hesaplanmıştır. Ücretler TÜFE ile deflate edilmiştir.

İmalat sanayi ücretlerinin gelişimi bir önceki dönemin en yüksek ücret düzeyi olan 1977 verileri ile karşılaştırılabilir. Tablo 24, bu amaçla oluşturulmuştur. İmalat sanayi reel ücret artışları 1977 yılı temel alınarak değerlendirildiğinde ücretlerdeki gerilemelerin önemi daha net anlaşılabilir. Buna göre, kamu imalat sanayinde reel ücret endeksi 1980'de 87'ye, 1984'te 67,1'e ve 1988'de 55,9'a kadar gerilerken, özel imalat sanayinde reel ücret endeksi ise 1980'de 76'ya, 1984'te 88,9'a düşerken 1988'de ise 105,5'e yükselmiştir. Görüldüğü gibi, 1980-1988 döneminde kamu imalat sanayi ücretlerindeki gerilemeler özel kesimden daha fazla olmuştur. Kamu imalat sanayinde reel ücret endeksi 1989 yılında, özel imalatta ise 1987 yılında 1977 düzeyine ulaşabilmiştir.

1980 sonrasında emek sermaye arasındaki bölüşüm ilişkisi ücretlerin katma değer içindeki payına bakılarak da izlenebilir. Bilindiği gibi, ücret/katma değer oranı emek sermaye arasındaki bölüşüm ilişkisini yansıtan önemli göstergelerden biridir. Tablo 25, 1980-2001 yılları arasında imalat sanayi katma değeri içinde ücretlerin payını göstermektedir.

Buna göre, 1980 yılında kamu kesiminde ücret/katma değer oranı %35,3 iken bu oran 1984'te %22,9'a 1988'de ise %13'e kadar gerilemiştir. Özel kesimdeki gelişme bu kadar dramatik olmamakla birlikte, benzer bir seyir izlemektedir. 1980 yılında özel imalat sanayinde ücret/katma değer oranı %27,6 iken bu oran 1984'te %23,8'e 1988'de ise %16,7'ye düşmüştür. 1988 yılındaki ücret/katma değer oranı 1980 yılı ile karşılaştırıldığında kamu kesiminde %63, özel kesimde ise %39,5 gibi bir gerilemenin gerçekleştiği hesaplanmaktadır. Sonuç olarak, 1980-1988 yılları arasında imalat sanayi katma değeri içinde ücretlerin payının dramatik bir biçimde azaldığı gözlenmektedir. Bu durum emek sermaye arasındaki güç dengesinin emek aleyhine döndüğünü açık bir biçimde gösterir niteliktedir.

Tablo 25: İmalat Sanayinde Ücretlerin Katma Değer İçinde Payı, (1980-2001, %)

Yıllar	Toplam	Kamu	Özel	Yıllar	Toplam	Kamu	Özel
1980	30,7	35,3	27,6	1991	25,0	28,0	23,6
1981	27,1	26,3	27,7	1992	22,5	27,2	20,5
1982	25,1	23,6	26,3	1993	20,7	27,1	18,5
1983	24,8	23,3	26,0	1994	16,1	23,9	13,6
1984	23,5	22,9	23,8	1995	15,3	16,7	14,9
1985	21,2	18,6	22,8	1996	17,1	15,7	17,6
1986	16,1	12,9	18,2	1997	16,9	15,2	17,3
1987	17,3	17,0	17,4	1998	19,1	15,4	20,3
1988	15,4	13,0	16,7	1999	20,9	19,4	21,3
1989	19,0	17,6	19,7	2000	22,3	25,2	21,6
1990	21,8	21,9	21,8	2001	16,9	15,5	17,3

Kaynak: DİE, (2003) İstatistik Göstergeler, 1923- 2002'den hareketle hesaplanmıştır.

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi, 1980-1988 dönemin sermaye birikimi büyük oranda ücretlerin bastırılmasına dayanmaktadır. Burada vurgulanması gereken bir diğer nokta da ücretler ile verimlilik arasındaki ilişkidir. 1980-88 dönemi boyunca, üretkenlik artışları ve reel ücret artışları arasındaki açık hem özel imalat hem de bir bütün olarak tüm sektörlerde pozitifdir, oysa reel ücretler sürekli azalmaktadır. Bu durum dönem boyunca reel ücret azalışlarının üretkenlik azalışlarıyla açıklanamayacağını göstermektedir. Yapılan bir hesaplama göre, 1980'den 1991'e kadar geçen sürede verimlilik, kamu kesiminde yıllık ortalama %6,1, özel kesimde ise %5,3 oranında artmıştır (Yeldan, 1994:61). Sadece özel imalat dikkate alındığında 1979-88 döneminde emek üretkenliğinin %16,2 oranında arttığı gözlenmektedir (Ansal vd., 2000:88). Sonuç olarak, kamu ve özel kesim imalat sanayinde ücretler gerilerken, verimlilik artmakta, bu durum verimlilik artışlarının reel ücretler üzerinde etkisinin ortadan kalktığını göstermektedir.

Emek sermaye açısından üzerinde durulması gereken diğer bir konu da emek piyasasında meydana gelen değişimdir. Emek piyasasında meydana gelen bu değişim, kayıt dışı sektörün artması, emek piyasasının esnekleşmesi ve katmanlaşması biçimde tanımlanabilir. Genel olarak,

Türkiye emek piyasalarının 1980'li yıllarda marjinal/kayıt dışı emek kullanımının artması ile birlikte daha da güçlenerek yapısal bir hale dönüştüğü ve emek piyasalarının bir bütün olarak esnekleşmesi üzerinde belirleyici olduğu söylenebilir. Türkiye emek piyasasında “marjinal/kayıt dışı” emek kullanımının arttığı ve katmanlı bir yapıya sahip olduğunu gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Yentürk 1997, Yeldan ve Köse 1998a, Köse ve Öncü 2000, Bulutay 1995, Şenses 1994, 1996 ve Onaran 2000, 2002).

Türkiye’de kamusal bir işsizlik sigortasının olmaması, tarım dışı sektörlerde genel olarak çalışmaktan caydırıcı faktörlerin bulunmaması, asgari ücretin düşüklüğü, asgari ücretten de düşük ücretlerin söz konusu olduğu geniş bir enformel sektörün varlığı, esnek bir emek piyasasının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu durum istihdamın kayıtlı sektörde iş bulamadığı takdirde kayıt dışı sektöre kaymasının yanı sıra, kayıtlı sektörde ücretlerin de işsizlik tehdidi karşısında önemli oranda aşağı doğru esneklik göstermesini beraberinde getirmektedir. Başka bir deyişle, Türkiye emek piyasasının özellikle ücretlerde, istihdamda daha güçlü bir artışı engelleyecek bir katılığa sahip olmadığı, tersine reel ücretlerin yeterince esnek olduğu söylenmektedir (Onaran, 2000; 2002).

1980'lerle birlikte, Türkiye emek piyasasında kayıt dışı emek kullanımının artış göstermesindeki en önemli faktör, işverenin emek kullanımının sosyal maliyetinden kaçınarak, düşük ücretli ve esnek bir işgücü kullanım olanağına sahip olma isteğidir. Gerçekten de, ücretler, gerek imalat sanayi ortalama kayıtlı (formel) işçi ücretlerinin ve gerekse ekonomideki yasal asgari ücret düzeyinin altında kalarak, işveren açısından önemli bir ücret tasarrufu sağlamaktadır (Köse ve Öncü, 2000:83). Bu gelişmenin arkasında ise imalat sanayinde marjinal emek kullanımının yaygınlaşması yatmaktadır. Yapılan bir tahmine göre; imalat sanayinde marjinal emeğin toplam istihdama oranı 1980’de %41’den (700.000) 1994’te %49’a (1.170.000) yükselmiş ve 1995’te %44 (1.035.000) ile istikrarlı bir seyir izlemiştir (Boratav vd., 2000:9).

Emek piyasasında ortaya çıkan bu eğilimin, sermaye birikiminin büyük ölçüde emek piyasasının yapısının değişmesinden kaynaklandığını göstermektedir.

Yukarıdaki açıklamalar, 1980-1988 döneminde sermaye birikiminin emeğin baskı altına alınmasıyla gerçekleştiğini gösterir niteliktedir. Emek hareketin örgütlenme ve mücadele olanaklarının büyük ölçüde sınırlandırıldığı bu dönemde, ücretlerin baskı altına alınmasıyla emek sermaye arasındaki bölüşüm ilişkisi sermaye lehine sürdürülmüştür. Sermayenin emek karşısındaki göreceli konumu reel ücretlerin seyri, ücret/katma değer oranı ve emek piyasasının yapısında meydana gelen değişimler çerçevesinde de açıklanabilir. Konuya sermaye cephesinden bakmak için imalat sanayi karlılarının da incelenmesi gerekir. Bu amaçla oluşturulan Tablo 26'de 1980-2001 dönemi imalat sanayi karlılığını gösteren mark-up oranları sunulmaktadır.

Tablo 26: İmalat Sanayinde Mark-up Oranları, (1980-2001)

Yıllar	Toplam	Kamu	Özel	Yıllar	Toplam	Kamu	Özel
1980	34,3	31,9	35,9	1991	45,0	54,2	41,9
1981	37,5	45,3	32,7	1992	48,4	58,3	45,5
1982	37,1	41,3	34,4	1993	51,0	57,6	49,3
1983	34,5	39,4	31,6	1994	53,6	55,6	53,1
1984	31,1	31,6	30,8	1995	48,6	68,9	44,5
1985	33,4	37,9	31,0	1996	46,0	61,2	42,6
1986	47,2	71,4	38,1	1997	47,3	69,4	43,1
1987	40,2	45,6	38,2	1998	45,4	76,8	40,1
1988	45,8	64,0	39,8	1999	45,2	61,7	42,0
1989	42,4	61,0	36,3	2000	38,4	39,7	38,1
1990	44,0	53,4	40,8	2001	43,6	65,3	39,7

Kaynak: DİE, (2003) verilerinden hareketle hesaplanmıştır.

1980-1988 dönemine ilişkin bir genel değerlendirme olarak, toplam imalat sanayi mark-up oranlarının dalgalı bir seyir izlemekle birlikte, 35-40 aralığında seyrettiği söylenebilir. Bir diğer gözlem, dönem boyunca kamu imalat sanayi mark-up oranlarının özel kesimin üzerinde gerçekleşmesidir. 1980'de 31,9 olan kamu imalat sanayi mark-up oranı 1983'te 39,4'e 1986'da 71,4'de kadar yükselmiş, 1988'de ise küçük bir azalma ile 64,'e gerilemiştir. Özel imalat sanayi mark-up oranlarına bakıldığında, 1980'de 35,9 olan bu

oran azalarak 1983 yılında 31,6'ya gerilemiş, ancak bu tarihten sonra artarak 1986'da 38,1'e, 1988'de ise 39,8'e yükselmiştir. Görüldüğü gibi, gerek kamu gerekse özel kesim imalat sanayi mark-up oranlarında 1980'lerin ortasından itibaren önemi artışlar gerçekleşmiştir.

Tablo 27: Toplam Faktör Gelirlerinin Dağılımı, 1980-1991 (%)

Yıllar	Tarım	Ücret	Kar-Faiz-Rant
1980	23.87	26.66	49.47
1981	23.06	24.57	52.36
1982	21.82	24.60	53.57
1983	20.52	23.31	56.16
1984	20.44	18.97	60.60
1985	19.85	18.16	61.99
1986	19.58	17.63	62.79
1987	19.07	18.12	62.81
1988	18.52	17.40	64.08
1989	17.61	20.53	61.86
1990	18.93	21.66	59.41
1991	16.89	23.62	59.48

Kaynak: Özmucur, 1995:192

Emek sermaye arasındaki bölüşüm ilişkisi toplam faktör gelirlerinin gelişiminden de izlenebilir. Tablo 27'de, 1980-1991 döneminde toplam faktör gelirlerinin dağılımını göstermektedir. Tablonun incelenmesinden de anlaşılacağı gibi, 1980-1988/89 döneminde, tarım ve ücret geliri elde eden kesimlerin payları önemli oranda azalırken, bir bütün olarak sermaye gelirlerinin sürekli arttığı görülmektedir. Dönem başında tarımın toplam faktör gelirleri içindeki payı %23,87 iken; bu oran 1983'te 20,52'ye, 1986'da 19,58'e ve 1989'da ise %17,61'e kadar gerilemiştir. Benzer bir gelişme ücret payında da gözlenmektedir. Ücretlerin toplam faktör gelirleri içindeki payı 1980 yılında %26,66 düzeyindeyken, bu pay 1983'te %23,31'e, 1986'da %17,63'e ve 1988'de ise % 17,40'a düşmüştür. Buna karşın, kar, faiz ve rant gelirinden oluşan sermaye gelirlerinin toplam faktör payları içindeki oranı 1980'de %49, 47 iken, 1983'te 56,16'ya, 1986'da %62,79'a ve 1988'de ise %64,08'e kadar yükselmiştir. Tarım kesiminin toplam faktör gelirleri içindeki payı 1980 yılına göre, 1989 yılında %26,5, yine aynı yıla göre ücretler ise 1988 yılında %34,7

azalırken, sermaye gelirlerinin payı %25 artış göstermiştir. Bu veriler, 1980-1988 döneminde hem tarım hem de ücret geliri elde edenlerin bir bütün olarak sermaye kesimlerinin karşısında görelî durumlarının önemli ölçüde kötüleştiğini göstermektedir.

Bu açıklamalardan hareketle, 1980-1988 döneminde sermaye birikiminin emek sermaye ilişkisi açısından nasıl geliştiği yönünde bir değerlendirme de bulunulabilir. Bu dönem, emeğin sermaye karşısında görelî durumunda derin bir bozulmanın meydana geldiğini ve bölüşüm ilişkisinin sermaye lehine geliştiğini göstermektedir. Emek sermaye toplumsal yapısının niteliği gereği, sermaye birikimi işçi sınıfı karşısında sermayeyi güçlü bir konumda tutarak devam etmiştir. “Temel bölüşüm ilişkilerinin 1980 sonrasında çarpıcı bir biçimde sermaye lehine, emek aleyhine değiştiğini” vurgulayan Boratav (1990b:209), bu durumun nedenini “1980’li yılların askeri ve siyasi iktidarlarına egemen olan tutucu/otoriter ideolojiden kaynaklanan bilinçli gelir politikalarına” bağlamaktadır. Ayrıca, 1980 sonrasında gerek emek, gerekse Türkiye toplumu açısından önemli değişimlerin ortaya çıktığı bir dönem olduğu da vurgulanmaktadır. Boratav (1990b:224) bu durumu “ampirik bulgularımız, ana çizgileriyle, geçtiğimiz on yıl içinde genel olarak emeğin görelî ekonomik durumunun, genel olarak sermayeye karşı temelden bozulmuş olduğunu; ayrıca, Türkiye toplumunun egemen sınıfların iç dengelerinde de önemli değişikliklerin meydana geldiğini gösteriyor” diyerek açıklamaktadır. Başka bir deyişle, bu dönem sermaye kesimlerinin emek karşısından görelî güçlerini arttırdığını ve sermaye birikiminin bu çevreler açısından istikrarlı bir biçimde sürdürüldüğünü göstermektedir.

5.2.2.1 Emek Hareketinin Yükselmesi

Sermaye birikimini çevreleyen emek sermaye toplumsal yapısı açısından 1987-1991 dönemi, farklı bir evreyi nitelendirmektedir. Bu dönemin özelliği, emek sermaye toplumsal yapısının aşınması, emek ve sermaye arasındaki güç dengelerinin önemli ölçüde değişmesidir. 1980-2001 dönemi

bir bütün olarak dikkate alındığında, 1987-1991 döneminin emek mücadelesi açısından farklı bir nitelikte olduğu söylenebilir. Bu döneme özgünlüğünü veren en temel unsur, 1980 sonrasında emek mücadelesinin grevlerle birlikte yükselmesidir. Ancak burada hatırlatılması gereken nokta grev eylemlerindeki artışın emek sermaye ilişkisine aynı hızla yansımamıştır. Aşağıda açıklandığı gibi, grev eylemlerindeki artışlar bölüşüm ilişkisine, dolayısıyla ücretlere gecikmeli olarak yansımaktadır. Grevlerin ücretlerin artmasına yönelik etkisi 1989 yılından itibaren ortaya çıkacaktır.

1984-1986 yılları arasında toplam 46 grev gözlenirken, 1987 yılında grev sayısı 307'ye sıçramış, bu grevlerin 303'ü özel kesimde, 4 ise kamu kesiminde gerçekleşmiştir. Grev sayısındaki artış 1988 ve 1989 yıllarında da devam etmesine karşın, 1990 ve 1991'de yeni bir sıçrama gerçekleştirmiş, toplam grev sayısı 1990'da 458'e, 1991'de ise 398'e ulaşmıştır. Bu beş yıllık zaman diliminde toplam 1490 grev gözlenirken, bunların 62'si (%4,2) kamu kesiminde, 1428'i (%95,8) ise özel kesimde gerçekleştirilmiştir. Özel kesimde grev sayısının fazla olmasına karşılık, greve katılan işçiler açısından bu durum değişmektedir. Öyle ki, bu grevlere katılan toplam 430.500 işçinin 170.637'si (%39,6) kamu 258.427'si (%60,4) özel kesim işçilerinde oluşmaktadır. Bu durum kamu kesiminde az sayıda grev gerçekleştirilmesine karşılık, grevlere katılımın daha yüksek olduğunu göstermektedir. Grevde kaybedilen gün sayılarına bakıldığında grevlerde kaybedilen toplam 14.507.764 işgününün 5.312.577'si (%36) kamu kesiminde, 9.284.472'si (%64) ise özel kesimdedir. Bu gelişmeler karşısında sermaye hem 1989 yılındaki "Bahar Eylemleri"nin toplumda yarattığı işçilere yönelik olumlu tepki, hem de 1989 seçimlerinin sonucu nedeniyle, oldukça düşük düzeyde seyreden ücretlerin arttırılması amacını taşıyan bu grevlere daha fazla direnmemiş, kısa sürede anlaşma yolunu seçmiştir. 1987-1991 yılları arasındaki grevlerle ilgili olarak vurgulanması gereken nokta, 1984-2000 döneminde gerçekleştirilen grevlerin %73'ü bu dönemde gerçekleştirilmiş olmasıdır.

1987-1991 dönemi, 1980-2001 yılları arasında grev eylemlerinin en yoğun görüldüğü bir zaman dilimidir. 1987 sonrasındaki grev dalgasının gerisindeki nedenlere bakıldığında, 1987 genel seçimleri, 1989 yerel seçimleri ve bu seçimlerin ortaya çıkardığı toplumsal ve siyasal atmosferin etkili olduğu gözlenmektedir. 29 Kasım 1987 genel seçimlerinden tek başına iktidar olacak bir çoğunlukla çıkan ANAP'ın, sendikalara ve işçilere yönelik politikalarına bir önceki dönemde olduğu gibi devam etmesi bu gelişmeleri başlatan temel etkindir. Öyle ki, 1987 seçimleri öncesi Türkiye'nin en büyük işçi konfederasyonu olan Türk-İş'in muhalefetine rağmen ANAP'ın seçimleri kazanması 1987 ve 1988 yıllarında işçileri ve Türk-İş'i eylemliliğe itmiştir. Bununla birlikte, 26 Mart 1989'da yapılan yerel seçimlerde iktidar partisi ANAP, önemli ölçüde oy kaybına uğramış ve seçimlerden üçüncü parti olarak çıkmıştır. Bu süreç, kamu kesiminde çalışan ve toplu iş sözleşmesi görüşmeleri süren yaklaşık 600.000 kadar işçinin 1989 Baharında eyleme geçmesine yol açmıştır. Bu eylemlerin temel özelliği ise işçilerin sendikaları aşarak eylemlere yönelmiş olmasıdır. Bu durumda, Türk-İş'e sadece eylemleri sahiplenmek kalmıştır (Çetik ve Akkaya, 1999:134).

Artan grevler, 1989'dan itibaren yaklaşan seçim ekonomisi atmosferinin de etkisiyle, sendikaların emek piyasasında güçlerini hissettirmeye başlamalarına yol açmıştır. Sendikaların ücret taleplerinin artmasında toplumsal ve siyasal ortamında etkili olduğu söylenebilir. Kamu kesiminde başlayan reel ücret artışlarını özel kesim izlemiştir. Tablo 23'te gösterildiği gibi, kamu imalat sanayinde reel ücretler 1989 yılında %27, 1990'da %21, 1991'de ise %34, özel imalat sanayinde ise aynı dönemde %20, %23 ve %13 oranında artmıştır. Bu dönemde birikimli reel ücret artışları kamu imalat sanayinde %95, özel imalat sanayinde ise %56'yı bulmuştur. Ücret artışları emek sermaye arasındaki bölüşüm ilişkisinin de değişmesine neden olmuştur. Öyle ki, ücret/katma değer oranı kamu imalat sanayinde 1989'da %17,6'dan 1990'da %21,9'a, 1991'de %28'e, özel imalat sanayinde ise %19,7'den %21,8'e ve %23,6'ya yükselmiştir. Bu gelişmenin karlara nasıl yansıdığına bakıldığında, kamu imalat sanayinde mark-up oranlarının 1989'da 61'den

1991'de 54,2'ye düştüğü görülmektedir. Özel imalat sanayi mark-up oranları ise 1989'da 36,3'den 1991'de 41,9'a yükselmiştir. Kamu kesiminde reel ücret artışları karlılığın azalmasına yol açarken, özel kesim karlılığını arttırmayı başarmıştır. Sendikaların 1989-1991 döneminde ücret artışlarını özel imalat sanayi tarafından kabul edilebilir olmasının gerisinde dört faktörün olduğu söylenebilir. Bu faktörlerden ilki, kamu harcamalarındaki artışın iç talepte genel bir artışa yol açacağıının öngörülmesidir. İkincisi ise sermaye hareketlerinin 1989 yılında serbestleştirilmesiyle, TL'nin değer kazanmasının emek dışındaki girdi maliyetlerini azaltması ve ücretlerin karları azaltmadan arttırılabilmesidir. Başka bir deyişle, TL'nin değerlenmesi süreci ithal girdi maliyetlerinin düşmesi ve hükümetin vergilendirme ve fiyatlama politikalarının da emek dışı girdi maliyetlerini düşürecek şekilde ayarlanması sayesinde, ücret artışlarının emek dışı girdi maliyetlerindeki azalmayla dengelenmesi mümkün olmuş, böylece karlılıkta bir azalmaya yol açmadan reel ücretlerin artması olanaklı hale gelmiştir. Üçüncüsü ekonomideki aksak piyasa yapılarının varlığı ve sanayi ürünlerinde mark up fiyatlamanın mümkün olmasıdır. Sonuncusu emek değişiminin/dökülmesinin (labor-shedding) 1990'lar süresince emek piyasasının uyumunun temel özelliklerinden biri haline gelen marjinal emek istihdamının yoğunlaşması ve geniş çaplı işten çıkarmaların yaşanmasıdır (Ansal vd., 2000:7; Onaran, 2002:771; Boratav vd., 2000:6). Sonuç olarak, 1989-1991 dönemi emek sermaye arasındaki güç dengelerinin geçici de olsa emek lehine geliştiğini göstermektedir. Bu gelişme, temel olarak emeğin örgütlü mücadelesinin yükselmesi ve ülkedeki seçim ve toplumsal atmosferin uygun olmasından kaynaklanmaktadır.

5.2.2.2 Emek Sermaye Güç Dengesinin Değişmesi

1990'ların başında emeğin toplumsal muhalefetine yükselmesi ve reel ücretlerin artmasıyla gelişen süreç 1990'ların ortalarından itibaren değişmeye başlamıştır. Bu süreç, özellikle kamu kesiminde özelleştirme çabalarına bağlı olarak sendikasılaştırma politikalarının uygulanması, kayıt dışı sektörün genişlemesi ve emeğin örgütlü mücadelesindeki gerilemelerle devam

etmiştir. Bu dönemin bir özelliği de, ücretin bir tüketim ve gelir unsuru yerine, bir maliyet unsuru olarak kabul edilmesi ve enflasyonu düşürmenin önemli araçlarından biri kabul edilerek ücretlerin bastırılmak istenmesidir. 1990'ların ortalarından itibaren gerek sendikal mücadele, gerek ücretlerin seyri ve gerekse toplumsal atmosferin niteliği, emek sermaye arasındaki ilişkinin emek aleyhine gelişmesine yol açtığı söylenebilir.

Emek sermaye arasındaki güç dengesinin gelişimi ilk olarak sendikalaşma oranlarından izlenebilir. 1986-1990 yılları arasında gerileyen sendikalaşma oranları (%46,9'dan %38,9'a), 1991-1993 arasında küçük bir artış gösterdikten sonra (%41,1 ve %40,9) tekrar azalma eğilimine girmiştir. Emek hareketinde her başarılı grev ve kazanımlarından sonra sendikalaşma artış yaşanırken, 1989-91 döneminde Türkiye'de gerçekleştirilen grevler sonucunda reel ücretlerin artışı sendikalaşma oranına etkisi beklenilenin aksine sınırlı düzeyde kalmıştır. Kuşkusuz bu durumun gerçekleşmesinde işverenlerin tutumu, sendikasızlaştırma çabaları önemli rol oynamaktadır. 1994 yılında %36,9 olan sendikalaşma oranı, 1996'da %28,1'e, 1998'de %27,9'a ve 2000'de %23,1'e kadar düşmüştür. Bu durum, aynı zamanda toplam SSK'lı işçi sayısının artmasına karşılık, TİS kapsamındaki işçi sayısında bir azalmanın olduğu anlamına gelmektedir. Benzer bir eğilim, 1992 sonrasındaki grev sayılarında da gözlenmektedir. 1992-2001 yılları arasında, 1995 yılı dışarıda bırakıldığında grev sayısı bir önceki döneme kıyasla önemli oranda azalmıştır. Öyle ki, 1987-1991 arasında 1490 grev görülürken, 1992-2000 döneminde bu sayı 508'e gerilemiştir. Bu grevlerin 177'si (%34,8) kamu kesiminde 331 (%65,2) ise özel kesimde gerçekleştirilmiştir. 1995 yılı dışarıda bırakıldığında ise bu sayı 388'e düşmektedir. 1995 yılındaki grevlerin önemi, ekonominin 1994 yılındaki daralması ve 5 Nisan istikrar önlemlerine karşı işçilerin tepkisinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte bir diğer önemli etkenin de hükümetin bilinçli olarak sendikaların grev fonlarını ve mali gücünü zayıflatmak, kamu kesimindeki işçilere ücret ödemelerinden kurtulmak için grevlerin uzamasını tercih etme isteğinin etkili olduğu söylenebilir.

1992-2001 dönemi, hem grevlere katılan işçi sayısı hem de grevde kaybedilen gün sayısı açısından değerlendirildiğinde, bir önceki grev dalgasına göre önemli oranda gerilemelerin yaşandığı görülmektedir. Bir önceki dönemde olduğu gibi, greve katılan işçilerin büyük bir bölümü kamu kesimi işçilerinden oluşmaktadır. Bu dönemde grevlere katılan toplam 319.702 işçinin 263.763'ü (%82,5) kamu kesiminde, 55.939'u (%17,5) ise özel kesimdedir. Bir önceki dönemin aksine, grevde kaybedilen işgünü kamu kesiminde daha fazladır. Grevde kaybedilen 8.146.322 günün 5.451.824'ü (%66,9) kamu kesiminde, 2.694.498'i (%33,1) ise özel kesimde gerçekleşmiştir. Grevlerde kaybedilen işgünü açısından vurgulanması gereken bir nokta grevlerde kayıp işgünü sayısının Türkiye'de diğer ülkelerle karşılaştırıldığında yüksek olmasıdır. Bunun temel nedeni, diğer ülkelerdeki grevlere göre Türkiye'deki grevlerin oldukça uzun sürmesidir.

Tablo 28: İmalat Sanayinde Ücretlerin Seyri (1991=100)

Yıllar	Toplam	Kamu	Özel
1991	100	100	100
1992	98,5	99,1	98,2
1993	99,7	95,0	102,3
1994	76,6	78,3	75,6
1995	73,6	55,6	83,4
1996	76,1	46,7	92,0
1997	86,5	50,7	105,9
1998	90,4	48,3	113,3
1999	90,4	52,5	111,0
2000	91,8	54,8	111,9
2001	77,8	45,4	95,4

Kaynak: DİE (2003) verilerinden hareketle hesaplanmıştır. Ücretler TÜFE ile deflate edilmiştir.

1994 yılında Türkiye ekonomisinde yaşanan daralma, ücretler de bir önceki dönemin kazanımlarının tersine döndüğü bir zaman dilimini göstermektedir. Başka bir deyişle, 1994 yılı ücretlerin seyri açısından bir dönüm noktası niteliğindedir. 1989 sonrası dönemdeki reel ücret kazanımlarının 1994 yılında uygulanan 5 Nisan istikrar paketinin ardından tümüyle kaybedildiği, ekonomideki daralmanın yükünü çalışanların çektiği gözlenmektedir. Bu durum sendikal kazanımların emeğin siyasi örgütlülüğü

ile desteklenmediği sürece aynı hızla geri alınabilir olduğunu göstermektedir. İmalat sanayi reel ücret artışları 1994 yılında kamuda %18, özel de %26 oranında gerilemiştir. 1995 yılında ise kamu imalat sanayinde reel ücret artışlarının azalma eğilimi devam ederken (%29), özel de küçük bir artış (%10) gözlenmektedir. 1991-2001 döneminde reel ücretlerin seyri incelendiğinde, ücretlerdeki gerilemenin boyutları daha iyi anlaşılmaktadır. Tablo 28, 1991 yılına göre oluşturulan reel ücret endeksini göstermektedir. Buna göre, 1991 yılında 100 olan reel ücret endeksi kamu imalat sanayinde 78,3'e, özel imalat sanayinde ise 75,6'ya, 1995 yılında ise sırasıyla 55,6 ve 83,4'e gerilemiştir. Tablodan da görülebileceği gibi, dönemin tamamında kamu imalat sanayi ücretlerindeki gerileme artarak devam etmiş, reel ücret endeksi 1991 yılındaki düzeyinin yarısına kadar düşmüştür. Özel imalat sanayinde ise reel ücretler, ancak 1997 yılında 1991 yılında düzeyine ulaşabilmiştir.

Emek sermaye arsındaki bölüşüm ilişkinin emek aleyhine geliştiğini gösteren bir diğer veri ise ücret/katma değer oranıdır. Emek mücadelesinin yükseldiği 1989-1991 dönemin izleyen süreçte ücret/katma değer oranı gerilemeye başlamıştır. 1991 yılında kamu imalat sanayinde %28'e kadar yükselen ücret/katma değer oranı, 1993'te %27,1'e, 1995'te %16,7'ye ve 1997'de ise %15,2'ye kadar düşmüştür. Benzer bir durum özel imalat sanayinde de gözlenmektedir. Özel imalat sanayinde 1991'de %23,6'ya kadar yükselen ücretin katma değer içindeki payı 1993'te %18,5'e, 1995'te %14,9'a ve 1997'de %17,3'e kadar gerilemiştir. 1998-2000 yılları arasında ücret/katma değer oranının hem kamuda hem de özel kesimde arttığı gözlenmektedir. Aynı dönemde özel kesimde %20,3'den ancak %21,6'ya yükselabilen bu oran, kamu kesiminde %15,4'ten %25'e kadar çıkabilmiştir. Fakat bu eğilim 2001 yılında hızla tersine dönmüş, kamu kesiminde %15,5'e, özel kesimde ise %17,3'e gerilemiştir. Görülebileceği gibi, ücretin katma değer içindeki payında yaşanan artışlar hızla geri alınmıştır.

Türkiye ekonomisinin 1994 yılında daralması ve reel ücretlerin gerilemesine karşılık imalat sanayi karların korunduğu gözlenmektedir. 1991 yılında kamu imalat sanayi mark-up oranı %54,2 iken, bu oran 1993'te 57,6'ya, 1995'te 68,9'a ve 1998'de ise 76,8'e kadar yükselmiştir. Özel imalat sanayiye bakıldığında, daha küçük artışların olduğu gözlenmektedir. 1991 yılında 41,9 olan özel imalat mark-up oranı 1994'te 53,1'e yükselmiş, 1996'da 42,6, 1998'de ise 40,1 olarak gerçekleşmiştir. Kamu kesiminde mark-up oranları 2000 yılı dışarıda tutulursa yüksek seviyelerini koruduğu söylenebilir. Özel de ise mark-up oranları 1999 yılında artmış, 2000 yılında küçük bir gerileme yaşanmıştır. Ancak bu durumun 2001 yılında düzelme eğilimine girdiği gözlenmektedir. Bu gelişmelerinde gösterdiği gibi, emek sermaye arasındaki güç dengesinin tekrar ve radikal bir biçimde emek aleyhine değiştiği söylenebilir.

5.2.2.3 Emek Piyasasının Yeniden Düzenlenmesi

Emek sermaye toplumsal yapısı açısından vurgulanması gereken bir nokta 1990'ların sonu ile 2000'lerin başında çalışma yaşamına yönelik düzenlemelerin gündeme gelmesidir. Bu düzenlemelerdeki genel amacın örgütlü emeğin ve çalışma yaşamının yeniden ancak emek aleyhine düzenlemesi olarak değerlendirilebilir. Bu alandaki ilk düzenleme, Türkiye'de uzun yıllar sözü edilmesine karşın bir türlü hayata geçirilmeyen işsizlik sigortasıdır. İşsizlik sigortasına yönelik yasal düzenleme 8 Eylül 1999 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanana 4447 sayılı yasa ile yapılmıştır. Ancak yasa 1 Haziran 2000 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu yasal düzenlemenin "işsizlik sigortası" sıfatını hale edip etmediği ise tartışmalı bir konudur.

Bu düzenleme konusunda vurgulanması gereken nokta işsizlik ödeneğinin boyutu, düzenlemenin kapsamı ve yararlanma koşulları gibi unsurların bu yasa tartışmalı bir niteliğe sokmasıdır. Düzenlemeye göre gerekli koşullara sahip bir işçi işsiz kaldığında en çok 300 günlük ödenek

alabilecektir. Başka bir deyişle, en çok bir yıl ödenek alabilecektir. Dikkat edilebileceği gibi, bu ödeneğin miktarı oldukça düşüktür. Örneğin asgari ücret alırken işsiz kalan bir işçi bu ücretin yarısı kadar işsizlik ödeneği alabilecektir (2003 yılı itibarıyla asgari ücret 182 milyon TL olduğu düşünüldüğünde işsiz kalınması halinde alınacak miktar 91 milyon TL olmaktadır). Yasa hiç çalışmamış olanları kapsam dışında tuttuğu gibi, çalışanların tamamını da kapsamamaktadır. Örneğin, memurlar, sözleşmeli personel, tarım işlerinde ve ev hizmetlerinde çalışanlar da kapsam dışında bırakılmıştır. Kapsama ilişkin sınırlama sadece bunlarla sınırlı değildir. Bir de yasanın kapsamına girmekle birlikte, işsizlik sigortasından yararlanamayanlar bulunmaktadır. Prim esasına göre bir düzenlemeyi benimseyen yasa, işsizlik ödeneğine hak kazanmak için belli koşullar koymuştur. Bu koşulları içeren düzenlemeye göre “hizmet akitlerinin sona ermesinden önceki son üç yıl içinde en az 600 gün sigortalı olarak çalışıp sigorta primi” ödeyecek, ancak bu koşulun yanı sıra “işten ayrılmadan önceki son 120 gün prim ödeyerek sürekli çalışmış” olunması gerekmektedir. Bu açıklamalardan da anlaşılabileceği gibi, işsizlik sigortası uzun yıllar sonra uygulanmaya başlamış, ancak getirdiği düzenlemelerle oldukça kısıtlı ve dar bir kapsamda belirlenmiştir (Akkaya, 2003:34-35).

İşsizlik sigortasından yararlanacak işçilerin çok büyük bir büyük çoğunluğunun asgari ücretli olduğu, yine önemli bir kesiminin de asgari ücretin biraz üzerinde ücret aldığı göz önüne getirildiğinde, yasanın ne kadar etkisiz bir düzenleme içerdiği daha iyi anlaşılacaktır. Bu durum devletin çalışma yaşamını işçilerin çıkarlarından çok sermayenin beklentileri ve isteklerine göre düzenlediğini gösterir niteliktedir.

Bu dönemde, emek sermaye toplumsal yapısı açısından dikkat çeken bir diğer gelişme ise çalışma yasalarının uluslararası normlara ve piyasa ihtiyaçlarına uyumlaştırılması için bazı girişimlerin ve düzenlemelerin yapılmasıdır. Bu amaçla hazırlanan bir protokol ile işçi, işveren ve hükümetin eşit sayıda önerdiği bilim insanlarından oluşan 9 kişilik “Bilim Kurulu”

oluşturulmuştur. Bu protokolde, Kurul'un oy birliği ile alacağı kararlara tarafların itiraz edemeyeceği kararlaştırılmıştır. Bilim Kurulu, öncelikle İş Güvencesi ve Kıdem Tazminatı Fonu Yasa Tasarılarını hazırlamış ve Mayıs 2001 tarihinde Bakanlığı sunmuştur. İş Güvencesi Tasarısı, özellikle sermaye kesiminin emek piyasasına katılık getireceği yönündeki itirazları nedeniyle ancak, Ağustos 2002 tarihinde yasalaşmıştır. Yine aynı baskılar nedeniyle söz konusu yasanın yeni bir iş yasası hazırlanmasına süre tanıyacak şekilde Mart 2003'te yürürlüğe girmesi kararlaştırılmıştır (Müftüoğlu, 2003:38).

Gerek İş Kanunu ön tasarısı gerekse iş güvencesi ve kıdem tazminatı fonu tasarıları üç temel gerekçe üzerine oturtulmuştur. Bunlardan birincisi, özellikle Avrupa Birliği'ne girebilme amacına yönelik olarak çalışma mevzuatını başta ILO olmak üzere uluslar arası normlara uygun hale getirilmesidir. İkincisi küreselleşmenin getirdiği rekabet koşulları içerisinde sermaye kesiminin çalışma yaşamının esnekleştirilmesi taleplerine cevap verilmesidir. Başka bir deyişle, çalışma mevzuatının piyasa gereklerine göre düzenlenmesidir. Üçüncüsü ise rekabette üstünlük sağlamak amacıyla üretim biçimlerindeki değişimler ve teknolojik gelişmelerin sonucu olarak ortaya çıkan yeni çalışma biçimlerine uygun düzenlemeler getirmektir. Çalışma yaşamındaki köklü değişiklikler öngören yasa çalışmalarının temel gerekçelerinden biri olan uluslararası normlar, büyük ölçüde uluslararası örgütler tarafından, kapitalist sistemin ihtiyaçlarına uygun bir biçimde oluşturulmaktadır. Buna rağmen, bu normlar içinde sermaye dışı kesimler için de olumlu sayılabilecek düzenlemelerin söz konusu olduğu durumlarda Türkiye, bu normları sadece bir şekil koşulu olarak değerlendirmekte ve bu normların uygulanma alanını minimum düzeyde tutmaktadır (Müftüoğlu, 2003:39).

1980-2001 dönemi bir bütün olarak değerlendirildiğinde emek sermaye toplumsal yapısının birikiminin istikrarlı bir biçimde sürdürülme işlevini büyük ölçüde yerine getirdiği söylenebilir. Bu dönem, sermaye birikiminin bir önceki evresi olan 1960-1980 döneminden farklı bir nitelik

göstermektedir. 1980-2001 döneminde emek sermaye ilişkisi emeğin sermaye karşısındaki konumu, kısa bir dönem dışında sermayenin güç dengesini kendi lehine sürdürmesi biçiminde gelişmiştir.

5.2.3 Düzen ve İstikrar: Otoriter Siyasal Sistem

1980 sonrasında sermaye birikiminin gelişimi açısından incelenecek son toplumsal yapı, siyasal ve toplumsal alana odaklanmaktadır. Yukarıda açıklandığı gibi, sermaye birikimi açısından toplumsal ve siyasal istikrarı ifade eden bu yapı “düzen ve istikrar: otoriter siyasal sistem” biçiminde tanımlanmaktadır. Bu yapı, temelde ülkenin toplumsal ve siyasal istikrarını ve bunun sermaye birikim süreciyle ilişkisini göstermektedir. Dördüncü bölümde ayrıntılı bir biçimde ele alındığı gibi, 1970’lerin ikinci yarısından itibaren sermaye birikiminin gerektirdiği toplumsal ve siyasal istikrarın giderek aşınması, birikimin sürdürülemez bir hal almasına yol açmıştır. 12 Eylül 1980 askeri darbesi ve 1980 Anayasası ile gerek sermaye birikiminin gerekse Türkiye’nin düzen ve istikrar ihtiyacı baskıcı bir şekilde karşılanmıştır. Başka bir deyişle, bu “düzen” ve “istikrar” ihtiyacı, 12 Eylül askeri darbesi ve 1982 Anayasası ile giderilmiş, böylelikle birikim için gerekli olan toplumsal yapı oluşturulmuştur.

Türkiye’nin “düzen” ve “istikrar”a kavuşturulması ise emeğin siyasal örgütlenmesinin engellenmesi, parlamenter sistemin kısıtlanarak yeniden ve daha dar bir çerçevede şekillendirilmesi ve toplumun siyaset dışına çıkarılması biçiminde hayata geçirilmiştir. Böylece 1980 öncesinde hükümetin ve sermayenin sokakta ve işyerinde kaybettiği kontrol ve düzen sağlanmıştır. Düzen ve istikrarın sağlanması ise 1980 sonrasında sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde sürmesinde önemli bir rol oynamıştır.

1980-2001 döneminde sermaye birikimini çevreleyen düzen ve istikrar toplumsal yapısının ve bu yapının birikimle ilişkisi üzerinde durulması gereken noktalardan ilki, 1990’ların başına kadar süren tek parti iktidarındır.

Bu dönem, bir yandan toplumsal kesimlerin siyaset sahnesinden dışlanmasını, diğer yandan da siyasi yasaklar nedeniyle sermaye birikimi için uygun bir siyasal ve toplumsal ortamın yaratılmasını sağlamıştır. ANAP hükümetleri altında geçen bu tek parti döneminin özelliği, sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde sürmesine yönelik gereklerinin kolayca yerine getirilebilmiş olmasıdır. 1990'larla birlikte bu yapı değişmiş, bir yandan toplumsal muhalefet yükselmiş, öte yandan da tek parti hükümetlerinin yerini koalisyon hükümetleri almıştır. Bu dönemde genel olarak, sermaye birikimi açısından bir önceki döneme kıyasla siyasal istikrarsızlığın arttığı gözlenmektedir. Sermaye birikimi için düzen ve istikrar işlevi gören toplumsal yapının 1999-2001 yılları arasında birikimi destekleme işlevini yitirdiği gözlenmektedir.

5.2.3.1 ANAP Dönemi: Yeni Sağın Türkiye'de Yerleşmesi

12 Eylül askeri darbesinden sonra Türkiye, Kasım 1983 seçimlerinin ardından parlamenter siyasete dönebilmiştir. Milli Güvenlik Konseyi denetimi sonrasında seçimlere Anavatan Partisi, Milliyetçi Demokrasi Partisi ve Halkçı Parti katılmış, seçimi oyların %45'ini alan ANAP kazanmıştır. Oyların %45'ini almasına karşılık, ANAP parlamentoda 211 sandalyeye sahip olmuş ve çoğunluğu elde edebilmiştir. Bu seçimlerin en önemli sonucu 1970'ten beri ilk defa "hasretle beklenen" tek parti iktidarının gerçekleşmesidir. Bunun yanında, seçim sonuçları ile ilginin birkaç noktanın vurgulanması gerekir. İlk olarak, bu seçimler iki temel parti olan SODEP ve Doğru Yol Partisi'nin MGK tarafından seçime sokulmamasıdır. İkinci olarak, seçim siyasal yapının askeri darbe sonucunda değiştirilmiş bir ortamda yapılmasına karşın, Türkiye'nin sosyal demokrat sol ile parçalanmış sağ arasındaki kutuplaşma gerçeğini değiştirmemesidir. Buna karşın, sermaye birikimi için gerekli düzen ve istikrarın sağlandığı söylenebilir. Son olarak bu seçimlerin çok partili siyasetin tam anlamıyla geri geldiği anlamına gelmemelidir. Çünkü sıkıyönetim Nisan 1984'e kadar uzatılmıştır (Ahmad, 1984:10-11).

Seçimlerden sonra iktidara gelen ANAP'ın aslında parçalanmış partilerin hiçbirinin devamı olmamasının yanı sıra tüm bu partilerdeki iyi unsur ve fikirleri bir araya getirilmiş bir parti izlenimini vermektedir. Aslında ANAP muhafazakar, demokratik olmayan, serbest piyasa ve küresel değere bağlı bir parti görünümündedir. Partinin liderliğini ve politikalarını sorgulayan liberaller ise partiden ayrılmak zorunda bırakılmışlardır (Ahmad, 2006, 193). Bu parti açısından daha da önemlisi, parti içinde Özal'ın fikirleridir. Özal'ın felsefesi şu sözlerle özetlenebilir: “önce ekonomi, sonra demokrasi.” Öyle ki, askeri hükümetten devralınan antidemokratik yasaların değıştirilmesi için hiçbir girişimde bulunulmamış, sendikalar yasası, yüksek öğretim yasası, seçim ve siyasal partiler yasası, basın yasası, ceza yasası ve Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu'nun yönetimiyle ilgili yasalar da değıştirilmemiştir (Ahmad, 1995:289).

Bu nedenle, Özal'ın gerçek misyonunun “toplumsal bir bütünleşme” sağlayarak, Türkiye kapitalizminin yeni bir aşamaya taşıyacak “spesifik bir strateji ile yeni ideolojik sistemi yaratarak hegemonyayı sağlamak olduğu” söylenebilir (Kaya, 2009:238). Özal yönetimindeki ANAP döneminde, “Dört eğiliminin birleştirilmesi”, “Başka Alternatif Yok”, “Ortadirek”, “Köşeyi dönüyoruz” gibi sloganlarla oluşan retorik, (“çağdaş”) kapitalizmin klişesi “mülkiyetin tabana yayılması” gibi vaatlerle birleştirilerek, neoliberalizmin “liberalleşme”, “deregölasyon”, “esnekleştirme”, “örgütsüzleştirme” gibi temel politikaları, hükümet erki kullanarak uygulanmıştır. Bu yaklaşım çerçevesinde, asıl olarak, 12 Eylül Anayasası'nın getirdiği düzenlemelerin disiplin altına tuttuğu çalışma yaşamı ile emek-sermaye ilişkilerinin sermaye birikimi için uygun bir ortamı yarattığı vurgulanabilir. Güçlü bir “sosyal refah devleti” geleneği bulunmayan Türkiye’de tüm bu dönem boyunca depolitizasyon ve örgütsüzleştirmeler ile emekçilerin direnme ve dayanışma potansiyelleri asgariye indirgenerek sermaye birikimin sürdürölmesi için uygun koşulları sağlamıştır (Kaya, 2009:239).

ANAP döneminin sermaye birikimi açısından önemi bu dönemde özellikle ihracatı teşvik etmek amacıyla sermaye kesimlerine önemli ölçüde destek sağlanmasıdır. Hükümet, ihracatçıları sanayiciler karşısında özellikle vergi muafiyeti ve ucuz kredilerle daha fazla desteklemiştir. Sanayiciler büyük ölçüde yurtiçi piyasalara güvenmesine karşılık, yeni koşullara da ayak uydurmak zorunda kaldıkları gözlenmektedir. Bu durum, yurtdışında piyasa bulan sermaye kesimlerinin ihracat teşviklerinden yararlanmasına ve dolayısıyla güçlenmesine yol açmıştır. Bu gelişmenin kamuoyuna da yansıyan, olumsuz bir yönü ise, sermaye çevrelerinin hükümetten teşvik prim almak için yaptıkları “hayali ihracat”ın ortaya çıkmasına yol açmasıdır.

Sermaye kesimleri ile ANAP iktidarına genel olarak bakıldığında, uygulanan politikaların sermaye içinde çatışmaların ortaya çıktığı görülmektedir. Burada vurgulanması gereken nokta, Türkiye büyük sermayesinin örgütü olan TÜSİAD’ın demokrasiye döndükten sonra Özal hükümetini tam anlamıyla desteklemiş olmasıdır. Ancak, hükümetin liberalleşme çabaları TÜSİAD’ın eleştirilerine de konu olmuştur. Daha sonra ise ithalat rejiminin TÜSİAD’ın talepleri doğrultusunda değiştirildiği gözlenmektedir. Vurgulanması gereken bir diğer nokta da 1987’den itibaren iktidara yakınlığına göre sermaye kesimleri arasındaki çekişmelerin artmasıdır. Özellikle, bu dönemde, siyasi iktidarla yakınlık derecesinin yarattığı imkanları paylaşma yarışında yenik düşen sermaye grupları (Yaşar, Anadolu, Endüstri Holding, Narin, Ercan vb.) ile ayrıcalıklı konumları sayesinde yükselmeye devam eden sermaye grupları (ENKA, ESKA, Toprak, STFA, Koçtuğ vb.) arasındaki çelişkilerin burjuvazinin saflarında derin bölünmeler yarattığı gözlenmektedir (Boratav, 1989a:149).

Toplumsal ve siyasal istikrar açısından dikkat çeken bir gelişme de 1980’lerin ortalarından itibaren toplumun görece düşük bir gelire sahip kentli gruplarına yönelik farklı uygulamaların gündeme gelmesidir. Aslında bu düzenlemelerin ücretlerin baskı altına alınmasının yarattığı etkilerin görece düşük gelirli kesimlerin değişik mekanizmalarla kontrol altında tutulmasını da

hizmet ettiği söylenebilir. Boratav'ın farklı (ve “yoz”) bir popülizm olarak adlandırdığı bu durumun, özellikle, kent ve gecekondu hayatında önemli değişiklikler yarattığı gözlenmektedir. Ücretlerin aşınması devam ederken gecekondu tapu tahsis belgeleri dağıtılması; artan belediye hizmetleri götürülmesi; imar yasaklarının gevşetilmesi ve bütün bunların kentli emekçilerin bir bölümünün olağanüstü kentsel rantlara sahip olması için uygun bir ortam yaratmıştır. Bilinçli bir politika yönelişini yansıtan bu dönüşümlerin, temelde ücretin aile refahının ana belirleyicisi olmaktan çıkabildiğini ve reel ücret hareketlerindeki gelişimin böylelikle telafi edilebildiğini göstermesi açısından önemlidir (Boratav, 1990b:225).

5.2.3.2 Düzen ve İstikrarın Aşınması

Sermaye birikimini etkileyen toplumsal ve siyasal ortam açısından vurgulanması gereken bir diğer nokta Türkiye’de 12 Eylül askeri darbesinin yarattığı siyasal atmosferin 1987 yılından sonra değişmeye başlamasıdır. Türkiye’de demokrasiye geçiş 1987’nin son aylarına denk gelmektedir. Eylül 1987’de yapılan referandumla, 1980 öncesi siyasilerin on yıllık siyasi yasaklar kaldırılmıştır. Askeri rejimin yasakladığı partiler ve liderlerinin 1987 yılında siyaset yapma yasağının kaldırılarak hızla siyaset sahnesine geri dönmesi ve sendikal faaliyetlere yönelik yasakların esnemesi açısından siyasal sistemin açılmasını ifade etmektedir. Ancak, bu durum yine de Türkiye’nin kısıtlı demokrasisinin varlığını gösterir niteliktedir. Bu gelişmeler ANAP’ın konumunu yitirmekte olduğunun ilk önemli işareti olarak kabul edilebilir. Kendisine olan desteğin daha da düşmesini önlemek isteyen Özal, hemen erken seçim kararı almıştır. 29 Kasım 1987 genel seçimlerinde %36,31 oranında oy almasına karşın, seçimlerden birinci parti olarak çıkmayı başarmıştır. ANAP çok ciddi oy kaybına uğramasına rağmen seçim sisteminin antidemokratik özellikleri nedeniyle Parlamento’da yüksek bir temsil oranı (%64,89) ve rahat bir çoğunluk elde etmiştir. ANAP’ın oy kaybına rağmen parlamentoda önemli bir çoğunluk elde etmesinin gerisinde, karmaşık olan seçim yasasının 1983 ile 1987 arasında dört kez

değiştirilmesinin etkisinin olduğu söylenebilir. Öyle ki, bu değişikliklerle oyları %10 barajını aşamayan ve bu nedenle Meclis'te temsil edilemeyen küçük partiler karşısında, iktidardaki partinin milletvekili sayısını daha da arttırılmasının yolu açılmıştır.

ANAP iktidarı süresince görece istikrarlı bir biçimde işleyen siyasal ve toplumsal yapının, 1989-1991 döneminde istikrarsızlaşma eğilimi göstermeye başladığı gözlenmektedir. Bu durumun gerisindeki temel gelişmeler ise siyasal arenaya eski siyasi figürlerin girmesi, sermaye içindeki çekişmeler ve toplumsal muhalefetin kısmen yükselmesi olarak tanımlanabilir. 1980'lerin sonunda ve 1990'ların başında önemli bir siyasal gelişme de Demirel liderliğinde Doğru Yol Partisi (DYP) kurulmasıdır. Bu durum, aynı zamanda, ihracata yönelik büyüme stratejisini sürdürme çabalarının altında yatan geriliminde bir yansıması olduğu gözlenmektedir. DYP'nin 1990'ların başında temel bir siyasal güç olarak ortaya çıkması bu durumu doğrular niteliktedir. Öyle ki, bu parti Ekim 1991 genel seçimleri sonrasında kurulan koalisyon hükümetinin büyük ortağı konumuna gelmiştir. DYP'nin ortaya çıkışı Özal'ın ANAP'ına da bir alternatif niteliğindedir. DYP ihracata yönelik büyüme stratejisinden olumsuz etkilenenlerden oluşan bir çıkar koalisyonu olarak tanımlanabilir. Bununla birlikte, partinin yurtiçi piyasaya üretim yapan büyük sanayi grupları da dahil tarım kesimi, merkez sol sosyal demokrat partilerinin hareketlendiremediği ücret ve maaşlı kesimi de kapsadığı gözlenmektedir (Öniş, 1995:123).

Bu dönemde toplumsal ve siyasal istikrar açısından üzerinde durulması gereken bir diğer nokta, baskı altında tutulan örgütlü emeğin muhalefetinin yükselmesidir. Özellikle, 1987-1991 dönemi 1980 sonrasındaki yaklaşık 20 yıllık sürede grev eylemlerinin en yoğun görüldüğü bir zaman dilimini ifade etmektedir. 12 Eylül sonrasında örgütlü emeğin büyük ölçüde kısıtlandığı ve ANAP iktidarı süresince bu durumun devam etmesi işçileri siyasal ve ekonomik taleplerini gündeme getirmeye zorlamıştır. 12 Eylül'den bu yana baskı altında tutulan işçi sınıfı ve sindirilmiş sendikalar da aynı

zaman dilimi içinde belirli bir hareketlilik kazanarak SEKA, Demirçelik ve Zonguldak grevleri gibi kitlesel boyutlu eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Bu gelişmeler beraberinde ücret artışlarını gündeme getirmiştir. 1989 yılındaki ücret turu büyük ölçüde sendikaların önceki dönemdeki kayıplarını telafi etmeyi savunma bağlamında gerçekleşirken, 1992 ücret turu ise daha saldırgan bir tavır içinde geçtiği söylenebilir. Kamu kesiminde başlayan reel ücret artışlarını özel kesim izlemiş, 1989-1991 döneminde imalat sanayinde reel ücret artışları birikimli olarak kamu da %95 özelde ise %56 olarak gerçekleşmiştir.

Toplumsal ve siyasal istikrar açısından bu dönemin dikkat bir diğer özelliği sermaye kesimlerinde ortaya çıkan değişimlerdir. Özellikle 1980'lerin son yıllarının sermayenin alt kesimleri içinde ANAP ve Özal aleyhtarı eğilimlerinin yaygın ve açık bir biçim kazandığı bir dönem olduğu gözlenmektedir. Türkiye büyük sermayesinin örgütü olan TÜSİAD açısından değerlendirildiğinde, bu kurumun 1990'lara kadar Özal'ın politikalarından hoşnutsuzluğuna rağmen her seçimde hükümeti desteklemiş olduğudur. Öyle ki, TÜSİAD, Anavatan Partisi'nin oylarının 1989 yerel seçimleri ve 1986 seçimlerinden sonra önemli ölçüde azalmasına karşılık, hükümeti desteklemeye devam ettiği söylenebilir (Gülfidan, 1993:97). Buna karşın, 1984-1987'de Özal iktidarına destek vermek için birleşen sermaye kesimlerinin 1988-89'da Özal iktidarına karşı alınacak tavırlara ilişkin olarak bölünme şartlarının ağır bastığı gözlenmektedir (Boratav, 1989a:138). Sonuç olarak, Türkiye'nin büyük sermaye kesimlerinin 1980'lerin sonuna kadar ANAP iktidarını desteklediği, bu eğilimin 1990'ların başında değişmeye başladığı vurgulanabilir.

5.2.3.3 1990'lı Yıllar: Koalisyon Hükümetleri Gölgesinde İstikrar Arayışları

1990'lar sonrası sermaye birikimin seyrini etkileyen toplumsal ve siyasal istikrara dair vurgulanması gereken temel nokta tek parti iktidarlara yerine koalisyon hükümetlerinin gündeme gelmesidir. Öyle ki, 1993

sonrasında, 2002 yılına kadar geçen on yıldan az süre içinde, beş ayrı başbakanın başkanlığında farklı kompozisyonlarla altı koalisyon hükümetinin kurulmuş olması, sermaye birikiminin devamı için gerekli olan siyasal ve toplumsal istikrarın Türkiye’de sağlanamadığını göstermektedir.

Bu gelişmenin başlangıcını oluşturan gelişme 1991 genel seçimleridir. Seçimlerden Demirel liderliğindeki DYP birinci parti, Özal’ın liderliğinden ayrıldığı ANAP ikinci parti ve Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) ise üçüncü parti olarak çıkmıştır. Bu seçim sonuçları koalisyon hükümetlerini zorunlu kılmış, 1980 öncesi büyük baskılara ve çabalara karşın bir koalisyon hükümeti oluşturmayan merkez sağ ve sol’daki iki temel partinin koalisyon hükümeti kurmalarına yol açmıştır. 1991 genel seçimlerinde DYP’nin birinci çıkması ve SHP ile koalisyon hükümetini kurması, merkez sağdaki iki partinin bir araya gelmelerinin kolay olmayacağını da göstermektedir. Bu yeni durum, beklenilenin aksine, Türkiye’nin siyasal sisteminin yapısal sorunlarını aşarak, demokratik bir dengeye gelmesini sağlamamıştır. Demirel liderinde kurulan koalisyon hükümetinin, bir önceki dönemin politikalarından ayrılmamakla birlikte, 1980’den beri baskı altında tutulan emekçi sınıflar lehine kısmi düzenlemelerde bulunduğu gözlenmektedir. Bu gelişme çok uzun soluklu ve kapsamlı olmamış, ekonominin 1994 yılında daralmasıyla birlikte, emekçi kesimlere yönelik geçici düzenlemeler tümüyle geri alınmış gözükmemektedir.

1990’lar boyunca emekçi kesimlerin büyük çoğunluğunun görece ekonomik durumunun kötüleşmesine karşın, banka ve finansal sermaye kesimlerine yönelik bilinçli bir kamu politikasının sürdürüldüğü söylenebilir. Örneğin, 1992-1999 döneminde imalat sanayi ücret artışlarının seyri ücretlerin aşınmasını açıkça ortaya koymaktadır. Bu dönemde imalat sanayi reel ücret artışları yıllık ortalama kamu kesiminde %6,9 gerilerken, özel kesimde ise sadece %2 artmıştır. Buna karşın, aynı dönemde faiz ödemelerinin payı keskin sıçramalar gerçekleştirmiştir. Örneğin faiz ödemelerinin konsolide bütçe harcamalarına oranı 1991 yılında %18,5 düzeyinde iken, 1994’te %33,2’e 1997’da %28,5’e gerilemesine rağmen,

1999'da %38,2'ye yükselmiştir. Bu durum konsolide bütçe harcamaların yaklaşık üçte birinden fazlasının faiz ödemeleri biçiminde sermayenin bazı kesimlerine yönlendirildiğini göstermektedir. Faiz ödemelerinin Türkiye ekonomisi içindeki göreceli büyüklüğü GSMH'ya oranla daha iyi anlaşılabilir. Bu dönemde faiz ödemelerinin GSMH'ye oranı 1991 yılında %3,8 düzeyinden, 1994'te iki kattan fazla artarak %7,7'ye, 1996'da %10'a ve 1999 yılında ise %13,7'ye ulaşmıştır. Bu gelişme, 1990'ların ikinci yarısından itibaren Türkiye ekonomisinin bir bütün olarak ürettiği değerin %10-15'lik bir bölümünün faiz ödemesi biçiminde sermaye kesimlerine aktarıldığını göstermektedir.

1990'lar sonrası sermaye birikimin seyrini etkileyen toplumsal ve siyasal istikrara dair vurgulanması gereken bir diğer nokta toplumun büyük bir kesimini etkileyen enflasyon olgusudur. Tüketici fiyatlarındaki yıllık değişimle ölçülen fiyat enflasyonu 1980'lerin sonlarında %60-65 civarında iken, 1991'den sonra hızlanarak %70'ler platosuna ulaşmıştır. 1994 yılındaki ekonomik durgunluğun ardından enflasyon oranı hızlanarak %95-100'ler düzeyine erişmiştir. Bu eğilim 1995-1999 döneminde sürmüş enflasyon oranı %80-90 düzeylerinde seyretmiştir. Sermaye birikimi açısından bu durumun önemi, ülkede makroekonomik istikrarsızlığın artmasını ve dolayısıyla toplumsal kesimlerin beklentilerinin kötüleşmesine yol açmasıdır. Öyle ki, bu gelişmenin çalışan kesimlerin reel ücretlerinde değişimlere ve iş dünyasının beklentilerinin çökmesine, bir bütün olarak demokratik kurumların meşruluğunun aşınmasına ve siyasal yetki alanının azalmasına katkıda bulunduğu söylenebilir (Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan, 2000:486).

5.2.3.4 Siyasal İstikrarsızlıktan Tek Parti Hükümetine

Türkiye'de 1990'ların ikinci yarısından sonra siyasal istikrarsızlığın artmaya başladığı gözlenmektedir. Özellikle 1995-1999 yılları arasındaki dört yıllık sürede üç ayrı başbakan başkanlığında beş ayrı koalisyon hükümeti gündeme gelmiştir. 1990'larla beraber yeterli çoğunluğu elde ederek tek başına iktidara gelen ve programını uygulayabilen partilere

rastlanamamaktadır. Merkez sağda ve merkez solda siyasi parçalanma kalıcılaştırmış görünmektedir.

Bu süreçte dikkat çeken önemli bir gelişme ise 1980 sonrasında askerlerin doğrudan yönetime el koymadan siyasal iktidarın değişmesini sağlama girişimidir. 1996 yılında N. Erbakan'ın başbakanlığında Refah Partisi ve DYP tarafından kurulan "Refah Yol hükümeti" Şubat 1997'de yapılan Milli Güvenlik Kurulu toplantısı sonucu açıklanan kararlarla başlayan ve dinci akımlara karşı olduğu iddia edilen bu süreç bu koalisyon hükümetinin 4 ay sonra görevden ayrılmasıyla sonuçlanmış ve Refah Partisi Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Türkiye siyasi tarihine geçen ve kimilerince bir dönüm noktası olarak nitelendirilen bu kararların uygulanması sırasında ülkenin siyasi, idari, hukuki ve toplumsal alanlarda yaşanan değişimlere neden olan bir sürece yol açtığı söylenebilir. Bu gelişmeler çeşitli kaynaklar tarafından "post-modern darbe" olarak da adlandırılmıştır.

Refah Yol hükümetinin istifasından sonra Haziran 1997 tarihinde ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz başkanlığında ANASOL-D koalisyon hükümeti kurulmuştur. Ancak bu koalisyon hükümeti de uzun ömürlü olamamış, bir gensoruyla düşürülmüştür. Bu gelişme Nisan 1999'da genel seçimlerin yapılmasını gündeme getirmiştir. 1999 genel seçimlerinden %21,7 oy alan Demokratik Sol Parti birinci olarak çıkmış, ancak Meclis'te 139 sandalye elde edebilmiştir. Bu durum beklenen tek parti iktidarını getirmediği gibi, milliyetçi sağ'da yer alan MHP'nin seçimlerden ikinci parti olarak çıkması onu olası koalisyon senaryolarının önemli bir parçası haline de getirmiştir. Sonuçta, Ecevit başkanlığında DSP-MHP-ANAP koalisyon hükümeti kurulmuştur.

Türkiye'de 1990'ların ikinci yarısından itibaren siyasal istikrarsızlık eğilimlerinin artmasının yanında ekonomik sorunların da ağırlaşması hükümetleri, sorunların çözümü için IMF ile anlaşma yapmak durumunda bırakmıştır. İlk olarak Temmuz 1998'de Türkiye ile IMF 'yakın izleme

anlaşması' altında enflasyonu önleme programı başlatılmıştır. Programın amacı yüzde 60-70 aralığında olan enflasyon oranını 2002 sonuna kadar tek haneli rakamlara indirmektir. Ancak, 1998 Rusya krizi, Nisan 1999 genel seçimleri Ağustos ve Kasım depremleri programın uygulanması yönünde kamu dengelerinin bozulmasını gündeme getirmiştir. Ecevit başkanlığında kurulan hükümet IMF ile sürdürülen 'yakın izleme anlaşması'na ve anlaşmanın sona ermesiyle yürürlüğe girecek IMF ve DB'nin mali kaynaklarıyla destekleyeceği orta vadeli Enflasyonla Mücadele Programı'nın aynen devam edeceğini bildirmiştir.

Türkiye, 1999 Aralık ayı başında, 2000-2002 dönemini kapsayan üç yıllık stand-by anlaşması imzalamasını talep eden Niyet Mektubunu IMF'ye göndermiş, bu süreçte Ecevit hükümeti, TBMM'de kabul edilip yasalaşmış olan yeni Bankacılık Yasası yürürlüğe girmeden önce mali sektörde bankacılık kesimine yönelik bir dizi operasyon gerçekleştirmiştir. Mali bünyesi zayıf yedi banka Merkez Bankası bünyesindeki Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na devredilmiştir. 1999 sonuna gelindiğinde, Türkiye ekonomisine yönelik önemli reformların gündeme geldiği gözlenmektedir. Hazine Müsteşarlığı ve Merkez Bankası tarafından IMF'ye ortaklaşa sunulan 9 Aralık 1999 tarihli Niyet Mektubu böyle bir stratejinin ilk adımları olarak değerlendirilebilir. Ancak, bu süreç beklendiği gibi sürmemiş, hükümetin IMF ile olan programı yürütmesi beklenildiği bir gelişme sağlamadığı gibi ekonominin daralmasına da yol açmıştır. Bu süreçte siyasal istikrarsızlık açısından dikkat çeken gelişme Milli Güvenlik Kurulu'nda ortaya çıkan siyasal olaydır. 19 Şubat 2001 tarihinde Milli Güvenlik Kurulu'nda Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasında siyasal gerginliğin ortaya çıkması ülkedeki siyasal belirsizliği arttırmış ve önemli miktarda sermaye çıkışı gerçekleşmiştir. Bu durumun ülke tarihindeki önemi bir dizi siyasal ve ekonomik gelişme yol açmasıdır. Bu süreç hükümetin erken seçim kararı almasına neden olmuş, seçim sonuçlarında koalisyonun büyük ortağı olan parti Meclis dışında kalmıştır. Böylelikle, 1990'ların başından beri süren koalisyon hükümetleri dönemi kapanırken, tekrardan tek parti dönemi başlamıştır.

1980-2001 döneminde sermaye birikimini çevreleyen düzen ve istikrar toplumsal yapısının 1990'ların başına kadar birikimi destekleme işlevini yerine getirdiği söylenebilir. Tek parti iktidarı altında geçen bu dönem, bir yandan toplumsal kesimlerin siyaset sahnesinden dışlanmış olması, diğer yandan da siyasi yasaklar nedeniyle sermaye birikimi için uygun bir siyasal ve toplumsal ortam sağlamıştır. 1980'lerin sonunda siyasal sistem üzerindeki bazı kısıtlamaların kaldırılması, toplumsal muhalefetin yükselmesi ve sermaye kesimlerinin siyasal iktidarla olan ilişkileri toplumsal yapının aşınmasına yol açmıştır. Türkiye'de 1990'ların ikinci yarısından sonra siyasal istikrarsızlığın artmaya başladığı gözlenmektedir. Özellikle 1995-1999 yılları arasındaki dört yıllık sürede üç ayrı başbakan başkanlığında beş ayrı koalisyon hükümeti gündeme gelmiştir. Başka bir deyişle, Türkiye'nin parlamenter siyasetinde, ANAP'ın düşüşe geçtiğinin artık tescillendiği 1989'dan sonraki dönemde, her seçimden bir başka partinin birinci olarak çıktığı görülmektedir. Seçmenlerin ANAP'a karşı SHP ve DYP'de bulamadığı alternatifi RP, MHP ve DSP'de aramaya devam ettiği, ancak onlarında kalıcı olamadığı ortaya çıkmış görünmektedir.

Bu dönemde genel olarak, sermaye birikimi açısından bir önceki döneme kıyasla siyasal istikrarsızlığın arttığı gözlenmektedir. Sermaye birikimi için düzen ve istikrar işlevi gören toplumsal yapının 1999-2001 yılları arasında birikimi destekleme işlevini yitirdiği söylenebilir.

5.2.4 Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme: İstikrar ve Uyum

Türkiye'nin 1980 sonrasında sermaye birikimi, bir önceki bölümde açıklandığı gibi, 1978-1983 yılları arasında ortaya çıkan toplumsal yapıların varlığıyla mümkün olabilmiştir. Türkiye'nin dış ekonomik ve siyasal ilişkilerini kapsayan bu toplumsal yapı "dünya ekonomisiyle bütünleşme: istikrar ve uyum" biçiminde tanımlanmaktadır. 1980'li yıllar dünya ekonomisi açısından olumsuz bir konjonktürü ifade etmesine karşılık, Türkiye açısından durum farklıdır. Bölgede ortaya çıkan gelişmeler, Türkiye'nin hem Batı ile olan

ilişkilerinin niteliğini, hem de dış ticaretini temelden etkiler niteliktedir. Bununla birlikte, Türkiye'nin 24 Ocak istikrar kararlarıyla farklı bir ekonomi politikasına yönelmesi de bu toplumsal yapının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Dış ticaret rejiminin serbestleştirilmesi, ihracata yönelik teşvikler ve döviz kuru politikaları gibi uygulamalar istikrar paketinin önemli unsurlarıdır. Bunun yanında ülkede ve çalışma yaşamında “düzen” ve “istikrar”ın sağlanması, hem yurtiçi talebin kısılmasını hem de kapasite kullanım oranlarının artırılmasını sağlamıştır. Böylelikle, 1980 sonrası sermaye birikimi için elverişli bir ortam yaratılmıştır. Başka bir deyişle, 1980 sonrası sermaye birikimi Türkiye'nin dünya ile ekonomik ve siyasal ilişkilerini tanımlayan ve 1978-1983 dönemine oluşturulan toplumsal yapı ile mümkün olabilmektedir.

Türkiye'nin 1980-2001 döneminde dünya ekonomisiyle bütünleşme ve uyum süreci dış ticaret, borçlanma ve finansal serbestleşme bağlamında ele alınabilir. Türkiye'de sermaye birikim süreci bu alanlardaki değişimlerle yakından ilişkilidir. 1980 sonrasında dış ticaret alanında dikkat çeken en önemli gelişmelerden bir tanesi ihracatta gözlenen görece olumlu değişimdir. Yukarıda açıklandığı gibi, bu gelişmenin ortaya çıkmasında etkili olan faktör 1978-1983 arasında oluşan sermaye birikiminin toplumsal yapılarıdır.

5.2.4.1 Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme: Dış Ticaret

Türkiye'nin 1980 sonrasında dış ticaret bileşiminde dikkat çeken nokta ihracat performansında gözlenmektedir. Türkiye'nin dış ekonomik göstergeleri Tablo 29'da sunulmaktadır. Buna göre, 1980 yılında 2,9 milyar dolar olan ihracat 1983'te 5,7 milyar dolara, 1985'te 7,9 milyar dolara ve 1987 ise 10 milyar dolara yükselmiştir. 1980-1988 döneminde Türkiye'nin ihracatı yıllık ortalama %21,5 oranında artış göstermiştir. Bu olumlu gelişme, ihracatın GSMH içindeki payından da izlenebilir. Örneğin 1980 yılında ihracatın GSMH içindeki payı %4,3 iken, bu oran 1984 yılında %12,1'e 1988'de ise %12,9'a kadar yükselmiştir. 1980-1990 döneminde ise

ihracatında GSMH içindeki payı %10'lar düzeyinde seyretmiştir. Bu dönemde ithalattaki artışın daha sınırlı olduğu gözlenmektedir. 1980 yılında 7,9 milyar dolar olan ithalat 1983'te 9,2 milyar dolara, 1985'te 11,3 milyar dolara ve 1987'de 14 milyar dolara çıkmıştır. İthalattın GSMH içindeki payı daha ılımlı bir seyir izlemiştir. Buna göre, 1980 yılında ithalatın GSMH'ye oranı %11,6 iken bu oran 1984'te %18,2'ye kadar yükselmiş, ancak 1988'de %15,8'e gerilemiştir.

Tablo 29: Dış Ekonomik Göstergeler 1980-2001

Yıllar	Dış ticaret Dengesi (milyon \$)	Cari İşlemler Dengesi (milyon \$)	Cari İşlemler Dengesi/GSMH (%)	Toplam Dış Borç/GSMH (%)	Dış ticaretin GSMH'ye Oranı (%)	
					İhracat	İthalat
1980	-4449.3	-3408	-4.98	19,3	4.3	11.6
1981	-4230.4	-1936	-2.71	20,2	6.6	12.5
1982	-3096.7	-952	-1.48	25,1	8.9	13.8
1983	-3507.2	-1923	-3.18	31,8	9.5	15.3
1984	-3623.3	-1439	-2.43	35,0	12.1	18.2
1985	-3385.4	-1013	-1.51	38,1	11.9	17.0
1986	-3648.0	-1465	-1.95	42,7	9.9	14.8
1987	-3967.8	-806	-0.94	46,8	11.9	16.5
1988	-2673.4	1596	1.76	45,0	12.9	15.8
1989	-4167.5	961	0.89	38,8	10.8	14.7
1990	-9342.8	-2625	-1.74	32,6	8.6	14.8
1991	-7453.6	250	0.17	33,6	9.1	14.0
1992	-8156.4	-974	-0.62	35,1	9.3	14.5
1993	-14083.3	-6433	-3.60	37,5	8.6	16.5
1994	-5164.1	2631	1.99	48,3	13.7	17.6
1995	-14072.0	-2339	-1.38	41,9	12.7	21.0
1996	-20402.2	-2437	-1.33	43,5	12.6	23.8
1997	-22297.6	-2638	-1.37	47,4	13.7	25.2
1998	-18947.4	1984	0.96	50,8	13.1	22.2
1999	-14084.2	-1360	-0.73	56,3	14.4	22.0
2000	-26727.9	-9819	-4.91	58,3	13.9	27.3
2001	10064.9	3396	2,33	71,4	21,5	28,4

Kaynak: TÜİK (2007) İstatistik Göstergeler 1923-2006:433-464.

1980 sonrasında ihracat performansındaki bu gelişmenin arkasında yatan nedenlere bakıldığında, ihracatın coğrafi yöneliminin değişmesi, ihracatın teşvik edilmesine yönelik politikalar, yurtiçi talebin kısılması, kapasite kullanım oranlarının yükselmesi ve uluslararası kurumlardan

sağlanan kaynakların etkili olduğu vurgulanmaktadır (Celasun ve Rodrik, 1989:722; Rodrik, 1988:175; Şenses, 1990:61). İhracat artışına yol açan unsurların başında ihracatın coğrafi yöneliminin değişmesi yatmaktadır. 1980'lerin başına kadar Türkiye'nin temel ticari partneri OECD ülkeleri iken, bu durum değişerek Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri dış ticarete önemli bir yer edinmeye başlamıştır. Özellikle İran-Irak Savaşı'nın başlaması Türkiye'nin ihraç mallarına yönelik talebin artmasına yol açan başlıca unsur olmuştur. Türkiye'nin toplam ihracatı içinde OECD ve AET ülkeleri gibi eski müşterilerin payı 1979'da %64'ten hızla gerileyerek 1982'de %44'e kadar düşmüştür (Berksoy, 1987:150). Buna karşılık, Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin payı 1979'da %15,1'den 1981'de %33,2'ye, 1983'te %40,3'e ve 1985'te %41,9'a kadar yükselmiş, bu tarihten sonra azalmaya başlamış 1986'da %28,1'e ve 1987'de ise %25,5'e gerilemiştir (Şenses, 1990:64).

1980 sonrası dönemde ihracatın teşviki amacıyla, değişen biçimlerde kur politikası, vergi bağışıklıkları, sübvansiyonlu kredi, girdi sübvansiyonu, vergi iadesi ve döviz tahsis kolaylıkları vb gibi tüm araçların Türkiye'de uygulandığı gözlenmektedir. Bu araçlar içinde ihracat genişlemesine katkı sağlayan üç teşvikin öne çıktığı söylenebilir. Bunlar ihracata vergi iadesi, ihracat kredisi teşviki ve tercihli döviz uygulaması ve gümrüksüz ithalattır (Celasun ve Rodrik, 1989:723). İmalat sanayi ihracatının arttırılmasında, ihracat teşviklerinin ve özellikle vergi iadelerinin önemli bir katkısının olduğu gözlenmektedir. İhracata yönelik vergi iadelerinin değeri 1980 sonrasında hızlı bir biçimde artış göstererek, 1984'ün ilk sekiz aylık toplam değeri 222 milyar TL'ye ulaşmıştır (Ersel ve Temel, 1984:114). Öyle ki, 1982-85 döneminde vergi iadelerinin GSMH'nın %1'ini aştığı gözlenmektedir (Ekinci, 1990:85). Benzer şekilde, vergi indirimleri, krediler ve gümrüksüz ithalat araçları da ihracatın desteklenmesinde büyük oranda kullanılmıştır. İhracatın oranı olarak doğrudan sübvansiyon 1980'de %22,1, 1981'de %20,5 ve 1982'de %20,6 ve 1983'de %23,4'e ulaşmıştır (Şenses, 1990:68). Bu gelişmeler, teşvik yoluyla yapılan aktarmaların önemli boyutlara ulaştığını ve iktisat politikasının önemli bir aracı haline geldiğini göstermektedir. İhracatın

artırılmasına yönelik üç temel teşvik aracının yanında döviz kurunun da bu amaç için kullanıldığı gözlenmektedir. Öyle ki, döviz kurundaki aşınma cari işlemler dengesinin sağlanmasında ve ihracatın teşvik edilmesinde temel araç olarak görünmektedir. Döviz kuru 1979 yılında ve 1980 sonunda %30 devalüe edilmiştir. 1981 Mayıs'tan başlayarak döviz kuru günlük ayarlanmış ve parite sürünen kur (crawling-peg) şeklinde sürdürülmüştür. Sonuçta TL 1982-1985 arasında reel olarak %30 değer kaybetmiştir (Taşkın ve Yeldan, 1996:156). Başka bir deyişle, reel döviz kuru politikası geniş ölçüde ihracat teşviki için kullanılan bir politika olarak benimsenmiştir.

1980 sonrasında yurtiçi talebin daraltılması da ihracat genişlemesine yol açan etkenlerden biridir. Yurt için talebin daraltılmasında, para politikasından çok, gelir dağılımının ücretli-maaşlı kesim aleyhine bozulmasının etkili olduğu söylenebilir. Bir önceki bölümde açıklandığı gibi, 1980 sonrasında tarım ve ücretli kesimlerin milli gelirden aldıkları payın hızla gerilemesi bu durumu doğrular niteliktedir. 1980 yılında tarım ve ücretli kesimlerin milli gelirden aldıkları pay sırasıyla, %23,87 ve %26,66 iken bu oran 1983'te %20,52 ve %23,31'e, 1986'da ise %19,58 ve %17,63'e kadar gerilemiştir (Özmucur, 1987:79). Hızla bozulan gelir dağılımının geniş kitlelerin talebinde önemli bir daralmaya yol açması ihracat genişlemesinde etkili olduğunun vurgulanması gerekir.

İhracat performansının arkasındaki etkenlerden bir başkası ise imalat sanayi kapasite kullanım oranındaki artışlardır. Kapasite kullanım oranlarının artması ise özellikle, 12 Eylül 1980 askeri darbesi, 1982 Anayasası ve yeni sendika yasaları sayesinde mümkün olmuştur. Bu gelişmeler, bir yandan işçilerin var olan haklarını büyük ölçüde azaltırken, diğer yandan da emek üzerinde baskıcı bir yapının oluşturulmasını sağlayarak, sermayenin çalışma süreci üzerindeki kontrolünü arttırmıştır. Bu gelişmeler sonucunda imalat sanayinde kapasite kullanım oranı 1980'de %51,1 iken, 1984'te %72,4'e, 1987'de %75 ve 1990'da %78'e yükselmiştir (Şenses, 1994:63). Rodrik

(1988:175) ihracat performansındaki bu görece iyi gelişmeyi “1980’lerdeki uyum programının en açık başarısı” şeklinde açıklamaktadır.

Türkiye’nin ihracat genişlemesine yol açan bir başka etken de bu dönemde uluslararası kurumlardan sağlanan kaynaklardır. Bilindiği gibi, 1970’lerin sonunda Türkiye uluslar arası sermaye piyasalarından borçlanamaz bir konumdadır. Ancak bu durum 1980 sonrasında hızla değişim göstermiştir. Örneğin, 1979 ve 1981 arası, 1,5 milyar dolar OECD himayesi altında ve özel yardım biçiminde Türkiye ekonomisine aktarılmıştır. Aynı dönem boyunca IMF ve DB sırasıyla 1,2 ve 1 milyar dolar borç vermiştir (Rodrik, 1988:169). Bu kaynakların 1980 sonrası ihracat genişlemesinde önemli bir rol oynadığı vurgulanmalıdır. IMF, DB ve OECD gibi uluslararası kurumlardan gelen kaynakların (sermaye) ihracat artışında, hammadde ve ara malı ithalatını kolaylaştırarak kritik bir rol oynadığı söylenebilir (Şenses, 1990:61).

Türkiye’nin 1980 sonrası ihracatında gözlenen gelişmelere ilişkin üzerinde durulması gereken önemli bir nokta da ihracatın bileşiminde gözlenen değişimdir. Türkiye’nin geleneksel ihraç malları tarımsal ürünlerine dayanmaktadır. 1980 sonrasında ise ihraç mallar içinde imalat sanayi ürünlerinin payında önemli artışlar gözlenmektedir. Örneğin 1980 yılında toplam ihracat içinde imalat sanayi ürünlerinin payı %36 iken, bu oran 1985’te %75,3’e, 1986’da %64’e yükselmiştir. Buna karşılık, tarım ürünlerinin toplam ihracat içindeki payı da azalarak 1980’de %57’den 1986’da %33’e gerilemiştir (Celasun ve Rodrik, 1989:721; Rodrik, 1988:175). İhracatın sektörel bileşimindeki değişme 1980 öncesiyle karşılaştırıldığında daha net ortaya çıkmaktadır. Öyle ki, 1978-1980 döneminde toplam ihracat içinde imalat sanayi payı %32,6 iken, 1982-1986 arasında %69,8’e kadar yükselmiştir (Şenses, 1988:11). 1980-1990 dönemine bakıldığında ise toplam ihracat dört kat artarken, sanayi ürünleri ihracatının on kat arttığı gözlenmektedir. Oysa 1980’de toplam ihracat içinde tarımsal ürünlerin payı %57 iken, sanayi ürünlerin payı %35 düzeyindedir. Dönemin sonunda ise

sanayi ürünlerinin payı %69,4'e yükselirken, toplam ihracat içinde tarımsal ürünlerin payı sadece % 18 düzeyinde kalmıştır (Taşkın ve Yeldan, 1996:159).

1980'ler süresinde sermaye birikimi açısından dünya ekonomisiyle bütünleşme toplumsal yapısının birikimin sürdürülmesinde önemli bir rol oynadığı gözlenmektedir. Türkiye'nin ihracat performansı bir yandan ücretlerin kısılarak yurtiçi talebin azaltılması ve kapasite kullanım oranının artırılması, diğer yandan ihraç teşviki için sermaye kesimlerine yönelik çeşitli teşvik uygulamaları ile Türkiye'nin coğrafi bölgesindeki değişim yoluyla sağlanmıştır. Görüleceği gibi, bu gelişmeler temelde dünya ekonomisiyle bütünleşme toplumsal yapısının oluşumuyla gerçekleşebilmiştir. Ancak, bu olumlu gidişin 1990'lar da değişmeye başladığı ve dönemin sonlarına doğru sermaye birikiminin sürdürülmesini zorlaştırdığı vurgulanmalıdır.

5.2.4.2 Dış Borçlar ve Finansal Serbestleşme

1990'larla birlikte, sermaye birikimin seyrini etkileyen dünya ekonomisiyle bütünleşme yapısına dair vurgulanması gereken önemli bir nokta dış borçlar ve finansal serbestleşme sürecidir. Dış borçlar, 1980'lerin ilk yarısında sermaye birikiminin sürdürülmesinde etkili bir kaynak olmuştur. 1980'lerin ilk yarısında önemli miktardaki dış borçlanmanın etkisi kısa sürede tersine dönmüş, 1990'ların başındaki finansal serbestleşme süreciyle birlikte sermaye birikimi için engel oluşturmaya başlamıştır.

1980-83 döneminde sermaye hareketleri bölümünden toplam 7,2 milyar dolar yeni dış borç sağlandığı görülmektedir. 1980 ve 1983 yılları arasında sırasıyla yıllık 1.569, 346, 664 ve 588 milyon dolar net dış borç artışı olmuştur. Borç yapısında önceki döneme kıyasla 1980 sonrasında en önemli gelişme kısa vadeli borçların payının toplam içinde azalmasıdır. Bu gelişme önemli ölçüde 1970'li yılların sonunda gerçekleştirilen borç ertelemeleri ve kısa vadeli borçların yeni ödeme planına bağlanmasıyla

ilgilidir. 1980-83 döneminde 4,7 milyar dolarlık faiz, 3,1 milyar dolarda anapara ödemesi olarak toplam 7,8 milyar dolarlık dış borç ödemesi yapılmıştır. Aynı dönemde 7,2 milyar dolarlık yeniden borçlanmaya gidildiğine göre, 1980 sonrasında artmaya devam eden borçlanmada eski dönemin birikmiş dış borçlarından kaynaklanan ödeme yükünün önemli rol oynadığı söylenebilir (Berksoy, 1987:154).

1980'lerin ortalarından itibaren Türkiye'nin dış borçlarının seyrinin olumsuz bir yönde geliştiği gözlenmektedir. Örneğin 1980-85 döneminde Türkiye'nin net borçlanmasının 10 milyar dolar olduğu dikkate alındığında (Arıcanlı, 1990:248), toplam borçları 1980-88 döneminde iki kat artarak 38 milyar dolara, 1990 yılında ise 49,1 milyar dolara ulaşması (Ceyhun, 1992:29), bu durumu gösterir niteliktedir. Dış borçların artışı GSMH içindeki payından da anlaşılmaktadır. Tablo 29'dan gösterildiği gibi, 1984 yılında toplam dış borçların GSMH'ye oranı %35 düzeyinde iken, bu oran 1986'da % 42,'ye 1988'de ise %45'e yükselmiştir. Bu durum, dış borçların 1980'lerin sonunda GSMH'nin yarısına yaklaştığını göstermesi açısından önemlidir. Türkiye'nin dış borçlarının gelişimi ve göreceli büyüklüğü diğer ülkelerle karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılacaktır. 1980-90 döneminde tüm ülkelerin dış borçları %124, borç servisi %56 artarken, aynı dönemde, Türkiye'nin borcu %157, borç servisi %342 oranında artış göstermiştir (Ceyhun, 1992:36).

1990'la birlikte sermaye birikimini etkileyen bir diğer önemli gelişme ise 1989 yılında sermaye hesabının tam olarak serbestleştirilmesidir. Sermaye hesabının serbestleştirilmesiyle, sermaye akımları yurtiçi ve yurtdışı arasındaki faiz oranının net farkına ve kurun aşınma oranına karşı aşırı duyarlı hale gelmiştir. Bununla birlikte, Merkez Bankası da bu iki aracı kontrol etme gücünü yitirmiştir (Köse ve Yeldan, 1998b:67). Finansal serbestleşme ile birlikte, kısa vadeli sermaye hareketlerinin önemi, bir yandan ekonominin dış açıklarını finanse ederken, diğer yandan da ulusal tasarruf eğilimini düşürerek tüketim ve ithalat hacminin genişlemesine yol açmasıdır. Bu

gelişme hem dış ticaret dengesi hem de ihracatın GSMH içindeki paylarına bakıldığında görülebilir. 1988 yılında dış ticaret açığı 2,7 milyar dolar iken, açık 1990'da 7,5 milyar dolara, 1993 yılında ise 14 milyar dolara yükselmiştir. Benzer şekilde, ihracatın GSMH'ye oranı 1988 yılında %12,9 düzeyinden, 1991'de % 9,1'e ve 1993'te ise %8,6'ya kadar gerilemiştir. Sermaye hesabının serbestleştirilmesinden sonra kısa vadeli sermaye hareketleri ise 1990 yılında GSMH'nin %2'sine, 1993'te %1,7'ye yükselirken, 1991 (%2) ve 1994 (%4) yıllarında ise önemli boyutlarda sermaye çıkışı gözlenmiştir. 1994 sonrasında kısa vadeli sermaye akımlarının GSMH'ye oranı 1995'de %2,1'den 1996'da %3,7'ye sıçramıştır (Yentürk, 1999:97). Kısa vadeli sermaye akımlarında gözlenen bu sıçrama tüketim ve ithalatın artmasına yol açmıştır. Bu ise dış ticaret dengesinin kötüleşmesine neden olmuştur. 1994 yılında 5,2 milyara kadar gerileyen dış ticaret açığı, 1995'te 14 milyar dolara 1996'da 20,4 milyar dolara ve 1997'de ise 22,3 milyar dolara yükselmiştir. İthalatın GSMH içindeki payı da, buna paralel olarak, 1994'te %17,6'dan 1996'da %23,8'e, 1997'de ise %25,2'ye kadar çıkmıştır. Buna karşılık ihracatın GSMH içindeki payı 1994-1998 döneminde %12-13 düzeyinde seyretmiştir.

5.2.4.3 Dünya Ekonomisinin Türkiye'ye Yansımaları

1990'ların ikinci yarısından sonra gerek uluslar arası ortamdan kaynaklan gelişmeler gerekse finansal serbestleşmenin yatırımlar yerine kısa vadeli sermaye hareketlerine yönelmesi, dünya ekonomisiyle bütünleşme toplumsal yapısının sermaye birikimini desteklemesi olanaksız kılmıştır. Başka bir deyişle, sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapının 1990'ların sonlarına doğru birikimin sürdürülmesi işlevini yerine getirememiştir. Sermaye birikiminin toplumsal yapının birikimi destekleme işlevini yitirmesine yol açan temel gelişmelerin 1997 Asya ve 1998 Rusya krizi, Türkiye'nin dış ticaret dengesinin kötüleşmesi ve buna bağlı olarak dış borçların artışı olduğu söylenebilir.

1997 yılında ortaya çıkan Asya krizi, krize giren ülkelerin paralarının devalüasyonu sonucunda, Türkiye'nin bu ülkeler karşısında üçüncü piyasalardaki rekabet gücünü azaltmıştır. Aynı zamanda bu gölgeye sattığı bazı hammadde ve ara malı ithalatının da azalmasına yol açmıştır. Asya krizinin ardından gelen ekonomik daralma, Rusya'daki mali kriz ve ekonomik daralmayla birleşerek, Türkiye'yi etkisi altına almıştır. 1998 yılında Rusya'da ortaya çıkan krizin etkileri ise Türkiye'ye daha hızlı yansımış görünmektedir. Rusya'nın 1990'ların başından itibaren Türkiye'nin ticaretindeki payının arttığı gözlenmektedir. Rusya'nın Türkiye'nin toplam ihracat içindeki payı 1988 yılında %2,2 iken, 1990'da %4,1'e 1995'te 1997'de ise %8'e kadar yükselmiştir. Kriz sonrasında Türkiye'nin toplam ihracatında bu ülkenin payı hızla gerileyerek 1998'de %5'e, 1999'da %2,2'ye ve 2000'de ise %2,3'e gerilemiştir. Görüldüğü gibi bu durum, Türkiye'nin ihracat pazarlarında büyük bir sorun oluştururken, diğer yandan da, hızlı bir kısa vadeli sermaye çıkışına yol açarak 1998'in ikinci yarısında ülkeyi önemli bir biçimde etkilemiştir. Asya ve Rusya krizlerinin etkisi Türkiye'nin ihracatının bu dönemde durgunlaşmasına da yol açmıştır. 1997 yılında 26,3 milyar dolar olan toplam ihracat, 1999'da 26,6 milyar dolar olmuş, ancak 2000 yılında 27,8 milyar dolara çıkabilmiştir. 1998-2000 döneminde ihracatın GSMH'ye oranı da ortalama %13,8 düzeyinde seyretmiştir. Bu dönemde ithalat ise 1997 yılında 48,6 milyar dolardan 1999'da 40,7 milyar dolara gerilerken 2000 yılında ise 54,5 milyar dolara yükselmiştir. Bu ise dış ticaret açığının 1998 yılında 18,9 milyar dolardan 2000 yılında 26,7 milyara çıkmasına yol açmıştır. Bu gelişmelerin yarattığı bir diğer sonuç ise dış borçlarda gözlenen keskin yükseliştir. Türkiye'nin 1997 yılında toplam dış borcu 79,6 milyar dolar iken, 1999 sonunda 101,8 milyar dolara çıkmıştır. Toplam dış borçlardaki artış GSMH'ya oranlandığında daha net görülebilir. 1997 yılında toplam dış borçların GSMH'ye oranı %47,4 iken, 1999'da %56,3'e, 2001'de ise %71,4'e sıçramıştır.

Öte yandan, Asya ve Rusya krizleri, uluslararası mali sermayenin özellikle Rusya krizinden sonra riskli bulunduğu Türkiye'den önemli bir kaynak

çıkışı gerçekleştirmesiyle sonuçlanmış, devletin borçlanma olanaklarının bu nedenle daralması faiz hadlerinin hızla yükselmesine ve kredi maliyetlerinde büyük artışlara yol açmıştır. Sonuç olarak, 1997 Asya ve 1998 Rusya krizlerinin Türkiye’de sermaye birikimini derinden etkilediği gözlenmektedir. 1998’den başlayarak, yurtiçi piyasada talep daralmasının ortaya çıktığı ve finansal krizin olumsuz etkilerini göstermeye başladığı söylenebilir. 1998’de Rusya kaynaklı ihracat talebinin daralması ve artan uluslararası güvensizlik ortamında kısa vadeli sıcak para girişleri faiz arbitrajına duyarlılığını kaybetmiştir. Bu durum, siyasal yaşamda ortaya çıkan belirsizliklerin artmasıyla birlikte sermaye birikiminin sürdürülmesinin önünde engel olmuştur.

Türkiye’nin 1980-2001 döneminde sermaye birikimini çevreleyen dünya ekonomisiyle bütünleşme ve uyum toplumsal yapısının 1980’lerin sonuna kadar birikimi destekleme işlevini sürdürdüğü vurgulanmalıdır. Özellikle 1980 sonrasında ihracatta gözlenen görece olumlu gelişmenin ortaya çıkmasında bu toplumsal yapının etkili olduğu gözlenmektedir. Türkiye’nin ihracat performansı bir yandan ücretlerin kısılarak yurtiçi talebin azaltılması ve kapasite kullanım oranının artırılması, diğer yandan ihraç teşviki için sermaye kesimlerine yönelik çeşitli teşvik uygulamaları ile Türkiye’nin coğrafi bölgesindeki değişim yoluyla sağlanmıştır. Ancak, bu olumlu durum 1990’lar da değişmeye başlamış ve dönemin sonlarına doğru sermaye birikiminin seyrinde sorunlar ortaya çıkmıştır. Sermaye birikiminin seyrinde ortaya çıkan bu olumsuz durumun kaynaklarına bakıldığında finansal serbestleşmenin etkili olduğu görülmektedir. Kısa vadeli sermaye hareketleri bir yandan dış açıkların finanse edilmesine yardım ederken, diğer yandan da tasarruf eğilimini düşürerek tüketim ve ithalat hacminin genişlemesine yol açmıştır. 1990’ların ikinci yarısından sonra dünya ekonomisindeki olumsuz gelişmeler sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapının aşınmasını hızlandırmıştır. 1997 Asya ve 1998 Rusya krizleri Türkiye’nin dış ticaret dengesinin kötüleşmesi ve dış borçların artışına yol açmış sermaye birikiminin sürdürülmesini olanaksız hale getirmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada; SBTY teorisinden ele edilen kavramsal çerçeve ve araç setleriyle, Türkiye’de 1945-2005 dönemi için sermaye birikimi ve krizler açıklanmıştır.

SBTY teorisinden hareketle, Türkiye için 1945-2005 dönemi sermaye birikimini ve krizleri açıklamak, aynı zamanda Türkiye kapitalizminin dönemleştirilmesini de gerektirmektedir. Tez kapsamında, Türkiye için yeni bir dönemleştirme yapılmamış, bunun yerine Boratav’ın (2005a) yaptığı benimsenmiştir. Çalışmada 1945-2005 dönemi, sermaye birikimi üç ayırıcı evreyle sınırlandırılmıştır. Buna göre, 1945-1960 dönemi sermaye birikiminin toplumsal yapısının oluşum süreci, 1960-1980 ve 1980-2001 dönemleri ise sermaye birikim evreleri olarak kabul edilmiştir.

Türkiye için yeni bir dönemleştirme yapılmamış olmasına karşın, çalışmanın ayırıcı yönü sermaye birikimini ve krizi kurumsal yapılar bağlamında açıklama çabasıdır. Bu amaçla, sermaye birikimini çevreleyen dört kurumsal yapı belirlenmiştir: ‘sermaye devlet’, emek sermaye dengesi’, ‘siyasal ve toplumsal istikrar’ ve ‘uluslararası ortam’. Aynı zamanda bu kurumlar bütünü Türkiye için sermaye birikiminin toplumsal yapısı olarak nitelendirilmiştir.

Türkiye ekonomisi açısından 1960-1980 dönemi, yüksek büyüme oranlarının yakalandığı, 1970’lerin sonunda ise bu sürecin krize girdiği biçiminde açıklanmaktadır. Bu tezin farklılığı ise, dönemi, sermaye birikiminin başında oluşan kurumsal yapıların varlığı ve çökmesiyle açıklamaktadır. Sermaye birikiminin seyri ve krizin ortaya çıkışı kurumsal yapılar bağlamında incelendiğinde, sürece ilişkin şu tespitler yapılabilir.

1960-1980 döneminde sermaye devlet açısından vurgulanması gereken nokta dönemin başından itibaren devletin sermaye kesimlerine

yönelik oldukça geniş bir destekleme politikası uyguladığıdır. Öte yandan, sermaye kesimlerinin güçlenmesine paralel olarak sermaye içi ayrışmalar ve farklılaşmalar da ortaya çıkmıştır. Sermaye kesimleri arasındaki bu farklılaşma ve ayrışmada tekelleşme ve yoğunlaşma eğilimlerinin önemli bir katkısı olmuştur. Özellikle 1970'lerde sermaye kesimleri arasındaki mücadele, gerek TOBB üzerindeki siyasal mücadelede, gerekse banka kredilerinin paylaşımında açığa çıkmıştır. 1970'lerin başında, temelde sanayi sermayesi ile ticari sermaye arasında ortaya çıkan çekişmenin sanayi sermayesi lehine değiştiği vurgulanabilir. Bu durum, aynı zaman sermaye kesimlerinin (özellikle sanayi sermayesi) siyasal ve toplumsal alanda güçlü bir konuma gelmesine, devletin sermayeye yönelik düzenlemelerinin yanında sermaye dışındaki diğer toplumsal kesimlerin muhalefetine yükselmesi karşısında örgütlü bir tavır geliştirme ihtiyacını da ortaya çıkarmıştır. Toplumsal muhalefetin ve örgütlü işçi sınıfı mücadelesinin yükseldiği 1970'lerin başında bir yandan sermaye kesimleri bu gelişmeye karşı örgütlenmiş, diğer yandan ise askeri müdahale ile toplumsal muhalefet sermaye lehine bastırılmıştır. Sermaye devlet kurumsal yapısı, 1970'lerin ortalarından itibaren aşınmaya başlamıştır. Özellikle, Ecevit hükümetinin ikinci sefer iktidara gelmesi, sermaye devlet ilişkisini ve toplumsal ve siyasal istikrarsızlığın artmasına yol açmıştır. Bu durum ise sermaye devlet kurumsal yapısının aşınmasında önemli bir rol oynamıştır. 1979 yılı bu açıdan ayırıcı bir zaman dilimini göstermektedir. Öyle ki, 1979 yılında sermaye kesimleri bir bütün olarak Ecevit hükümeti karşısında ittifak içine girmiş; bu ise hükümetin iktidarın ayrılmasıyla sonuçlanmıştır. İktidar değişimiyle sermaye kesimlerinin beklentilerini karşılanmaya çalışılmış, fakat siyasal gelişmeler sermaye devlet kurumsal yapısının farklı bir seyir izlemesine yol açmıştır. Sermaye devlet ilişkisi açısından dikkat çeken bir gelişme de 24 Ocak kararları ve 12 Eylül askeri darbesi ile siyasal ve ekonomik alanın sermaye lehine düzenlenmesidir. Askeri darbe, bir yandan 24 Ocak Kararlarını destekleyerek uygulamasına devam etmiş, diğer yanda ise devletin siyasal yeniden yapılandırılmasının önünü açmıştır.

Bilindiği gibi, 1960-1980 dönemi Türkiye tarihi açısından hem toplumsal sınıflar ve kesimlerin belirginleşmesi, hem de örgütlenme ve mücadelelerin radikalleşmesi anlamında farklı bir tarihsel süreci ifade etmektedir. Emek sermaye kurumsal yapısı açısından 1960-1980 dönemi, işçi ve emekçi sınıfların “gerçek” anlamda toplumsal arenaya çıktığı ve mücadele pratiği içine girdiği bir dönem olarak değerlendirilmelidir. 1960’larla birlikte kapitalist sınıf karşısında geniş anlamda emekçi sınıflar, toplumsal bir güç haline gelmeye başlamıştır. Bu değişimde yeni kurulan ve farklı bir siyasal mücadele benimseyen DİSK’in önemli bir paya sahip olduğu da vurgulanmalıdır. Geniş anlamda işçi-emekçi sınıflar ile gençlik ve siyasal solun yükselmesinden oluşan toplumsal muhalefetin ağırlığı, 1970’lerin başında sermaye kesimleri ve siyasal rejim açısından önemli bir sorun haline almıştır. 12 Mart askeri müdahalesi ise bozulan bu güç dengeleri yeniden işçi sınıfı ve sol aleyhine düzenlenmiştir. Özellikle grevlerin yasaklanması, işçilerin ücret pazarlık gücünü zayıflatmış, fiyat artışları ise reel ücretlerin gerilmesine yol açmıştır. Böylelikle bozulan güç dengeleri bir süre de olsa sermaye kesimleri açısından restore edilebilmiştir. 1970’lerin ikinci yarısından itibaren emek sermaye dengesi ve dolayısıyla güç ilişkileri değişmiştir. Emek ve sermaye arasındaki güç dengesinin bozulmasında gerek işçi eylemlerinin artışı ve militanlığı, gerekse toplumsal muhalefetin yükselmesi etkili olan temel faktörlerdir. Başka bir deyişle, kapitalist sınıf karşısında işçi sınıfının kazanımlarını genişletmesi, ülkede sosyal demokrasi ve sol hareketin yükselmesi güç dengelerinin bozulmasında etkili olan unsurlardır. 1970’lerin ikinci yarısından sonra işçi eylemleri, grev sayısı, süresi ve grevde kaybedilen gün sayısı hızlı bir biçimde artmıştır. Bununla birlikte, bu dönemde meydana gelen grevlerin önemli bir bölümünün özel kesimde ve imalat sanayinde gerçekleşmesi, işçi eylemlerinin hem sermaye kesimlerini hem de sermaye birikiminin seyrini etkilediği vurgulanmalıdır. 1970’lerin sonunda ülkenin siyasal ve toplumsal istikrarsızlığın ve işçi eylemlerinin radikalleşmesi, hatta kimi durumda fabrika işgallerine gidilmesi, üretim sürecinin durdurulmasına, dolayısıyla sermaye birikiminin kesintiye uğramasına yol açmıştır. Türkiye toplumunun istikrara kavuşturulması ve

emeğin kontrol altına alınması mevcut yapılarla mümkün olmamış, farklı bir kontrol yöntemi ve siyasal rejimle bu süreç tamamlanabilmiştir. 12 Eylül askeri darbesi işte bu ihtiyaca cevap vermiştir. Böylelikle sokaktaki toplumsal muhalefet bastırılmış, işyerinde de emeğin kontrol altına alınması mümkün hale gelmiştir.

Sermaye birikimini çevreleyen ‘toplumsal ve siyasal istikrar’ kurumsal yapısı, 1970’lerin başlarından itibaren birikim için istikrarı sağlama niteliği yitirmeye başlamıştır. 1970’lerin ortalarından itibaren sermaye kesimleri için siyasal ve toplumsal istikrarsızlığın kaynağı önceki dönemlerde devlet iken, bu yeni dönemde toplumsal kesimler ve sınıflar olmuştur. Öte yandan, Türkiye sermaye çevrelerinin toplumsal muhalefetin, özellikle de siyasal solun yükselişinin engellenmesinin gerekli olduğunu fark etmiştir. 1970’lerin başlarında sermaye kesimleri içinde farklı ve zamanla etkili olacak yeni yapıların ortaya çıkması (örneğin TÜSİAD’ın kurulması) bu yargıyı destekler niteliktedir. Büyük sermayenin siyasal tercihleri, toplumsal huzursuzluğu ve şiddet eylemlerini kontrol edebilecek bir siyasal oluşum talebi çerçevesinde belirlenmesine karşın, bu talep dönem boyunca gerçekleştirilememiştir. 1970’ler süresince, Türkiye’de sermaye birikimi için gerekli olan toplumsal ve siyasal istikrarın parlamenter ve demokratik bir yapı içinde sağlanması mümkün olamamıştır. Öyle ki, 1974 sonrası Türkiye, kısa süreli ve istikrarsız koalisyon hükümetlerle yönetilmeye çalışılmıştır. Sermaye kesimleri birbirini izleyen hükümetlerin uyguladıkları politikaların yarattığı belirsizliklerden, siyasal karmaşadan ve artan siyasal şiddetin denetlenememesinden büyük bir rahatsızlık duymuştur. Koalisyon hükümetlerin oluşmasında etkili olan küçük partilerin, katkılarıyla kıyaslanamayacak bir siyasal güce erişmesi, politik istikrarın sağlamasını zorlaştırmıştır. Bununla birlikte, koalisyon hükümetlerinin istikrarsız yapısı ve kimi hükümetlerin politik söylemlerindeki radikal değişiklik de sermaye çevrelerinde derin kuşklar yaratmıştır. Sonuç olarak, 1970’lerin ikinci yarısından itibaren Türkiye’de toplumsal ve siyasal istikrar bozulmuş, “kaos ve istikrarsızlık” kalıcı bir nitelik haline almıştır. Toplumsal ve siyasal istikrarın sağlanması hem solun ve işçi eylemlerinin

hem de parlamenter sistemin baskı altına alınmasını gerektirmiştir. Bu durum, Türkiye’de askeri darbelerin sermaye birikimi için gerekli olan toplumsal ve siyasal istikrarın sağlanmasında temel bir rol oynadığını göstermektedir. Bu açıdan, 1960-1980 döneminde yapılan üç askeri darbenin sermayenin belirli kesimleri, özellikle sanayi sermayesi tarafından belirli ölçüde desteklenmesi dikkat çeken bir gelişmedir. Bu açıdan, 12 Eylül 1980 askeri darbesi, toplumsal muhalefeti ve siyasi rejimi baskı altına alarak sermaye birikimi için gerekli olan toplumsal ve siyasal istikrarı sıkıyönetim koşulları altında tekrardan sağlamaya çalışmıştır.

Uluslararası ortam kurumsal yapısı ise 1960’lar ve 1970’lerin başında birikimin istikrarlı bir biçimde sürdürülmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak bu durum 1970’lerin ortalarından itibaren gerek dünya konjonktürü, gerekse doğrudan Türkiye’den kaynaklanan gelişmeler nedeniyle tersine dönmeye başlamıştır. 1974 yılındaki petrol fiyatlarında gözlenen keskin artış ve Kıbrıs müdahalesi bu duruma yol açan temel gelişmelerdir. Ancak 1970’lerin başında ülkeye akmaya başlayan yüksek miktardaki işçi dövizleri Türkiye’nin dış dengelerinin bozulmasını kısa süreli önleyerek sermaye birikiminin bir süre daha sürdürülmesini sağlamıştır. Bu kısa süreli iyileşme fazla uzun sürmemiş, borçlanma ve dış ticaret hadlerindeki kötüleşme, 1970’lerin ortalarından itibaren sermaye birikiminde sıkıntıların daha fazla hissedilmesine neden olmuştur. Öte yandan, 1970’lerin sonunda uluslararası ortam radikal bir biçimde değişmiştir. Afganistan’ın Sovyetler Birliği tarafından işgali ve İran’daki siyasal rejim değişikliği, ABD hegemonyasının zayıflamasına yol açmıştır. Bu durum uluslararası ortamın istikrarsızlaşmasını hızlandırmıştır. Uluslararası ortamdaki meydana gelen önemli değişimler ile Türkiye’nin kendi içinden kaynaklanan sorunların birleşmesi, sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapının birikimi destekleme işlevinin ortadan kalkmasına yol açmıştır.

Sonuçta, 1960-1980 döneminde sermaye birikimi bu kurumsal yapıların varlığıyla sürdürülmüş, bu yapıların 1970’lerin ortalarından itibaren

birikimi destekleme işlevini yitirmesiyle kriz ortaya çıkmıştır. Kriz dönemleri aynı zamanda kurumsal yapıların değiştiği ve yeni kurumların ortaya çıktığı bir dönemi göstermektedir. Bu bağlamda, 1978-1983 yılları sermaye birikiminin kurumsal yapılarının değişim geçirerek farklı bir nitelik kazanmıştır. Bu durum, 1980 sonrasında sermaye birikiminin sürdürülmesini sağlamıştır. 1980-2001 dönemi sermaye birikimini çevreleyen ve krizin ortaya çıkmasına yol açan kurumsal yapılara ilişkin temel tespitler aşağıda açıklanmaktadır.

Sermaye devlet kurumsal yapısına açısından dikkat çeken nokta 1980 sonrasında sermaye kesimleri için çok uygun bir ortamın yaratılmış olmasıdır. Devlet, özel kesim birikimi için hem kamu politikalarını uygulayarak hem de kamu yönetimini yeniden düzenleyerek gerekli ortamı sağlamıştır. Bununla birlikte, devlet 1980 öncesi üstlendiği üretken ve yatırımcı rolünü terk etmiş, düzenleyici niteliği ağır basmıştır. Öte yandan 1989 sonrasında dış finansal piyasalarla bütünleşme ve kamu politikaları ile sermaye kesimlerine kaynak aktarma mekanizmaları oluşturulmuştur. Uluslararası finansal piyasalarla bütünleşmenin sağlandığı bu dönemde, gerek sermaye ve devlet, gerekse sermayenin kendi içinde ayrışmalar ortaya çıkmış; bankacılık ve finansal sermaye bu dönemde sermaye içindeki ağırlığını artırmıştır. Bu süreç, 1990'larda devletin sınıflar arasındaki ikincil bölüşüm ilişkilerinin belirlenmesinde aktif bir rol oynamasıyla sürdürülmüştür. Sermaye ve devlet ilişkisi, 1990'ların sonunda devletin yeniden biçimlendirilmesiyle farklı bir sürece girmiştir. Bu gelişmede sermaye kesimlerinin ve uluslararası kurumların etkili olduğu vurgulanmalıdır. Devletin yeniden düzenlenmesini amaçlayan bu girişim, aslında siyasal alanın piyasaya tabi hale getirilmesi doğrultusunda gelişmiştir. Bununla birlikte, siyasal karar alma süreçlerine farklı kesimlerin müdahale olanağı ya da katılımı “düzenleyici” ve “denetleyici kuruluşlar” aracılığıyla kısıtlanmıştır. Böylelikle, sermaye ve devlet kurumsal yapısı devletin yeniden düzenlenmesiyle farklı bir niteliğe kavuşmuştur.

1980-2001 döneminde emek sermaye arasındaki kurumsal yapı bir önceki döneme kıyasla farklı bir seyir izlemiştir. Öyle ki, 1980'lerin sonunda

kadar sendikalar ve işçi sınıfı hareketi sert bir biçimde bastırılmış ve çalışma yaşamında kısıtlayıcı bir dönem yaşanmıştır. İşçi sınıfı baskı altına alınarak sermayenin taleplerine göre çalışma ilişkileri tek taraflı yeniden yapılandırılmıştır. Bu bağlamda, bir taraftan devlet, sermayenin istediği yönde “piyasa devleti” haline dönüşürken; diğer taraftan çalışma yaşamı kuralsızlaştırılarak fiilen esnekleştirilmiştir. Bu durum, 1980 sonrasında sendikalaşma oranının giderek düşmesi, (grev eylemlerinin bir sıçrama yarattığı 1987-1991 ve 1995 yılları dışında) reel ücretlerin kısa bir süre dışında emek aleyhine seyretmesi ve kayıt dışı sektörün artan bir biçimde yaygınlaşması gibi unsurlardan da görülebilir. Bu gelişmede, kamu kesiminin özelleştirme ve sendikasılaştırma politikalarının da önemli bir rol oynamıştır. Bu dönem, emek sermaye arasındaki güç ilişkisinin sermaye lehine geliştiği bir dönemi simgelemektedir. Güç dengesinin emek lehine geliştiği tek dönem 1987-1991 yıllarıdır. Bu dönemin özelliği artan işçi hareketinin toplumsal muhalefetin de desteğiyle yükseldiği, bunun ücretlere yansıdığı bir dönem olmasıdır. Emek sermaye arasındaki güç dengesinin bu dönemde kısa süreli de olsa emek lehine gelişebilmiştir. Öte yandan, 1990’ların sonunda ve 2000’li yılların başlarında emek piyasasına yönelik yeni düzenlemelerle, emek sermaye ilişkisi yeniden biçimlendirilmiştir. Sonuç olarak, 1980-2001 döneminde sermaye birikimini çevreleyen emek sermaye kurumsal yapısı birikimin istikrarlı bir biçimde sürmesi önünde kısa bir süre dışında bir engel oluşturmamıştır.

Türkiye’de 12 Eylül askeri darbesi ve sonrasındaki gelişmeler, sermaye birikimi için uygun bir siyasal ve toplumsal istikrar kurumsal yapısının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Örgütlü emeğin ve toplumsal muhalefetin baskı altına alınması, parlamenter siyasetin askeri vesayet altına alınmasıyla sağlanan bu süreç, 1980’lerin sonuna kadar sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde devam etmesini sağlamıştır. 1980’lerin sonunda hem 12 Eylül’ün siyaseti kısıtlayıcı yasaklarının kaldırılması hem de örgütlü emeğin muhalefetinin yükselmesi düzen ve istikrar toplumsal yapısının aşınmasına yol açmıştır. 1990’larla birlikte, tek parti iktidarlarının yerini koalisyon

hükümetlerin alması, siyasal istikrarsızlık eğilimlerini artırmıştır. Öyle ki, 1995-1999 yılları arasındaki dört yıllık sürede üç ayrı başbakan başkanlığında beş ayrı koalisyon hükümeti gündeme gelmiştir. Düzen ve istikrar açısından dikkat çeken gelişme ise Şubat 2001'de Milli Güvenlik Kurulu'nda ortaya çıkan siyasi krizdir. Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasında ortaya çıkan siyasi gerginliğin kamuoyuna yansımaları, ülkedeki siyasi belirsizliği arttırmış ve önemli miktarda sermaye çıkışına neden olmuştur. Bu durum ekonominin önemli ölçüde gerilemesine, bir dizi siyasal ve ekonomik gelişmeye yol açmıştır. Bu süreç hükümetin erken seçim kararı almasına neden olmuş, seçim sonuçlarında koalisyonun büyük ortağı olan parti Meclis dışında kalmıştır. Böylelikle, 1990'ların başından beri süren koalisyon hükümetleri dönemi kapanırken, tekrardan tek parti dönemi başlamıştır.

1980-2001 döneminde sermaye birikimini çevreleyen son kurumsal yapı 'dünya ekonomisiyle bütünleşme: istikrar ve uyum'dur.

Bu kurumsal yapı, 1980'lerin sonuna kadar birikimi destekleme işlevini sürdürmüştür. 1980 sonrasında ihracatta gözlenen görece olumlu gelişme bu durumu gösterir niteliktedir. Türkiye'nin ihracat performansı, bir yandan ücretlerin kısılarak yurtiçi talebin azaltılması ve kapasite kullanım oranının artırılması, diğer yandan ihraç teşviki için sermaye kesimlerine yönelik çeşitli teşvik uygulamaları ile Türkiye'nin coğrafi bölgesindeki değişim yoluyla gerçekleştirilebilmiştir. Ancak, bu olumlu durum, 1990'lar da değişmeye başlamış ve dönemin sonlarına doğru sermaye birikiminin seyrinde sorunlar ortaya çıkmıştır. Sermaye birikiminin seyrinde ortaya çıkan bu olumsuz durumun genel olarak finansal serbestleşmeden kaynaklanmıştır. Kısa vadeli sermaye hareketleri bir yandan dış açıkların finanse edilmesine yardım ederken, diğer yandan da tasarruf eğilimini düşürerek tüketim ve ithalat hacminin genişlemesine yol açmıştır. 1990'ların ikinci yarısından sonra dünya ekonomisindeki olumsuz gelişmeler, sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapının aşınmasını hızlandırmıştır. 1997 Asya ve 1998 Rusya krizleri Türkiye'nin dış ticaret dengesinin kötüleşmesine ve dış borçların artmasına yol

açmış, bu durum diğer gelişmelerle birleşince sermaye birikiminin sürdürülmesini olanaksız hale gelmiştir.

Türkiye'nin 1960-2001 arasındaki iki sermaye birikim evresi sermaye birikiminin kurumsal yapıları açısından ayırıcı özelliklere sahiptir. Sermaye birikiminin ilk evresi olan 1960-1980 dönemi, devletin büyük ölçüdeki desteği ve dünya konjonktürünün etkisiyle, sermaye kesimleri açısından sanayi sermayesinin güçlendiği bir zaman dilimini ifade etmektedir. Öyle ki, sermaye devlet güç ilişkisi bağlamında, sermaye kesimi hükümet düşürecek kadar güçlenmiştir. Bu dönem, Türkiye tarihinde emeğin sermaye karşısında güç dengesini kendi lehine çevirebildiği ve sermaye birikiminin kesintiye uğramasında büyük bir rol oynadığı ender bir durumu göstermektedir. Benzer şekilde, siyasal ve toplumsal istikrarsızlık özellikle 1974 sonrasında daha önceki ve sonraki dönemlerle kıyaslanamayacak ölçüde artmıştır. Kapitalizmin dünya ölçeğinde krize girdiği ve uluslararası siyasette olağanüstü değişimlerin yaşandığı bir uluslararası ortam sermaye birikiminin krize girmesinde büyük bir rol oynamıştır.

Sermaye birikiminin ikinci evresi olan 1980-2001 döneminin ayırıcı yönü, emek hareketinin bastırılması ve siyasal istikrarın sağlanmasıyla, sermaye kesimleri açısından uygun koşulların yaratılmış olmasıdır. Bu dönemde bir önceki dönemde güçlenen sanayi sermayesi yerine, finans ve bankacılık kesimleri güçlendiği ve ön plana geçtiği vurgulanmalıdır. Siyasal istikrarsızlık ve uluslararası ortam 1990'ları ortalarından itibaren sermaye birikiminin kesilmesinde etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

AHMAD, Feroz “Military Intervention and the Crisis in Turkey”, **MERIP Reports**, No.93, 1981, s.5-24.

AHMAD, Feroz “The Turkish Elections of 1983” **Merip Reports**, March/April, 1984, s.3-11.

AHMAD, Feroz **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1995.

AHMAD, Feroz **Demokrasi Sürecinde Türkiye, 1945-1980**, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, 2. Baskı, Hill Yayınları, 1996.

AHMAD, Feroz **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, çev. Cem Karadeli, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

AKAT, Akat Savaş “İktisat Politikaları”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, IV. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, S.1090-1112.

AKER, Ahmet **12 Mart Döneminde Dışa Bağımlı Tekelleşme**, İstanbul, Sander Yayınları, 1975.

AKGÜÇ, Öztin **100 Soruda Türkiye’de Bankacılık**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 3. Baskı, 1992.

AKGÜÇ, Öztin “Yasal Değişiklikler; Finansal Pazarlara Olası Etkileri” **İktisat Dergisi**, Sayı 435, 2003, s.10-15.

AKKAYA, Yüksel Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1” **Praksis** (5), 2002a, s.131-176.

AKKAYA, Yüksel “Türkiye’de İmalat Sanayinde Emek ile Sermaye Arasında Bölüşüm Sorunu”, Ankara, ODTÜ VI. Uluslar arası İktisat Kongresi’ne sunulan Tebliğ, 2002b.

AKKAYA, Yüksel “İşsizlik Sigortası Kanunu Versus Speenhamland’ın Yoksullar Kanunu” **İktisat Dergisi**, Sayı 435, 2003, s.33-35.

AKYÜZ, Yılmaz “Türkiye’de Mali Sistem Aracılığıyla Kaynak Aktarımı:1980 Öncesi ve Sonrası” **Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler Türkiye Ekonomisi 1980-1985**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 3. Baskı, 1987, s.77-97.

ALPAR, Cem **Çok Uluslu Şirketler ve Ekonomik Kalkınma**, Ankara, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayın No:124, 1978.

ALTIOK, Metin “1980 Sonrası Türkiye’de Sermaye Birikimi ve Kriz”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 25 (2), 1998, s. 245-274.

ALTUN, Mehmet **Ortak Akı Ararken TÜSİAD’ın İlk On Yılı 1970-1980**, İstanbul, Doğan Kitap, 2009.

ANDIÇ, Fuat. “Development of Labor Legislation in Turkey” **Middle Eastern Affairs**, 8, 1959, s.366-372.

ANSAL, Hacer KÜÇÜKÇİFTÇİ, Suat; ONARAN, Özlem ve ORBAY, B.Zeki **Türkiye Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik**, İstanbul Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000.

ARICANLI, Tosun “The Political Economy of Turkey’s External Debt:The Bearing of Exogenous Factors”, **The Political Economy of Turkey Debt, Adjustment and Sustainability**, Ed. Tosun Arıcanlı ve Dani Rodrik, New York, St. Martin’s Press,1990, s.230-253.

ARIKAN, Sulhiye ve AKAD, M. Tanju “Özel Kesim İmalat Sanayinde Gelişme ve yoğunlaşma Eğilimleri” **Türkiye Sanayinde Tekelleşme**, Ankara, Makine mühendisleri Odası Yayın No:106/2, 1977, s.1-46.

AVCIOĞLU, Doğan **Türkiye'nin Düzeni**, İkinci Kitap, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1996.

BARAN, Paul **Büyümenin Ekonomi Politikası**, Çev. Ergin Gökçe, İstanbul, May Yayınları, 1974.

BARKEY, Henri J. **The State and the Industrialization Crisis in Turkey**, Boulder, Westview Press, 1990.

BAYRAMOĞLU ÖZUĞURLU, Sonay “Türkiye’de Devletin Dönüşümü: Parlamenter Popülizmden Piyasa Despotizmine” **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm**, Ed. Nergis Mütevellioğlu ve Sinan Sönmez, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s.261- 302.

BERKER, Feyyaz ve URAS, Güngör **Fikir Üreten Fabrika TÜSİAD’ın İlk On Yılı 1970-1980**, İstanbul, Doğan Kitap, 2009.

BERKSOY, Taner “Türkiye’de İstikrar Arayışları ve IMF”, **IMF İstikrar Politikaları ve Türkiye**, Ed. Cevdet Erdost, Ankara, Savaş Yayınları, 1982, s.147-174.

BERKSOY, Taner “1980’lerde Dış Ekonomik İlişkiler” **Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler Türkiye Ekonomisi 1980-1985**, Ankara, Bilgi Yayınevi 3. Baskı, 1987, s.133-159.

BİRAND, M. Ali **12 Eylül Saat:04.00**, İstanbul, Karacan Yayınları, 1984.

BLAUG, Marc **Economic Theories, True or False? Essay in the History and Methodology of Economics**, Aldershot, Edwards Elgar, 1990.

BORATAV, Korkut “Türkiye’de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Notlar”, **Yapıt**, 46/1, Ekim-Kasım,1983, s.7-18.

BORATAV, Korkut İktisat Politikası Alternatifleri Üzerine Bir Deneme”, **Kriz, Gelir Dağılımı ve Türkiye’nin Alternatif Sorunu**, Ankara, Kaynak Yayınları, 2. Baskı, 1987, s.70-110.

BORATAV, Korkut “Türkiye’de Burjuvazinin Yapısı ve Siyasi İktidarla İlişkileri”, **Marksizm ve Gelecek**, Sayı 1, 1989a, s.131-152.

BORATAV, Korkut “Bir ‘Yapısal Uyum’ Operasyonu İçinde Sınıflar-arası ve Sınıf-içi bölüşüm İlişkileri: 1980’li Yılların Türkiye’si”, **Sadun Aren’e Armağan**, Ed. Tuncer Bulutay, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Yayınları: 8, 1889b, s.71-94.

BORATAV, Korkut “İstikrar ve Yapısal Uyum Politikalarının Bir Bilançosuna Doğru” **Cahit Talas’a Armağan**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Yayını, No.9, 1990a, s.123-137.

BORATAV, Korkut “Inter-Class and Intra-Class Relation of Distribution Under ‘Structural Adjustment’: Turkey During the 1980s”, **The Political Economy of Turkey Debt, Adjustment and Sustainability**, Ed. Tosun Arıcanlı ve Dani Rodrik, New York, St. Martin’s Press, 1990b, s.199-229.

BORATAV, Korkut “Contradictions of ‘Structural Adjustment’:Capital and the State in Post-1980 Turkey” **Developmentalism and Beyond Society and Politics in Egpy and Turkey**, Ed. Ahmet Öncü, Çağlar Keyder ve Saadeddin İbrahim, Cairo, The American University in Cairo Press, 1994b, s.155-173.

BORATAV, Korkut **Türkiye İktisat Tarihi**, Ankara, İmge Kitabevi, 9. Baskı, 2005a.

BORATAV; Korkut 1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm, Ankara, İmge Kitabevi, 2. Baskı, 2005b

BORATAV, Korkut ve TÜREL, Oktar "Notes On The Current Development Problems And Growth Prospects Of The Turkish Economy", **New Perspectives on Turkey**, Cilt 2, Sayı.1, 1988, s.37-50.

BORATAV, Korkut; YELDAN, A. Erinc ve KÖSE, A.Haşim "Globalization, Distribution and Social Policy: Turkey, 1980-1998" **CEPA Working Paper Series I, Working Paper No.20**, www.newschool.edu/cepa:12 Ocak 2008, 2000.

BOWLES, Samuel ve WEİSSKOPF, Thomas "David M. Gordon: Radical Political Economis and Activist (1944-1996)" **Review of Radical Political Economics**, 31(1): 1999, s.1-15.

BOWLES, Samuel; GORDON, David M. ve WEİSSKOPF, Thomas **Beyond the Wasteland: A Democratic Alternative to Economic Decline**, Garden City, NJ:Anchor Press, 1984.

BOWLES, Samuel; GORDON, David M. ve WEİSSKOPF, Thomas "Power and Profits: The Social Structure of Accumulation and the Profitability of the Postwar U.S Economy" **Review of Radical Political Economics**, 18(1-2),1986, s.132-67.

BOWLES, Samuel; GORDON, David M. ve WEİSSKOPF, Thomas "Business Ascendancy and Economic Impasse: A Structural Retrospective on Conservative Economics, 1979-87", **Journal of Economic Perspective**, Cilt 3, Sayı 1, 1989, s.107-134.

BOWLES, Samuel; GORDON, David M. ve WEİSSKOPF, Thomas **After the Waste Land A Democratic Economics for the Year 2000**, New York, M.E. Sharpe, 1990.

BOWLES, Samuel; GORDON, David M. ve WEISSKOPF, Thomas "Social Institutions, Interests, and the Empirical Analysis of Accumulation: A Reply to Bruce Norton", **Social Scientist**, Cilt.19, Sayı.1-2, 1991, s.81-93.

BREVARMAN, Harry **Labor and Monopoly Capital**, New York, Monthly Review Press, 1974.

BREWER, Anthony **Marxist Theories of Imperialism A Critical Survey**, London and New York, Routledge, 1990.

BAĞIMSIZ SOSYAL BİLİMCİLER, **IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008**, İstanbul, Yordam Kitap, 2007.

BUĞRA, Ayşe **Devlet ve İşadamları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

BUHARİN, Nikolay **Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi**, Çev. Uğur Selçuk Akalın, İstanbul, Bağlam Yayınları, 2. Basım, 2005.

BULUTAY, Tuncer **Employment, Unemployment, And Wages In Turkey**, Ankara International Labour Office-State Institution of Statistics, 1995.

CELASUN, Merih ve RODRİK, Dani "Debt, Adjustment and Growth: Turkey" **Developing Country Debt and Economic Performance, Country Studies Book IV**, Ed. Jeffrey Sachs ve Susan M. Collins, Chicago, The University of Chicago Press: 1989, s.615-808.

CEYHUN, Fikret "Turkey's Debt Crises in Historical Perspective: A Critical Analysis" **METU Studies in Development**, Cilt.19, Sayı 1, 1992, s. 9-49.

CİZRE SAKALLIOĞLU, Ümit "Labour: The Battered Community", **Strong State and Economic Interest Groups The Post-1980 Turkish Experience**, Ed. Metin Heper, Berlin-New York, M. Walter De Gruyter, 1991, s.57-69.

CİZRE SAKALLIOĞLU, Ümit “Labour and State in Turkey: 1960-1980” **Middle Eastern Studies**, 28, 1992, s.712-728.

CİZRE SAKALLIOĞLU, Ümit ve YELDAN, Erinc “Politics, Society and Financial Liberalization: Turkey in the 1990s” **Developmen and Change**, Cilt.31, 2000, s. 481-508.

ÇELİK, Aziz ve LORDOĞLU, Kuvvet “Türkiye’de Resmi Sendikalaşma İstatistiklerinin Sorunları Üzerine” **Çalışma ve Toplum**, 2, 2006, s.11-30.

ÇETİK, Mete ve AKKAYA, Yüksel **1990’lı Yıllarda Türkiye’de Endüstri İlişkileri**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Vakfı, 1999.

DELBEKE, Jos “Recent Long-Wave Theories A Critical survey”, **Long Waves in the World Economy**, Ed. Freeman, C, Butterworth, London,1983.

DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ **İstatistik Göstergeler, 1923-2002**, Ankara, Devlet İstatistik Kurumu, 2003.

DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ **Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Ankara, 1973.

DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2006**, www.dpt.gov.tr 24. 05. 2008.

EKİNCİ, N.Kadri “Macroeconomic Developments in Turkey: 1980-1988” **METU Studies in Development**, 17(1-2), 1990, s.73-114.

EKZEN, Nazif “1980 Stabilizasyon Paketi’nin 1958. 1970 ve 1978-1979 Paketleri ile Karşılaştırmalı Analizi”, **Türkiye’de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım**, Ankara, Yurt Yayınları, 1984, s.165-187.

EKZEN, Nazif “Cumhuriyet’in Ortaçağı: Kamu Ekonomisinde Finansman Politikası Aracı Olarak İç Borçlanma” **İktisat Üzerine Yazılar II İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar**, Ed. Ahmet Haşim Köse, Fikret Şenses, ve Eriç Yeldan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.631-665.

ERCAN, Fuat “Neo-liberal Orman Yasalarından Kapitalizmin Küresel Kurumsallaşma Sürecine Geçiş: Yapısal Reformlar-I” **İktisat Dergisi**, Sayı 435, 2003, s.3-9.

ERCAN, Fuat ve TUNA, Ş.Gürçağ “ İç Burjuvazinin Gelişim: 1960’lardan Günümüze Bakış” **İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar, Prof. Dr. Kemali Saybaşıllı’ya Armağan**, İstanbul, Bağlam Yayınevi, 2006, s.141-173.

ERES, Benan “Capital Accumulation and the Development of a Financial System: The Turkish Example” **Review of Radical Political Economics**, Cilt. 37, Sayı.3, 2005, s.320-328.

EROĞUL, Cem “Çok Partili Düzenin Kuruluşu” **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Ed. Irwen C. Schick, ve E. Ahmet Tonak, İstanbul, Belge Yayınları, 1998, s.112-158.

ERSEL, Hasan ve TEMEL, Adil “Türkiye’nin 1980 Sonrası Dışsatım Başarımının Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme” **Toplum ve Bilim**, Güz (27), 1984, s.107-133

FİNE, Ben, HARDACH, Gerd ve KARRAS, Dieter **Sosyalist İktisadi Düşüncenin Kısa Tarihi**, çev. Sabri Çaklı, Ankara, İmge Kitabevi, 1993.

GERGER, Haluk “Türk Dış Politikası (1946–1980)” **Cumhuriyet dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s.537-549.

GEVGİLİLİ, Ali **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar**, İstanbul, Bağlam Yayınları, 1989.

GOLDSTEIN, Joshua S. **Long Cycles Prosperity and War in the Modern Age**, New Haven and London, Yale University Press, 1988.

GORDON, David M. "Up and Down the Long Roller Coaster " **U.S Capitalism in Crisis**, Ed. Union for Radical Political Economics, New York, Union for Radical Political Economics, 1978, s.22-35.

GORDON, David M. "Stages of Accumulation and Long Economic Cycles" **Processes of the World System**, Ed. T.Hopkins ve I.Wallerstein, Beverly Hills, California, Sage Publication, 1980, s. 9-45.

GORDON, David M., EDWARDS, Richard ve REICH, Michael **Segmented Work, Divided Workers**, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.

GORDON, David M., EDWARDS, Richard ve REICH, Michael "Long Swing and stages of capitalism", **Social Structure of Accumulation**, Ed, David Kotz; Michael Reich ve Thomas McDonough, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s.11-28.

GORDON, David M. WEISSKOPF, Thomas ve BOWLES, Samuel "Power, Accumulation, and Crisis: The Rise and Demise of the Postwar Social Structure of Accumulation" **The Imperiled Economy**, Ed. Robert Cherry, C. D'Onofrio, Çiğdem Kurdaş, T.R. Michl, Fred Moseley, ve M.I. Naples, New York, The Union for Radical Political Economics, 1987, s.43-57.

GORDON, David M., WEISKOPF, Thomas E ve Bowles, Samuel "Power, Profits and Investment : An Institutional Explanation of the Stagnation of U.S. Net Investment After the Mid-1960s", **Economics and Social Justice**, Ed. Samuel Bowles ve Thomas Weisskopf, 1998, s. 236-263.

GOUGH, Ian **The Political Economy of the Welfare State**, London, The Macmillan Press, 1979.

GÜLALP, Haldun “The Stages and long-Cycles of Capitalist Development”, **Review of Radical Political Economics**, Cilt. 21, Sayı 4, 1989, s.83-92.

GÜLALP, Haldun **Kapitalizm Sınıflar ve Devlet**, çev. Osman. Akınhay ve Ahmet. Yılmaz, İstanbul, Belge Yayınları, 1993.

GÜLFİDAN, Şebnem **Big Business and The State in Turkey: The Case of Tüsiad**, İstanbul, Boğaziçi University Press, 1993.

GÜNAY, A., METİN-ÖZCAN, Kılıncım ve YELDAN, Erinç “Real Wages, profit margins and inflation in Turkish manufacturing under post-liberalization” **Applied Economics**, 37, 2005, s.1899-

GÜNÇE, Ergin “Türkiye’de Planlamanın Dünü-Bugünü-Yarını” **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel Sayı, 124, 1981, s.117–133.

GÜRSEL, Seyfettin “Dış Borçlar” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s. 470-485.

GÜZEL, M. Şehmus “İsmet İnönü, Sosyal Politika, Sendika ve Grev”, **Yapıt**, Sayı 10, Nisan-Mayıs, 1985a, s.67–86.

GÜZEL, M. Şehmus “Cumhuriyet Türkiye’sinde İşçi Hareketleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 7, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985b, s.1848–1876.

GÜZEL, M. Şehmus “1946 ve Sonrasında Türkiye’de Grev Tartışması” **Toplum ve Bilim**, 40 Kış, 1988, s.87-128.

HARVEY, David **Postmodernliğin Durumu**, çev. Sungur Savran, İstanbul, Metis Yayınları, 1997.

HEİNTZ, James “Political conflict and the social structure of accumulation: The case of South African apartheid” **Review of Radical Political Economics**, 34, 2002, s.319-326.

HERSHLAG, Z. Yvi **Turkey The Challenge of Growth**, Leiden, E. J.Brill, 1968.

HİLFERDİNG, Rudolf **Finans Kapital**, çev. Yılmaz Öner, Yılmaz, İstanbul, Belge Yayınları, 1995.

İŞIKLI, Alpaslan “Parasalcı Ekonomik Politika Döneminde Sendikalar İçin Yasal Çerçeve”, **İşbitiren Ekonomi’ Liberalizm, devlet müdahalesi ve 24 Ocak**, Ankara, Bilim ve Sanat, 1986, s.180-206.

İŞIKLI, Alpaslan “Ücretli Emek ve Sendikalaşma” **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Ed. Irwen C. Schick, ve E. Ahmet Tonak, İstanbul, Belge Yayınları, 1998, s.326-353.

İSMİHAN, Mustafa ve METİN-ÖZCAN, Kılılcım “The Growth Performance of the Turkish Economy: 1960-2004” www.bilkent.edu.tr/economics/papers.htm :11.11.2007.

İSTANBUL SANAYİ ODASI **Sanayi Dergisi**, Sayı, 354, 1995.

JEONG, Seongjin “The Social Structure of Accumulation in South Korea: Upgrading or Crumbling ?” **Review of Radical Political Economics**, 29 (4), 1997, s.92-112.

KARPAT, Kemal H. **Turkeys Politics: The Transition to a Multi-Party System**, Princeton, Princeton University Press, 1959.

KARATAŞ, Cevat “Fiscal Policy in Turkey: Public Debt and the Changing Structure of Taxation and Government Expenditure, 1980-1993” **Turkey:**

Political, Social And Economic Challanges In The 1990s, Ed. Balım, Çiğdem Kalaycıoğlu, Ersin. Karataş, Cevat Winrow, G. Yasemee, F. Leiden, E. J. Brill, 1995 S.130-166.

KAYA, Raşit “Neoliberalizmin Türkiye’ye Siyasal Etkileri Üzerine Değerlendirmeler ve Tartışma Ögeleri” **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm**, Ed. Nergis Mütevellioğlu ve Sinan Sönmez, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s.235-260.

KAZGAN, Gülten “Büyük Sermaye Gruplarının Türkiye Ekonomisindeki Yeri” **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 9, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s.2397-2410.

KAZGAN, Gülten **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, 2004.

KEPENEK, Yakup ve TÜREL, Oktar “Türkiye Ekonomisinin 1980’li Yılları ve Geleceği” **Yapıt**, No.2, 1983-1984, s.7-35.

KEPENEK, Yakup ve TÜREL, Oktar “Üç Değişkeniyle 24 Ocak” **Yapıt**, No.14. (Ocak-Şubat), 1986, s.75-124.

KEPENEK, Yakup ve YENTÜRK, Nurhan **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2007.

KERWIN, Robert W. “Private Enterprise in Turkish Industrial Development” **The Middle East Journal**, 5, 1951, s.21-38.

KETENCİ, Şükran “İşçiler ve Çalışma Yaşamı:1980’lerde Sınırlar ve Sorunlar” **Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler- Türkiye Ekonomisi 1980-1985**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 3.Baskı, 1987, s.160-201

KEYDER, Çağlar “Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikı” **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Ed. Irwen C. Schick, ve E. Ahmet Tonak, İstanbul, Belge Yayınları, 1998, s.38-75.

KEYDER, Çağlar **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 11. Baskı, 2005.

KIRÇAK, Süer “Teşvik Tedbirlerinin Sektörel ve Bölgesel Dağılımı” **Türkiye Sanayinde Tekelleşme**, Ankara, Makine mühendisleri Odası Yayın No:106/2, 1977, s.1-46.

KIVILCIMLI, Hikmet **27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi**, İstanbul, Ant Yayınları, 1970.

KLEINKNECHT, Alfred “Long-Wave Research: New Results, New Departure-An Introduction”, **New Findings in Long-Wave Research**, Ed. Kleinknecht, A., Mandel, Ernst ve Immanuel, Wallerstein, New York, St.Martin’s Press, 1992, s.1-12.

KONUKMAN, Aziz **Cumhuriyetten Günümüze Bütçeler**, Türk-İş Yayınları, Ankara, 2004.

KOTZ, David M. MCDONOUGH, Terence; REICH, Michael “Introduction” **Social Structure of Accumulation**, Ed. Kotz, M.D. Michael Reich ve McDonough, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s.1-8.

KÖSE, A.Haşim ve ÖNCÜ, Ahmet “İşgücü Piyasaları Ve Uluslararası İşbölümünde Uzmanlaşmanın Mekansal Boyutları: 1980 Sonrası Dönemde Türkiye İmalat Sanayii”, **Toplum ve Bilim**, 86 Güz, 2000, s.72-90.

KÖSE, A.Haşim ve YELDAN, Erinç “Dışa açılma sürecinde Türkiye ekonomisinin dinamikleri: 1980-1997”, **Toplum ve Bilim**, 77 Yaz, 1998a, s.45-67.

KÖSE, A.Haşim ve YELDAN, A.Erinç "Turkish Economy In The 1990s: An Assessment Of Fiscal Policies, Labor Markets And Foreign Trade" **New Perspectives on Turkey**, 1998b, 18, s.51-78.

KÜÇÜK, Yalçın **Quo Vadimus? Nereye Gidiyoruz ?**, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1985.

LENİN, V.İliç **Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**, çev. Cemal Süreya, Ankara, Sol Yayınları, 10. Baskı, 1998.

MADİSON, Angus **Phases of Capitalist Development**, New York, Oxford University Press, 1991.

MAKAL, Ahmet "Türkiye'de tek parti dönemi ve korporatizm tartışmaları" **Toplum ve Bilim**, 93-Yaz, 2002, s.173-199.

MANDEL, Ernest **Late Capitalism**, London, NLB, 1975.

MANDEL, Ernest "The International Debate on Long Waves of Capitalist Development: An Intermediary Balance Sheet", **New Findings in Long-Wave Research**, Ed. Kleinknecht, A. Ernest Mandel, ve Immanuel Wallerstein, New York, St.Martin's Press, 1992, s. 316-338.

MANDEL, Ernest **Long Waves of Capitalist Development**, New York-London, Verso, 1995.

MARGULİES, Roni ve YILDIZOĞLU, Ergin "Trade Unions and Turkey's Working Class", **MERIP Reports**, Sayı.121, 1984, s.15-20+31.

MARGULİES, Roni ve YILDIZOĞLU, Ergin "Austerity Packages and Beyond: Turkey Since 1980" **Capital and Class**, Sayı. 36, 1988, s.141-162.

MCDONOUGH, Thomas "Lenin, Imperialism, and the Stages of Capitalist Development", **Science & Society**, Cilt.59, Sayı.3, 1995, s:339-367.

MCDONOUGH, Thomas "Gordon's Accumulation Theory: The Highest Stage of Stadial Theory" **Review of Radical Political Economy**, 31(4), 1999, s.3-31.

MELENDEZ, Edwin "Accumulation and crisis in a small and open economy: the postwar social structure of accumulation in Puerto Rico", **Social Structure of Accumulation**, Ed. M.David Kotz, Thomas McDonough ve Michael Reich, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s.233-252.

MEMİŞ, Emel "A Disaggregate Analysis of profit Rates in Turkish Manufacturing" **Review of Radical Political Economics**, 39 (1), 2007, s. 398-406.

MICHAELIS, Alfred "The Economy of Turkey: An Account of Postwar Developments", **Middle Eastern Affairs**, 4, 1953, s.278-289.

MUMCUOĞLU, Maksut "Political Activities of Trade Unions and Income Distribution", **The Political Economy of Income Distribution in Turkey**, Ed. Ergun Özbudun, ve Aydın Ulusan, New York, Holmes & Meier Publishers, 1980, s.379-408.

MÜFTÜOĞLU, Özgür "Çalışma Yaşamında Kuralsızlığın Kurallaştırılması: Yeni Çalışma Yasaları Üzerine Bir Değerlendirme" **İktisat Dergisi**, Sayı 435, 2003, s.36-44.

NOLAN, Peter ve EDWARDS, Peter K. "Homogenise, divide and rule: an essay on Segmented Work, Divided Workers", **Cambridge Journal of Economics**, 8, 1984, s.197-215.

NORTON, Bruce “Epochs and essences: a review of Marxist long-wave and stagnation theories” **Cambridge Journal of Economics**, 12, 1988, s.203-224.

NORTON, Bruce “The Power Axi: Bowles, Gordon, and Weisskopf’s Theory of Postwar U.S. Accumulation” **Social Scientist**, Cilt.19, Sayı.1-2, 1991, s.47-80.

ODEKON, Mehmet **The Costs Of Economic Liberalization in Turkey**, Bethlehem, Lehigh University Press, 2005.

OLGUN, Hasan “1978 Yılında Türk Ekonomisinde Ana Gelişmeler” **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Sayı 20, 1978, s.91-106.

ONARAN, Özlem “Türkiye’de Yapısal Uyum Sürecinde Emek Piyasasının Esnekliği” **Toplum ve Bilim**, 86 Güz, 2000, s.194-210.

ONARAN, Özlem “Measuring Wage Flexibility: The Case Of Turkey Before And After Structural Adjustment” **Applied Economics**, 34, 2002, s.767-781.

OYAN, Oğuz ve AYDIN, A.Rıza **Türkiye’de maliye ve fon politikaları: alternatif yönelişler**, Ankara, Adım Yayınları, 1991.

OYAN, Oğuz; AYDIN, Ali Rıza ve KONUKMAN, Aziz **Türkiye’de Fon Sisteminin Kamu Kesimi İçindeki Yeri Ve Ekonomik Etkileri**, Ankara, TOBB Yayını, 1991.

ÖNCÜ, Ayşe “Chambers of Industry in Turkey: An Inquiry into State-Industry Relations as a Distributive Domain”, **The Political Economy of Income Distribution in Turkey**, Ed. Ergun Özbudun, E ve Aydın Ulusan, New York, Holmes & Meier Publishers, 1980, s.83-122.

ÖNİŞ, Ziya “Stabilization and Growth in a Semi-Industrial Economy: An Evaluation of the Recent Turkish Experiment, 1977-1984” **METU Studies in Development**, 11(1-2), 1986, s.7-28.

ÖNİŞ, Ziya “Political Economy of Turkey in the 1980s Anatomy of Unorthodox Liberalism”, **Strong State and Economic Interest Groups The Post-1980 Turkish Experience**, Ed Metin Heper, Berlin-New York, Walter De Gruyter, 1991, s.27-40.

ÖNİŞ, Ziya “The Political Economy of Export-Oriented Industrialization in Turkey” **Turkey: Political, Social And Economic Challenges In The 1990s**, Ed. Çiğdem Balım vd., Leiden, E. J. Brill, 1995, s.107-129.

ÖZKOL, Sedat “Türkiye Kapitalizminin Tekelci yapısı ve Bankalar” **Türkiye Sanayinde Tekelleşme**, Ankara, Makine mühendisleri Odası Yayın No:106/2, 1977, s.1-54.

ÖZMUCUR, Süleyman **Milli Gelirin Üç Aylık Dönemler İtibariyle Tahmini, Dolarla İfadesi ve Gelir Yoluyla Hesaplanması**, İstanbul, İTO Yayını, Yayın No:1987-1, 1987.

ÖZMUCUR, Süleyman **Productivity and Profitability: The Turkish Case**, İstanbul, Boğaziçi University Publication, 1992.

ÖZMUCUR, Süleyman “Pricing and Distribution in an Economy with an Important Public Sector” **Turkey: Political, Social And Economic Challenges In The 1990s**, Ed. Çiğdem Balım, vd., Leiden, E. J. Brill, 1995, s.169-209.

PALLEY Thomas I. “Conflict, Distribution, and Finance in Alternative Macroeconomic Traditions” **Review of Radical Political Economics**, Cilt.31, Sayı.3, 1999, s.102-132.

PARLA, Taha “Türkiye’de merkantilist militarizm 1960-1998”, **Birikim** 160/161, Ağustos/Eylül, 2002, s.67-79.

PETROL İŞ YILLIĞI **93-94 Petrol İş Yıllığı**, İstanbul, Yayın No. 36, 1995.

PIERSON, Cristopher “Continuity And Discontinuity In The Emergence Of The ‘Post-Fordist’ Welfare State”, **Towards Post-Fordist Welfare State?**, Ed. Loader Brain ve Burrows Rubin, London, Routledge, 1994, s.95-113.

REICH, Michael; GORDON David M. RICHARD, Edwards “A Theory of Labor Market Segmentation” **The American Economic Review**, Cilt 63, Sayı. 2, 1973, s.359-365.

REICH, Michael “Radical Economics in Historical Perspective” **Review of Radical Political Economics**, Cilt.25, Sayı.3, 1993, s.43-50.

REICH, Michael “Radical Economics: Successes and Failures”, **Heterodox Economic Theories True or False ?** Ed. Fred Moseley, Aldershot, Edward Elgar, 1995, s.45-70.

RESNİK, Sam ve WOLFF, Richard “Radical Differences Among Radical Theories” **Review of Radical Political Economics**, Cilt.20, Sayı. 2-3, 1988, s.1-6.

RODRİK, Dani “External Debt and Economic Performance in Turkey” **Liberalization And The Turkish Economy**, Ed. Tefik Nas, ve Mehmet Odekon, Westport, Greenwood Press, 1988, s.161-183.

ROZALİYEV, Y.N. **Türkiye’de Sınıflar ve Sınıf Mücadeleleri**, çev. M. Anibal, İstanbul, Belge Yayınları, 1979.

SAVRAN, Sungur “1960, 1971, 1980: Toplumsal Mücadeleler, Askeri Müdahaleler”, **11. Tez**, No.6, 1987, s.132-168.

SAYGILI, Şeref; CİHAN, Cengiz ve YURTOĞLU, Hasan **Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi Verimlilik ve Büyüme:1972-2003**, Ankara, DPT Yayın No:2686, 2005.

SCHICK, Irwen C. ve TONAK, E.Ahmet. "Uluslararası Boyut: Ticaret, Yardım ve Borçlanma" **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Ed. Schick, Irwen C. ve Tonak, E.Ahmet, İstanbul, Belge Yayınları,1998, s.354-385.

SHAİKH, Anwar "The Falling of Profit as the Cause of Long Waves: Theory and Empirical Evidence", **New Findings in Long-Wave Research**, Ed. Kleinknecht, Alfred; Mandel, Ernst ve Immanuel Wallerstein, New York, St.Martin's Press 1992, s.174-195.

SİLİER, Orhan "Genel Olarak ve Türkiye Sanayinde Yoğunlaşma, Toplulaşma, Tekelleşme" **Türkiye Sanayinde Tekelleşme**, Ankara, Makine mühendisleri Odası Yayın no:106/2, 1977, s.2-42.

SOLOMOU, Solomos **Phases of Economic Growth 1850-1973**, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

SUNAR, İlkay State and Society In The Politics of Turkey's Development, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayını, No. 377, 1974.

SÜLKER, Kemal **Türkiye'de İşçi Hareketleri**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 3. Baskı, 1968.

SWEEZY, Paul **Kapitalizm Nereye Gidiyor? Kapitalist Ekonominin Marxist Eleştirisi**, çev A. Başar Kafaoğlu, Ağaoğlu Yayınevi, 1970.

SWEEZY, Paul M. ve BARAN, Paul A. **Tekelci Kapitalizm**, çev. Filiz Onaran, Ankara, Doğan Yayınevi, 1970.

ŞAHİNKAYA, Serdar “İmalat Sanayiinde Sektörel İşgücü Verimliliği, Reel Ücretler ve Gayrisafi Karlar veya Mark-up oranları (1963-1988) Türkiye Örneği)” **Toplum ve Ekonomi**, Sayı 4, Nisan, 1993, s.27-52.

ŞENSES, Fikret “An Overview of Recent Turkish Experience with Economic Stabilization and Liberalization” **Liberalization And The Turkish Economy**, Ed. Tefik F. Nas, ve Mehmet Odekon, Westport, Greenwood Press, 1988, s.9-28.

ŞENSES, Fikret “An Assesment of the Pattern of Turkish Manufactured Export Growth in the 1980a and its Prospects”, **The Political Economy of Turkey Debt, Adjustment and Sustainability**, Ed. Tosun Arıcanlı, ve Dani Rodrik, New York, St. Martin’s Press, 1990, s.60-77.

ŞENSES, Fikret “The Stabilization And Structural Adjustment Program And The Process of Turksih Industrialization: Main Policies And Their Impact” **Recent Industrialization Experience of Turkey in a Global Context**, Ed. Fikret Şenses, Westport, Greenwood Press, 1994, s.51-73.

ŞENSES, Fikret “Structural Adjustment Policies And Employment In Turkey” **New Perspectives on Turkey**, 15, 1996, s.65-93.

TAŞKIN, Fatma ve YELDAN, Erinç “Export Expansion, Capital Accumulation and Distribution in Turkish Manufacturing, 1980-89” **The Economy of Turkey Since Liberalization**, Ed. Subidey Togan, ve V.N. Balasubramanyam, New York, St. Martin’s Press, 1996, s.155-176.

TAYANÇ, Tunç “Geciktirilen Grevler Üzerine Bir Değerlendirme” **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Cilt 7, Sayı 1&2, 1980, s.67-97.

TEKELİ, İlhan “II. Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan Savaş Sonrası Kalkınma Plan ve Programları” **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel Sayı, 1979–1980, s.259–327.

TEKELİ, İlhan “Türkiye’deki Şirketlerin Gelişimi ve Kapitalin Yoğunlaşma Süreci, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 9, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s. 2386-2396.

TEKELİ, İlhan “Ekonomik Bunalımın ve Bunalımdan Çıkmak İçin İzlenen Politikaların Toplumsal Sonuçları” **Türkiye’de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım**, Ankara, Yurt Yayınları, 1984, s.229-255.

TÜM İKTİSATÇILAR BİRLİĞİ **Sınıflı Toplum Devlet ve Vergiler**, Ankara, TİB Yayınları No 14, 1976.

TİMUR, Taner **Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş**, Ankara, İmge Yayınları, 3. Baskı, 2003.

TONAK, E. Ahmet “Marksist Teorinin Yenilenmesi (mi?): Düzenleme Okulu Örneği, **On Birinci Tez Kitap Dergisi**, 11, 1991, s.111-121.

TÖRÜNER, Mete “Ücretler ve Maaşlar, 1980-1984” **Bırakınız Yapsınlar Bırakınız Geçsinler Türkiye Ekonomisi 1980-1985**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 3. Baskı, 1987, s.202-212.

TUNCER, Baran **Türkiye’de Yabancı Sermaye Sorunu**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1968, s.241.

TÜRKİYE İSTATİSTİK KURUMU **İstatistik Göstergeler 1923-2006**, Ankara, Türkiye İstatistik Kurumu, 2007.

TÜREL, Oktar “Ekonomik Büyüme, İstihdam ve Sendikalar: Uzun Döneme Bakış”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 20 (1-2), 1993, s.229-250.

ULUGAY, Osman **Özal Ekonomisinde Paramız Pul Olurken-Kim Kazandı Kim Kaybetti**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1987.

USMAN, Murat “Türkiye İmalat Sanayiinde Kar Haddi” **11. Tez.** Sayı. 11, 1991, s.150-155.

VARLIK, Bülent **Türkiye’de sermayenin teşviki 1866-1976**, Ankara, ODTÜ-İFÖD YAYINLARI NO.2, 1976.

VOYVODA, Ebru ve YELDAN, Erinç “Türk İmalat Sanayinde İşgücü Üretkenliği ve Ücretlerin Gelişimi” **Türk-İş Yıllığı 99**, Cilt 2, 1999, s.195-219.

WEISSKOPF, Thomas BOWLES, Samuel ve GORDON, David M. “Hearts And Minds: A Social Model of U.S Productivity Growth” **Brookings Papers on Economic Activity**, 1983, s.81-441.

WILLOUGHBY, John “Review Article”, **Capital and Class**, 1983, No.21, Winter, s.123-133.

WOLFF, Peter Stabilization **Policy and Structural Adjustment in Turkey, 1980-1985**, Berlin, German Development Institute, 1987.

WRIGHT, Elin Olin “Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş” **Dünya Kapitalizminin Bunalımı**, Ed. Nail Satlıgan ve Sungur Savran, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1988, s:172-218.

YELDAN, Erinç “The Economic Structure Of Power Under Turkish Structural Adjustment: Prices, Growth And Accumulation” **Recent Industrialization Experience of Turkey in a Global Context**, Ed. Fikret Şenses, Westport, Greenwood Press, 1994, s.75-89.

YELDAN, Erinç **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 12. Baskı, 2006.

YENTÜRK, Nurhan **Türk İmalat Sanayinde Ücretler, İstihdam ve Birikim** İstanbul, FES, 1997.

YENTÜRK, Nurhan “Short-Term Capital Inflows and Their Impact on Macroeconomic Structure: Turkey In The 1990s” **The Developing Economies**, XXXVII-I, (March) 1999, s.98-113.

YENTÜRK, Nurhan “İmalat Sanayi: Gelişimi, Yapısı ve Rekabet Gücü”, **Çeşitli Yönleriyle Cumhuriyetin 85. Yılında Türkiye Ekonomisi**, Ed. Gülen E. Arslan, Ankara, Gazi Ün. Hasan Ali Yücel Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını No: 4, 2008, s.37-60.

YERASİMOS, Stefanos **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Cilt III, İstanbul, Belge Yayınları, Yedinci Baskı, 2005.

YEŞİLADA, Birol “New Political Parties And The Problems Of Development In Turkey” **New Perspectives on Turkey**, Fall, No.1, 1987, s.35-62.

ÖZET

AKYOL, Servet. Birikimin Toplumsal Yapısı Yaklaşımından Hareketle Türkiye’de (1945-205) Sermaye Birikiminin Toplumsal Yapısının İncelenmesi, Doktora, Ankara, 2009.

Bu çalışmada, Sermaye Birikiminin Toplumsal Yapısı Teorisinden hareketle, Türkiye’de 1945-2005 dönemi sermaye birikimi incelenmiştir. İlk olarak, 1960 sonrası sermaye birikiminin toplumsal yapılarının 1945-1960/63 döneminde ortaya çıktığı açıklanmaktadır. Bu kapsamda, 1960-1980 dönemi sermaye birikimini çevreleyen dört toplumsal yapı belirlenmiştir. Sermaye birikimini çevreleyen bu toplumsal yapılar ‘sermaye-devlet’, ‘emek ve sermaye’, ‘toplumsal ve siyasal istikrar’ ve ‘uluslararası ortam’dır. 1970’lerin ortalarına kadar sermaye birikiminin istikrarlı bir biçimde devam etmesi bu yapılarla mümkün olmuştur. Türkiye’de 1970’lerin sonunda sermaye birikiminin krize girmesi bu toplumsal yapıların ortadan kalkmasıyla açıklanmaktadır.

Sermaye birikiminin krize girdiği dönem, aynı zamanda birikimin yeni evresinin kurumlarının oluşmaya başladığı bir dönemi göstermektedir. Bu nedenle, Türkiye’de 1980 sonrası sermaye birikimini çevreleyen toplumsal yapılar 1978-1983 yılları arasında oluşmuştur. Türkiye’de 1980-2001 dönemi sermaye birikiminin toplumsal yapıları olarak ‘sermaye ve devlet: sermaye egemenliği’, ‘emeğin baskı altına alınması’, ‘düzen ve istikrar: otoriter siyasal sistem’ ve ‘dünya ekonomisiyle bütünleşme: istikrar ve uyum’ belirlenmiştir. Sermaye birikiminin 1990’ların başına kadar istikrarlı bir biçimde devam etmesi bu yapılardan kaynaklanmaktadır. Bu yapıların 1990’ların ortalarından itibaren aşınmaya başlaması ve dönemin sonlarında ortadan kalkması krizin nedenini oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler

1. Sermaye Birikimi
2. Sermaye Birikiminin Toplumsal Yapısı
3. Türkiye’de sermaye birikimi
4. Sermaye birikimi ve kriz

ABSTRACT

AKYOL, Servet. To Examine The Social Structure Of Accumulation in Turkey (1945-2005) In View Of The Social Structure of Accumulation Approach, PhD, Ankara, 2009.

In this study, capital accumulation in Turkey between 1945-2005 was analyzed by social structures of accumulation theory. Firstly, it is stated that the social structures of accumulation were built between 1945 and 1960/63. In this context, four social structures were described as the environmental of capital accumulation. These structures are 'capital-state', 'labor and capital', 'social and political stability' and 'international environment'. Until mids of 1970's to sustain a stable capital accumulation was only possible by and with these structures. Capital accumulation crisis in Turkey late 1970's, is explained with the collapse of these social structures of accumulation.

Period of capital accumulation in crisis, also indicates an era during which the structures of a new phase of accumulation began to emerge. Therefore, the post 1980 social structures surrounding the capital accumulation in Turkey were build between 1978-1983. 'Capital and state: capital domination', 'pressure on working class', 'order and stability: authoritarian political system' and 'integration to world economy: stability and adjustment' were determined as the social structures of accumulation in Turkey between 1980-2001. The stable sustenance of the capital accumulation until the first half of the 1990s arises from these structures. The erosion of these structures beginning from the mid 1990s and their collapse at the end of the period contstitutes the reason of the crisis.

Key Words

1. Capital Accumulation
2. Social Structure of Accumulation
3. Capital accumulation in Turkey
4. Capital accumulation and crisis